

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯРМОЛ ЛІЛЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12:342.727–048.23 (477) (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ
(ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

12.00.01 – «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Л. В. Ярмол**

Науковий консультант **Сливка Степан Степанович**

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2018.

У дисертації досліджено загальнотеоретичні аспекти свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права. Подано системний аналіз юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні та сформульовано пропозиції щодо його вдосконалення.

Аналізуються теоретико-правові основи свободи вираження поглядів як природного права людини, у зв'язку з чим розглядається феномен поглядів в якості одного із важливих елементів свідомості людини. Зазначено, що зміст, структура свободи вираження поглядів як природної можливості людини найбільш повно відображені в основних міжнародних документах з прав людини, в яких втілилися основні досягнення, здобутки людства за весь час його існування.

Розкрито значення, види форм та способів вираження поглядів людини. Охарактеризовано засоби масової інформації як найефективніший спосіб реалізації свободи вираження поглядів.

Здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз світових та європейських міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів та сформульовано пропозиції щодо їх удосконалення. Задля підвищення рівня міжнародно-правового захисту свободи вираження поглядів на всесвітньому і європейському рівні сформульовано пропозицію про необхідність прийняття ООН та європейськими міжурядовими організаціями спеціальних документів

обов'язкового нормативного характеру, присвячених свободі вираження поглядів, яких поки що на такому рівні немає.

Встановлено, що структурно суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів згідно із законодавством України складається з таких елементів (можливостей): дотримуватися своїх поглядів; вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї – крім випадків, визначених законом). Запропоновано: 1) зазначені можливості саме як структурні елементи суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів відобразити у Конституції України; 2) структуру свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права людини доповнити такими можливостями: змінювати свої погляди, та не виражати їх, відмовлятися від них. Доведено, що складові суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів людини мають подвійне підпорядкування – відносяться як до права на формування її поглядів, так і до права на їх вираження. З огляду на це, пропонується в Конституції України проголосити не тільки свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування.

Стверджено, що важливою конституційною гарантією реалізації колективного права суб'єктів на вільне вираження поглядів є право на мирні зібрання. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення юридичного механізму забезпечення права на мирні зібрання в Україні.

Наголошено, що в силу свого стану та статусу певні категорії суб'єктів – діти, працівники засобів масової інформації – потребують особливого сприяння в реалізації та захисті свободи вираження поглядів. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення правових механізмів забезпечення реалізації свободи вираження поглядів дітьми, журналістами.

Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці загальної теорії держави і права монографічним дослідженням свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища, правового механізму забезпечення її реалізації в Україні та визначення шляхів і засобів його удосконалення.

Найвагоміші результати дисертаційного дослідження, які отримані автором особисто і характеризують наукову новизну роботи, полягають у такому:

– Кризь призму комплексного теоретико-правового аналізу свободи вираження поглядів людини окреслено основні позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення цієї свободи в Україні та низку проблем у сфері її реалізації, а також сформульовано пропозиції до Конституції України та інших нормативно-правових актів України, спрямовані на їх вирішення.

Констатовано, що позитивними тенденціями у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні є: 1) створення нормативно-правової бази з питань свободи вираження поглядів; 2) посилення кримінальної відповідальності за злочини проти журналістів та членів їхніх сімей; 3) унормування питань щодо створення суспільного телебачення і радіомовлення України; 4) визначення нових засад функціонування системи вищої освіти, що ґрунтується на принципах автономії вищих навчальних закладів та академічної свободи учасників освітнього процесу; 5) можливість громадян та інших суб'єктів звертатися до парламентського омбудсмана, Конституційного Суду України, Європейського Суду з прав людини з питань захисту свободи вираження поглядів; 6) підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту; 7) скорочення кількості державних телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності; 8) впровадження цифрового телебачення на більшості території України.

Наголошено, що основними проблемами у сфері забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні є: 1) недосконалість, невідповідність міжнародним документам з прав людини окремих положень законодавства України з питань свободи вираження поглядів; 2) неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться Російською Федерацією проти України; 3) неефективні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих засобів масової інформації на тимчасово окупованих територіях України у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та

місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях; 4) неналежний рівень забезпечення професійної діяльності журналістів та особливо їх безпеки; неефективне розслідування злочинів проти них та членів їхніх сімей; 5) недостатньо високий рівень правової свідомості громадян, посадових осіб щодо поваги до професійної діяльності журналістів; 6) наявність цензури; 7) недостатнє поширення друкованих засобів масової інформації українською мовою та мовами Європейського Союзу; 8) неефективні правові механізми процедури роздержавлення друкованих засобів масової інформації; визначення їх реальних власників та засновників; 9) недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів засобами масової інформації, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів; 10) недостатнє забезпечення громадянам доступу до мережі Інтернету.

– Сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку.

– Свободу вираження поглядів людини класифіковано на такі види: 1) залежно від форм свідомості – свобода вираження релігійних, правових, політичних та інших поглядів людини; 2) залежно від змісту поглядів – свобода вираження поглядів-припущень та свобода вираження поглядів-оцінок; 3) залежно від форм зовнішнього вираження поглядів – свобода вираження поглядів у різних формах: вербальній (усній, письмовій, друкованій); невербальній та комбінованій (вербальна та невербальна); 4) залежно від того, наскільки правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини – свобода вираження істинних поглядів та свобода вираження хибних поглядів.

– Виокремлено структурні елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права: дотримуватися своїх поглядів; вільно виражати

погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); змінювати свої погляди; не виражати своїх поглядів. Стверджено, що структурним елементом свободи вираження поглядів людини є також і можливість відмовлятися від своїх поглядів, який повинен бути відображений в основних міжнародних актах з прав людини.

Констатовано, що інформаційні права (можливості шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї) є складовою структури свободи вираження поглядів як природного права людини. Вони мають подвійне підпорядкування – відносяться як до права на формування її поглядів, так і до права на їх вираження. Можливості пошуку, отримання інформації та ідей становлять основу свободи формування поглядів. Свобода ж вираження поглядів забезпечується через поширення, передачу інформації та ідей. Стверджено, що у міжнародних актах з прав людини необхідно проголошувати не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування, що впливає з її змісту та структури як природного права людини.

– Розкрито співвідношення поглядів як об'єкта правової охорони з іншими спорідненими явищами – світоглядом, думками, переконаннями, уявленнями, вірою, що стало основою для обґрунтування теоретико-правових положень щодо взаємозв'язку свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання.

– Сформульовано поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, які встановлені та застосовувані ООН і її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, для охорони та захисту свободи вираження поглядів. Світові документальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів класифіковано на такі види: за юридичним значенням – обов'язкові та рекомендаційні; за суб'єктом прийняття – документи ООН, документи спеціалізованих установ ООН, спільні документи ООН та її спеціалізованих установ; за обсягом закріпленої у них свободи вираження поглядів – загальні та

спеціальні; за видом суб'єкта вираження поглядів, якого стосуються гарантії – документи з питань свободи вираження поглядів дітей, працівників засобів масової інформації тощо; за змістом поглядів (інформації), свобода вираження яких гарантується – документи про стан природного довкілля; про релігійні погляди тощо.

– На підставі аналізу структури свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

Ключові слова: права людини, природне право, свобода вираження поглядів, погляди, інформація, юридичні гарантії реалізації прав людини, міжнародні акти з прав людини.

SUMMARY

Yarmol L. V. Freedom of expression and problems of legal safeguards for its implementation in Ukraine (general theoretical research). – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for obtaining the Scientific Degree of Doctor of Sciences (in Law) on the speciality 12.00.01 – «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Sciences». – Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2018.

In the dissertation the general theoretical aspects of freedom of expression as natural and subjective legal right are investigated. The systematic analysis of the legal mechanism for safeguarding the implementation of the freedom of expression in Ukraine is conducted, and proposals for its improvement are formulated.

The theoretical and legal basis of freedom of expression as a natural human right is analyzed, in connection with which the phenomenon of views is considered as one of the important elements of human consciousness. It is noted that the content and structure of the freedom of expression are most fully reflected in the main international human rights instruments which embody the main achievements of mankind of all time.

The meaning, types of forms and ways of expression of human views are revealed. Media has been characterized as the most effective way to exercise freedom of expression.

The complex theoretical and legal analysis of universal and European international legal guarantees of the provision of freedom of expression was made and suggestions for their improvement were formulated. In order to increase the level of international legal protection of freedom of expression at the universal and European level, it is proposed that both the United Nations and European intergovernmental organizations should adopt a binding legal framework on freedom of expression that does not exist at this level yet.

It is stated that the subjective legal right to freedom of expression in accordance with the legislation of Ukraine consists of the following elements (modalities): adhere to one's own views; freely express one's opinions (which in turn embraces the right to collect, search, receive, fix, retain, store, use, distribute any information and ideas, except in cases determined by law). It is therefore proposed: 1) to reflect the indicated possibilities as structural elements of the subjective legal right to freedom of expression in the Constitution of Ukraine; 2) to complement the structure of freedom of expression as a subjective legal human right with the following modalities: the right to change one's beliefs, the right not to express them, and the right to renounce them.

It has been proven that the constituents of the subjective legal right to freedom of expression have double subordination – they relate either to the right to form their views or to the right to express them. In view of this, it is proposed in the Constitution of Ukraine to proclaim not only the freedom of expression, but also the freedom to form them.

It is argued that an important constitutional guarantee of the exercise of the

collective right of subjects to free expression of views is the right to peaceful assembly. The proposals on improving the legal mechanism for ensuring the right to peaceful assemblies are formulated in Ukraine.

It is stressed that due to their state and status certain categories of subjects – children, mass media workers – need special assistance in the exercise and protection of freedom of expression. The proposals on improving the legal mechanisms for ensuring the implementation of the freedom of expression of children and journalists are put forward.

The dissertation is the first in the national science of the general theory of state and law monographic studies of freedom of expression as a natural and legal phenomenon, the legal mechanism for ensuring its implementation in Ukraine and identifying ways and means of its improvement.

The most important results of the dissertation research, which are received by the author in person and characterize the scientific novelty of work, are as follows:

– Through the prism of the complex theoretical and legal analysis of freedom of expression, the main positive trends in the field of legal provision of this freedom in Ukraine and a number of problems in the area of its implementation are outlined, as well as the proposals to the Constitution of Ukraine and other normative legal acts of Ukraine, aimed at their solution, are formulated.

It is ascertained that positive tendencies in the sphere of legal protection of freedom of expression in Ukraine are: 1) creation of a regulatory framework for freedom of expression; 2) strengthening of criminal liability for crimes against journalists and their family members; 3) regulation of issues related to the creation of the Public Television and Radio Broadcasting of Ukraine; 4) identification of new principles of governing the functioning the system of higher education, based on the principles of autonomy of higher educational institutions and academic freedom of participants of the educational process; 5) possibility for citizens and other subjects to address the parliamentary ombudsman, the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights on issues related to freedom of expression; 6) support, development of a national audio-visual product; 7) reduction of the number

of state TV and radio broadcasting organizations and subjects of information activity; 8) introduction of digital television on the majority of territory of Ukraine.

It is emphasized that the main problems in ensuring the implementation of freedom of expression in Ukraine are: 1) imperfection, incompatibility with international human rights instruments of certain provisions of the Ukrainian legislation on freedom of expression; 2) ineffective information policy in the field of countering the information warfare conducted by the Russian Federation against Ukraine; 3) ineffective legal, organizational, technical and other means aimed at spreading the broadcast of domestic TV and radio companies, print media in the temporarily occupied territories of Ukraine in the Donetsk and Lugansk regions, the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol; on the territory of the implementation of measures to ensure national security and defence, repression and deterrence of armed aggression of the Russian Federation in the Donetsk and Luhansk regions; 4) improper level of protection of professional activity of journalists and especially their safety; ineffective investigation of crimes against them and against members of their families; 5) insufficient-level of legal consciousness of citizens, officials regarding respect for professional activity of journalists; 6) presence of censorship; 7) insufficient distribution of printed mass media in the Ukrainian language and languages of the European Union; 8) ineffective legal mechanisms of the procedure of denationalization of printed mass media; identification of their real owners and founders; 9) insufficient level of observance of professional journalistic media standards, especially standards of authenticity, separation of facts from comments; 10) insufficient access to the Internet by citizens.

– The author's definition of freedom of expression as a natural human right is formulated as an opportunity for a person to express in any form his or her attitudes of a probabilistic nature towards any present, past and future phenomena, processes, events and facts or to make their evaluation.

– Freedom of expression of human views is classified into the following types: 1) according to the forms of consciousness – the freedom of expression of religious, legal, political and other human views; 2) according to the content of the views – the

freedom to express views and assumptions and the freedom to express value judgments; 3) according to the forms of external expression of views – freedom to express one's views in various forms: verbal (oral, written, printed); nonverbal and combined (verbal and nonverbal); 4) according to how accurately the expressed human views reflect the objective reality – the freedom to express accurate views and the freedom to express false beliefs.

– The structural elements (modalities) of freedom of expression as a natural right are identified: namely, the right to hold one's own beliefs; the right to freely express one's opinions (this right includes such freedoms: to search, receive, distribute and transmit any information and ideas); the right to change their views; and the right not to express one's views. It is argued that the structural element of freedom of expression is also the possibility to renounce one's views, which should be reflected in the main international human rights instruments.

It is stated that information rights (the possibility to search, receive, distribute, transmit any information and ideas) is an integral part of the structure of freedom of expression as a natural human right. They have double subordination - they relate either to the right to form their views or to the right to express them. The possibilities for searching, receiving information and ideas form the basis of freedom of view formation. Freedom of expression is ensured through the distribution, transfer of information and ideas. It is argued that international human rights instruments need to proclaim not only the freedom to express one's beliefs, but also the freedom to form and develop them as the latter stems from its substance and structure as a natural human right.

– The correlation of views as an object of legal protection with other related phenomena – world outlook, thoughts, beliefs, ideas, faith, which became the basis for the substantiation of the theoretical and legal provisions concerning the interconnection of freedom of expression with other related natural rights – with freedom of outlook, freedom of expression, freedom of religion is revealed.

– The concept of international legal guarantees of freedom of expression as legal means established and applied by the UN and its specialized agencies for the promotion of implementation, and for the protection of freedom of expression is formulated. World

documentary international legal guarantees of freedom of expression are classified into the following types: by legal significance – obligatory and recommendatory; by entity that have adopted them – UN documents, documents of specialized agencies of the UN, joint documents of the UN and its specialized agency; by the scope of their freedom of expression set out therein – general and special; by the type of the entitled category of persons covered by the guarantee in question – documents on issues of freedom of expression of children, mass media workers, etc.; by the content of the views (information), which is guaranteed – documents on the state of the environment; documents on religious views and so on.

– Based on the analysis of the structure of freedom of expression as a subjective legal right, the concept of this right is defined as the possibility of a person, enshrined in legal norms and provided by the state, freely express their views, to collect, to search, receive, fix, retain, store, use and distribute information and ideas orally, in written form or in any other way and in any manner not prohibited by law.

Key words: human rights, natural law, freedom of expression, views, information, legal guarantees of the implementation of human rights, international human rights instruments.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.

Бедь В. В. *Рецензія на монографію Л. В. Ярмол «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження)».* *Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид.* 2018. № 1. С. 380. URL: http://www.pap.in.ua/1_2018/114.pdf (дата звернення: 30.05.2018).

Рябошапко Л. І. *Рецензія на монографію Л. В. Ярмол «Свобода вираження*

поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження)». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: «Юридичні науки»*. 2018. Т. 1, вип. 2. С. 197–198.

2. Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. Львів, 2015. 252 с. (*Особистий внесок*: розділ 3. Свобода вираження поглядів людини як чинник формування суспільних цінностей. С. 136–182).

3. Права людини й оновлення Конституції України: колективна монографія. Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка / кол. авт.: частина I: П. М. Рабінович (передмова, гл. 6), О. З. Панкевич (гл. 1) [та ін.]; частина II: С. О. Верланов, В. В. Гончаров, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 5. 184 с. (*Особистий внесок*: формулювання окремих пропозицій до Конституції України стосовно прав, свобод і обов'язків людини й інших суб'єктів, зокрема щодо свободи вираження поглядів).

4. Основи формування економічної безпеки України: колективна монографія / І. Бабець, В. Вовк, Л. Ярмол та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук І. П. Мойсеєнко. Львів: Сполум, 2011. 208 с. (*Особистий внесок*: підрозділ 4.5. Державне забезпечення інформаційної складової економічної безпеки держави. С. 198–207).

5. Права людини: соціально-антропологічний вимір: колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. I: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.), Д. А. Гудима, Т. І. Пашук, Л. В. Ярмол та ін.). Львів: Світ, 2006. Вип. 13. 280 с. (Розділ 6. Свобода віросповідання як природне право людини (Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол. С. 228–245; *особистий внесок*: теоретико-правове обґрунтування свободи світогляду людини, її взаємозв'язку зі свободою вираження поглядів та свободою віросповідання).

6. Ярмол Л. В. Європейські юридичні гарантії права людини на свободу

вираження поглядів (загальнотеоретичні аспекти). *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2012. Січень–лютий. № 1 (79), ч. 2, кн. 1. С. 20–27.

7. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2012. № 2 (80), ч. 2, кн. 1. С. 344–352.

8. Ярмол Л. В. Погляди у структурі правосвідомості людини: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2013. № 1 (85), ч. 2, кн. 1. С. 62–70.

9. Ярмол Л. В. Поняття, види юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів (теоретико-правові аспекти). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: «Право».* 2013. Вип. 21, ч. 1. Т. 1. С. 116–119.

10. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 813. С. 181–184.

11. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 824. С. 368–372. (*Особистий внесок*: аналіз теоретико-правових аспектів захисту свободи віросповідання ЄСПЛ, встановлення її балансу зі свободою вираження поглядів та іншими правами, оцінка його значення для правозастосовної практики України).

12. Ярмол Л. В. Співвідношення понять світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 837. С. 383–389.

13. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Право на освіту та свобода віросповідання: практика Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 845. С. 460–467. (*Особистий внесок*: теоретико-правове осмислення особливостей захисту права на освіту ЄСПЛ; обґрунтування значення права на освіту, зокрема, і для реалізації свободи вираження поглядів людини).

14. Ярмол Л. В. Право на мирні зібрання: до уточнення загальнотеоретичної характеристики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 850. С. 331–337.

15. Ярмол Л. В. Загальнотеоретична характеристика співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 855. С. 291–300.

16. Ярмол Л. В. Безпека журналістів як гарантія їх свободи вираження поглядів. *Журнал східноєвропейського права : електр. наук.-практ. фахове вид.* 2017. № 45. С. 104–115. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/yarmol_45.pdf (дата звернення: 25.12.2017).

17. Ярмол Л. В. Взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». 2017. Т. 1, вип. 47. С. 52–56.

18. Ярмол Л. В. Переконавання та погляди людини: їх поняття, значення (теоретико-правове дослідження). *Право та державне управління*. 2017. № 4 (29), т. 1. С. 49–55.

19. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів та уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони*. Сер.: «Право». 2017. № 4 (58). С. 8–14.

20. Ярмол Л. В. Світові інституційно-діяльнісні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Юридична наука*. 2017. № 11 (77). С. 24–37.

21. Ярмол Л. В. Світові міжнародно-правові стандарти свободи вираження поглядів та гарантії її забезпечення. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 163–173.

22. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: міжнародно-правові гарантії забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 53–63.

23. Ярмол Л. В. Форми вираження поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: «Юридичні науки». 2017. Т. 1, вип. 5. С. 59–63.

24. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: правові гарантії забезпечення в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 40–48.

25. Ярмол Л.В. Свобода вираження поглядів: природно-правова інтерпретація. *Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид.* 2017. № 6. С. 56–59. URL: http://www.pap.in.ua/6_2017/16.pdf (дата звернення: 30.01.2018).

26. Ярмол Л. В. Інформаційні права – основа свободи формування та вираження поглядів людини. *Юридичний науковий електронний журнал: електр. наук. фах. вид.* 2018. № 3. С. 29–32. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/8.pdf (дата звернення: 30.06.2018).

27. Yarmol L. The european court of human rights: principles of the interpretation of freedom of expression and their impact on the legal system of Ukraine. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarzadzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*. 2013. № 3. P. 179–188.

28. Yarmol L. Expression of views by virtue of mass media in Ukraine: theoretic legal aspects. *Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Czlowieka*. 2013. Nr. 16 (Humanistic – Scientific Fascicles – Human Rights. 2013. No 16). P. 183–200.

29. Yarmol L. On freedom of belief and freedom of expression as natural (socially general) human rights: their notion and correlation. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarzadzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*. 2015. № 7. P. 71–80.

30. Yarmol L. On the right to peaceful assembly as a guarantee of freedom of expression: some reflections on Ukrainian law and practice. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*. 2017. № 3 (4). P. 114–126.

31. Ярмол Л. Обмеження свободи вираження поглядів: міжнародно-правові аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5. P. 230–236.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

32. Ярмол Л. В. Стадії юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: зб. тез учасн. I Всеукр. наук.-практ. конф.* (Львів,

25 квіт. 2012 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2012. Ч. I. С. 376–382.

33. Ярмол Л. В. Суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів: поняття та структура. *Проблеми державотворення в Україні: тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф.* (Львів, 17 лют. 2012 р.). Львів: ЛьвівДУВС, 2012. С. 539–541.

34. Ярмол Л. В. Філософсько-правові аспекти погляду. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матер. учасн. I Регіон. наук.-практ. конф.* (Львів, 11 квіт. 2013 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 191–194.

35. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії захисту свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (Херсон, 26–27 квіт. 2013 р.). Херсон: Гельветика, 2013. С. 47–49.

36. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів журналістами: загальнотеоретичні положення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матер. учасн. I Заоч. наук.-практ. конф.* (Львів, 10 квіт. 2014 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 81–83.

37. Ярмол Л. В. Правосвідомість в структурі свідомості людини (загальнотеоретичні положення). *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.* (Львів, 21 трав. 2014 р.). Львів, 2014. С. 121–124.

38. Ярмол Л. В. Право на свободу вираження як інтегральне право людини. Економіко-правові виклики 2015 року (*Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2015*): матер. доп. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15 січ. 2015 р.). Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2015. Т. 1. С. 268–272.

39. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та межі її здійснення (у світлі трагічних подій у Парижі 7 січня 2015 року). *Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo: збірка есе до круглого столу Харківського юридичного*

товариства 25 лютого 2015 року / упоряд.: Д. Вовк, О. Уварова. Харків, 2015. С. 90–94.

40. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів – фундаментальне право людини (загальнотеоретичні аспекти). *Právna veda a prax v tretom tisícročí: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie* (Кошіце, Slovenská Republika, 27–28 február 2015 r.) Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach Právnická Fakulta, 2015. P. 32–34.

41. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання та свобода вираження поглядів як загальносоціальні (природні) права людини: їх поняття та співвідношення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. II Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів: ННППІ НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 171–174.

42. Ярмол Л. В. Універсальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 27 трав. 2015 р.). Львів, 2015. С. 155–157.

43. Ярмол Л. В. Поняття та елементи свободи вираження поглядів (загальнотеоретична характеристика). *Економіко-правові виклики 2016 року*: матер. доп. учасн. VI Міжнар. наук.-практ. конф. НАНР (Львів, 12 січ. 2016 р.). Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2016. Т. 2. С. 190–194.

44. Ярмол Л. В. Погляди людини: поняття, сутність, значення (теоретико-правові та психологічні аспекти). *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції*: зб. матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 лют. 2016 р.). Львів, 2016. С. 162–163.

45. Ярмол Л. В. Європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів людини: поняття, види. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. III Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів: ННППІ НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 193–197.

46. Ярмол Л. В. Поняття «ідея» у філософії Памфіла Юркевича:

теоретико-правові аспекти. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича*: матер. учасн. Всеукр. конф. (Львів, 19 трав. 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 211–216.

47. Ярмол Л. В. Поняття світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез V Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2016 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. С. 104–107.

48. Ярмол Л. В. Свобода вираження релігійних поглядів представниками новітніх релігійних рухів: питання нормативно-правового регулювання. *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 30–31 берез. 2017 р.). Львів: НВФ «Українські технології», 2017. С. 65–68.

49. Ярмол Л. В. Проголошення свободи вираження поглядів дитини в Конвенції ООН про права дитини (теоретико-правовий аналіз). *Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності*: матер. учасн. заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 27 квіт. 2017 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 207–209.

50. Ярмол Л. В. «Погляди» та «уявлення» людини: окремі теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2017 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 144–145.

51. Ярмол Л. В. Форми та способи свободи вираження поглядів людини. *Економіко-правові виклики 2017 року (Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2017)*: матер. доп. учасн. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2017. Т. 2. С. 279–284.

52. Ярмол Л. В. Правові підстави обмеження свободи вираження поглядів в Україні. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 1–2 черв. 2018 р.). Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 25–28.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

53. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії забезпечення права людини на свободу вираження поглядів в Україні. *Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола. Сер. «Юридичні науки»* /за заг. ред. проф. О. І. Сушинського. Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2008. Вип. 3. С. 56–73.

54. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. І: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.); С. О. Верланов, Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Край, 2008. Вип. 18. 70 с. (Особистий внесок: формулювання окремих пропозицій з оновлення Конституції України, спрямованих на ефективізацію конституційного регулювання відносин, безпосередньо пов'язаних із державно-юридичним визнанням, сприянням реалізації, охороні і захисту основоположних прав і свобод людей та їх об'єднань, зокрема, свободи вираження поглядів).

55. Ярмол Л. В. Теоретико-правові аспекти юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів журналістами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки»*. 2014. № 801. С. 76–80.

56. Ярмол Л. В. «Погляд» в структурі свідомості людини: філософсько-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки»*. 2014. № 807. С. 75–81.

57. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів за допомогою друкованих засобів масової інформації: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки»*. 2014. № 810. С. 153–161.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	38
1.1 Методологічні підходи і методи дослідження	38
1.2 Характеристика джерел дослідження	52
Висновки до розділу 1	71
РОЗДІЛ 2 СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ: ПРИРОДНО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ	74
2.1 Погляди як антропний феномен: поняття, сутність, види та їх співвідношення з суміжними явищами	74
2.1.1 Поняття, сутність, види поглядів як феномена свідомості	74
2.1.2 Світогляд та погляди: їх співвідношення	96
2.1.3 Співвідношення поглядів та думок	103
2.1.4 Співвідношення переконань та поглядів	108
2.1.5 Співвідношення уявлень та поглядів	113
2.1.6 Співвідношення віри та поглядів	120
2.2 Свобода вираження поглядів як природне право людини	127
2.2.1 Поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, його структура	127
2.2.2 Співвідношення свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами	141
Висновки до розділу 2	159
РОЗДІЛ 3 ФОРМИ ТА СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ...	166
3.1 Значення, види форм та способів вираження поглядів	166
3.2 Засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи	

вираження поглядів	181
3.2.1 Загальні положення	181
3.2.2 Друковані засоби масової інформації як спосіб здійснення свободи вираження поглядів	189
3.2.3 Аудіовізуальні засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи вираження поглядів	199
Висновки до розділу 3	206
РОЗДІЛ 4 МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ	210
4.1 Світові міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів	210
4.1.1 Поняття та класифікація світових гарантій	210
4.1.2 Інституційно-діяльнісні світові гарантії	221
4.2 Європейські міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів	233
4.2.1 Поняття та види європейських гарантій	233
4.2.2 Захист свободи вираження поглядів Європейським судом з прав людини	239
Висновки до розділу 4	251
РОЗДІЛ 5 СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО. МЕХАНІЗМ ЙОГО ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ	255
5.1 Поняття та структура суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів	255
5.2 Механізм юридичного забезпечення свободи вираження поглядів	268
5.2.1 Поняття, структура механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів	268
5.2.2 Юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів	275

5.2.3 Юридичні засоби охорони та захисту свободи вираження поглядів	302
5.3 Право на мирні зібрання як гарантія реалізації свободи вираження поглядів	309
Висновки до розділу 5	331
РОЗДІЛ 6 РЕАЛІЗАЦІЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ОКРЕМИМИ СУБ'ЄКТАМИ	338
6.1 Свобода вираження поглядів дітьми	338
6.2 Свобода вираження поглядів журналістами	361
Висновки до розділу 6	380
ВИСНОВКИ	384
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	399
ДОДАТКИ	482

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- БДПЛ – Бюро демократичних інститутів та прав людини
- Євроконвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.)
- ЄС – Європейський Союз
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
- ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.)
- ЗМІ – засоби масової інформації
- ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології
- ІМІ – Інститут масової інформації
- КК України – Кримінальний кодекс України (2001 р.)
- Конвенція – Конвенція про права дитини (ООН, 1989 р.)
- МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.)
- НБСЄ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
- ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- СК України – Сімейний кодекс України (2002 р.)
- УНР – Українська Народна Республіка
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦК України – Цивільний кодекс України (2003 р.)
- ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Актуальність теми. Свобода вираження поглядів є однією з фундаментальних можливостей людини, яку людство тривалий період виборювало. Реальне та максимальне її забезпечення становить критерій демократичності держави, а ефективна реалізація – важливий показник рівня забезпечення низки інших прав людини.

Свобода вираження поглядів як природне право людини є її можливістю, властивою від народження, невід’ємною, невідчуженою, незалежною від волі держави. Право людини вільно виражати свої погляди закладене в самій людській природі як її складова. Людську ж природу сотворив Бог, давши при цьому людині можливість вільно вибирати форму і зміст вираження своїх поглядів. Свобода вираження поглядів є обов’язковою складовою особистісного самовизначення кожної людини. Зазначена свобода – це «дихання» людини в соціальному середовищі, без якого вона не зможе існувати в ньому.

Основою свободи вираження поглядів є погляди людини як невід’ємний елемент її свідомості, зокрема світогляду. Погляди взаємодіють, перебувають у зв’язку з усіма іншими елементами свідомості – вірою, думками, переконаннями, уявленнями тощо. Погляди людини становлять одну з основних форм сучасного пізнання і спілкування у всіх сферах суспільного життя, у тому числі в державно-правовій.

У сучасному світі свобода вираження поглядів повною мірою і найефективніше реалізується через засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Їх роль в Україні особливо важлива в сучасних умовах у протидії інформаційній війні, у поширенні правдивих відомостей на тимчасово окупованих територіях України у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях. ЗМІ, висвітлюючи достовірну інформацію, сприяють активізації інтеграційних процесів у громадянському суспільстві.

Свобода вираження поглядів як фундаментальне право людини відображена в основних міжнародних документах з прав людини всесвітнього та регіонального значення. В Україні основою механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів є національне законодавство, насамперед Конституція України від 28.06.1996 р., котрою «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч. 1 ст. 34), Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. (у редакції Закону України від 13.01.2011 р.), а також інші нормативно-правові акти.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених з питань теорії прав людини, юридичних аспектів їх забезпечення: С. Алексєєва, О. Белянської, Ю. Бисаги, В. Болгової, М. Волкової, Л. Глухарєвої, Д. Гудими, Й. Гьофнера, С. Добрянського, І. Жаровської, Є. Зозулі, В. Казакова, Г. Кельзена, М. Кельмана, М. Козюбри, О. Коршунової, О. Костенка, Д. Кошарського, О. Лукашевої, І. Панкевича, Н. Пархоменко, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Л. Рассказова, О. Скакун, С. Сливки, О. Турчака, І. Упорова та ін.

Концептуальне значення для обґрунтування викладених положень мали праці видатних філософів-класиків, присвячені питанням свободи вираження поглядів, природи поглядів як феномена свідомості людини, їх взаємозв'язку зі знанням, думками, вірою, уявленнями, переконаннями тощо – Аристотеля, Л. Вітгенштейна, Т. Гоббса, Г. Гегеля, Р. Декарта, В. Джемса, І. Канта, Б. Кістяківського, Д. Локка, Дж. С. Мілля, Платона, С. Франка, Е. Фромма, Д. Юма, П. Юркевича та інших. Їхні теоретичні положення істотно вплинули на розуміння поглядів у сучасній філософії.

Методологічною основою дослідження стали праці науковців з питань сучасного розуміння правосвідомості, природи поглядів, визначення їх місця в структурі світогляду людини, виявлення взаємозв'язку з іншими феноменами свідомості. Правові, філософські, психологічні, соціологічні, логіко-лінгвістичні дослідження у цій сфері здійснили О. Александрова, Б. Ардентов, Р. Арцишевський, Л. Аскєрова, М. Бабій, О. Байрамова, О. Балинська, Т. Бачинський, М. Білалов, Т. Гарасимів, О. Грищук, Б. Грушин, М. Горшков,

В. Демічева, М. Дмитровська, В. Єленський, Б. Єрунов, А. Залізник, Г. Іванова, А. Івін, А. Колодний, В. Коробка, А. Луцький, В. Малахов, А. Нехаєв, В. Петрушенко, С. Рубінштейн, О. Уледов, Л. Филипович, М. Цимбалюк та ін.

У своїх наукових пошуках автор спиралася на праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджують теоретико-правові, міжнародні та галузеві аспекти свободи вираження поглядів, окремі її елементи (можливості) та взаємозв'язок з іншими правами людини: В. Беда, В. Бенедєка, М. Верпо, Ю. Вільке, Д. Вовка, В. Гвоздева, Т. Ганна, О. Денісової, М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі, Н. Довнар, О. Жуковської, Є. Захарова, М. Кеттемана, Л. Красицької, Г. Красноступа, А. Крішнасвами, О. Кохановської, Н. Корченкової, Н. Кушакової-Костицької, В. Кудрявцева, Н. Лернера, Д. Літтла, В. Лутковської, М. Маковей, О. Марценюка, Р. Мельника, Т. Менделя, М. Муратова, О. Нестеренко, О. Олійника, Н. Ортинської, В. Павликівського, В. Постульги, В. Снеткова, Е. Тітко, А. Токарської, Є. Чефранової, М. Швеця, С. Шевчука та інших науковців.

Водночас доводиться констатувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розкриваються саме загальнотеоретичні аспекти свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні, наразі відсутні. Однак саме такі розвідки мають бути складовою частиною формування загальної теорії прав і свобод людини.

Аналіз законодавства України з питань свободи вираження поглядів, юридичних гарантій її забезпечення дає підстави стверджувати, що воно потребує удосконалення, узгодження з нормами міжнародно-правових документів з прав людини.

Усі вказані аргументи підтверджують актуальність теми здійсненого дослідження та її науково-теоретичне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р. Дисертаційне дослідження здійснювалось поетапно у рамках виконання планових науково-дослідних тем кафедри теорії та філософії права

Національного університету «Львівська політехніка»: «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356), «Метаантропологічна концепція державотворення та правотворення» (державний реєстраційний номер 0118U000349).

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексна загальнотеоретична характеристика свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- розкрити методологічні підходи і методи дослідження;
- здійснити аналіз джерельної бази дослідження;
- визначити поняття, сутність поглядів як антропного феномена та виокремити їхні види;
- з'ясувати співвідношення поглядів з іншими суміжними явищами (світоглядом, думками, переконаннями, уявленнями, вірою);
- сформулювати визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, виокремити види зазначеної свободи та розкрити її структуру;
- охарактеризувати співвідношення свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами (свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання);
- розкрити значення, види форм та способів вираження поглядів людини;
- охарактеризувати ЗМІ як спосіб реалізації свободи вираження поглядів;
- здійснити аналіз світових та європейських міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів;
- сформулювати авторське визначення поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, та розкрити структуру зазначеної свободи;
- окреслити поняття, структуру механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, з'ясувати позитивні тенденції та основні проблеми у сфері юридичного забезпечення реалізації свободи вираження

поглядів в Україні;

– охарактеризувати право на мирні зібрання як гарантію реалізації свободи вираження поглядів;

– висвітлити теоретико-правові аспекти реалізації свободи вираження поглядів дітьми;

– розкрити загальнотеоретичні аспекти реалізації свободи вираження поглядів журналістами;

– сформулювати й обґрунтувати пропозиції на основі отриманих результатів щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері реалізації свободи вираження поглядів та загальнотеоретичні проблеми її юридичного забезпечення з урахуванням сучасних тенденцій демократичних перетворень в Україні.

Предмет дослідження – свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні у загальнотеоретичному вимірі.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також способів наукового пізнання. При цьому вибір концептуальних підходів зумовлений передовсім міждисциплінарним, комплексним характером дослідження й особливостями обраної проблематики.

Антропологічний характер предмета дослідження обумовив використання антропологічного підходу, який задіяний в усіх розділах дисертації (особливо в підрозділах 2.1, 2.2, 4.1, 4.2, 5.1, 5.3, 6.1, 6.2). Антропологічний підхід забезпечив розкриття цінності, сутності свободи вираження поглядів людини як природного і юридичного явища; став основою для дослідження природи поглядів людини й інших елементів її свідомості – думок, переконань, уявлень, віри. При цьому антропологічний підхід органічно доповнюється діалектичним підходом до осмислення загальних закономірностей формування, функціонування, розвитку свободи вираження поглядів як природного права (підрозділ 2.2) і як суб'єктивного юридичного права (підрозділи 5.1, 5.2, 6.1, 6.2). Ідеалістичний

підхід пізнання використовувався насамперед для розкриття джерела походження свободи вираження поглядів як природного права людини (підрозділи 2.1, 2.2). За допомогою потребового дослідницького підходу розкрито соціальну сутність свободи вираження поглядів як одного з особистісних прав людини, що забезпечує збереження, розвиток, захист морально-психологічної індивідуальності людини (підрозділи 2.2, 5.1, 5.2, 5.3). Системний підхід, застосований в усіх підрозділах дисертації, дав змогу здійснити аналіз свободи вираження поглядів як системного утворення, що охоплює низку можливостей, зокрема інформаційних прав, та розкрити її взаємозв'язок з іншими правами людини. За допомогою комунікативного підходу розглянуто свободу вираження поглядів як результат комунікації суб'єктів суспільного життя, а також теоретико-правові аспекти форм і способів вираження поглядів людини (підрозділи 3.1, 3.2).

Використовувалась також низка загальнонаукових методів. Зокрема, структурний метод застосований для розкриття структури свідомості, правосвідомості, світогляду, поглядів, віри людини (підрозділ 2.1). Функціональний метод забезпечив з'ясування взаємозв'язків поглядів з іншими спорідненими явищами (підрозділ 2.1); аксіологічний – задіяний для пізнання цінності поглядів людини та інших складових її свідомості, свободи вираження поглядів (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 5.1). Застосовувалися й історичний, порівняльний, логічні та інші загальнонаукові методи.

Важливе значення для дослідження теми роботи мали спеціально-юридичні методи. Історико-правовий метод використано при висвітленні питань відображення свободи вираження поглядів в історичних джерелах права України (підрозділ 1.2). Задіяння формально-догматичного методу дало змогу сформулювати визначення основних понять дослідження, а також зробити пропозиції з удосконалення чинного законодавства України з питань свободи вираження поглядів (підрозділи 3.2, 5.1–5.3, 6.1, 6.2). За допомогою структурно-правового методу виокремлено структурні елементи свободи вираження поглядів як природного права людини (пункт 2.2.1) та як суб'єктивного юридичного права (підрозділ 5.1). Функціонально-правовий метод сприяв окресленню форм та

способів вираження поглядів (підрозділ 3.1), розкриттю проблем реалізації свободи вираження поглядів дітьми (підрозділ 6.1) та журналістами (підрозділ 6.2). Порівняльно-правовий метод застосовувався при порівнянні свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами людини (пункт 2.2.2), при зіставленні змісту, структури свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права (підрозділ 5.1). У процесі дослідження активно застосовувався метод тлумачення міжнародно-правових норм (підрозділи 4.1, 4.2, 6.1, 6.2) та національно-правових норм з питань свободи вираження поглядів (розділи 5, 6). Методи аналізу та узагальнення юридичної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН, судових органів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Державного комітету телебачення і радіомовлення України дали змогу оцінити стан, розкрити основні проблеми реалізації свободи вираження поглядів в Україні та сформулювати пропозиції щодо їх усунення.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці загальної теорії держави і права монографічним дослідженням свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища, правового механізму забезпечення її реалізації в Україні та визначення шляхів і засобів його удосконалення.

Найвагоміші результати дисертаційного дослідження, які отримані автором особисто і характеризують наукову новизну роботи, полягають у такому:

вперше:

– крізь призму комплексного теоретико-правового аналізу свободи вираження поглядів людини визначено основні позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення цієї свободи в Україні та окреслено низку проблем у сфері її реалізації, а також сформульовано пропозиції до Конституції України та інших нормативно-правових актів України, спрямовані на їх вирішення;

– сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження

поглядів як природного права людини: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку;

– здійснено класифікацію свободи вираження поглядів як природного права людини залежно від 1) форм свідомості; 2) змісту поглядів; 3) форм зовнішнього вираження поглядів; 4) того, наскільки правильно погляди людини відображають об'єктивну дійсність;

– виділено структурні елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); 3) змінювати свої погляди; 4) не виражати своїх поглядів. Визнано, що структурним елементом свободи вираження поглядів людини є також можливість відмовлятися від своїх поглядів – вона повинна бути відображена в основних міжнародних документах з прав людини. Обґрунтовано, що інформаційні права є складовою частиною структури свободи вираження поглядів як природного права людини і що вони мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування її поглядів (можливості пошуку, отримання інформації та ідей), так і до права на їх вираження (можливості поширення, передачі інформації та ідей);

– розкрито співвідношення поглядів як об'єкта правової охорони з іншими спорідненими явищами – світоглядом, думками, переконаннями, уявленнями, вірою. Це стало основою для обґрунтування теоретико-правових положень щодо взаємозв'язку свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання;

– визначено поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, встановлених та застосовуваних ООН і її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, охороні та захисту свободи вираження поглядів. Класифіковано світові документальні міжнародно-

правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів на певні види: 1) за юридичним значенням; 2) за суб'єктом прийняття; 3) за обсягом закріпленої у них свободи вираження поглядів; 4) за видом суб'єкта вираження поглядів, якого стосуються гарантії; 5) за змістом поглядів, свобода вираження яких гарантується;

– сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України: це можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом. Виокремлено елементи (можливості) цього суб'єктивного юридичного права та констатовано, що вони мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування поглядів людини, так і до права на їх вираження. Здійснено порівняльну характеристику структурних елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України;

удосконалено:

– методологію дослідження свободи вираження поглядів як систему концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування;

– визначення поняття поглядів як антропного феномена: це судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка;

– структуру поглядів як обов'язкового складника свідомості людини, що охоплює такі основні елементи: суб'єкт, предмет, зміст, підстави; класифікацію поглядів людини за різними критеріями: 1) залежно від того, наскільки правильно вони відображають об'єктивну дійсність; 2) залежно від якості відображуваних

предметів; 3) залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів; 4) залежно від природи та кількості відображуваних предметів; 5) за формою зовнішнього вираження; 6) за змістом; 7) залежно від рівня відображення явищ; 8) залежно від форм свідомості;

– класифікацію форм вираження поглядів людини залежно від засобів: вербальна (усна, письмова, друкована), невербальна, комбінована (поєднання вербальної та невербальної);

– визначення поняття європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, проголошених і здійснюваних європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, завдання яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей); класифікацію європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів за формою зовнішнього прояву, за функціональною спрямованістю;

– наукове розуміння світових та європейських інституційно-діяльнісних міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів, у системі яких важливу роль відіграє діяльність Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН та ЄСПЛ;

набули подальшого розвитку:

– комплексний теоретико-правовий аналіз міжнародно-правових документів з прав людини та відповідних актів законодавства України як основи правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів людини;

– інтерпретація поняття та структури механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, який становить систему ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права;

– теоретичне осмислення проблем реалізації свободи вираження поглядів за допомогою друкованих та аудіовізуальних ЗМІ і пропозиції щодо їх вирішення;

– наукові погляди щодо реалізації свободи вираження поглядів під час мирних зібрань та пропозиції до законодавства України з цих питань;

– загальнотеоретичні положення щодо проблем реалізації свободи вираження поглядів окремими суб'єктами (дітьми, журналістами), а також пропозиції щодо їх вирішення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес, а саме – можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшого розроблення загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів та юридичного механізму її реалізації в Україні;

– *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», а також галузевих юридичних дисциплін; для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (*довідка Національного університету «Львівська політехніка» № 67-01-1184 від 03.07.2018 р.*);

– *сфері правотворчості* – для удосконалення вітчизняного законодавства про свободу вираження поглядів людини (*акт впровадження результатів дослідження у законотворчу діяльність Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції № 04-17/16-864 (174068) від 16.08.2018 р.*);

– *правореалізаційній діяльності* – для підвищення ефективності діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, що забезпечують реалізацію свободи вираження поглядів (*довідка Громадської ради при Львівській обласній державній адміністрації № 88/18 від 04.07.2018 р.*; *довідка Управління карного розшуку Головного управління Національної поліції у Львівській області № 2914/14/01-2018 від 01.08.2018 р.*).

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею. Усі теоретичні висновки і практичні результати дослідження сформульовані особисто. При використанні матеріалів інших дослідників зроблено відповідні посилання. Наукові напрацювання співавторів не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію виконано й обговорено на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Результати дослідження оприлюднено на науково-практичних заходах: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 17 лютого 2012 р.); I Регіональній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 11 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства» (Херсон, 26–27 квітня 2013 р.); I Заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 10 квітня 2014 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 21 травня 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2015 року» («Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2015») (Львів, 15 січня 2015 р.); круглому столі Харківського юридичного товариства «Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo» (Харків, 25 лютого 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Юридична наука та практика в третьому тисячолітті» («Právna veda a prax v tretom tisícročí») (Кошице, Словачька Республіка, 27–28 лютого 2015 р.); II Заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 16 квітня 2015 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 27 травня 2015 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2016 року» (Львів, 12 січня 2016 р.); науково-практичній конференції «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (Львів, 8–9 лютого 2016 р.); III Заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 11 квітня

2016 р.); Всеукраїнській конференції «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (Львів, 19 травня 2016 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 30 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи» (Львів, 30–31 березня 2017 р.); заочній науково-практичній конференції «Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності» (Львів, 27 квітня 2017 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 30 травня 2017 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2017 року» («Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2017») (Львів, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу» (Херсон, 1–2 червня 2018 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертації викладено у 57 наукових публікаціях, зокрема: у 5 монографіях (з них 4 – у співавторстві); 21 статті – у фахових виданнях України (серед них 14 статей – у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз); у 5 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях інших держав (Республіка Польща, Словацька Республіка); 5 публікаціях, які додатково відображають результати дисертації; у 21 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Структура й обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою, завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, шести розділів, поділених на тринадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 490 сторінок, із них 374 сторінки основного тексту. Список використаних джерел становить 83 сторінки (748 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Методологічні підходи і методи дослідження

Результати наукового дослідження, поява нових наукових знань вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію науковця. Для вивчення теми визначальними є його світоглядні позиції, переконання, погляди тощо, які, власне, і спрямовують його до обрання, пошуку тих чи інших методів пізнання.

Перший крок у науковому дослідженні становить вибір проблеми дослідження. У зв'язку з цим, О. Александров стверджує, що правознавство є різновидом мистецтва – це означає, що правознавцеві треба писати про те, що його найбільше хвилює в даний момент. З огляду на це, перед ним неминуче постають такі важливі питання: хто є суб'єктом і що є об'єктом дослідження [4, с. 203].

Дослідження того чи іншого об'єкта зумовлене насамперед необхідністю його пізнання. Відомий дослідник Б. Кістяківський слушно зауважив: щоб зрозуміти що-небудь що відбувається, необхідно насамперед встановити, наскільки воно необхідне, тобто, в якому причинному зв'язку перебуває. Категорія необхідності – це елемент конструктивної діяльності нашого мислення, котра є засобом для отримання істини [196, с. 105–107]. Дослідник наголошував також, що усі соціальні явища відбуваються завжди і лише між людьми, відповідно, про все, що їх стосується і здійснюється серед них, можна і необхідно судити з моральної точки зору, встановлюючи справедливість чи несправедливість того чи іншого явища. Тому для будь-якого нормального члена суспільства існує відомий примус не тільки судити про справедливість чи несправедливість того чи іншого соціального явища, а й визнавати, що ідея справедливості повинна реалізуватися в соціальному світі [196, с. 109–111]. Справедливість належить до найкращого виду благ, який і сам по собі, і через свої наслідки повинна цінувати кожна людина, якщо вона прагне бути

щасливою [359, с. 42].

Отже, принципи необхідності та справедливості неодмінно повинні бути покладені в основу дослідження соціальних явищ. Пізнання свободи вираження поглядів здійснювалося з урахуванням зазначених засад.

Наукова проблема, вирішенню якої присвячена дисертація, полягає в комплексному аналізі загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів як природного права людини та як суб'єктивного юридичного права. Необхідність такого дослідження зумовлена тим, що воно сприятиме кращому теоретичному пізнанню свободи вираження поглядів та удосконаленню правового механізму її реалізації в Україні.

Дослідження теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні є логічним продовженням пізнання загальнотеоретичних аспектів свободи віросповідання людини [680]. Розкриття сутності окремих елементів свідомості людини (віри, поглядів, думок, переконань, уявлень) та правові аспекти регулювання їх зовнішнього прояву мають важливе не лише теоретичне, а й практичне значення. Порушення, неправомірне обмеження свободи вираження поглядів та пов'язаних з нею суміжних прав (свободи вираження думки, переконань, віросповідання тощо) є посяганням на внутрішню, особистісну сферу людини, оскільки без зазначених цінностей людина не може нормально існувати, розвиватися. Без віри, поглядів, переконань людина є духовно мертвою. Стан гарантування зазначених прав державою на засадах справедливості, плюралізму, законності є основним критерієм визначення рівня її демократичності. Плюралізм поглядів, думок, переконань, віросповідань становить важливий принцип побудови, функціонування та розвитку правової держави. Україна в сучасних складних умовах повинна як ніколи уважно ставитися до питань правового забезпечення прав людини, свободи вираження поглядів зокрема.

Як слушно зазначає С. Алексєєв, у сучасний період серед суттєвих проблем у сфері прав людини виокремлюється ще одна необхідність, зумовлена вимогами часу, а саме – підвищення громадської уваги до певних груп прав людини, їх

більш чіткої і строгої юридичної констатації, підняття на вищий рівень правового захисту. Йдеться передусім про таке фундаментальне право людини, як свобода слова, від реальності якого, від надання йому пріоритетного значення вирішальним чином залежить стан демократії в суспільстві [9, с. 115–116].

У широкому розумінні методологія дослідження загалом і свободи вираження поглядів зокрема охоплює цілу низку елементів пізнавального процесу: принципи організації дослідження, мету, завдання, гіпотези, методологічні підходи, методи, прийоми пізнання, вчення про них тощо.

Серед вітчизняних та зарубіжних розвідок з питань методології юридичної науки, методології права, у тому числі методології дослідження прав людини, нашу увагу привернули насамперед праці таких учених: О. Александрова [4], С. Алексєєва [8–9], С. Добрянського [123–124], М. Кельмана [191], Д. Керімова [192], Б. Кістяківського [196–197], А. Козловського [203], М. Козюбри [204], О. Лукашевої [370], Р. Лукича [286], С. Максимова [293], М. Панова [344], А. Полякова [363], О. Пунченка [456], П. Рабіновича [457–458, 461], В. Шафірова [626], Ю. Шемшученка [643].

Сучасна методологічна ситуація у вітчизняному правознавстві, як і у суспільствознавстві України загалом, характеризується позитивною тенденцією – переходом від єдиної, «одержавленої» методології до різноманітних методологічних підходів, засад, способів. Слушним є зауваження М. Козюбри, що панування тривалий час у радянському правознавстві моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, критичне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, що ґрунтуються на нематеріалістичних світоглядних позиціях, стояло на перешкоді використанню здобутків європейської і світової правової теорії і правової культури [204, с. 22]. Разом з тим, методологічний плюралізм, характерний для сучасних юридичних досліджень, не повинен ставати методологічним анархізмом. Запобігти цьому можна лише за умови об'єктивної обумовленості обраних методів дослідження його предметом; спроможності дослідницького методу наближатися до розкриття соціальної сутності аналізованих явищ [643].

О. Пунченко зазначає, що серед сучасних методологічних новацій можна виділити нові методи, наприклад абдукції, комп'ютеризації, кейсів, дослідження куматоїдних об'єктів та ін. [456]. На нашу думку, зазначені методи є осучасненим варіантом, з урахуванням досягнень науки, давно існуючих методів. Виокремлення методу комп'ютеризації з метою швидкого отримання, накопичення та перетворення інформації, на нашу думку, є недоречним – за аналогією можна говорити і про методи використання медичної, побутової та іншої техніки. Самі лише форми використання засобів ще не є методами пізнання.

Д. Керімов стверджує, що методологія, будучи пізнавальним базисом всієї системи наукового знання, складається з низки компонентів. Причому йдеться не тільки про систему методів, а й про вчення про них, не тільки про визначену світоглядну позицію дослідження, а й про всезагальні теоретичні принципи, не тільки про загальнонаукові, а й про спеціальні наукові методи пізнання. Структурно методологія має декілька рівнів: діалектико-світоглядний (вищий); загальнонауковий (міждисциплінарний) (середній); спеціальнонауковий (нижчий рівень) і перехідний пізнавально-теоретичний до практично-перетворюючої діяльності [192, с. 48–49].

В юридичній енциклопедії за редакцією академіка Ю. Шемшученка методологія юридичної науки окреслена як система підходів, методів і способів наукового дослідження, як теоретичні засади використання їх при вивченні державно-правових явищ. Основу методології юридичної науки становлять, зокрема: філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові методи, групові методи, спеціальні методи [643, с. 618–619].

М. Кельман розглядає методологію у доволі широкому сенсі: «Це вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних явищ» [191, с. 42]. Поняття методу учений визначає як необхідний шлях дослідження [191, с. 435].

Дещо інший підхід щодо розуміння методології, зокрема, методології права, розкрив Р. Лукич, наголосивши, що йдеться про методи, якими користуються дослідники, студіюючи право в теоретико-пізнавальних чи практичних

цілях [286, с. 25]. Погоджуємося з Д. Керімовим, що поєднання наукових і практичних методів в єдиній методології права є недоречним. Наукові методи – це не що інше, як теоретичне узагальнення практичних методів, а останні – продовження, розгортання, конкретизація перших [286, с. 13]. Щодо поняття методу, то Р. Лукич його також трактує розширено, а саме як дію, спрямовану на досягнення певної мети і як спосіб її здійснення [286, с. 34].

А. Козловський, досліджуючи гносеологічні константи права, зазначає: «Гносеологія завершується у методі. Є певна таємниця методу. Метод визначає все... Кожна концепція, чи то юриспруденція понять, природне право, чи позитивне право – це певний метод» [203, с. 273].

Важливу складову методології дослідження становить понятійно-категоріальний апарат. Погоджуємося з М. Пановим, що чим глибше і досконаліше розроблені правові поняття і категорії юридичної науки, тим досконаліше саме позитивне право, тим точніше і якісніше воно здатне регулювати відповідні суспільні відносини [344, с. 51]. При дослідженні теми широко використовувався понятійно-категоріальний апарат не лише юридичних, а й інших наук: філософії, логіки, психології, культурології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо.

Наведені міркування дають підстави зазначити, що методологія пропонованого дослідження свободи вираження поглядів – це система концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування. Комплексний характер дослідження, перебування його на межі загальної теорії держави та права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, філософії, логіки, психології, лінгвістики, релігієзнавства, культурології, соціології тощо потребували залучення методологічного інструментарію зазначених наук, однак не механічно, а з урахуванням особливостей об'єкта та предмета нашої розвідки.

У дисертації реалізований комплексний міждисциплінарний підхід до

вивчення теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів. Проблеми правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в умовах формування громадянського суспільства в Україні є комплексними і міждисциплінарними, тому для їх аналізу необхідно використовувати низку підходів, які в сукупності здатні забезпечити адекватне відображення всього багатостороннього їх змісту.

Фундаментальну методологічну основу даного дослідження становлять *філософсько-правові (концептуальні) підходи*. Концептуальний підхід передбачає побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею, яка постулює загальну стратегію дослідження, чіткий відбір досліджуваних фактів та роз'яснення результатів дослідження [606, с. 15]. У ході роботи були задіяні насамперед такі філософсько-правові підходи: антропологічний, ідеалістичний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний, які визначили саму стратегію нашої праці, її загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів.

Антропологічний підхід дав змогу розкрити цінність, сутність свободи вираження поглядів людини як природного і як юридичного явища. Свобода вираження поглядів розглядається як фундаментальне право, що має значну цінність як для самої людини, так і для суспільства загалом.

Необхідно наголосити, що антропологічний підхід почав широко застосовуватись у сфері досліджень сучасної загальної теорії держави і права та інших вітчизняних юридичних наук, у котрих права і свободи людини становлять їх центральну категорію, основу, фундамент сучасного праворозуміння. На цьому наголошує і В. Шафіров – він стверджує, що людський вимір є загальним системоутворюючим критерієм сучасного праворозуміння. Первинним елементом змісту права, замість норми права є права і свободи [626, с. 148].

Антропологічний підхід сприяє розкриттю нового сучасного змісту ідеї прав людини, який, на думку С. Алексєєва, характеризують два основних положення. Перше: саме права людини, виражені в суспільному і державному ладі суспільства, виявилися силою (не виключено, єдиною надійною і рушійною силою), здат-

ною стати перешкодою тиранії і визначити модернізацію суспільства, його розвиток в інтересах людини. Друге: права людини виявилися тим соціальним началом, яке може визначити високий правовий статус людини, що не поступається статусу держави як суверенна – носія політичної влади [9, с. 107–108].

Людиноцентристське спрямування вітчизняної науки загальної теорії держави і права зумовило становлення в її структурі основ загальної теорії прав людини. У контексті названої теорії досліджується і свобода вираження поглядів.

П. Рабінович виокремлює серед основних сучасних тенденцій розвитку загальнотеоретичної юриспруденції також антропологізацію її предмета. Дослідник наголошує, що предмет загальнотеоретичної юриспруденції охоплює закономірності виникнення, функціонування і розвитку загальносоціальних («неюрідичних», соціально-природних) прав, свобод та обов'язків людини [458, с. 14]. Предмет пропонованого дослідження має антропологічний, людиноцентристський характер – ним є свобода вираження поглядів людини та юридичне забезпечення її реалізації в Україні у загальнотеоретичному вимірі.

Антропологічний підхід став основою для дослідження природи поглядів людини та інших елементів її свідомості – думок, переконань, уявлень, віри. В основу дослідження загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів покладена концепція, згідно з якою погляди становлять основу розглядуваної свободи, обов'язковий складник свідомості людини поряд з іншими її елементами – вірою, знаннями, думками, переконанням, уявленнями тощо. Відповідно, розкриття змісту свободи вираження поглядів нерозривно пов'язане зі з'ясуванням поняття, значення, видів поглядів людини. Дослідження феномена поглядів вимагало опрацювання значної кількості джерел з різних галузей наук – філософії, психології, логіки, соціології, лінгвістики, культурології. Необхідно зауважити, що серед дослідників феномена поглядів одностайності щодо розкриття їх сутності нема.

Визначення та інтерпретація поняття поглядів як антропного феномена стало основою для формулювання поняття свободи вираження поглядів як природного права людини. Погляди людини виступають також обов'язковим

елементом її правосвідомості, яка є формою відображення не лише юридичного права, а й природного.

При розкритті теми нами обрано було методологічний підхід дослідження свободи вираження поглядів спочатку як природного права людини і лише після цього – як суб'єктивного юридичного права. Свобода вираження поглядів як природне право людини – це невід'ємна можливість людини, яка не залежить від волі держави. Свобода ж вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право людини повною мірою пов'язане з волею держави. Юридичне забезпечення цієї свободи (зокрема її проголошення, встановлення меж здійснення, юридичних засобів охорони та захисту тощо) залежить від домінуючої (найвпливовішої) частини населення, яка представлена у вищих органах державної влади. На даному етапі українська держава загалом бере до уваги інтереси більшості населення у сфері реалізації свободи вираження поглядів, хоча у цій сфері існує ще низка проблем, які потребують теоретико-правового осмислення і втілення в практичне життя.

При дослідженні теми особливо широко використовувався *діалектичний підхід* для з'ясування загальних закономірностей формування, функціонування, розвитку свободи вираження людини, для формулювання вихідних понять, що стосуються предмета дослідження. Цей підхід застосовувався при дослідженні міжнародно-правового та національного механізмів юридичного забезпечення свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей). За його допомогою виявлені загальні закономірності взаємозв'язку свободи вираження поглядів зі свободою вираження думки, свободою віросповідання, правом на мирні зібрання. У цьому контексті слушним є висновок П. Рабіновича, що діалектика як наука про гранично загальні (всезагальні) закономірності усіх й усіляких явищ цілком зберігає свою універсальну методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні, у тому числі і прав людини [461, с. 25].

Як справедливо зауважив М. Панов, загальним і універсальним методом формування правових понять є діалектичний метод наукового пізнання, який охоплює, як відомо, необхідні та важливі етапи сходження від абстрактного до

конкретного і далі – від конкретного до абстрактного [344, с. 52].

Глобалізація феномена права, прав людини зокрема, відкрила нові можливості для застосування *системного підходу*. С. Добрянський зазначає, що будь-яке соціальне явище набуває свої якісні характеристики лише через систему відповідних взаємозв'язків із іншими явищами та процесами. Тому, ведучи мову про права людини, логічно пізнавати їх шляхом застосування насамперед системного підходу, котрий передбачає декілька підрівнів дослідження: історико-генетичний, структурно-компонентний та функціонально-діяльнісний [123, с. 3]. У процесі дослідження широко використовувалися усі зазначені підрівні системного підходу. Системний підхід сприяв визначенню, з'ясуванню сутнісних ознак поглядів, свободи вираження поглядів; виокремленню структурних елементів (можливостей) свободи вираження поглядів; встановленню взаємозв'язків поглядів з іншими спорідненими явищами, а також взаємозв'язків свободи вираження поглядів з суміжними правами тощо.

Для розкриття джерела походження свободи вираження поглядів як природного права людини був задіяний *ідеалістичний підхід пізнання*. Поняття «ідеалізм» означає філософський світогляд, згідно з яким дух, свідомість, мислення, психічна сфера є первинним, а матерія, природа, фізичне – вторинним, похідним. Ідеалізм орієнтує на те, що причиною природних, соціальних явищ є дух (надприродна сила) [191, с. 295–296]. На нашу думку, свобода вираження поглядів є можливістю особистості, притаманною їй від народження. Вона становить частину природи людини, яку сотворив Бог.

В. Шафіров наголошує, що історія права пройшла у своєму формуванні та еволюції декілька ступенів: *перший* – природне право або природні й невідчужувані права людини; *другий* – позитивне право; позитивний фактор затьмарив собою дійсне джерело права – природу людини, висунувши на перший план зовнішнє, владно-вольове начало; *третій* – природно-позитивне право (позитивна складова стає засобом забезпечення прав і свобод) [626, с. 148–149]. Не можемо повністю погодитися з В. Шафіровим, що дійсне джерело права – природа людини. На нашу думку, первинним джерелом права є Бог як ідеальне

джерело. Природа людини також втілює в собі природні права, Бог заклав їх в її основу. Разом з тим, природа людини не є ідеальною. Розуміння природних прав кожною людиною неоднакове; істинне розкриття природи людини неможливе без Бога. За твердженням Б. Кістяківського, тільки божественна свідомість охоплює одразу все, а не мислить, оперуючи частинами, тільки вона проникає в саму сутність речей і не потребує категорій загального, необхідного, належного та ін., тільки вона осягає початок і кінець всього, врешті, тільки вона безумовно предметна, тобто знання і буття для неї тотожні [196, с. 14].

Відповідно, викликає заперечення положення П. Рабіновича про те, що лише завдяки суспільству, так би мовити з його «рук», кожна людина може (має) отримати усе необхідне їй для існування та розвитку [458, с. 15]. Суспільство, на нашу думку – це лише ланка, елемент у системі взаємовідносин людини та Бога.

Як слушно наголошує С. Максимов, право, безумовно, є соціальним феноменом, який визначається певними соціальними інтересами, але не тільки ними. На думку вченого, право становить деонтологічну реальність, тобто ідеально сконструйоване буття, суть якого полягає в належному, і хоча воно не замикається на самому собі, проявляється в емпіричному світі, та все ж не зводиться до соціальних фактів [293, с. 65]. На нашу думку, ідеально сконструйованим може бути лише те буття, яке має божественне походження.

Важливим інструментом виявлення соціальної сутності свободи вираження поглядів стало застосування *потребового дослідницького підходу*. П. Рабінович інтерпретує зазначений підхід як виявлення історично зумовлених певних потреб суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції тих або інших предметів, явищ у задоволенні таких потреб [461, с. 26]. Виходячи з цього, будь-яке право людини – це право на задоволення її певних потреб [460, с. 20]. П. Рабінович, дослідивши практику застосування ЄСПЛ Євроконвенції, дав відповідь на питання, яке явище цей Суд вважає правом. Отже, таким явищем ЄСПЛ зазвичай вважає можливість задовольняти певні потреби та інтереси насамперед людини, а також окремих спільнот, об'єднань та й, зрештою, суспільства загалом [457, с. 34].

Аналіз досліджень феномена поглядів з позицій філософії, психології, логіки, лінгвістики тощо дав змогу для методологічного висновку, що свобода вираження поглядів забезпечує, по-перше, потребу людини у вираженні суджень ймовірнісного характеру про будь-які факти, події, явища, і по-друге – потребу у вираженні оцінки щодо них. Розглядувана свобода належить до особистісних прав людини, які забезпечують збереження, розвиток, захист світогляду, духовності, морально-психологічної індивідуальності людини.

Свобода вираження поглядів тісно пов'язана з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, переконань, свободою віросповідання. Співвідношення зазначених свобод, їх взаємозв'язок розкрито нами за допомогою функціонально-діяльнісного підрівня системного підходу, порівняльного методу та ін.

На даному етапі розвитку суспільства свобода вираження поглядів як природне право людини найбільш повно відображена в основних міжнародних документах з прав людини, в котрих втілені найкращі досягнення людства за весь період його існування. Використання діалектичного, системного підходів (конкретніше, його структурно-компонентного підрівня) при дослідженні структури свободи вираження поглядів згідно з міжнародними документами з прав людини, дало змогу сформулювати два важливі методологічні висновки. По-перше, розглядувана свобода включає в себе, окрім можливостей вираження поглядів, ще й можливості їх формування. Таким чином, «назва», «формулювання» свободи вираження поглядів згідно з міжнародними документами з прав людини є вужчою, ніж її зміст та структура, що відображена у них. Відповідно, міжнародні акти з прав людини повинні проголошувати не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування (отже, Конституція України теж). По-друге, у міжнародних документах зафіксовані можливості зовнішнього прояву не лише поглядів, а й інших елементів свідомості людини (віри, думок, переконань). Варто наголосити, що нормативно-правові акти окремих держав проголошують також можливості вираження почуттів, емоцій особистості.

Важливе теоретико-правове та методологічне значення у сфері комунікації суб'єктів має не лише зміст, а й форма вираження поглядів людиною. *Комунікативний підхід* дав змогу розкрити форми та способи вираження поглядів людини. Форми вираження поглядів є різноманітними – вербальна (усна, письмова, друкована), невербальна, комбінована (вербальна та невербальна).

За допомогою комунікативного підходу свободу вираження поглядів розглянуто як результат комунікації суб'єктів суспільного життя. Виражаючи погляди, людина взаємодіє з іншими суб'єктами, впливає на них (позитивно, негативно, нейтрально), проявляє своє ставлення до них, дає їм оцінку тощо. Б. Кістяківський стверджує, що для висловлення своїх думок і проповідування своїх поглядів, людина повинна мати свободу зносин. Без такої свободи не може відбуватися навіть простий обмін думками і поглядами [197, с. 244].

А. Поляков, який розглядає право як феномен комунікації, наголошує, що поза комунікацією права взагалі немає. Основним суб'єктом права (правової комунікації) є людина, однак не сама по собі, а через своє ставлення до іншої людини. Дослідник стверджує, що комунікація – це те, що з'єднує закони та інші джерела права з внутрішнім світом суб'єктів, з їх ціннісними уявленнями і релігійними віруваннями, визначає їх взаємодію і взаєморозуміння [363].

Комунікативний підхід дав змогу проаналізувати і теоретико-правові аспекти невербальних засобів комунікативної діяльності, невербальної форми вираження поглядів людини. Серед невербальних засобів особливе місце посідають символи, які є потужним засобом впливу на людей, вираження поглядів, формування відносини між ними. Використання окремих видів символів регламентується законодавством держав, в тому числі України. Дослідження теоретико-правових аспектів невербальних засобів вираження поглядів підкріплювалося в дисертації матеріалами судових справ України та прецедентною практикою ЄСПЛ.

Важливим комунікативним засобом реалізації свободи вираження поглядів є ЗМІ. Дослідження міжнародно-правових, національних аспектів реалізації свободи вираження поглядів через ЗМІ здійснювалося за допомогою низки

методів пізнання: нормативно-правового аналізу, порівняльно-правового, тлумачення юридичних норм, статистичного, аналізу практики ЄСПЛ, діяльності Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Визначальну роль у забезпеченні прав людини, в тому числі свободи вираження поглядів, відіграють ООН та її спеціалізовані установи, зокрема ЮНЕСКО, діяльність яких має світовий характер. За період свого існування ООН прийняла значну кількість міжнародних документів, в яких проголошується свобода вираження поглядів та окремі її можливості. У процесі дослідження широко використовувався метод тлумачення міжнародно-правових норм, прийнятих ООН, ЮНЕСКО, присвячених розглядуваній свободі. За допомогою діалектичного підходу, формально-логічного методу у праці сформульовано поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів; метод класифікації покладений в основу поділу їх на певні види; за допомогою прогностичного методу сформульовані пропозиції щодо їх удосконалення.

При дослідженні світових інституційно-діяльнісних міжнародних гарантій розглядуваної свободи особливо важливим було використання матеріалів юридичної практики Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН, а саме його доповідей, звітів щодо відвідування конкретних держав. Аналіз й узагальнення зазначених документів сприяли формулюванню висновків та рекомендацій щодо удосконалення законодавства України з питань свободи вираження поглядів, узгодження його з міжнародними стандартами прав людини.

Цілком закономірно, що в процесі дослідження аналізувалися й європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. У праці сформульовано їх поняття, здійснено їх класифікацію на певні види. Особливо варто наголосити на використанні значної кількості рішень ЄСПЛ щодо захисту свободи вираження поглядів.

Вивчення теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права та юридичного механізму її забезпечення в Україні потребувало також використання низки методологічних підходів

(антропологічного, діалектичного, системного, потребового) та методів пізнання. Так, історико-генетичний підрівень системного підходу зорієнтував нас у дослідженні історичних джерел права України, в яких проголошується свобода вираження поглядів.

Для аналізу положень Конституції України та інших нормативно-правових актів України з питань гарантування свободи вираження поглядів широко застосовувався метод тлумачення юридичних норм. Констатовано, що інформаційні права (можливості вільно збирати, зберігати, використовувати, поширювати інформацію), згідно з Конституцією України, не є складовою свободи вираження поглядів, як це проголошено в основних міжнародних документах з прав людини. За допомогою структурно-правового методу, логічних методів та ін. зроблено висновок, що зазначені інформаційні права мають подвійне підпорядкування – вони належать як до права на формування поглядів людини, так і до права на їх вираження. Відповідно, в Конституції України повинна проголошуватися не лише свобода вираження поглядів, й й свобода їх формування.

Порівняльно-правовий аналіз елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права, згідно з законодавством України, дав підстави стверджувати, що елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права загалом відображені у законодавстві України. При цьому зроблено висновок, що такі можливості людини, як змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх, потребують нормативного закріплення в Конституції України як елементи свободи вираження поглядів. Особливо важливим у дисертації було використання порівняльно-правового методу при аналізі положень конституцій та інших нормативно-правових актів іноземних держав з питань свободи вираження поглядів.

Дослідження основних проблем та формулювання пропозицій щодо їх усунення у сфері реалізації свободи вираження поглядів в Україні здійснювалось у праці за такими напрямками: відповідність законодавства України з питань реалізації свободи вираження поглядів міжнародним стандартам з прав людини; реалізація свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ; інституціоналізація

здійснення свободи вираження поглядів; межі реалізації свободи вираження поглядів; реалізація свободи вираження поглядів під час мирних зібрань; здійснення свободи вираження поглядів дітьми, журналістами.

Завдяки системному методологічному підходу, методу прогнозування сформульовані пропозиції щодо вдосконалення і перспектив розвитку законодавства України з питань свободи вираження поглядів відповідно до міжнародних стандартів прав людини та законодавства демократичних держав.

Як висновок, методологія дослідження свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні має міждисциплінарний, комплексний характер, вона становить систему концептуальних підходів, методів та способів дослідження, а також знання про закономірності їх застосування.

1.2 Характеристика джерел дослідження

Комплексний та системний характер дослідження, а також перебування його на межі загальної теорії права та держави і галузевих юридичних дисциплін, міжнародного права, філософії, логіки, лінгвістики, психології, культурології, релігієзнавства тощо потребували залучення значної кількості різних джерел, котрі умовно можна розподілити на дев'ять груп.

Першу групу джерел становлять міжнародні документи, в яких проголошується свобода вираження поглядів, розкривається її зміст та структура. До цієї групи джерел входять світові та регіональні міжнародні акти з прав людини.

Світові міжнародно-правові акти забезпечення свободи вираження поглядів – це документи, ухвалені Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її спеціалізованими установами, наприклад, Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО) для сприяння реалізації, охороні та захисту свободи вираження поглядів й окремих її можливостей. Насамперед, до них належать Загальна декларація прав людини (далі – ЗДПЛ) (ООН, 1948 р., ст. 19) [159]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні

права (далі – МПГПП) (ООН, 1966 р., ст. 19) [303] (Українська Радянська Соціалістична Республіка (далі – УРСР) ратифікувала його ще у 1973 р.) [422]; Резолюція Ради з прав людини ООН 12/16 «Свобода поглядів та їх вільне вираження», прийнята 02.10. 2009 р. [474]; Загальний коментар № 34 Комітету ООН з прав людини до ст. 19 МПГПП [206]; Резолюція 32/13, прийнята Радою ООН з прав людини 01.07. 2016 р. «Заохочення, захист і здійснення прав людини в Інтернеті» [483] та інші [472].

Важливе значення мають також спеціальні акти ООН, присвячені окремим можливостям свободи вираження поглядів (зокрема праву шукати, одержувати, поширювати будь-яку інформацію) та правовим гарантіям їх забезпечення. Це Конвенція ООН про міжнародне право спростування (16.12. 1952 р.) [208]; Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальна задача в новому тисячолітті», прийнята на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, Женева, 10–12 грудня 2003 р. [108]; Резолюція 69/166, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18.12. 2014 р. «Право на недоторканність особистого життя в епоху цифрових технологій» [471]; Резолюція 70/184 «Використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою розвитку» (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 22.12. 2015 р.) [493] та інші [110, 476].

За час своєї діяльності ООН прийняла чимало документів з питань свободи вираження поглядів та правових гарантій їх забезпечення для певних категорій, груп людей. Серед них особливо варто виокремити документи, присвячені свободі вираження поглядів дітьми, а саме Конвенцію про права дитини (ООН, 1989 р.) (ратифікована постановою Верховної Ради УРСР від 27.02. 1990 р.) [421] та інші [482].

У сьогоденних умовах, коли фіксуються численні порушення прав працівників ЗМІ у світі та в Україні, особливе значення мають документи ООН з питань свободи вираження поглядів журналістами (наприклад, резолюції, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН щодо безпеки журналістів і проблем безкарності [485, 490, 491, 492]; резолюції, присвячені безпеці журналістів у

ситуаціях військових конфліктів [479]).

Однією зі спеціалізованих установ ООН є ЮНЕСКО – організація, уповноважена захищати свободу вираження поглядів, свободу преси. Самостійно та спільно з ООН вона прийняла низку документів з питань свободи вираження поглядів та окремих її можливостей. Серед них особливо важливе значення мають Статут ЮНЕСКО (Лондон, 16.11.1945 р.) [593]; Декларація про основні принципи, які стосуються внеску ЗМІ в зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, в розвиток прав людини, в боротьбу проти расизму й апартеїду та спонукання до війни (прийнята Генеральною Конференцією ЮНЕСКО на її двадцятій сесії, 28.11.1978 р.) [105]; Віндхукська декларація про сприяння розвитку незалежної та плюралістичної африканської преси (ООН, ЮНЕСКО, 1991 р.) [64]; Софійська декларація «Зі зміцнення незалежних і плюралістичних засобів інформації (особливо в країнах Центральної і Східної Європи)», прийнята Європейським семінаром (Софія, Болгарія, 10–13 вересня 1997 р.), організованим ООН і ЮНЕСКО [558]; Резолюція «Засудження насильства, спрямованого проти журналістів», прийнята 29-ю сесією Конференції ЮНЕСКО 12.11.1997 р. [475]; Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (ЮНЕСКО, 20.10.2005 р.) [213].

У розглядуваній групі джерел, які використовувалися в процесі дослідження, важливе місце посідають регіональні міжнародні акти з прав людини, зокрема європейські. Це передусім Євроконвенція, ухвалена Радою Європи у Римі у 1950 р. [212], Україна її ратифікувала у 1997 р. [419]. У ст. 10 Євроконвенції проголошено, що «кожен має право на свободу вираження поглядів». Рада Європи ухвалила також низку важливих документів ненормативного характеру, присвячених свободі вираження поглядів та ЗМІ, а саме: Декларацію про свободу вираження поглядів та інформації (ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 29.04.1982 р.) [111]; Резолюцію 96/C 329/01 «Про незаконне перехоплення телекомунікацій (Рада Європи, 17.01.1995 р.) [503], Рекомендацію 1407 (1999) «ЗМІ та культура демократії» (Рада Європи, Парламентська асамблея) [508], Рекомендацію № R (89) «Про принципи

поширення відеозаписів насильницького, жорстокого чи порнографічного змісту» [513] та інші.

У процесі дослідження використовувалися також документи Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) та Європейського Союзу (далі – ЄС), в яких проголошується свобода вираження поглядів та окремі її можливості: Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (далі – НБСЄ) (Хельсінки, 1975 р.) [162]; Підсумковий документ Віденської зустрічі держав – учасниць НБСЄ (1989 р.) [182]; Паризька хартія для нової Європи (НБСЄ, 1990 р.) [346]; Резолюція Парламентської асамблеї ОБСЄ «Свобода вираження поглядів в Інтернеті» (2009 р.) [473]; Хартія основних прав ЄС (ст. 11) (2000 р.) [614] та ін.

Аналіз зазначених міжнародних документів з питань свободи вираження поглядів дозволив обґрунтувати такі висновки: 1) значна кількість таких міжнародних документів має рекомендаційний характер; 2) у їх системі не має спеціального нормативного (обов'язкового) документа, присвяченого саме свободі вираження поглядів, тому пропонується на всесвітньому та європейському рівні його прийняти.

До другої групи джерел відносяться історичні джерела права України, в яких проголошується свобода вираження поглядів в історичному контексті розвитку України. При дослідженні теми використовувалися історичні джерела права України ХІХ–ХХ ст., в яких проголошувалася свобода вираження поглядів (свобода слова) як одне з важливих прав людини. У грудні 1867 р. австрійський парламент – рейхсрат – прийняв конституцію, яка до жовтня 1918 р. діяла і на західноукраїнських землях. У цьому документі – Конституційному законі про загальні права громадян, для королівств і областей, представлених в рейхсраті (12.12. 1867 р.) – проголошено: «Кожен має право, у межах законності, виражати вільно свої думки словесно, письмово, у друці, чи за допомогою зображень. – Друк не повинен зазнавати цензурування чи утискатися концесійною системою. З боку адміністрації не застосовуються обмеження до творів, друкованих у країні» (ст. 13) [220, с. 390–391].

Українці, які опинились у складі Австро-Угорської імперії, мали певний

досвід політичної й економічної самоорганізації; інша національно-політична ситуація склалася в українців, які проживали в абсолютистській царській Росії [578, с. 7–8].

Кінець XIX–початок XX ст. відзначається новим політичним пожвавленням на українських землях, які перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, піднесенням національної свідомості й активності населення. Це відобразилося в джерелах права, прийнятих у той період.

У лютому 1917 р. в Російській імперії було повалено самодержавство, влада в країні перейшла до Тимчасового уряду на чолі з князем Львовим. Попри його вірність принципам «єдиної і неподільної Росії», у прийнятих ним документах все ж фіксувалися окремі демократичні положення. Так, у Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання (03.03 1917 р.) проголошувалася свобода слова, друку, союзів, зборів з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, які допускаються військово-технічними умовами (ст. 2); скасовувалися всі станові, віросповідні та національні обмеження (ст. 3) [112, с. 9].

Зміни в Російській державі не оминули й Україну: у березні 1917 р. в Києві була сформована Центральна Рада, в основних документах якої закріплювалися демократичні засади формування державних органів, визнавалися основні права людини. Так, у III Універсалі Центральної Ради (07.11. 1917 р.) Україна була проголошена Українською Народною Республікою (далі – УНР), щоправда, у федеративному союзі з Росією, закріплювалася низка прав людини: «В УНР мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи й житла, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами» [590, с. 23].

У IV Універсалі Центральної Ради (09.01 1918 р.) утверджувалося: «Віднині УНР стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою Українського Народу... Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, підтверджуються й окремо проголошуються...» [591, с. 40].

29 квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла Конституцію УНР (Статут про

державний устрій, права і вольности УНР), підготовану спеціальною конституційною комісією на чолі з М. Грушевським з врахуванням досвіду конституційного законодавства різних країн світу, передусім найближчих сусідів України, які мали спільні або подібні з нею історичні, економічні, політичні умови розвитку [274, с. 170]. У цьому основоположному документі проголошувалося, що «громадяни в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах» (ст. 12), що «громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права» (ст. 17). У ст. 16 Конституції УНР установлювалася таємниця листування: органи державної влади не мали права відкривати листи без судового на те рішення, крім випадків, встановлених законом [240, с. 53].

У період Гетьманату Павла Скоропадського були видані Закони про тимчасовий державний устрій України (29.04. 1918 р.), в яких проголошувалося, що в межах всієї Української держави влада управління належить Гетьману України (ст. 1). Ці закони (склалися з низки статей, присвячених правам і обов'язкам українських козаків і громадян) проголошували, що «кожен може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а також розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами» (ст. 21) [167, с. 64]. Важливе значення для формування, вираження поглядів мав і Закон Української держави про створення Української Академії наук (1918 р.), ухвалений Радою Міністрів [165].

Драматично розгорталася подія на західноукраїнських землях. 1 листопада 1918 р. у Східній Галичині українські сили взяли владу у Львові та розпочали створення Західно-Української народної Республіки, яку було проголошено 13 листопада. Однак з низки причин сформувати українську державність так і не вдалося. До 1923 р. питання статусу Галичини регулювалося міжнародними умовами, прийнятими на Версальській мирній конференції, які гарантували низку прав українцям, землі яких увійшли до складу Польської держави. Комплексне дослідження етнонаціонального становища та суспільної діяльності українців у Польщі (1918-1939 рр.) провів О. Турчак, зосередивши увагу, зокрема, на аналізі

обмеження прав українців у зазначений період, у тому числі на можливості вираження ними поглядів українською мовою. Так, з березня 1920 р. польською владою було заборонено офіційно вживати назви «Галичина», «Україна», «українець»; ліквідовувалися українські кафедри в університетах тощо [578, с. 55].

На початку ХХ ст. на українських землях почала формуватися і радянська влада. Так, у грудні 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Україну проголосив Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [617, с. 112]. У 1922 р. був утворений Союз Радянських Соціалістичних Республік, до складу якого увійшла й Українська Соціалістична Радянська Республіка (далі – УСРР).

Важливими джерелами права радянської України були насамперед конституційні акти, в котрих закріплювались основи державного, суспільного, економічного ладу країни, а також проголошувались основні права то обов'язки громадян, зокрема й присвячені свободі вираження поглядів. У першій радянській Конституції УСРР (березень 1919 р.) проголошувалося, що УСРР надає трудящим можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, свободою зборів і спілок), позбавляючи цих прав панівні класи і спільні з ними за своєю політичною позицією громадські групи (ст. 3). Розділ III зазначеної Конституції мав назву «Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатуючого народу України». У ньому проголошувалося, що «з метою забезпечення за працюючими дійсної свободи висловлення своїх думок УСРР усуває залежність преси від капіталу і віддає в руки робітничої кляси і селянської бідноти всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг та інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій Україні» (ст. 24) [242, с. 146].

У Конституції УСРР (1929 р.) наголошувалося: «Щоб забезпечити трудящим дійсну волю виявлення своїх думок, УСРР знищує залежність преси від капіталу і передає до рук робітничого класу та селянства всі технічні і матеріальні засоби до видання часописів, книжок та всіляких інших творів друку та забезпечує по всій

країні їх вільне поширення» (ст. 9). Також визнавалося за всіма громадянами право антирелігійної пропаганди (ст. 8); проголошувалося право громадян вільно влаштовувати зібрання, мітинги, походи тощо (ст. 10) [241, с. 253].

У Конституції (Основному Законі) Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) (30.01. 1937 р.) основним правам та обов'язкам громадян присвячено розділ X, в котрому першочергово проголошувалися соціально-економічні права громадян. Іншим видам прав людини присвячувалися наступні статті. Зокрема, у ст. 124 цієї Конституції закріплювалося: «Громадянам УРСР гарантується законом: а) свобода слова; б) свобода друку; в) свобода зборів і мітингів; г) свобода вуличних походів і демонстрацій. Ці права громадян забезпечуються наданням трудящим і їх організаціям друкарень, запасів паперу, громадських будинків, вулиць, засобів зв'язку і інших матеріальних умов, необхідних для їх здійснення». У ст. 123 проголошувалася свобода громадян на здійснення антирелігійної пропаганди; таємниця листування охоронялася законом (ст. 127) [238, с. 335–336].

Конституція (Основний Закон) УРСР (20.04. 1978 р.) у главі 6 «Основні права, свободи і обов'язки громадян УРСР» гарантувала такі свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 48). Крім того, у ст. 47 закріплювалося, що «кожний громадянин має право вносити в державні органи і організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі... Переслідування за критику забороняється. Особи, які переслідують за критику, притягаються до відповідальності». Також громадянам гарантувалася свобода совісті, зокрема можливість вести атеїстичну пропаганду (ст. 50). Охоронялися законом також особисте життя громадян і таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень (ст. 54) [237, с. 574–575].

Попри те, що в радянських конституціях України проголошувалася свобода вираження слова, думок, друку на практиці ситуація була зовсім іншою. Мільйони людей зазнавали переслідувань, репресій, були страчені за вираження своїх думок, поглядів, переконань різного характеру – політичних, релігійних тощо.

Проводилася цілеспрямована політика на знищення інтелігенції України, яка не підтримувала тоталітарного режиму, чинила йому активний чи пасивний опір. Особливо масові репресії відбувались в сталінський період (30-ті – 40-ві роки).

Аналіз вищезазначених історичних джерел права дає підстави стверджувати, що в документах, прийнятих у період Австро-Угорської імперії, Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, свобода вираження думок, слова гарантувалася кожній людині. У радянських же конституціях право на свободу виявлення думок, свободу друку мав не кожний. Основний акцент робився на «трудящих масах», на робітничому класі і селянській бідноті. Цих прав були позбавлені експлуаторські класи (Конституція УСРР (1919 р.), Конституція УСРР (1929 р.). Свобода слова, друку надавалася усім громадянам УРСР уже в радянських конституціях України 1937 та 1978 рр.

До третьої групи джерел входять чинні нормативно-правові акти України і зарубіжних держав; проекти законів України, присвячені свободі вираження поглядів та іншим можливостям, з якими вона взаємопов'язана (свободі віросповідання, праву на мирні зібрання тощо). У зазначених документах розкриваються зміст, структура свободи вираження поглядів та окремих її елементів, окреслені юридичні засоби її реалізації, охорони і захисту.

При дослідженні теми детально аналізувалося чинне законодавство України: Конституція України (1996 р.) [239], Закон України «Про інформацію» (1992 р.) (у редакції Закону України від 13.01. 2011 р.) [399]; Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01. 2011 р. [387]; Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11. 1992 р. [389] та інші нормативно-правові акти [377–386, 388, 390–395, 400, 402–432, 434–437].

У цій групі джерел важливе місце займають кодифіковані акти України, які є важливими юридичними гарантіями забезпечення свободи вираження поглядів, а саме: Цивільний кодекс України (2003 р.) (далі – ЦК України) [618], Кримінальний кодекс України (2001 р.) (далі – КК України) [266], Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.) [202], Сімейний кодекс України (2002 р.) (далі – СК України) [547] та інші [200, 619].

В Україні прийнята значна кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення інформаційних прав, які є складовою свободи вираження поглядів, які стосуються різних галузей законодавства. На нашу думку, слушною є пропозиція деяких вітчизняних учених щодо систематизації інформаційного законодавства та прийняття Інформаційного кодексу України, який сприяв би кращому розумінню інформаційних прав та їх реалізації. Так, Є. Петров пропонує «інформаційне законодавство привести до єдиного правового критерію, основу якого становитиме ЦК України і розроблений на його основі Інформаційний кодекс» [351, с. 15]. На відсутності в Україні єдиної системи інформаційного законодавства і потребі його систематизації наголошує й О. Марценюк [298, с. 12]. Пропозицію про необхідність прийняття Кодексу України про інформацію, який повинен враховувати європейські стандарти розвитку інформаційних відносин, підтримує, також Г. Красноступ [261, с. 82].

Положення про те, що система інформаційного законодавства повинна формуватись як «відкрита» система, з ознаками системності та ієрархічності, обґрунтувала О. Кохановська. Дослідниця спростовує необхідність прийняття Інформаційного кодексу, натомість, пропонує проект нової глави ЦК України – «Інформаційні права» [255, с. 6]. На нашу думку, пропозиція О. Кохановської щодо вдосконалення ЦК України є слушною, однак вона не виключає потреби прийняття Інформаційного кодексу України. Адже в Інформаційному кодексі України значна частина питань має бути присвячена аспектам регулювання інформаційних відносин, інформаційних прав публічно правового характеру, які ЦК України не врегульовує.

З метою порівняльно-правового аналізу положень законодавства України та нормативно-правових актів деяких інших держав щодо проголошення свободи вираження поглядів у ході дослідження використовувались їх основні (конституційні) закони, а саме: Конституція Князівства Ліхтенштейн (1921 р.); Конституція Латвійської Республіки (1922 р.); Конституція Болгарії (1991 р.); Конституція Ісландії (1944 р.); Основний закон Федеративної Республіки

Німеччини (1949 р.); Конституція Домініканської Республіки (1966 р.); Конституція Греції (1975 р.); Конституційний акт Канади (1982 р.); Конституція Федеративної Республіки Бразилії (1988 р.); Конституція Республіки Польщі (1997 р.) та ін. Також при дослідженні теми використовувалися інші нормативно-правові акти зарубіжних держав, наприклад, Республіки Латвії [328, 330], Литовської Республіки [329], Республіки Молдови [164, 583], Російської Федерації [201, 582, 599], Швеції [339].

Важливе значення також для формулювання пропозицій щодо удосконалення законодавства України у сфері забезпечення свободи вираження поглядів та суміжних з нею прав мало ознайомлення з окремими проектами законів [440–446].

На підставі аналізу нормативно-правових актів України з питань свободи вираження поглядів, обґрунтовується висновок про необхідність їх удосконалення, а також узгодження з міжнародними документами з прав людини.

Четверта група джерел – наукові праці з питань загальної теорії держави і права, філософії права тощо, присвячені природному праву, правам людини зокрема, а також їх правовому забезпеченню.

У радянський період у вітчизняній юридичній науці домінувало позитивістське розуміння права. Політика держави в той період не сприяла різносторонньому дослідженню природного права, природних прав людини. Після проголошення незалежності України вітчизняна юридична наука поступово почала заповнювати прогалини, які існували щодо розуміння і розкриття природного права. І все ж потрібно ще чимало часу, щоб виправити наслідки тоталітарного режиму.

Для визначення поняття свободи вираження поглядів як природного і як суб'єктивного юридичного права, міжнародних та національних гарантій забезпечення цієї можливості людини у праці використовувались положення з наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних учених Д. Авдєєва [2], С. Алексєєва [6–9], О. Белянської [40], Ю. Бисаги [570], В. Болгової [47], М. Волкової [78], Л. Глухарєвої [87], Д. Гудими [368, 369, 606], Й. Гьофнера [96], С. Добрянського

[123, 124, 606], І. Жаровської [372], Є. Зозулі [179], В. Казакова [183], Г. Кельзена [190], М. Кельмана [191], М. Козюбри [204], О. Коршунової [252], О. Костенка [254], Д. Кошарського [257], О. Лукашевої [370], І. Панкевича [343], Н. Пархоменко [349, 348], П. Рабіновича [457–461], С. Рабіновича [464], Л. Рассказова [466], О. Скакун [549], С. Сливки [550], О. Турчака [578], Г. Шмельової [631], І. Упорова [466] та інших.

П'яту групу джерел становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених минулого та сучасності з філософії, правознавства, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, соціології, присвячені питанням свідомості людини, зокрема і правосвідомості, та окремому їх елементу – поглядам та їх взаємозв'язку з іншими феноменами свідомості (вірою, переконаннями, думками, уявленнями тощо); свободи вираження поглядів, думок, віросповідання тощо.

Ця група джерел складається з таких видань:

1) Енциклопедії, словники з філософії, логіки, психології, культурології, соціології, релігієзнавства. Вони використовувалися передовсім для з'ясування суті таких понять, як погляди, свідомість, світогляд, переконання, думка, уявлення, віра, знання, судження тощо.

2) Підручники з філософії, логіки, авторами яких є В. Буслинський; В. Жеребкін; А. Заздравнов, І. Коваль; В. Ніколко; В. Петрушенко; Є. Причепій, А. Черній, Л. Чекаль; О. Спіркін; Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та інші вчені.

3) Підручники з психології авторства М. Варій, В. Джемс, Т. Партико, О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук; С. Рубінштейн та інші вчені.

4) Філософські, релігієзнавчі праці, дослідження з психології, правознавства, об'єктами уваги в яких є такі феномени, як погляди, свідомість, світогляд, переконання, віра, думки, свобода вираження поглядів, свобода віросповідання тощо.

Природа свободи вираження поглядів, думок, віросповідання, поглядів як феномена свідомості людини, їх взаємозв'язку зі знанням, думками, вірою, уявленнями, переконаннями тощо – об'єкт уваги у працях видатних філософів-

класиків Платона, Аристотеля, Л. Вітгенштейна, Т. Гоббса, Г. Гегеля, Р. Декарта, В. Джемса, Д. Локка, І. Канта, Б. Кістяківського, Дж. С. Мілля, С. Франка, Е. Фромма, Д. Юма, П. Юркевича та інших. Теоретичні положення цих філософів істотно вплинули на розуміння поглядів у сучасній філософії.

Чималий внесок у вивчення природи поглядів та їх взаємозв'язку з іншими феноменами свідомості зробили сучасні науковці. Філософські, психологічні, соціологічні, логіко-лінгвістичні дослідження у цій сфері здійснили Б. Ардентов, Р. Арцишевський, Л. Аскерова, М. Бабій, М. Білалов, Б. Грушин, М. Горшков, М. Дмитровська, Б. Єрунов, А. Залізник, Г. Іванова, А. Івін, Г. Кустова, А. Нехаєв, В. Петрушенко, С. Рубінштейн, О. Уледов та інші вчені.

В Україні та в інших державах захищено низку дисертацій із цієї проблематики (О. Александрова [5], О. Байрамова [20], С. Киселиця [194], А. Костенко [253], Т. Левченко [279], А. Лещенко [281], Л. Мазур [290], А. Нехаєв [320, 321]).

Основи сучасного розуміння проблем правосвідомості, правового світогляду розвинені у працях вітчизняних і зарубіжних учених С. Алексєєва [6–9], Т. Бачинського [462, 463], О. Балинської, Т. Гарасиміва, О. Грищук [439], В. Демічевої [115], В. Коробки [247], А. Луцького [288], В. Малахова [294], П. Рабіновича [462, 463], С. Сливки [439], М. Цимбалюка [621] та інших.

Шосту групу джерел становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, в яких висвітлюються питання міжнародно-правових гарантій прав людини, зокрема забезпечення свободи вираження поглядів та її окремих можливостей. Цю тематику досліджували В. Бенедек, М. Кеттеман [41], М. Верпо [743], М. Гремза [91], З. Кукіна [271], О. Кучик [311], Т. Мендель [306], Д. Нурумов [327], П. Рабінович [459], К. Панова [345], Д. Савельєв [538], Т. Слінько [551], А. Улен [306], Н. Фаяд [598], О. Шульц [633] та інші вчені.

Здійснений аналіз свідчить про те, що основна увага у розвідках вітчизняних та зарубіжних дослідників зосереджена на питаннях захисту свободи вираження поглядів ЄСПЛ. Про це йдеться у працях М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі [118], Д. ван Б'юрен [55], В. Лутковської [287], М. Маковей [292, 291],

В. Паліюка [342], В. Пікерта [358], Є. Чефранової [292], С. Шевчука та інших [152, 540].

На особливу увагу заслуговує монографія С. Шевчука «Свобода вираження поглядів: практика Європейського Суду з прав людини у порівняльній перспективі» [629], в якій розкриваються теоретичні підходи до східної та західної концепцій прав людини, акцентується на важливості універсального розуміння юридичної природи прав людини у процесі їх судового захисту, ролі прецедентного та порівняльного права у цьому процесі. Особливе місце у дослідженні С. Шевчука посідає аналіз прецедентного права ЄСПЛ щодо захисту свободи вираження поглядів, а також прецедентного права у цій сфері судів ФРН, Великої Британії, США та інших держав [629].

Міжнародно-правові аспекти правового забезпечення свободи вираження поглядів, прав людини у сфері інформації відображені також у дисертаціях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, вітчизняний правознавець Е. Тітко проаналізувала міжнародно-правові аспекти правомірного обмеження свободи вираження поглядів згідно права Ради Європи та практики ЄСПЛ, визначила основні критерії правомірного обмеження свободи вираження поглядів, зокрема їх законність та необхідність у демократичному суспільстві [572].

Зарубіжний дослідник Д. Савельєв розкрив міжнародно-правові аспекти забезпечення прав людини в сфері інформації [538]. Ще один зарубіжний науковець – А. Клімчік – окреслив співвідношення свободи інформації і права на приватне життя в міжнародному праві [199].

Сьому групі становлять джерела, в яких висвітлюються теоретико-правові та галузеві аспекти свободи вираження поглядів, окремих її елементів (зокрема інформаційних прав), питання юридичного забезпечення цієї свободи в Україні та в інших державах. У цій групі виокремлюються розвідки, в яких висвітлюються національні правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів дітьми, журналістами. Різні аспекти цієї проблематики розкриті у працях Ю. Вільке [744], О. Жуковської [157], Є. Захарова [171, 172], С. Кравченко [258], О. Кравчука [259], Л. Красицької [260], Г. Красноступа [261], О. Кохановської [255],

Н. Корченкової [250], Н. Кушакової-Костицької [276–278], В. Кудрявцева [269], О. Марценюка [298], М. Муратова [314], О. Олійника [333], Н. Ортинської [335, 372], В. Павликівського [340, 341], В. Постульги [365], А. Токарської [576, 577], Л. Федорової [600], М. Швеця [336] та інших учених.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної правової науки досліджуються різні аспекти свободи віросповідання людини, а також взаємозв'язок цієї свободи зі свободою вираження поглядів. Їм присвячені праці М. Бабія [19], В. Бедя [39], Е. Беніто [42], Д. Вовка [76], Т. Дж. Ганна [97], В. Єленського [153], А. Колодного [205], А. Крішнасвами [267], Н. Лернера [280], Д. Літтла [282], С. Присухіна [19], Л. Филипович [121] та інших учених [557].

Теоретико-правові і галузеві питання взаємозв'язку свободи вираження поглядів з правом на мирні зібрання досліджували вітчизняні та зарубіжні дослідники М. Денісова [628], О. Денісова [628], Р. Мельник [305], М. Серета [544], Т. Фулей [613], А. Шевченко [628] та ін. В Україні дисертації, присвячені правовим аспектам забезпечення права на мирні зібрання, захистили О. Васьковська [57], О. Власенко [75], О. Клименко [198] та ін.

У зазначеній групі джерел варто виділити дисертаційні праці, захищені в останні роки в Україні та в інших державах – у них досліджуються актуальні питання, присвячені свободі вираження поглядів та її складовим (зокрема інформаційним правам) в кількох важливих напрямках:

1. Теоретико-правові аспекти свободи вираження поглядів, інформаційних прав.

На особливу увагу заслуговує дослідження зарубіжного дослідника М. Муратова, в якому розкривається питання права на свободу слова в загальнотеоретичному аспекті. Учений висвітлив поняття свободи слова в філософському, моральному, соціальному, психологічному та юридичному аспектах, а також з'ясував місце свободи слова в структурі правового статусу особи, охарактеризував питання щодо меж її дії та юридичної відповідальності за зловживання нею [314].

Загальнотеоретичні аспекти інформаційних прав людини розглядаються у

дослідженнях Н. Корченкової [250] та Н. Віноградової [65]. Теоретико-правові питання взаємозв'язку права і громадської думки окреслив А. Демідов [113]. Заслуговує на увагу праця Н. Коноваленко про інститут свободи слова в Україні в період становлення державності (1991–1997 роки) [215].

На жаль, доводиться констатувати, що дисертаційні дослідження з загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів в Україні відсутні.

2. Конституційно-правові аспекти свободи вираження поглядів, думки, слова, інформаційних прав та правові гарантії їх реалізації, охорони, захисту.

Зарубіжна дослідниця Н. Довнар розкрила поняття, сутність свободи слова як суб'єктивного права, як комплексного правового інституту, що має конституційну основу і передбачає можливість виділення його або в самостійну галузь права, або в підгалузь інформаційного права [126]. Не можемо погодитися з такою пропозицією Н. Довнар. Виокремлення конкретних прав людини, зокрема свободи слова (ширше – свободи вираження поглядів) тощо, в окремі галузі права не має загальнотеоретичних підстав. Кожна галузь права, загальновідомо, характеризується предметом і методом правового регулювання, які не притаманні сукупності юридичних норм, що стосуються конкретних прав людини. Розгляд свободи слова як підгалузі інформаційного права також, на нашу думку, є сумнівним. Інститут свободи вираження поглядів має комплексний характер, він становить сукупність юридичних норм різних галузей права – конституційного, цивільного, адміністративного тощо, а не лише інформаційного. Отже, свободу вираження поглядів можна розглядати як комплексний (міжгалузевий) інститут права.

Вітчизняний правознавець Н. Кушакова-Костицька дослідила зміст, структуру, юридичні гарантії реалізації конституційного права на інформацію, а також розкрила питання історичного розвитку права на інформацію, з'ясувала його місце та роль у системі конституційних прав людини [276–278].

Українська дослідниця О. Нестеренко здійснила комплексний науково-практичний аналіз конституційного права на доступ до інформації як окремого суб'єктивного права, описала стан та окреслила способи удосконалення

механізму його забезпечення в Україні [319].

Зарубіжний дослідник А. Кротов розкрив зміст та значення конституційного права громадян на інформацію [268]. Дисертаційну працю з питання захисту конституційного права на свободу думки і слова захистила зарубіжна дослідниця М. Дубровіна [144].

3. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України, правові відносини, пов'язані з її формуванням і реалізацією.

Український дослідник Б. Кормич у своїй науковій розвідці обґрунтував наявність специфічних правовідносин, які складаються в інформаційній сфері; концепцію формування галузі інформаційного права з виокремленням її предмета та методу правового регулювання. Вчений констатував, що значна частина цих відносин пов'язана з реалізацією завдань інформаційної безпеки. Б. Кормич розробив класифікацію складу та напрямів інформаційної безпеки, визначив поняття і моделі державно-правового механізму інформаційної безпеки України [246, с. 7].

Вітчизняний правознавець О. Логінов запропонував новий підхід до вирішення проблеми організаційного та адміністративно-правового регулювання інформаційної безпеки органів державного управління [283].

4. Правові, політичні, філологічні аспекти діяльності ЗМІ.

У цьому контексті необхідно виокремити дисертаційні праці, в яких досліджуються система конституційних прав і свобод громадян у сфері діяльності ЗМІ (М. Башаратян [38]), свобода преси – її поняття, сутність, зміст, структура (В. Гвоздєв [83]), роль преси у правовому інформуванні громадян України (О. Денісова [116]).

Концептуальну модель реалізації свободи слова в ЗМІ в загальнофілософському, правовому й інформаційному аспектах представив зарубіжний дослідник В. Снетков [554].

Правові аспекти реалізації права на інформацію через ЗМІ комплексно охарактеризувала В. Стахова [567]. Л. Погребінська вивчає питання реалізації свободи масової інформації [361]. Політико-правові технології обмеження свободи

слова в сучасних ЗМІ, зокрема в Інтернеті, розкрив О. Прохоров [450].

5. Цивільно-правові аспекти права на інформацію, інформаційні відносини.

Серед дисертаційних праць цього напрямку на особливу увагу заслуговує комплексна розвідка вітчизняного правознавця О. Кохановської, в якій розкриті теоретичні та прикладні цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні. За висновком дослідниці, складна природа інформації, зокрема її нематеріальна сутність, свідчить про недоцільність виділення інформаційного права в окрему галузь права [255, с. 5]. Таке твердження О. Кохановської викликає заперечення. Підтримуємо тих учених, які виокремлюють інформаційне право як окрему галузь права, оскільки вона має свій предмет і метод правового регулювання. На сучасному етапі розвитку суспільства інформаційні відносини проникають у всі сфери суспільного життя, не обмежуючись лише цивільною сферою. На нашу думку, інформаційне право є комплексною галуззю права.

Право на інформацію в цивільному праві України – об'єкт вивчення Є. Петрова [351], Б. Гоголя [89]. Дослідники окреслили поняття та правовий режим інформації, сформулювали пропозиції з цих питань до цивільного законодавства України.

6. Кримінально-правові аспекти забезпечення свободи слова, права на інформацію та професійної діяльності журналістів.

На особливу увагу заслуговує праця вітчизняного науковця В. Павликівського, в якій досліджуються кримінально-правові аспекти свободи слова та діяльності журналістів в Україні. Учений детально проаналізував ознаки й елементи складів злочинів, спрямованих на свободу слова та професійну діяльність журналістів, запропонував систематизацію зазначених злочинів, визначив систему заходів протидії таким злочинам [340, 341].

Системний аналіз правового захисту свободи масової інформації, зокрема кримінальної відповідальності за посягання на професійну діяльність журналістів, представив зарубіжний дослідник Д. Гайнутдінов [81]. Порівняльно-правове дослідження кримінально-правового забезпечення права на інформацію здійснила зарубіжна дослідниця А. Ратнікова [467].

7. Адміністративно-правові аспекти забезпечення права громадян на інформацію.

Вітчизняна дослідниця Л. Кузенко представила комплексний аналіз місця і значення інформації в регулюванні управлінських відносин, акцентувавши увагу на інформаційних відносинах, які виникають між громадянином і органами виконавчої влади [270, с. 3].

Зарубіжний дослідник С. Галєєв здійснив спробу визначення теоретичних основ прав громадян на інформацію, розкрив специфіку взаємозалежності адміністративно-правових відносин і права громадян на інформацію в різних їх проявах, визначив місце і функціональне призначення права громадян на інформацію в системі юридичних гарантій прав людини [82].

Восьму групу джерел становлять правові періодичні видання, видання Інтернет-ресурсів, в яких висвітлюються окремі правові аспекти свободи вираження поглядів, а також наводяться соціологічні та статистичні дані.

На особливу увагу заслуговують статистичні відомості, звіти Інституту масової інформації (далі – ІМІ) з моніторингу журналістських стандартів, дотримання прав журналістів, правопорушень щодо них та інших працівників ЗМІ тощо, які використовувалися при дослідженні даної теми.

Дев'ята група джерел – матеріали юридичної практики, а саме: 1) доповіді, звіти про відвідування іноземних держав Спеціальним доповідачем з питання заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН; 2) рішення ЄСПЛ. У процесі дослідження опрацьовано близько п'ятдесяти рішень ЄСПЛ, спрямованих на захист свободи вираження поглядів, права на мирні зібрання, свободи віросповідання, в тому числі проти держави Україна; 3) рішення Конституційного Суду України, місцевих судів України; 4) щорічні доповіді, звіти Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженого у справах ЄСПЛ, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Міністерства інформаційної політики України; 5) статистичні дані Державного комітету телебачення і радіомовлення України щодо видавничої продукції в Україні.

Аналіз наукових джерел з теми дисертації дає підстави констатувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розглядаються теоретико-правові аспекти свободи вираження поглядів як природного права людини і як суб'єктивного юридичного права, наразі відсутні.

Висновки до розділу 1

На підставі загальнотеоретичного аналізу методологічних підходів і методів дослідження, теоретико-правової характеристики джерельної бази роботи сформульовані наступні висновки:

1. Методологія дослідження свободи вираження поглядів – це система концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування.

2. Особливість методології дослідження свободи вираження поглядів полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а її основу становлять філософсько-правові (концептуальні) підходи: антропологічний, ідеалістичний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний, які визначили саму стратегію нашого дослідження, його загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів.

3. Було використано загальнонаукові й спеціально-юридичні методи наукового пізнання. Серед найважливіших із них слід виділити наступні: системний, структурно-функціональний (застосовувались при з'ясуванні структури досліджуваного права), порівняльний (при співставленні поглядів з іншими спорідненими явищами; при порівнянні свободи вираження поглядів з іншими правами); методи тлумачення юридичних норм, узагальнення юридичної практики (наприклад, національної судової практики, практики ЄСПЛ, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини).

4. Комплексний, системний характер дослідження теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів, його взаємозв'язок із галузевими юридичними дисциплінами, міжнародним правом, з філософією, логікою, лінгвістикою, психологією, культурологією, релігієзнавством тощо потребували залучення до аналізу різноманітних джерел.

Джерельну базу дослідження становлять такі групи джерел:

– міжнародні документи з прав людини, насамперед всесвітні та європейські, в котрих проголошується свобода вираження поглядів, окремі її можливості та розкриваються її зміст і структура. Положення основних всесвітніх та європейських документів з прав людини, присвячених свободі вираження поглядів, відображені в законодавстві багатьох демократичних держав світу, зокрема України;

– історичні джерела права України з питань свободи вираження поглядів;

– чинні нормативно-правові акти України, зарубіжних держав; проекти законів України, присвячені свободі вираження поглядів та іншим правам, з якими вона пов'язана – свободі віросповідання, праву на мирні зібрання. У зазначених документах розкриті зміст і структура свободи вираження поглядів, передбачені юридичні засоби її реалізації, охорони і захисту;

– наукові праці з питань загальної теорії держави і права, філософії права, в яких досліджуються права людини, юридичний механізм їх забезпечення – вони становлять фундамент теоретико-правового дослідження;

– наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених-класиків та сучасників з філософії, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, соціології, в яких висвітлюються питання свідомості людини та окремого її елемента – поглядів, а також їх взаємозв'язку з іншими феноменами свідомості;

– наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких висвітлюються питання міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів та її окремих можливостей;

– наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються теоретико-правові, галузеві аспекти свободи вираження поглядів, окремих її

елементів (зокрема інформаційних прав), юридичного забезпечення цієї свободи в Україні та в інших державах;

– правові періодичні видання, видання Інтернет-ресурсів, в яких висвітлюються окремі правові аспекти свободи вираження поглядів, а також наводяться соціологічні та статистичні дані;

– матеріали юридичної практики (доповіді, звіти щодо відвідування зарубіжних держав Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН; рішення ЄСПЛ, Конституційного Суду України, місцевих судів України; щорічні доповіді парламентського омбудсмена України, Уповноваженого у справах ЄСПЛ; звіти Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Міністерства інформаційної політики України). Перелічені джерела сприяють обґрунтуванню теоретико-правових положень дослідження та підкріпленню їх практичними аспектами.

5. Характеристика джерельної бази роботи дає підстави стверджувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розглядаються саме теоретико-правові аспекти свободи вираження поглядів як природного права людини і як суб'єктивного юридичного права, проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні, наразі відсутні.

РОЗДІЛ 2

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ: ПРИРОДНО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

2.1 Погляди як антропний феномен: поняття, сутність, види та їх співвідношення з суміжними явищами

2.1.1 Поняття, сутність, види поглядів як феномена свідомості

Серед природних, невід’ємних прав людини важливе місце займає свобода вираження поглядів як обов’язковий складовий елемент особистісного самовизначення людини.

Основою свободи вираження поглядів є погляди людини як невід’ємний елемент її світогляду, свідомості. Погляди взаємодіють, перебувають у зв’язку з усіма іншими елементами свідомості – вірою, знаннями, переконаннями, емоціями, почуттями, уявленнями тощо. Будучи однією з основних форм сучасного пізнання й спілкування, погляди людини стосуються усіх сфер суспільного життя. За допомогою поглядів досягається істина, виробляються й ухвалюються різноманітні рішення, даються оцінки певним явищам, державно-правовим зокрема.

Відомий філософ і психолог Д. Юм так охарактеризував значення поглядів: «Правителі в якості своєї опори не мають нічого, крім погляду. З огляду на це, правління базується тільки на погляді; це правило поширюється як на деспотичні, диктаторські системи правління, так і на вільні, демократичні» [642, с. 588].

Для повнішого розуміння природи поглядів необхідно окреслити поняття свідомості та яке місце вони посідають у ній.

Свідомість людини: поняття, сутність. Свідомість людини та й інших суб’єктів є, мабуть, одним із найскладніших феноменів, тому серед науковців нема єдиної позиції щодо її розуміння. Без свідомості нема людини, а, відповідно, й

суспільства. Окреслення поняття, елементів, форм свідомості, має важливе теоретичне та практичне значення [648, с. 76].

У науковій літературі (філософській, психологічній, культурологічній, медичній та іншій) наведено чимало визначень поняття свідомості.

У словниках, енциклопедіях з психології свідомість охарактеризована як «найвищий рівень розвитку психіки людини і відображення нею об'єктивної дійсності, властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються у ньому» [560, с. 389]; «найвищий рівень психічного відображення навколишньої дійсності, що розвинувся у людини як суспільної істоти внаслідок оволодіння мовою і спільною діяльністю з іншими людьми» [454, с. 376].

У наукових працях з психології аналізоване поняття окреслене як вища інтегрована форма психіки, що складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та у її спілкуванні за допомогою мови з іншими людьми [160, с. 94]. За визначенням дослідника Т. Партико: «Свідомість – це інтегровальна форма психічного відображення, результат впливу суспільно-історичних умов на формування психіки людини у процесі її творчої діяльності при постійному спілкуванні з іншими людьми за допомогою мовлення» [347, с. 397]. Слушно, на нашу думку, зауважує М. Варій, що свідомість проявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному оцінному, теоретичному і практичному ставленні до неї [56, с. 339].

Зарубіжна дослідниця Н. Чуприкова феномен свідомості трактує як функцію мозку, як властивий людині вищий, розчленований, системно упорядкований рівень відображення дійсності. За її висновком, індивідуальна свідомість виступає у двох формах, одну з яких можна назвати структурною, а другу – динамічною [623, с. 150]. Структурна форма – це більш-менш упорядкована відображально-знакова система, котра складається в мозку кожної людини у процесі її життя унаслідок практичної діяльності, освоєння мови, наявної системи знань і її особистих зусиль з пізнавального упорядкування явищ дійсності. Динамічна форма свідомості – це окремі акти усвідомлення зовнішніх і внутрішніх впливів, які здійснюються на основі базових елементів мови і структур відображально-

знакової системи і виражаються у формі суджень.

Як висновок: наведені визначення поняття свідомості з позиції психології є подібними і ґрунтуються на тому, що свідомість – це вищий рівень психічного відображення світу, який притаманний лише людині і який формується під впливом суспільно-історичних умов [667, с. 122].

Феномен свідомості детально розглядається також з позиції філософії. Відомий вітчизняний філософ В. Петрушенко розкрив поняття свідомості як «здатності людини, що входить у сукупність соціально-культурних історичних зв'язків, на основі механізмів психіки створювати інтелегібельні моделі й конструкції, власний внутрішній універсум, наділений ідеальними змістом і сутностями, смисловими та ціннісними орієнтирами, який дає можливість людині сприймати, осмислювати, пізнавати дійсність та творчо формувати моделі власної поведінки» [352, с. 142].

Відомий філософ Мераб Мамардашвілі дав лаконічне визначення поняття свідомості: «Це насамперед усвідомлення іншого. Але не в тому сенсі, як ми сприймаємо, споглядаємо інший предмет, а в тому розумінні, що людина відсторонюється від звичного для неї буденного життя... Свідомість є певною, так би мовити, космологічною сталістю, константою, яка має онтологічний статус» [296, с. 42].

Зарубіжний дослідник М. Дьомін, здійснивши детальний аналіз структури свідомості, наголосив, що «свідомість, передбачаючи «відкрити» для особи інформацію і допускаючи довільне оперування нею – це здатність людини ідеально відтворювати дійсність, активно переробляти відображений матеріал і регулювати практичну діяльність» [114, с. 6–7]. На думку вченого, будь-яка свідомість є суспільною за своєю природою, тобто суспільною за своєю суттю, відповідно, індивідуальний досвід людини мізерний порівняно з досвідом усього суспільства. Такої позиції щодо свідомості дотримувалася більшість учених у радянський період. Ми не можемо однозначно її підтримати. Адже індивідуальна свідомість є унікальною й ототожнювати її чи просто вважати окремим «елементом» суспільної свідомості нема підстав [648, с. 77]. Адже індивідуальна

свідомість водночас є процесом, який безперервно здійснюється і змінюється, і перенести, включити її до суспільної свідомості у певному стані не завжди можливо. Видатний психолог В. Джемс наголошував, що у «свідомості відбуваються безперервні зміни... жодний минулий стан свідомості не може знову виникнути і буквально повторитися» [117].

Дослідники значну увагу приділяють суспільній свідомості, зокрема, аналізують її у гносеологічному та соціологічному аспектах. Гносеологічний аспект передбачає аналіз зв'язків і відносин суспільної свідомості передусім з об'єктом відображення; з'ясування того, як здійснюється пізнання; у чому полягає специфіка його форм, залежно від способів відображення; який шлях пізнання істини тощо. Соціологічний аспект – це аналіз суспільної свідомості, яка посідає певне місце у системі суспільства і виконує специфічні функції у суспільному житті [588, с. 34].

За цими двома аспектами були визначені й дві структури суспільної свідомості. Свідомість, яка розглядається у гносеологічному аспекті, має таку структуру: 1) рівні свідомості (буденна і теоретична свідомість); 2) форми пізнання (політична, правова, моральна тощо). Структура свідомості у соціологічному аспекті представлена так: 1) сфери свідомості (суспільна психологія, ідеологія, наука); 2) форми свідомості (моральна, політична, правова, релігійна, естетична, філософська) [588, с. 35].

На нашу думку, індивідуальну свідомість особи також можна розглядати у гносеологічному та соціологічному аспектах. Погляди людини можуть проявлятися на рівні як буденної, так і теоретичної свідомості. Залежно від форм пізнання, виокремлюються політичні, правові, моральні та інші види поглядів людини.

Розкритикувавши наведені структури суспільної свідомості, М. Дьомін проаналізував її в плані синхронії (тобто у «поперечному розрізі»), в результаті чого дійшов висновку, що «у свідомості як у цілісному утворенні чітко виділяються два її елементи: когнітивна, пізнавальна свідомість і свідомість ціннісна. Свідомість – це знання про дійсність, а також оцінка цієї дійсності.

Оцінка здійснюється з погляду потреб та інтересів людини» [114, с. 15–16].

Вітчизняні дослідники виокремлюють такі основні характеристики свідомості людини: 1) відображення навколишнього світу; 2) розрізнення суб'єкта й об'єкта (тобто «Я» і «не Я»), яке відбувається в процесі формування самосвідомості людини; 3) забезпечення цілеспрямованої діяльності людини; 4) емоційно-оцінне ставлення до всього, що відбувається навколо, до інших людей та до самої себе [160, с. 94]. На нашу думку, в поглядах людини відображається насамперед навколишній світ та проявляється її емоційно-оцінне ставлення до нього, до його суб'єктів, до самої себе.

Вітчизняний філософ В. Буслинський виокремлює такі структурні елементи свідомості: а) психічне (несвідоме, підсвідоме); б) самосвідомість (оцінка самого себе, самоконтроль); в) мислення (абстрагування, пізнання, мова); г) цілеспрямованість (визначення цілей, передбачення їх результатів, прогнозування); д) світогляд (синтетичний показник рівня свідомості) [53]. Вважаємо, що у вказаній структурі свідомості погляди посідають місце в системі мислення та світогляду.

Вітчизняний дослідник В. Касьян виділяє наступні рівні свідомості та їх елементи:

1. Чуттєво-афективний пласт – базовий і найбільш давній рівень свідомості. До нього належать відчуття, сприйняття, уявлення, різного роду афекти, тобто сильні мимовільні реакції людини на зовнішні подразники.

2. Ціннісно-вольовий рівень, до якого належать воля, емоції.

3. Абстрактно-логічне мислення. Це найважливіший пласт свідомості, який виступає в таких формах: поняття, судження, умовивід, різні логічні операції.

4. Самосвідомість і рефлексія [189].

На нашу думку, погляди, згідно з вказаною вище структурою свідомості, поданою В. Касьяном, перебувають на рівні абстрактно-логічного мислення та на ціннісно-вольовому рівні.

Погляди в структурі правосвідомості. Серед форм свідомості важливе місце посідає правосвідомість. На підставі аналізу поняття, структурних

елементів правосвідомості, представлених у наукових юридичних джерелах [8, 115, 294, 439, 460, 537, 549, 621], можна зробити висновок, що не всі вчені виокремлюють в її структурі погляди. Так, О. Скакун, визначаючи правосвідомість як «систему ідей, уявлень, емоцій і почуттів, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом» [549, с. 462], не відобразила в ньому такий феномен, як погляди. У структурі правосвідомості суспільства правознавець виділила такі елементи: психологічний (правова психологія); ідеологічний (правова ідеологія); поведінковий (правова поведінка).

Вітчизняний правознавець В. Демічева окреслила правосвідомість як знання про право, як оцінку чинного права та мислення, ідею щодо змін у праві, не конкретизувавши структурних елементів правосвідомості [115, с. 11]. За визначенням зарубіжного дослідника Є. Рябова, «правосвідомість – це сукупність уявлень і почуттів, які виражають ставлення людей, соціальних спільнот до чинного або бажаного права» [537]. Як бачимо, погляди у вказаному формулюванні також не відображені.

Український дослідник М. Цимбалюк, визначаючи правосвідомість як «осмислене ставлення до нормативізації та державно-інституційного регулювання людського буття у суспільному та природному світі» [621, с. 67], не виокремлює елементів розглядуваного явища, зокрема поглядів.

Цікавою є позиція зарубіжного дослідника В. Малахова, котрий зазначає, що правосвідомість є формою пізнання навколишнього світу лише з одного боку, з другого – це спосіб усвідомлення того, як ми пізнаємо дійсність. Учений розглядає правосвідомість як феномен усвідомлення, в її рефлексуючій здатності. Під цим кутом зору сама правосвідомість представлена як достовірна і повна реальність [294]. Місце поглядів (які, зрештою, можуть бути і недостовірними) у цій достовірній та повній реальності учений не розглядав.

Відомий російський теоретик права і держави С. Алексєєв – дійшов висновку, що правосвідомість – суто суб'єктивне явище; воно складається з різних уявлень людей про право (чинне, минулих епох, бажане), з суб'єктивного

ставлення до самого феномена права, його цінностей, із правової психології і навіть із індивідуальної чи масової емоційної реакції на право, інколи інтуїтивної, підсвідомої (як скажімо, реакція на порушення норм писаного права) [8, с. 265]. Зазначене окреслення правосвідомості також не містить прямої вказівки на такий її елемент, як погляди. Хоча саме ставлення до права, до його цінностей і є, власне, вираженням своєї позиції, своїх поглядів.

На такий структурний елемент правосвідомості, як погляди, звернув увагу відомий український теоретик держави і права П. Рабінович: він визначив поняття правосвідомості як «систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом» [460, с. 90].

Можна стверджувати, що погляди є обов'язковим елементом не лише правосвідомості людини, а й інших форм свідомості. Відповідно, при визначенні поняття правосвідомості необхідно зважати і на такий обов'язковий її елемент, як погляди. На нашу думку, правосвідомість треба розглядати не лише як систему понять, поглядів, уявлень, почуттів та інших «елементів» свідомості у контексті чинного, минулого або бажаного юридичного права, а також пов'язаної з ним діяльності, а й як вид (форму) свідомості щодо природного права [658, с. 65]. На цьому також наголошують П. Рабінович та Т. Бачинський, які стверджують, що «правосвідомість особи є формою відображення тих чи інших явищ не тільки позитивного права, але також явищ природного (соціально-природного) права, зокрема основоположних прав людини» [462, с. 123].

Погляди: поняття, сутність. Для дослідження такого феномена, як погляди, важливе значення має переклад слова «погляд» на інші мови та з інших мов. Як приклад – українсько-російський та російсько-український переклади цього слова.

1. Погляд – 1. взгляд; 2. (перен.: думка, судження) взгляд, возрение; точка зрення [52, с. 187].

2. Взгляд – погляд, зір. Мнение – думка, гадка. Высказывать свое мнение – висловлювати (подавати) свою думку. Общественное мнение – громадська думка.

Особое мнение – окрема думка, окремий погляд [533, с. 13, 69].

3. Взгляд – погляд; высказывать свой взгляд – висловлювати свою думку (свій погляд); на мой взгляд – на мій погляд, на мою думку. Мнение – думка; обменяются мнениями – обмінятися думками (поглядами); по моему мнению – на мою думку, на мій погляд [630, с. 30, 112].

4. Взгляд – погляд. Мнение – думка; погляд [323, с. 60, 265].

Як видно з наведеного тексту, при перекладі з російської мови слів «взгляд», «мнение» використовуються терміни «погляди», «думка». Чи однаковими є явища «думки», «погляди», як вони співвідносяться між собою, про це йтиметься далі.

Згідно з тлумачними словниками сучасної української мови,

- погляд – це думка, судження про що-небудь [59, с. 1004; 574, с. 630];
- погляд – це думка, міркування [248, с. 212].

Погляди людини як елемент свідомості досліджували, як уже зазначалося, вчені з різних галузей наук – філософії, психології, логіки, соціології тощо. Проаналізувавши визначення поняття «погляди», наведені в працях зарубіжних та вітчизняних науковців, можна констатувати, що серед учених одностайності щодо цього нема.

Так, виходячи з позицій психології, учені вважають, що поглядами є

– *знання*. Так, у соціально-психологічному словнику авторів-укладачів М. Чапки та У. Контни погляд визначено як знання про яке-небудь явище, предмет, світ загалом з вираженим ставленням особистості до них [560, с. 302];

– *умовивід (сукупність умовиводів)*. Зарубіжний дослідник М. Конюхов пропонує таке формулювання: погляд – це умовивід чи сукупність логічно взаємозв'язаних умовиводів, достовірність, істинність яких не є доказаною, а потребує додаткової перевірки [244];

– *думка*. Згідно з енциклопедією з загальної і соціальної психології М. Єнікеєва, погляд – це думка, пропонована без достатнього обґрунтування [145, с. 243];

– *точку зору у формі гіпотез*. У тлумачному психологічному словнику,

укладеному А. Ребером, визначено, що погляд – це в основному точка зору, якої дотримуються і яку виражають у формі гіпотези. Цей термін вживається з конотаціями, що цієї точки зору дотримуються усвідомлено і вона ґрунтується, принаймні, на деяких фактах чи даних [49, с. 452];

– *переконання чи установки*. Зарубіжні дослідники Р. Вердербер і К. Вердербер зазначають, що погляд є словесним вираженням переконань чи установок [62];

– *судження, ідеї, уявлення*. У психологічній енциклопедії окреслено, що погляд – це «виражене у формі певних суджень, ідей і уявлень ставлення соціальних груп до явищ чи проблем соціального життя, які стосуються загальних інтересів» [48, с. 246].

У філософських енциклопедичних та інших виданнях наведені наступні визначення поняття поглядів. Так, філософський енциклопедичний словник містить таку дефініцію: «погляд – один із важливих проявів суспільної й індивідуальної свідомості, сукупність пов'язаних між собою суджень, які містять приховане чи явне ставлення, оцінку будь-яких явищ, процесів, подій і фактів дійсності; у вузькому розумінні погляд – це думка, міркування, запропоноване без достатнього обґрунтування, не перевірене, не підтвержене необхідною аргументацією» [601, с. 511]. Погляди виконують контрольно-консультативну функцію (визначають позицію, виносять рішення з конкретних проблем), регулюють поведінку індивідів, соціальних груп, інститутів суспільства.

В енциклопедії епістемології і філософії визначено лаконічніше: погляд – це вираження уявлення про будь-який фрагмент дійсності, яке не має достатньо повного і надійного обґрунтування [188]. Здебільшого погляд базується на односторонньому, несистематизованому сприйнятті будь-якої події чи ідеї.

Логічний словник характеризує погляд як думку, пропоновану без належного обґрунтування, ще нібито офіційно не прийняту, не апробовану необхідною апробацією і даними фактичної перевірки [214, с. 352].

Наведені визначення дають підстави так окреслити погляди: це такий феномен, елемент як індивідуальної, так і колективної свідомості, який учені

трактують як судження, знання, думки, умовиводи, уявлення, ідеї, гіпотези, переконання, установки тощо. Більшість дослідників наголошує, що достовірність, істинність поглядів не є доказаною, тобто потребує перевірки; що вони не мають доволі повного і надійного обґрунтування. Як висновок: погляди не можуть бути тотожними зі знанням. Погляди нерідко протиставляють знанню – вважається, що там, де закінчуються знання, починається погляд. Згідно зі словником філософських термінів, знання – це інтелектуальна форма уявлення буття для свідомості: будь-який стосунок свідомості до дійсності передбачає фіксацію останньої передусім у формі «це є», що й постає елементарною формою (і формулою) знання [352, с. 71].

Вітчизняна дослідниця О. Байрамова, розглядаючи знання як один з елементів змісту свідомості, визначила його поняття як «особливу форму відображення інформації, яка дає можливість людині зберігати, відтворювати і розуміти її. Щоб інформація перетворилась у знання, вона повинна бути певним чином структурована й організована у вигляді понять» [20, с. 3].

На нашу думку, слушною є позиція тих учених, котрі стверджують, що погляди не можуть бути знанням. М. Горшков наголошував, що погляд не є знанням, оскільки не має завершеної логічної обґрунтованості. У його змісті завжди є частка невизначеності, дискусійності [90, с. 181].

Не є поглядами висловлювання, в яких констатуються очевидні факти, фіксуються результати безпосереднього сприйняття дійсності (наприклад, «я була на заняттях», «це – моя дитина», «це мій будинок» тощо). Не можуть висловлюватися погляди з приводу вже доказаної істини (хіба що, на думку особи, це не є істина). Вираз «я знаю...» не може бути поглядом, однак він і не завжди є знанням. Правильно зазначив Л. Вітгенштейн: «Те, що мені чи всім здається, що це так – не означає, що це так і є» [73, с. 323]. Вважається, що слова «я знаю, що...» завжди доречні там, де нема сумніву (а отже, і там, де вираження сумніву було б незрозумілим)... Спочатку треба доказати, що він це знає. Має бути доведено, що помилки бути не може. Запевнення «я знаю це» – недостатньо. Адже це лише запевнення в тому, що я тут не можу помилитися, а факт, що я не

помиляюся в цьому, повинен встановлюватися об'єктивно» [73, с. 325].

У цій праці автор не ставить перед собою завдання досліджувати такі важливі явища, як знання, істина, котрі були об'єктом уваги вчених різних наук, серед яких нема однозначності. Підтримуємо позицію тих учених, які розглядають погляди як судження. Для більш глибокого розуміння поглядів потрібно детальніше розглянути поняття, види суджень.

Поняття, види суджень. У науковій літературі містяться різні визначення поняття судження. Так, згідно з філософським енциклопедичним словником, судження – 1) це те ж, що висловлювання; 2) розумовий акт, який виражає ставлення того, хто говорить, до змісту висловлюваної думки шляхом ствердження модальності висловленого, зазвичай, він поєднаний з психологічними станами сумніву, знання, переконаності чи віри [603, с. 635]. Судження в такому розумінні, на відміну від висловлювання, завжди модальне і має оціночний характер.

У психологічному тлумачному словнику наводиться така дефініція: судження – це: 1. Загалом – процес формування погляду чи висновку, що базується на доступному матеріалі, а також усталений погляд чи висновок. 2. Гіпотетична розумова здатність, функція якої полягає у виведенні такого судження. Таке значення трапляється лише в давніших працях. 3. В логіці – твердження про співвідношення між символами у формі речення. 4. Критична оцінка певної речі, події чи людини [50, с. 332].

Вітчизняні дослідники Ю. Приходько і В. Юрченко слушно, на нашу думку, окреслюють судження як особливу форму вияву аналітико-синтетичної діяльності мозку. В судженні проявляється рух нашого мозку [375, с. 183].

Згідно зі словником з психології, судження – це одна з логічних форм мислення. Судження є зв'язком між двома поняттями: суб'єктом і предикатом. Судження складається з суб'єкта (S), предиката (P) і зв'язки («є», «не є») [453, с. 390].

Згідно з визначенням М. Кондакова, судження – це «форма думки, в якій стверджується чи заперечується що-небудь стосовно предметів і явищ, їх

властивостей, зв'язків і відносин і яка має здатність виражати або істину, або неправду» [214, с. 574]. Подібні визначення поняття судження дають й інші джерела [156, с. 62; 161, с. 29].

Дослідник В. Ніколко стверджує, що судження – це акт реченевого оповідального внутрішнього мовлення певною природною мовою, яке вказує на співвідношення між іменами (у разі простих суджень) чи між реченнями (у разі складних суджень) [322, с. 70]. Слушно, на нашу думку, наголошує учений, що судження виражається реченево-оповідально-природною мовою не лише в усному і письмовому, а й у внутрішньому мовленні, котре є проміжною ланкою між судженням і, наприклад, усною мовою.

С. Рубінштейн – відомий український і російський психолог і філософ – зазначав, що «судження є основним актом чи формою, в якій здійснюється процес мислення. Мислити – це насамперед висловлювати судження... Судження відображає ступінь людського пізнання об'єктивної дійсності в її властивостях, зв'язках і відношеннях. Відношення судження до його предмета, тобто істинність судження, є проблемою логіки. З точки зору психології судження – це якась дія суб'єкта, котра виходить із певних цілей і мотивів, що спонукають його висловитися; це результат мисленнєвої діяльності, котра приводить до встановлення певного ставлення суб'єкта мислення до предмета його думки і до суджень про цей предмет, котрі сформувалися в оточенні індивіда» [534, с. 385].

З наведених вище понять судження випливає, що воно є формою мислення і є формою (видом) думки. В. Ніколко зазначає, що судження – один із основних видів думки разом з поняттям і умовиводом [322, с. 71].

Щодо співвідношення судження і поглядів: судження є ширшим поняттям, ніж погляди. Судження лежить і в основі знання, і в основі поглядів. Отже, погляди – одна з форм судження.

Вітчизняні дослідники А. Заздравнов та І. Коваль стверджують, що граматично судження завжди виражається у формі речення, що воно не може існувати поза реченням [161, с. 31]. Мовним еквівалентом судження є розповідне речення. До судження не мають стосунку речення, які не можна охарактеризувати

як істинні або хибні (питальні, наказові тощо) [608, с. 615]. Це означає, що вираження поглядів, які є судженнями, також здійснюється у формі речення. На нашу думку, вираження суджень (й поглядів) за допомогою речень може відбуватись в усній, письмовій та в іншій формі, наприклад, у невербальній.

А. Заздравнов й І. Коваль ділять судження на істинні та хибні. Істинне судження правильно відображає дійсність, відповідає тому, що є насправді. Хибне спотворено відображає дійсність [161, с. 29–30]. Дослідники не вказали, про яку дійсність йдеться. Мабуть про об'єктивну. Однак існує й суб'єктивна дійсність, яка не піддається перевірці без зовнішнього її прояву. Дослідниця Г. Кустова з приводу оцінки істинності/хибності зазначає: «Реальність може бути двох типів: «звичайна» реальність – дійсність і, умовно кажучи, «інша реальність» – світ людських цінностей і норм, важливих культурних смислів, ідеалів» [275, с. 160].

А. Заздравнов й І. Коваль ділять також судження за складом суб'єкта і предиката на прості та складні. Прості судження складаються з одного суб'єкта й одного предиката. Складні судження складаються з кількох простих суджень (до них належать умовні (імплекативні), єднальні (кон'юнктивні), розподільні (диз'юнктивні) судження). У свою чергу, прості судження діляться на наступні види: *атрибутивне судження* – у ньому стверджується або заперечується наявність у предмета визначеної властивості чи ознаки; *судження співвідношення* – відображає співвідношення між окремими предметами або їх ознаками; *судження існування* – у них стверджується чи заперечується факт існування або неіснування предмета. Одним із видів атрибутивного судження є категоричне судження, в якому щось стверджується або заперечується у безумовній формі. У свою чергу, категоричні судження діляться на види за якістю і кількістю (ствердні, заперечні; одиничні, часткові, загальні) [161, с. 32–37].

Детальну класифікацію суджень представив дослідник М. Кондаков:

1. Залежно від якості відображуваних предметів, судження діляться на ствердні (стверджувальні) та заперечні (заперечувальні). Судження, в якому відображається наявність будь-якої ознаки у предмета, називається ствердним судженням. У заперечному судженні констатується відсутність будь-якої ознаки у

предмета.

2. Залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів, судження діляться на одиничні, часткові і загальні. Судження, в якому щось стверджується чи заперечується про окремий предмет (клас чи сукупність предметів загалом), називається одиничним судженням. Судження, в якому що-небудь стверджується чи заперечується про частину предметів якогось класу, називається частковим судженням. Загальним є судження, в якому що-небудь стверджується або заперечується про кожний предмет будь-якого класу предметів.

3. Залежно від якості та кількості відображуваних предметів, судження діляться на такі види: загальноствердні – це судження за кількістю загальні, а за якістю ствердні; загальнозаперечні – за кількістю загальні, а за якістю – заперечні; частково ствердні – за кількістю часткові, а за якістю – ствердні; частково заперечні судження – за кількістю часткові, а за якістю – заперечні.

4. Залежно від характеру зв'язків відображуваних предметів і їх властивостей, судження діляться на умовні, розділові і категоричні.

5. Залежно від ступеня суттєвості для предмета, який відображає властивості, судження діляться на судження можливості (проблематичні), дійсності (асерторичні) і необхідності (аподіктичні) [214, с. 575–577].

Дослідник Б. Грушин, здійснивши методологічне дослідження громадської думки, виокремив такі види судження-погляду, котрі перебувають у прямому зв'язку з функціями громадської думки: оціночне; обґрунтоване; аналітичне; екзистенціальне; судження-визначення; конструктивне [92, с. 170]. На нашу думку, обґрунтоване судження, виокремлене Б. Грушиным, може бути в основі будь-якого з наведених видів суджень-поглядів. Не підтримуємо позицію вченого і щодо виділення судження-визначення. Як уже зазначалося, поняття, судження і умовиводи є окремими формами мислення.

Найбільше уваги дослідженню феномена поглядів приділено ученими-філософами. Комплексний аналіз філософських аспектів поглядів у системі людського пізнання здійснив дослідник Б. Єрунов – він стверджував: якщо розглядати формування погляду у пізнавальному процесі, то він завжди

пов'язаний із специфічним судженням. Специфічна особливість цього судження (погляду) полягає у тому, що воно ґрунтується на недостатніх і не повністю визначених даних; погляд – це специфічне відношення до судження і саме судження [148, с. 8]. Б. Єрунов наголошував, що в історії філософії у межах гносеології сформувалися два підходи до природи поглядів. Згідно з першим, погляд – це специфічна пізнавальна форма. За другим, погляд – це форма переконаності. Ці підходи не лише відображають дві точки зору на природу погляду – у них криються два суперечливі начала, притаманні цьому феномену [148, с. 8]. Розгляд погляду у суб'єктивному ракурсі дає підстави стверджувати, що він є однією з форм переконаності. Тут проявляється спорідненість погляду й віри. Проаналізувавши погляд під об'єктивним кутом зору, можна дійти висновку, що він є пізнавальною формою. Тут проявляється спорідненість погляду і знання. В історії філософії при абсолютному протиставленні погляду і знання виявлялося, що погляд – це форма переконаності. І навпаки, при спробах зближення погляду і знання з'ясовувалося, що погляд посідає особливе місце у пізнанні та в його результатах і віртуально його можна розмістити між знанням та незнанням. Ці дві тенденції доволі чітко проявилися вже у давньогрецькій філософії. У філософії Нового часу вони набули подальшого логічного розвитку відповідно до загальнофілософських позицій її представників.

Зарубіжна дослідниця О. Александрова також доводить, що основою дослідження поглядів слугують два трактування. Одне бере початок від елеатів і Платона. Погляд трактується у ньому як неповне знання (докса), яке протистоїть повному знанню (епістеме) і втілюється у вигляді повідомлень про що-небудь. Друге тлумачення поглядів вперше розроблене І. Кантом, для якого погляд є визнанням істинності судження. Учена зазначає, що Платон пов'язував пізнання істини із запам'ятовуванням ідей-сутностей, а погляд ототожнював з віруваннями, емпіричним спостереженням, з повсякденним досвідом. Погляд вважається темним, нечітким знанням, яке необхідно переглянути [5]. Водночас інший зарубіжний дослідник, М. Білалов, стверджує, що недостатньо вважати, що, за Платоном, знання можливе лише як осягнення ідей (шляхом інтелектуальної

інтуїції), а результати решти діяльності суб'єкта, який пізнає, це погляди. При цьому варто брати до уваги еволюцію відповідних поглядів Платона в останніх книгах «Держави», в яких він розвиває вчення про види знання: розкриває дискурсивний характер другого виду інтелектуального знання, обґрунтовує почуттєві знання, одержувані сприйняттям й уявленням [44]. М. Білалов наголошує, що Платон, з'ясувавши діалектику поглядів і знання, доводить: 1) знання не є істинним (правильним) поглядом; 2) знання не є істинним поглядом зі смислом; 3) знання вище від істинного погляду. За Платоном, уявлення, яке істинне і тому є істиною, не завжди виявляється знанням. Платон наполегливо стверджує цю ідею. Людина може сформулювати про щось правильний погляд або мати істину, але не володіти знанням, або може діяти, здогадуючись про істину, але не пізнавши її розумом. У міркуваннях Платона виражено не лише практику використання людиною істини-здогаду, істини-погляду. Платон відверто натякає на фундаментальне положення своєї філософії про невідоме суб'єкту пізнання існування істини, доступної йому як «пророцтво».

О. Александрова вказує, що, за Аристотелем, знання може бути дискурсивним чи безпосередньо інтуїтивним. Точне знання формується з необхідних посилянь, а погляд має ймовірнісний характер. Разом з тим, навіть точне знання спирається на усталені погляди, які визнаються більшістю мудреців [5]. За висновком М. Білалова, відмінність між поглядом і знанням зводиться Аристотелем до відмінності у способах розгляду предмета. Спосіб розгляду знання – це розкриття, по суті, загального (хоч і з застереженням), необхідного з упевненістю в тому, «що інакше і бути не може». Погляд ґрунтується «на безпосередніх, але не необхідних підставах»; він, на відміну від знання, не володіє способом, який гарантує саме такий, а не інший стан справ. За Аристотелем, погляд, відображаючи певний етап у складній діалектиці становлення знання, відрізняється від знання гносеологічною невизначеністю, невстановленістю своєї істинності чи хибності [44].

Докладний аналіз формування поглядів, переконань, віри тощо, а також їх значення та взаємозв'язку здійснив І. Кант [648, с. 79]. Він зазначав, що,

«визнання істинності або суб'єктивна значущість судження стосовно переконання (яке водночас має об'єктивну значущість) має такі три шаблі: опінію (погляд), віру і знання. Опінія є визнанням істинності з усвідомленням того, що воно є недостатнім як суб'єктивно, так і об'єктивно. Якщо визнання істинності є достатнім лише суб'єктивно й водночас вважається об'єктивно недостатнім, то воно називається вірою. Врешті, як суб'єктивно, так і об'єктивно достатнє визнання істинності називається знанням. Суб'єктивна достатність іменується переконанням (для себе самого), а об'єктивна – достеменністю (для кожного)» [185, с. 464–465].

Дослідник А. Нехаєв вважає, що результат аналізу І. Кантом такого явища, як погляди, полягає в тому, що в судженнях чистого розуму погляди взагалі недопустимі [320]. Згідно з філософією І. Канта, погляди є елементом процесу, до того ж, вони відзначаються динамічністю.

Відомий філософ Т. Гоббс стверджував, що розмірковування складається з думок, які чергуються, про те, що будь-яка річ буде і не буде, що вона була і не була. Такі розмірковування – це погляди. Жодне з них не може завершитися абсолютним знанням минулого чи майбутнього факту, оскільки все що стосується знання факту, дане нам насамперед у відчуттях, і лише після цього відкладається у пам'яті [88, с. 48].

Для розуміння феномену поглядів важливе значення мають лінгвістичні дослідження М. Дмитровської, А. Залізняка, Г. Іванової та ін. М. Дмитровська, проаналізувавши, співставивши верифікувальні й оціночні судження щодо поглядів і знання, виокремила такі два види поглядів: погляди-припущення (погляди-вважання) про факти; погляди-оцінки [122, с. 15–18]. Змістом поглядів-припущень про факти є верифікувальні пропозиції, які співвідносяться з минулим, теперішнім чи майбутнім станом справ у світі і в принципі можуть бути верифіковані під час виголошування відповідного міркування. Верифікувальні пропозиції можуть бути змістом як знання, так і поглядів. Для верифікувальних пропозицій погляди і знання різняться критерієм істинності пропозиції. У випадку знання є істинна оцінка, у випадку погляду – ймовірнісна. Постулювавши знання,

суб'єкт не думає, що можуть виникнути якісь суперечливі факти. Погляди поєднуються з вираженням впевненості, невпевненості і з вказівкою на ймовірність помилки або альтернативний стан справ [122, с. 17].

Оцінки-погляди відрізняються від поглядів-припущень (поглядів-вважань), оскільки, формулюючи оцінку, людина, яка говорить, описує не можливість здійснення якогось стану речей, а свій погляд на сприймані предмети, явища, події, які мають об'єктивний статус. Поняття вірогідності в оцінку не входить. Різні види оціночних суджень потребують мотивування неоднаковою мірою. Зазвичай, не мотивуються сенсорно-смакові, психологічні (інтелектуальні та емоційні) й естетичні оцінки, оскільки оцінка безпосередньо зумовлена незалежним від волі й контролю відчуттям людини. Такі оцінки завжди мають для конкретної особи статус суб'єктивної істини. З ними можна не погоджуватися, але не можна спростувати. Етична оцінка загалом потребує мотивування. Погляд-оцінку можна назвати «суб'єктивним знанням», оскільки він має статус суб'єктивної істини для особи, котра його висловлює [122, с. 15].

Дослідник Б. Єрунов підтримав такий підхід до розуміння оцінки, який пов'язаний із терміном «значення». Якщо окреслити цінність як значення предмета (явища, процесу) для буття людини, суспільства, то будь-який погляд, за своїм змістом спрямований на відображення цього значення, становитиме ціннісне судження. Таке судження не є вираження установок типу схвалення чи несхвалення. Розрізняють ціннісну оцінку (оцінку значення) й оцінку «дискусійного» предмета. Ціннісна оцінка як один із основних елементів притаманна змісту лише деяких поглядів. Оцінка ж «дискусійного» предмета є важливою складовою усіх видів поглядів людини [148, с. 77].

Отже, сфера поглядів відзначається значною різноманітністю типів, між якими інколи складно провести чітке розмежування – це оцінки, припущення, переконання, прогнози, гіпотези, установки тощо.

А. Залізник, погоджуючись із розглянутими видами верифікувальних та оціночних суджень щодо поглядів і знання, зазначає, що дієслово «думати» виражає погляд-припущення, а «вважати» – погляд-оцінку. На її думку, дієслово

«вважати» не може виражати погляд-припущення, тобто, іншими словами, воно завжди виражає погляд-оцінку [168, с. 188]. Не заперечує наведених видів поглядів і Г. Іванова – дослідниця поглядів й оцінок як суджень, в яких той, хто говорить, висловлює свою точку зору на «стан речей» у світі [180].

Ми підтримуємо позицію М. Дмитровської щодо виокремлення таких двох видів поглядів, як погляди-припущення (погляди-вважання) про факти і погляди-оцінки. Вважаємо, що погляди-припущення – це фактично інформативні погляди, які вказують на теперішнє, минуле чи майбутнє становище справ у світі, дають їх опис тощо, але мають при цьому ймовірнісний характер.

Для глибшого розуміння поглядів-оцінок доцільно розглянути поняття і сутність такого явища як оцінка. Вітчизняні дослідники Ю. Шадських і В. Піча стверджують, що оцінка – це вид судження про певний феномен; вона може бути кількісною і якісною [624, с. 126].

Детальну характеристику оцінок здійснив дослідник О. Івін, зазначивши, що їх прийнято вважати висловлюваннями про цінності. Цінністю при цьому є будь-який предмет будь-якого інтересу, бажання, прагнення. Термін «цінність» охоплює не лише позитивні і негативні цінності, а й нульові [181, с. 12–13]. На думку О. Івіна, оцінка складається з чотирьох компонентів, частин: суб'єкта, предмета, характеру, підстави. Ці частини є структурою, характерною для всіх (виражених у мові) оцінок [181, с. 21–31]. Суб'єкт (суб'єкти) певної оцінки становить особа (чи група осіб), яка приписує цінність деякому предмету шляхом вираження конкретної оцінки. Предметами оцінки загалом є ті об'єкти, яким приписуються цінності, чи об'єкти, цінності яких співвідносяться. За характером усі оцінки можуть бути розділені на дві групи: абсолютні оцінки (у формулюваннях яких використовуються такі терміни, як «добрий», «поганий», «добро», «зло», «байдуже») та порівняльні оцінки (виражаються за допомогою таких термінів, як «краще», «гірше», «рівноцінно»). Підставою для оцінки є те, з точки зору чого здійснюється оцінювання. Підставою для оцінок можуть бути почуття чи відчуття, взірець, ідеал, стандарт, інша оцінка.

Наведені положення О. Івіна щодо розуміння оцінок, дають підстави

констатувати, що погляди-оцінки й інші погляди людини складаються з таких частин, елементів: суб'єкта; предмета; змісту; підстави.

Суб'єктом поглядів є людина чи група осіб. На нашу думку, людина може бути виразником не лише власних поглядів, а й поглядів інших суб'єктів (певних груп, верств, спільнот, організацій тощо). В ідеалі висловлювані людиною такі погляди за своїм змістом повинні збігатися з поглядами цих суб'єктів. Особливо яскраво це проявляється при вираженні поглядів політичними лідерами, журналістами, громадськими діячами. Погоджуємося з Б. Грушиним, що громадський діяч, навіть виражаючи точку зору своєї «групової» спільноти, висловлює насамперед власний, особистісний погляд, який може повністю співпадати з поглядом групи, а може і суттєво відрізнитися від нього [92, с. 170]. Тобто, точність вираження поглядів інших суб'єктів завжди відносна, однак правова комунікація все ж таки має законодавче забезпечення, як стверджує відома вітчизняна дослідниця А. Токарська [577, с. 107–115].

Предмет поглядів. Погляди людини мають предмет. Ним можуть бути факти, явища, події, процеси як об'єктивної, так і суб'єктивної дійсності. Наприклад, об'єктом поглядів можуть бути факти існування чи неіснування явищ, співвідношення між явищами, уявлення, цінності й інші елементи свідомості суб'єктів тощо. Людина виражає погляди тоді, коли має певну потребу, певний інтерес, зацікавленість щодо конкретного об'єкта, котрі зумовлені різними причинами (захоплення чимось, удосконалення себе, допитливість, мимовільна зацікавленість тощо). Індивідуальні інтереси людини, її потреби, зацікавленості не обмежені, вони можуть стосуватися будь-яких питань, які не мають ні просторових, ні часових рамок. Відповідно предметом поглядів людини можуть бути будь-які факти, явища, де б вони не існували (у внутрішньому чи зовнішньому світі людини), в будь-якому місці та часі. Індивідуальні погляди людини є безмежними за предметом. Виражаючи погляди, людина може здійснювати оцінку об'єктів, переглядати абсолютну істину (ставити її під сумнів), зазначати ставлення до явищ тощо.

Зміст поглядів може охоплювати судження двох видів: 1) судження

ймовірного характеру про будь-які теперішні, минулі чи майбутні явища, події, факти, процеси дійсності (зміст інформаційних поглядів); 2) судження про цінність об'єкта оцінки (зміст поглядів-оцінок).

Підставою поглядів є позиція, доводи, які схиляють суб'єктів до вираження поглядів, тобто, це вказівка, чому саме суб'єкт так вважає, чим він обґрунтовує свою позицію. Часто підстава поглядів словесно не виражена повністю або виражається частково [647, с. 163].

На підставі наведених положень щодо поглядів можна окреслити їх поняття як антропного феномену. Отже, *погляди людини* – це судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка [663, с. 11].

Види поглядів. У наукових джерелах виокремлено різні види поглядів. У тлумачному психологічному словнику йдеться про відкрито заявлену оприлюднену думку індивіда з будь-якого питання та про погляд приватний – думку з будь-якого питання, яку людина тримає в собі [49, с. 453].

Британський філософ Б. Рассел наголошував на двох видах поглядів – науковому та ненауковому. Погляд є науковим, якщо існує підстава вважати цей погляд істинним. Ненаукового погляду дотримуються з інших причин, а не на основі його вірогідної істинності [465, с. 154].

За висновком Б. Єрунова, погляд – це одна з пізнавальних форм, за допомогою яких здійснюється перехід від суб'єктивного до об'єктивного. Підтримуємо позицію ученого, що, керуючись діалектичним підходом, можна виділити об'єктивні та суб'єктивні елементи поглядів людини [148, с. 66]. Залежно від переважання у поглядах елементів однієї групи, погляди діляться на об'єктивні та суб'єктивні. Суб'єктивний погляд характеризується такими ознаками: 1) відображає предмет не таким, яким він є, а яким його уявляє суб'єкт; 2) керується лише суб'єктивними критеріями (очікуване, приємне, корисне). Критерієм правильності є переважно суб'єктивна упевненість; 3) дає оцінку того, як здійснюється переведення невизначеного у визначене на підставі суб'єктивно

зумовленого прообразу. Суб'єктивний погляд може бути упередженим, хибним але може виявитись і правильним. У будь-якому випадку він – суб'єктивний, а його об'єктивний зміст – опосередкований і прихований. Об'єктивний погляд відзначається такими ознаками: 1) відображає предмет таким, яким він уявляється з огляду на реальні можливості; 2) дає оцінку того як переведення невизначеного у визначене здійснюється на підставі частково перевірених прообразів; 3) показником істинності (правдоподібності) переважно є не суб'єктивна, а об'єктивна упевненість [148, с. 66].

Залежно від того, кому саме (тобто суб'єкту якого виду) належать погляди, розрізняють погляди індивідуальні та колективні (громадська думка) погляди. Акцентуємо увагу саме на індивідуальних поглядах, оскільки людина є основним, найціннішим суб'єктом суспільства.

Наведена класифікація суджень дає підстави виокремити наступні види поглядів людини:

1. Залежно від того, чи правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини, вони діляться на істинні та хибні. Істинними називаються погляди, які правильно відображають об'єктивну дійсність. Вважаємо, що погляди, які відображають суб'єктивну дійсність людини, є для неї істинними, тому що стосуються її внутрішньої, індивідуальної сфери, яка для неї завжди має статус знання про суб'єктивне. Хибними є погляди, які неправильно відображають об'єктивну дійсність, вони не відповідають тому, що є насправді.

2. Залежно від якості відображуваних предметів, погляди людини діляться на ствердні та заперечні. Погляди, в яких відображається наявність будь-якої ознаки у предмета, називаються ствердними. Заперечні погляди вказують на відсутність будь-якої ознаки у предмета.

3. Залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів, розрізняють одиничні, часткові і загальні погляди. Погляди, в яких що-небудь стверджується чи заперечується про окремий предмет (клас чи сукупність предметів загалом), вважаються одиничними. Погляди, в яких що-небудь стверджується чи заперечується про частину предметів якогось класу, називаються частковими.

Загальними вважаються погляди, в яких що-небудь стверджується або заперечується про всі предмети певного класу (роду) предметів.

4. Залежно від якості (природи) та кількості відображуваних предметів, погляди людини діляться на загальноствердні; загальнозаперечні; частково ствердні; частково заперечні.

Погляди людини можна розрізнити й за іншими критеріями, які не наводилися для поділу суджень.

5. За формою зовнішнього прояву погляди людини виражаються у вербальній формі (усній, письмовій, друкованій); у невербальній формі (жести, символи тощо); в комбінованій формі (поєднання вербальної та невербальної).

6. За змістом погляди людини діляться на погляди-припущення (погляди-вважання) про факти (так звані інформаційні погляди) та погляди-оцінки (аксіологічні).

7. Залежно від рівня відображення явищ, розрізняють погляди, які виникли з буденної практики (сформувалися на рівні психології) та погляди, які сформувалися на рівні ідеології (теоретичноосмислені, логічносистематизовані).

8. Залежно від форм свідомості, можна виокремити філософські, релігійні, політичні, правові, моральні та інші погляди людини [663, с. 11].

На жаль, викладені положення свідчать про те, що у вітчизняній юридичній науці комплексного загальнотеоретичного, філософсько-правового дослідження феномена поглядів не існує [686, с. 191].

2.1.2 Світогляд та погляди: їх співвідношення

Центральним елементом свідомості людини виступає її світогляд. Згідно з тлумачним словником української мови, світогляд – це система чи сукупність переконань, поглядів на життя, природу, суспільство [574, с. 742].

Світогляд як центральна категорія філософії, привертав увагу багатьох дослідників, які намагалися дати визначення поняття розглядуваному явищу.

В. Петрушенко визначив світогляд як «сукупність узагальнених уявлень

людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, про своє місце у світі та своє життєве призначення» [354, с. 14]. Згодом вчений уточнив своє формулювання окресливши його як сукупність соціально вироблених узагальнених уявлень, поглядів, переконань людини про світ, саму себе, своє місце у світі та своє призначення. Світогляд виникає внаслідок біологічної та генетичної неспеціалізованості людини та стає умовою її життєвого самовизначення [352, с. 145].

За визначенням вітчизняних дослідників Є. Причепія і А. Чернія, світогляд – це «система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу» [376, с. 10]. При цьому учені зауважили, що суттєвою рисою світогляду є насамперед певна цілісність поглядів (хоч у визначенні розглядуваного поняття на це не вказали), які стосуються важливих життєвих проблем: що таке світ, чи існує Бог, куди прямує людство, в чому полягає покликання людини тощо.

Інші учені – філософи зазначили, що світогляд є системою принципів, знань, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій, надій та вірувань, котрі визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта [607, с. 7].

В. Овчінніков, проаналізувавши світогляд як явище духовного життя суспільства з позиції теорії пізнання, зазначив, що світогляд – це специфічна форма відображення дійсності. Його об'єкт – світ загалом, об'єктивна реальність. Предмет світогляду – найбільш суттєві, найбільш загальні властивості, сторони, аспекти матеріального світу і явищ, які його утворюють, найбільш загальні закономірності природи, суспільства і мислення [331, с. 50]. Об'єктом світогляду може бути не лише об'єктивна, а й суб'єктивна реальність. Слушним є твердження В. Овчіннікова, що світогляд не може зводитися тільки до знань – він обов'язково передбачає оцінку дійсності, зумовлену життєвою позицією особи. Життєву ж позицію визначають знання, практика й особистий досвід [331, с. 98].

В. Капітон стверджує, що термін «світогляд», введений І. Кантом, не треба розуміти буквально, як систему поглядів на світ, бо таке тлумачення є споглядальним, просвітницьким. За його визначенням, світогляд – це «система

принципів і знань, ідеалів і цінностей, надій і вірувань, поглядів на зміст і мету життя, що визначає діяльність індивіда чи соціального суб'єкта, й органічно включається в його вчинки і форму мислення» [539, с. 6]. Погоджуємося з науковцями, що світогляд – це духовно-практичне освоєння світу (прагнення осягнути світ у його значимості для самої людини, ставлення людини до світу з точки зору людських вимог, бажань, цілей, інтересів) [539, с. 7].

Вітчизняна дослідниця Л. Кривега трактує світогляд як самосвідомість соціального суб'єкта, як одну із форм відображення дійсності в свідомості людини. Світогляд – невід'ємний атрибут людської свідомості [264, с. 6]. Своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини полягає у виробленні позиції стосовно всіх життєво важливих для людини явищ, процесів, предметів. Позиція є «визначником» способу участі, входження людини у світ, що її оточує. За слушним висновком Л. Кривеги, світогляд виконує функцію орієнтації особи в природно-соціальному оточенні, конструює життєвий простір; як система орієнтації дає змогу людині бачити певний сенс і перспективи в його життєвому світі [265, с. 23]. Загалом твердження є слушними Л. Кривеги, однак хотілося б наголосити, що світогляд – це елемент свідомості не лише соціального суб'єкта, а й особистості з її унікальною, неповторною природою, котрою її наділив Творець. На особистісній формі світогляду наголошує і вітчизняний дослідник Р. Арцишевський. Учений виокремлює два підходи до дослідження світогляду: загальносоціологічний і особистісний, акцентуючи на тому, що попри все, суспільний світогляд і світогляд особистості нерозривно пов'язані і взаємодіють між собою [16, с. 65]. Предметом світогляду є не світ сам по собі і не людина, розглядувана ізольовано від світу, а ставлення людини до світу [16, с. 71].

Вітчизняні й іноземні філософські енциклопедичні словники містять різні визначення поняття світогляду. Загалом, світогляд окреслюється як «самовизначення людини щодо її місця у світі та взаємовідносин з ним» [608, с. 569].

У філософському енциклопедичному словнику за редакцією О. Івіна наведено таке визначення: «Світогляд – це система поглядів на світ і місце

людини, суспільства і людства у ньому, на ставлення людини до світу і самої себе, а також відповідні цим поглядам основні життєві позиції людей, їхні ідеали, принципи діяльності, ціннісні орієнтації. Світогляд є не сумою всіх поглядів і уявлень про навколишній світ, а їх граничним узагальненням» [601 с. 503].

У словнику з логіки зазначено, що світогляд – цілісна система поглядів на навколишній світ, яка становить сукупність філософських, наукових, політичних, економічних, правових, етичних, естетичних тощо понять, на місце людини в природі і суспільстві, на характер її ставлення до навколишнього середовища і до самої себе; світогляд включає у свою сферу також переконання, ідеали, життєву і науково-теоретичну орієнтацію, способи усвідомлення дійсності [214, с. 352].

Отже, з позицій філософії, світогляд – це система компонентів, «елементів» свідомості людини (уявлень, знань, поглядів, переконань, віри тощо), котрі становлять духовно-практичне утворення, яка розкриває місце людини в світі, її ставлення до світу і до самої себе. Ключовим елементом світогляду з позицій філософії є погляди людини, що й відображено у деяких із зазначених вище понять розглядуваного явища. Однак, крім поглядів, до структури світогляду входять й інші компоненти [681, с. 385].

З позицій психології поняття світогляду є близьким до наведених його визначень з філософії. У психологічних енциклопедіях поняття світогляду визначене як:

– система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і до самої себе [48, с. 245]. Подібні визначення світогляду представлені в психологічних словниках [453, с. 215];

– система узагальнених поглядів на природу і суспільство, на місце людини в ньому, на ставлення людей до навколишньої дійсності і себе, а також зумовлені цими поглядами їх переконання, ідеали і принципи пізнання [454, с. 317].

У соціально-психологічному словнику світогляд визначено як форму суспільної свідомості людини, систему її поглядів на природу і суспільство, через які вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає своє місце і призначення в ньому. До світогляду людини

входять політичні, моральні, естетичні, економічні, природничі й інші погляди, які в сукупності свідчать про той чи інший ступінь усвідомлення, осмислення особистістю реальної дійсності, про глибоке чи поверхнєве її розуміння [560, с. 390–391]. На нашу думку, світогляд є формою свідомості не лише суспільної, а й індивідуальної.

Ю. Шадських і В. Піча окреслили світогляд як сукупність поглядів людини на себе і своє місце у світі, зумовлених ними переконань, ідей, принципів і ціннісних орієнтацій (компоненти: світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення, світорозуміння, світооцінка, світоставлення) [624, с. 189]. Лаконічно поняття світогляду визначили дослідники Ю. Приходько та В. Юрченко як систему поглядів людини на світ навколо і своє місце в ньому [375, с. 165].

Наведені визначення поняття світогляду з позицій психології відрізняються від філософських тим, що під ними розуміється насамперед система поглядів людини, а не якихось інших елементів її свідомості. А отже, світогляд з позиції психології – це форма свідомості людини у вигляді системи її поглядів на світ, який її оточує, частиною якого вона є [660, с. 105].

Культурологія також приділяє значну увагу такому важливому складнику форми свідомості, як світогляд. Визначення світогляду наведені у наукових джерелах з культурології, близькі до дефініцій з філософії. Як приклад – в енциклопедичному словнику з культурології окреслено, що світогляд – це цілісна система поглядів на світ, місце та призначення людини [273, с. 370]. Як інтегративна цілісність світогляд – це єдність знання і цінностей, розуму та чуття, інтелекту й дії, критичної дії та свідомого переконання.

Культурологічний словник-довідник містить таке визначення: світогляд – це інтеграція досвіду, знань та самосвідомості в ціннісну картину світу, що зумовлює життєву орієнтацію людини, її ставлення до дійсності та самої себе [86, с. 318]. Таке ж визначення наведене ще в одному словнику з культурології [556, с. 162].

Подібні визначення поняття світогляду представлені і в інших джерелах. Світогляд – цілісна система поглядів на світ (природу, суспільство, мислення) [552, с. 110].

Необхідно зазначити, що у наведених поняттях світогляду з культурологічних джерел, крім його ознак, на яких акцентують філософія, психологія, виокремлюється також така його важлива ознака, як досвід людини, який інтегрується зі знаннями, поглядами тощо.

Структура та види світогляду. У світогляді як системі Л. Кривега виокремила наступні елементи: 1) «світопереконання»; 2) «Я-розуміння»; 3) ставлення до себе і до навколишнього світу (до інших людей, суспільства, природи) [264, с. 7]. Учена зазначила, що традиційно виділяються такі елементи світогляду: знання, уявлення, переконання; цінності, ідеали, норми, оцінки; почуття, емоції, переживання, віра, надія, любов; життєва стратегія і програма поведінки, не включивши в структуру світогляду поглядів [264, с. 10].

Згідно з В. Петрушенком, світогляд «синтезує цілу низку інтелектуальних утворень, а саме: знання, бажання, інтуїцію, віру, надію, життєві мотиви, цілі тощо. З огляду на це, складовими світогляду стають погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи» [354, с. 14].

Р. Арцишевський виділив три структурні рівні світогляду (залежно від ступеня узагальненості і рівня глибини відображення): елементарний, концептуальний, методологічний [16, с. 80]. На елементарному рівні, який становить просту сукупність різноманітних, а інколи і взаємовиключних понять, ідей, поглядів, оцінок, цілей, мотивів соціального суб'єкта, світогляд може складатися і функціонувати в буденній свідомості. На концептуальному рівні не тільки функціонують певні світоглядні твердження, а й усвідомлюються і ставляться світоглядні проблеми, дається їх розгорнуте обґрунтування і вирішення. Методологічний рівень світогляду складається з основних понять і принципів, які становлять системоутворюючий фактор чи «ядро» всього світогляду [16, с. 150]. На нашу думку, погляди як складова світогляду задіяні на усіх трьох його структурних рівнях – елементарному, концептуальному, методологічному.

З висновком зарубіжного дослідника О. Спіркіна, елементами світогляду є ціннісні орієнтації, віра, ідеали, переконання, спосіб життя людини й суспільства

(як форма реалізації духовної сутності світогляду) [563, с. 11–15]. При цьому учений не виокремив такого важливого складника світогляду, як погляди.

У психологічному словнику наголошено на певних видах світогляду (за змістом та суспільною значимістю) – послідовно науковому та ненауковому; матеріалістичному й ідеалістичному; атеїстичному і релігійному; революційному та реакційному [625, с. 456]. Оскільки погляди людини є елементом, частиною її світогляду, то, відповідно, вони також можуть бути науковими або ненауковими, матеріалістичними або ідеалістичними, атеїстичними або релігійними, революційними або реакційними.

У філософській літературі зазвичай виділяють три основні соціально-історичні типи світогляду, до яких належать міфологія, релігія й філософія [539, с. 9]. Р. Арцишевський долучив до них ще четвертий – науково-філософський тип світогляду [16, с. 85]. У наукових джерелах виокремлено також інші види світогляду: за способом існування – груповий та індивідуальний; за часовими параметрами – феодальний, середньовічний тощо; за просторовими межами дії – азіатський, європейський тощо [264, с. 6]. Відповідно, погляди також, як уже зазначалося, можуть бути індивідуальними і груповими. Вони також мають часові і просторові параметри дії.

Особливу цінність для аналізу поглядів як антропного феномена, свободи вираження поглядів, становлять дослідження з питань правового та юридичного світоглядів. У юридичній літературі виокремлюють такі види світогляду, як правовий та юридичний. У радянський період до інтерпретації юридичного світогляду (правового) дослідники підходили з позицій позитивістського праворозуміння. І лише на початку 2000-х років на порядку денному загальнотеоретичної та філософсько-правової юриспруденції постало завдання цілеспрямованого вивчення такого явища, як правовий світогляд [463, с. 6]. У сучасній юридичній науці сформувалися різні підходи до розуміння правового та юридичного світоглядів та розмежування їх.

П. Рабінович і правознавець Т. Бачинський зробили фундаментальний методологічний висновок про те, що інтерпретація правового світогляду неминуче

зумовлюється праворозумінням його носія. Учені визначили поняття правового світогляду як «погляд людини на оточуючий світ природно та соціально зумовлених можливостей задоволення її потреб, які вважаються нею належними і забезпеченими обов'язками інших суб'єктів» [463, с. 9–12]. При цьому вони зауважували, що, можливо, варто говорити не просто про правовий, а про правозобов'язувальний світогляд, відповідно до якого реалізація можливостей людини ґрунтується на консенсусному погодженні з реалізацією можливостей інших учасників соціуму. Юридичним світоглядом П. Рабінович і Т. Бачинський вважають такий погляд на світ, в контексті якого всі соціальні явища визнаються похідними від державно-вольової діяльності [462, с. 16].

Феномен правового світогляду детально досліджував також вітчизняний науковець В. Коробка, який сформулював таке визначення цього поняття: «Правовий світогляд – це особлива форма правопереконавання, яка виражає стійке, позитивне ставлення людини до права як до ідеї належного, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків людини на основі сукупності правових ідей, поглядів, уявлень, принципів, цінностей, переконань, які людина поділяє і бере за основу своєї діяльності...» [247, с. 14].

Наведені положення щодо виокремлення в юридичній науці правового та юридичного світоглядів дають підстави констатувати, що в їх структурі є і правові, і юридичні погляди.

Отже, світогляд складається з таких елементів: знань, поглядів, переконань, віри, уявлень, принципів, норм поведінки, ідеалів, цінностей, цілей, бажань тощо. Відтак, поняття світогляду є ширшим від поняття поглядів [681, с. 387].

2.1.3 Співвідношення поглядів та думок

Думки – це такий феномен людської свідомості, який пов'язаний перш за все з мисленням людини, з мовою та з її внутрішніми переживаннями, емоціями, почуттями, вірою, уявленнями тощо про навколишній світ, про саму себе.

Згідно з тлумачними словниками української мови, семантика лексеми

наступна:

– думка: 1. Продукт мислення, результат міркування; 2. Припущення, передбачення, погляд, позиція; 3. Знання, досвід у якійсь галузі; 4. Відображення дійсності у свідомості; процес мислення [574, с. 272];

– думка – продукт, результат мислення; погляд, позиція [248, с. 73];

– думка – 2. Відображення об'єктивної дійсності в поняттях, судженнях, висновках; процес мислення. 3. Те, чим заповнена свідомість [60, с. 251].

У психології є різні визначення поняття думки. Так, А. Ребер лаконічно стверджує: «Думка – це окрема, але складна ідея, судження і т. і.» [49, с. 468]. М. Єнікеєв характеризує думку як результат продуктивного акту мислення, вираженого у формі судження й умовиводу [145, с. 246].

У психологічних словниках думка окреслюється як основна одиниця, «клітинка», «молекула» мислення, в котрій відтворюється процес розуміння навколишнього світу, інших людей і самого себе. В основі думки лежить відображення таких фундаментальних ознак явищ, як їх подібність і сумісність у часі і просторі [453, с. 222].

У психологічному енциклопедичному словнику думка визначена як результуючий патерн роздумів, розмірковувань, аналізу чого-небудь, втілюваний у мовному чи текстовому висловлюванні. Думка може бути виражена афористично чи розгорнуто. У першому випадку це стислий зміст контексту роздумів, який має: 1) форму висновку, якщо аналізуються дані досвіду чи конкретних досліджень, 2) форму ідеї, якщо аналізуються умоглядні уявлення чи гіпотези. У другому (розгорнутому) випадку думка супроводжується системою доказів (міркувань), які повинні показати розумність й обґрунтованість її висловлювання [451, с. 146].

У соціально-психологічному словнику думка окреслена як продукт усвідомлення матеріалізованої властивості чи ознаки предмета, явища тощо; як результат мислення в формі підсумку однієї розумової дії до результату серії умовиводів, що може приймати вигляд ідеї. Зазначено, що думка виражається словами, діями, знаками, мімікою тощо [560, с. 126].

Ю. Шадських, В. Піча розглядають думку доволі широко, а саме як будь-

який прояв свідомості; як результат мислення у формі внутрішньої мови від підсумку однієї мислительної дії до результату, серії умовиводів [624, с. 50]. Викликає заперечення твердження деяких дослідників, що думка – це будь-який прояв свідомості. У структурі свідомості людини є елементи (віра, емоції, почуття тощо), які тісно пов'язані з думками, але не є тотожні з нею.

Отже, з позицій психології, думки – це основні одиниці мислення людини, за допомогою яких здійснюється пізнання навколишнього світу, людей і самої особистості. Думки можуть мати форму ідеї, судження, умовиводу тощо [654, с. 292].

Найбільш детальні і ґрунтовні дослідження феномена думок здійснені ученими у галузі філософії. Філософське трактування цього явища викладено у філософських енциклопедичних та інших словниках. Одне з них: «Думка – це результат, продукт процесу мислення у формі судження чи поняття, який відображає загальне у масі одиничних речей, фіксує суттєве, закономірне у багатоманітті явищ навколишнього світу» [214, с. 366]. В іншому джерелі думка окреслена як акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея. Висхідною формою процесу мислення є судження. Його зміст розкривається у міркуванні, що відбувається у формі умовиводів і здійснюється шляхом зіставлення різних суджень. Синтезом суджень про певний об'єкт є поняття, яке в теоретичних системах знання стає формою розвитку ідеї, яке розгортається, знаходить свою об'єктивацію завдяки системі категорій [608, с. 176]. Визначний філософ Є. Войшвілло одним із видів (форм) думки також вважав поняття, яке визначив так: «Це форма (вид) думки, мисленне утворення, яке є результатом узагальнення предметів деякого класу і мисленого виокремлення самого цього класу за певною сукупністю загальних для предметів цього класу – і у сукупності відмінних для них – ознак» [77, с. 91].

Розгорнуте поняття думки та її класифікація наведені у філософському словнику за редакцією відомого вітчизняного філософа В. Шинкарука, а саме: «Думка – це результат розумового відтворення та перетворення (через аналіз і синтез, ототожнення і розрізнення, диференціацію та інтеграцію тощо)

пізнавальних образів об'єктів, оперування їхніми ознаками, що дозволяє розпізнавати загальне в окремому, абстрактне в конкретному, істотне у випадковому [609, с. 155]. Думка фіксується у висловлюваннях і характеризується через їхні логічні і граматичні аспекти, пов'язані з судженнями та реченнями. Думки можна класифікувати на такі види: 1) за знанням, що лежить в її основі (істинні, неістинні, наукові, релігійні, буденні тощо); 2) за ставленням до цього знання (вірогідні, правдоподібні, обґрунтовані, необґрунтовані тощо).

Ґрунтовне визначення думки належить В. Петрушенку: «Це основна форма здійснення ментальних актів людини, таких як пізнання, міркування, оцінювання, планування, вирішення життєвих проблем. Визначальна особливість думки – це її зв'язок із предметним змістом свідомості; думка забезпечує оперування цим змістом у сфері інтелектуального споглядання. В результаті саме думка виводить людину до нових життєвих обріїв, нових бачень дійсності та, врешті, до особливого – індивідуального й особистісного – універсаму її буття» [353, с. 64].

Як одиницю мислення, найтісніше пов'язану з мовою як із засобом спілкування, розглядав думку Б. Ардентов. На відміну від дослідників з філософії, які виокремлюють такі форми думки, як поняття, судження, умовиводи, ідеї, Б. Ардентов стверджує, що визначення думки через зазначені форми є недостатнім, оскільки, наприклад, питальні і вказівні речення, хоч і не виражають судження, все ж містять думку. За висновком ученого, єдине можливе визначення змісту слова «думка» як терміна – мовознавче, як зміст окремого простого речення: в ньому воно набуває необхідної для терміна визначеності. Однак у лінгвістиці загальноприйнятого визначення речення нема, тому на думку Б. Ардентова, комунікативною одиницею мови має вважатися вислів – репліка, висловлювання і т.і., те, що на письмі стоїть «від крапки до крапки», за допомогою якого здійснюється (або може бути здійснений) окремий акт спілкування, при цьому безвідносно до того, що становить мовлення як синтаксична одиниця, із яких частин мови і розрядів слів складається, що вміщує тощо. І якщо спілкування, яке здійснюється шляхом мови, є спілкування думками, то, відповідно, думка – це одиниця мислення, такий рух свідомості, який (більш чи

менш повно чи тільки однією із своїх сторін) проявляється у – висловлюванні як комунікативній одиниці мови [13, с. 6–7].

Б. Ардентов наголошував на тому, що почуття, емоції – це обов'язковий, органічний елемент будь-якого процесу мислення, що думка має об'єктивний і суб'єктивний зміст, що суб'єктивні сторони думки в окремих випадках можуть бути ослаблені чи, навпаки, надзвичайно посилені. Не в кожній думці може виразно відчуватися вольовий імпульс, не завжди присутня спрямованість до спілкування (коли ми говоримо для себе, не адресуючи нікому), можуть не відчуватися емоції, ставлення до об'єктивного матеріалу думки може бути «нейтральним» (хоч і «нейтральне» ставлення – це все ж таки ставлення). Не все, що є на думці, обов'язково повинно бути оформлене словом. Суб'єктивне і об'єктивне в думці злиті воедино, одні без одного не існують [13, с. 35–36]. Отже, за Б. Ардентовим, почуття й інші суб'єктивні сторони діяльності свідомості людини входять органічно в саме мислення як його обов'язкові і необхідні елементи.

Деякі положення Б. Ардентова викликають заперечення, зокрема щодо розуміння феномена думок. На нашу думку, будь-які репліки, висловлювання, виражені, зокрема, і під впливом певних почуттів, емоцій (наприклад, «Ой!», «Ах» тощо) не є думками. Безперечно, на формування думок, на їх прояв суттєвий вплив мають емоції, почуття, воля, інтенсивність яких залежить від ситуації, обставин, психологічних особливостей самої особистості тощо. Отже, не підтримуємо позиції Б. Ардентова, що почуття, емоції є обов'язковою і необхідною стороною думки.

Про те, що думки – це прояви різних «елементів» свідомості людини, писав і Р. Декарт. Він зазначав: «Під словом думка я розумію все настільки нам властиве, аж ми усвідомлюємо його безпосередньо. Так, усі дії волі, інтелекту, уяви й чуттів – це думки... Ми пізнаємо тіла тільки завдяки нашій здатності сприймати, а не завдяки уяві або чуттям, і ми пізнаємо їх не тому, що бачимо або торкаємось, а лише тому, що осягаємо думкою» [101, с. 29–33]. При цьому Р. Декарт наголошував на важливості розуму, інтелекту людини: «Мислення єдине не може

бути відчужене від мене. Я є, я існую – це достовірно, але як довго? Стільки, скільки я мислю, бо, можливо, я перестав би бути або існувати, якби перестав мислити. Тепер я не припускаю нічого, що не є неодмінно істинним; власне кажучи, я тільки річ, яка мислить, тобто розум, або інтелект, або глузд, – значення цих термінів досі мені було невідоме» [101, с. 115].

Л. Вітгенштейн феномен думок пояснював з позиції логіки: «Логічний образ фактів є думка» і розвивав такі ідеї: «1. Світ є сукупність фактів, а не речей. 2. Ми створюємо для себе образи фактів. 3. Образ зображає свій об'єкт ззовні (його точка зору є формою зображення), тому образ відтворює свій об'єкт правильно чи хибно. 4. Те, що образ зображає, є його смисл. 5. Істинність чи хибність образу полягає у відповідності чи невідповідності його смислу дійсності. 6. Щоб знати, істинний чи хибний образ, ми повинні порівняти його з дійсністю. 7. З самого образу не можна взнати, істинний він чи хибний. 8. Сукупність всіх істинних думок є образом світу. 9. Думка містить можливість такого стану речей, який в ній мислиться. Те, що мислимо, також можливе. 10. Ми не можемо мислити нічого нелогічного, оскільки інакше ми мали б нелогічно мислити» [72, с. 31–36].

Отже, з позицій психології, філософії думка – це основна одиниця мислення, його результат, яка виражається у формі судження, умовиводу, поняття, ідеї тощо. У думках людина виражає розуміння навколишнього світу, інших людей, самої себе тощо. Як уже зазначалося, підтримуємо позицію тих учених, котрі вважають, що думка включає в себе такі форми (види) мислення, як судження, поняття, умовивід. Отже, погляди людини, будучи судженнями, не є тотожними з думками. Думки – ширше поняття, ніж погляди. Погляди людини як судження є окремим видом думки, але не єдиним [654, с. 294].

2.1.4 Співвідношення переконань та поглядів

Переконання людини як феномен її свідомості, світогляду учені вивчають з позицій різних наук: психології, філософії, культурології тощо. Правові, юридичні

переконання є об'єктом, предметом дослідження юридичної науки.

У тлумачному словнику української мови переконання окреслене як тверда впевненість, певність у чому-небудь; віра у щось [326, с. 267].

Розглядаючи поняття, сутність переконань з позиції психології, вітчизняні дослідники Ю. Шадських і В. Піча стверджують, що термін «переконання» має три значення: 1) вища форма направленості особистості, до психологічної структури якої входять світогляд і прагнення до його здійснення у своїй діяльності і до сприяння здійсненню в діяльності інших; 2) синонім впевненості у чомусь; 3) переконання як процес, протилежний навіюванню і примусу [624, с. 133–134].

За висновком, Ю. Приходько та В. Юрченко, переконання – це уявлення, знання, ідеї, що стали мотивами поведінки людини і визначають її ставлення до різних сфер дійсності; це складові світогляду особистості. Погоджуємося з ученими, що знання (вважаємо, що й погляди) автоматично не переходять у переконання. Останні формуються на основі індивідуального досвіду людини в ході її діяльності. Сукупність переконань, яка становить впорядковану систему поглядів (політичних, філософських, естетичних та інших), стає світоглядом людини [375, с. 129].

У соціально-психологічному словнику також наведено визначення поняття переконання: це особистісне утворення, система наявних поглядів, які людина не просто поділяє, а й активно втілює у життя, бореться за них, відповідно впливаючи на інших людей. Переконання – це оцінне ставлення людини до дійсності, яке характеризується єдністю когнітивного (певні ідеї, принципи і їх логічне обґрунтування) і потребнісно-особистісного (переживання істини, необхідності даних ідей і потреба в їх реалізації) компонентів. Переконана людина є борцем за свої погляди [560, с. 294].

В інших джерелах з психології поняття переконання визначено так:

– Переконання – це тверда впевненість в істинності ідей, це вкорінені моральні уявлення, знання і ціннісні позиції, які входять до мотиваційної сфери поведінки особи [145, с. 491].

– Переконання – система уявлень і знань, які мотивують поведінку

особистості і спонукають її діяти відповідно з своїми поглядами, принципами і світоглядом. Переконання – це певні знання, в правильності і важливості яких людина впевнена і які є для неї керівництвом до дії [454, с. 246].

– Переконання – усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій [262, с. 364]. Подібне визначення містить і інше джерело [245, с. 206].

На підставі наведених визначень можна зробити такий узагальнюючий висновок: з позицій психології переконання розглядаються як особистісне утворення, як система сформованих, впорядкованих поглядів, уявлень, знань, ідей, ціннісних орієнтацій, позицій людини. Особливістю переконань є те, що вони, будучи елементом, складником свідомості, значною мірою впливають на діяльність людини. До складу переконання входить обов'язковий компонент – впевненість, можна сказати – віра. Переконання тісно пов'язані з почуттями, емоціями та волею суб'єктів. На формування переконань неминуче впливає індивідуальний досвід людини [657, с. 51].

Філософське розуміння переконань. У джерелах з філософії визначення поняття переконання дані під своїм кутом зору. Так, в одному з філософських енциклопедичних словників зазначено, що переконання – це віра людини в те, що певна ідея чи система ідей повинна бути прийнята нею з огляду на наявні підстави. Предметом переконання може бути не лише окреме висловлювання, а й система висловлювань: повідомлення про певні події, доказ, концепція, теорія тощо [601, с. 885]. Подібне визначення наведене в іншому словнику: переконаність – це тверда віра в істинність своїх поглядів, непохитна впевненість у будь-чому, що базується на чіткій усвідомленості і глибокому розумінні закономірностей об'єктивної дійсності та тієї ролі, яку людина відіграє в колективі і в суспільному житті [214, с. 622].

Вважаємо слушною думку Л. Смірнова про те, що в переконанні завжди можна більш-менш легко виділити два елементи: знання і віру в певні цілі та ідеали. Знання є об'єктивною стороною переконання. Віра, чи впевненість – це суб'єктивна його сторона, певний стан свідомості і психіки людини [553, с. 15].

Л. Мазур стверджує, що «переконання особистості – це не набір суджень з будь-якого питання, не певна сума положень, в які людина вірить й істинність яких готова відстоювати, це навіть не той чи інший особистий погляд; переконання – це синтетична форма багаторівневого відображення, цілісно-особистісна орієнтація індивіда, в якій не можна виокремити як самостійні політичні, моральні, професійні і т.і. переконання» [290, с. 11]. На думку автора, переконання є формою узагальненого сприйняття насамперед соціальної дійсності, котра визначає як особистісну її оцінку, так і оціночні критерії обширніших соціальних спільнот, з якими особа себе ідентифікує.

Дослідник Б. Єрунов доводить, що у пізнавально-семантичному аспекті переконання – це внутрішнє прийняття змісту висловлювання як істинного (правильного). Залежно від характеру підґрунтя внутрішнього прийняття, учений розрізняє такі види переконань:

1) суб'єктивне (суб'єктивна впевненість). Це переконання без пояснення причин і будь-якої аргументації. В його основі лежать схильність, вибір, пов'язані з неусвідомленим досвідом та інтересами;

2) інтерсуб'єктивне (інтерсуб'єктивна впевненість). В основі прийняття – загальноприйнятність, авторитетність;

3) об'єктивне (об'єктивна переконаність, упевненість). Підґрунтям прийняття є факти, спостереження, логічні аргументи, науково перевірені положення. Цей вид переконання ділиться на два підвиди:

3.1) істинне переконання (повна переконаність, упевненість), основу якого становить достатня об'єктивна обґрунтованість;

3.2) правдоподібне переконання (неповна об'єктивна переконаність), основою якого є часткова об'єктивна переконаність.

Згідно з цією класифікацією, переконання можна виділити на рівнях віри, погляду і знання. Так, віра пов'язана з упевненістю (1) і (2), погляд – із упевненістю (1) та правдоподібним переконанням (3.2), знання – з повною переконаністю (3.1) [148, с. 79].

Отже, з позицій філософії, переконання – це системне утворення, що

охоплює знання, віру, уявлення, оцінки, ідеали, плани тощо; це непохитна впевненість у будь-чому, базована на чіткій усвідомленості та глибокому розумінні закономірностей дійсності й тієї ролі, яку людина відіграє в соціумі.

Інші галузеві джерела містять подібні визначення поняття переконань. Наприклад, культурологічний словник пропонує такий варіант визначення цього поняття: «Переконання – це

1) метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість з метою формування в ній позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно-корисної діяльності або подолання негативної поведінки;

2) психологічний стан, який характеризується стихійними поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, поглядів» [86, с. 284].

Зарубіжна дослідниця теоретико-правових аспектів правових переконань Л. Аскерова констатувала, що термін «переконання» зазвичай використовується в кількох значеннях: як компонент структури свідомості, іменованій переконаністю; як засіб впливу на свідомість людей, формування переконаності; як процес впливу на людину і на колектив або іншу спільність, а також на суспільство загалом; як особливий стан свідомості, впевненість в істинності знань, що ґрунтується на розумінні [17]. Правознавець представила переконання у вигляді такої структури: 1) знання – суб'єктивне визнання людиною істинності знань, відсутність сумнівів у правильності знань; 2) з'ясування відповідності даного знання інтересам особистості, усвідомлення життєвої важливості знань для людини і необхідність їх для практичної діяльності; 3) суб'єктивна готовність діяти відповідно до знань.

Як висновок: переконання людини – це система сформованих, упорядкованих поглядів, уявлень, знань, ідей, ціннісних орієнтацій тощо людини, в правильності і важливості яких вона твердо впевнена, які мотивують її поведінку та спонукають її діяти відповідно до них. У переконанні можна виділити дві сторони – об'єктивну та суб'єктивну. Знання, погляди, уявлення, ідеї тощо є елементами об'єктивної сторони, а тверда впевненість у них – це елемент суб'єктивної сторони переконань [657, с. 53].

Отже, переконання за змістом є ширшими, ніж погляди. Виражаючи погляди, людина більшою чи меншою мірою стверджує, що на те чи інше питання можуть бути й інші точки зору, що відрізняються від її позиції. При вираженні переконань такого не має – вони мають більший ступінь впевненості. Переконання тісно пов'язані з почуттями, емоціями та волею суб'єктів. Переконання людини значною мірою впливають на зміст та спрямованість її поведінки.

2.1.5 Співвідношення уявлень та поглядів

Згідно з тлумачним словником української мови, уявлення – це розуміння, знання чогось, що базується на життєвому досвіді [248, с. 302].

Філософський словник містить таке визначення: «Уявлення – це чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людини. Термін «уявлення» має й вужче значення – як форма психічного, що опосередковує сприймання і мислення» [609, с. 711].

В іншому філософському енциклопедичному словнику при визначенні поняття уявлення акцент зроблено на його видах: «Уявлення – це образ раніше сприйнятого предмета чи явища (уява пам'яті, спогад), а також образ, створений продуктивною уявою; форма чуттєвого відображення у вигляді наглядно-образного знання» [604, с. 526].

Подібні формулювання містять і джерела з психології, наприклад: «Уявлення – це образи предметів, сцен і подій, що виникають на основі пригадування чи продуктивної уяви»; уявлення – це вихідні дані для оперування у свідомості відбитками дійсності [455, с. 587–588; 262, с. 257].

На нашу думку, найбільш точним є визначення С. Рубінштейна: «Уявлення – це змінне динамічне утворення, яке кожного разу за певних умов знову створюється і відображає складне життя особистості. Виникнення уявлення має важливе значення для всього свідомого життя. Якщо б у нас існувало тільки

сприйняття і не було б уявлень, ми завжди були б приковані до конкретної ситуації, предмети, що діють на наші рецептори, керували б нашою поведінкою. Наші думки, як і наші дії, перебували б лише у владі теперішнього. Ні минуле, ні майбутнє для нас не існували б: все, що відійшло в минуле, назавжди щезло б, майбутнє ж було б закрите. Внутрішнього життя у нас не існувало б; уявлення створюють такий план, на якому воно розгортається» [534, с. 308–309].

Необхідно наголосити, що існування уявлень не пов'язане з наявністю предмета і його впливом на органи почуттів. Уявлення можуть актуалізуватися за різними асоціаціями: слово – образ, образ – образ, почуття – образ тощо. Образ уявлення проектується на сферу свідомості. Особистісні уявлення об'єктивуються, стають доступними для інших через словесний опис, зображення, поведінку тощо.

Сутність уявлень полягає у тому, що вони є узагальненими образами дійсності, підсумком почуттєвого пізнання світу, досвіду особистості, які зберігають важливі для неї особливості світу. Водночас образ уявлення – це вихідна форма розвитку і розгортання психічного життя особистості.

Відомий український філософ П. Юркевич розкрив своє трактування феномену уявлення як однієї з форм пізнання. На його думку, уявлення, яке утворюється за суб'єктивною асоціацією, має характер цілком випадкового образу, в якому відображається не стільки річ, скільки людина, що бачила і відчувала цю річ, або, щонайменше, випадкове ставлення людини до речі [644, с. 6]. Юркевич стверджував, що річ уявляється внутрішньо – так, начебто вона була присутньою в нашому спогляданні. Її образ міститься в глибині душі, образ, який завдяки фантазії так ясно й безпосередньо постає в нашій свідомості, ніби перед нашими очима була сама річ. В уявленні зовнішня подія віддзеркалюється чітко й безпосередньо, в усій своїй природності, з усіма випадковими, головними й другорядними рисами. Лише мислення долає цю природність, безпосередність, випадковість, оскільки воно намагається з'ясувати причину усвідомленого в уявленні явища, оскільки воно, завдяки цьому, за межами явища знову проникає в його основу [645, с. 705].

Серед форм пізнання, окрім уявлення, П. Юркевич розрізняв також поняття та ідею і так розкривав їх співвідношення: «в уявленні мислення й буття зустрічаються начебто випадково, уявлення позначає найграничнішу розбіжність між думкою та предметом; у понятті мислення й буття, хоч і пов'язуються необхідно, проте рухаються, так би мовити, паралельно одне до одного; в ідеї мислення й буття співпадають одне з одним: думка, або розум, визнається за об'єктивну сутність речей; ідея пізнається як основа, закон і норма явища, одне слово, розум покладається дійсним, а дійсність розумною» [644, с. 6].

Учений зазначав, що «...божественне і розумне у всесвіті є ідея. В ідеї ми бачимо речі в їх непідробній натурі. Ідея є, так би мовити, істинне місце речей і істинна річ. Істинна сутність предмета пізнається не у чуттєвому образі предмета, а в ідеї предмета, звідки випливає, що й сама вона ідеальна» [644, с. 22].

Отже, згідно з П. Юркевичем, ідея – це ідеальне, розумне і божественне явище. Ідея є найвищою, найдосконалішою формою пізнання явищ, поряд із уявленнями та поняттями. Уявлення ж – це образи, в яких відображається не стільки річ, скільки сама людина [659, с. 216].

Види уявлень. У багатьох наукових джерелах виділяються такі види уявлень, як уявлення пам'яті й уявлення уяви [452, с. 272; 575, с. 172]. В деяких словниках під цими видами маються на увазі форми уявлень – образи пам'яті й уяви [604, с. 526].

Уявлення пам'яті – це відтворені образи сприйнятих раніше предметів і явищ. Уявлення пам'яті розрізняють за видами аналізаторів, що домінують у них – зорові, слухові, дотикові, нюхові тощо; за їх змістом – математичні, географічні, технічні, музикальні тощо; за ступенем узагальнення – окремі, загальні, схематичні, типові [452, с. 272–273].

Принципова різниця між пам'яттю і уявою полягає в різниці напрямів при активному оперуванні з образами. Основна тенденція пам'яті – відновлення системи образів, максимально приближеної до «еталону» (в межах досягнення точної копії ситуації, яка колись мала місце в поведінці). Основна тенденція уяви – максимально можливе перетворення вихідного образного матеріалу (в межах –

створення завідомо нової моделі ситуації, яка раніше ніколи не виникала). Обидві тенденції можуть бути представлені в процесах пам'яті й уяви лише відносно [43, с. 21]. Можна припустити, що у свідомості людини існує організована система образів і система понять. Можливість вибору різних образів і їх елементів лежить в основі уяви; можливість нової комбінації абстрактних понять становить основу творчого мислення.

С. Рубінштейн стверджує: «Якщо відтворення є основною характеристикою пам'яті, то перетворення стає основною характеристикою уяви. Уявляти – це переробляти. Для того, щоб перетворювати дійсність на практиці, треба вміти перетворювати її і подумки. Цю потребу і задовільняє уява» [534, с. 345].

Уявлення уяви – це образи предметів, явищ, подій, фактів, створені на основі перетворення дійсності, котрі є результатом такої психічної діяльності, як уява.

Поняття, сутність, значення та види уяви. Уявлення як результат уяви посідають чільне місце в свідомості суб'єктів, причому притаманні вони тільки людині. Для кращого розуміння уявлень необхідно розглянути поняття, сутність, значення та види уяви, яка ці уявлення продукує.

Тлумачні словники української мови дають дещо відмінні дефініції.

Уява – 1. Здатність змальовувати собі в думках, відповідно до своїх знань і бажань, різні життєві ситуації, людей, предмети, явища тощо, не бачені досі.
2. Змальовувати в думці образ чого-небудь [248, с. 302].

Уявляти – створювати в думках, у свідомості образ предмета, картину події і таке інше [574, с. 839].

Д. Юм стверджував, що «уява розпоряджається усіма своїми ідеями; вона може з'єднувати, змішувати й урізноманітнювати їх усіма можливими способами; може видумувати фіктивні об'єкти зі своїми подробицями місця і часу, може, так би мовити, ставити їх перед нашими очима в усіх реальних барвах, абсолютно в такому вигляді, в якому вони могли б існувати в дійсності» [641, с. 52].

Дослідник А. Лук наголошував, що здатність заглянути в майбутнє пов'язана з загадковою властивістю розуму, котра іменується уявою [285, с. 23-24]. Наукові джерела містять й інші подібні визначення уяви. Т. Партико окреслює

уяву як пізнавальний психічний процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів об'єктів та явищ, які вона безпосередньо не сприймає і не сприймала [347, с. 285]. Таке ж визначення розглядуваного поняття дане і в одній з психологічних енциклопедій: уява – це явище, яке має соціальну природу, виникло і розвинулось у процесі трудової діяльності людини [454, с. 374].

Отже, уява є пізнавальним процесом, пов'язаним з іншими пізнавальними процесами – сприйманням, пам'яттю, мисленням. Уява детермінується потребами особистості.

Співвідношення уяви та фантазії. Деякі вчені ототожнюють поняття уяви та фантазії. Так, у деяких словниках з філософії та психології уява і фантазія трактуються як психічна діяльність, що полягає у створенні уявлень і мисленних ситуацій, котрі ніколи не виникають у людини в дійсності [604, с. 91; 455, с. 578].

Дослідники 70-х років ХХ ст. М. Беркінбліт та А. Петровський характеризували слова «фантазія» й «уява» як тотожні за значенням, оскільки грецьке слово *phantasia* буквально перекладається як «уява». Вони дали свій варіант визначення цих понять. «Фантазія – це необхідний компонент творчої діяльності людини (образотворчої, конструкторської, наукової і т.і.), який виражається в побудові образу чи наглядної моделі кінцевого чи проміжного продуктів праці» [43, с. 80–81]. Уява дає можливість попереджати про розвиток подій, передбачати наслідки тих чи інших вчинків, створювати плани поведінки, вибирати з них кращі тощо.

Дослідниця Л. Коршунова стверджує, що уява і фантазія єдині за основною гносеологічною природою і за основною функцією, однак не тотожні, оскільки є різними сторонами одного і того ж пізнавального процесу, які надають йому певні смислові відтінки. У фантазії зв'язок образів доволі часто набуває неправдоподібного вигляду. Це призводить до формування образів, які не мають прямого аналога в дійсності. Фантазія продукує те, що не існує і часто існувати не може. Уява ж, навпаки, більш пов'язана зі світом, є як би «заземленою», в ній проявляється прагнення суб'єкта максимально повно, хоч і в перетвореному

вигляді, відобразити об'єкт [251, с. 23].

Уяву можна розглядати і як процес (форму), і як результат (зміст) відображення об'єктивної дійсності [251, с. 31]. Безумовним є те, що уява є здатністю суб'єкта продукувати нові образи. Сформована в практичній діяльності людини, уява і є її досягненням. У гносеологічному плані своєрідність уяви можна виразити через її відношення до зовнішнього об'єкта. Уява – це образ предметів і явищ, які раніше частково чи повністю не сприймалися людиною. Уява не може бути віднесена ні до сфери мислення, ні до сфери чуттєвості. Особливість структури уяви полягає в обов'язковій органічній єдності чуттєвого і логічного моментів. Уява є своєрідним сплавом, де чуттєвість становить основу (матеріал), а мислення відіграє ведучу роль у цьому процесі. Уява проявляється як пізнавальна діяльність, яка здійснюється на основі програми мислення, яка реалізується свідомо чи несвідомо, фіксує цілі, задачі, потреби суб'єкта і дає змогу формувати як наглядні образи, так і поняття шляхом синтезу чуттєвого і логічного [251, с. 134–135].

Наведені твердження щодо уяви дають підстави стверджувати, що вона є об'ємним унікальним феноменом особистості, який продукує різні за змістом уявлення, серед котрих, безперечно, є і фантастичні. Тож фантазія – це один із різновидів уяви.

Види уяви. А. Лук виділив три типи уяви: 1) логічна уява, яка виводить майбутнє з теперішнього за допомогою формально-логічних утворень; 2) критична уява, яка визначає, що саме в сучасній техніці, в суспільному житті тощо потребує змін; 3) творча уява, яка породжує принципово нові ідеї й уявлення і яка виконує провідну роль у розвитку цивілізації [285, с. 23–24].

Т. Партико запропонував значно детальнішу класифікацію уяви: – за змістом (художня, наукова та інші види); – за характером психічної активності (активна та пасивна); – за характером цілей діяльності (мимовільна та довільна); – за ступенем реальності (реалістична та фантастична); – за ступенем новизни й оригінальності (репродуктивна та творча); – за просторовими характеристиками об'єктів, які уявляються (просторова та непросторова); – за характером образів, якими оперує

людина (конкретна та абстрактна); – за провідною роллю психічних процесів (інтелектуальна й емоційна) [347, с. 285].

Уявлення взаємопов'язані з іншими складниками свідомості людини (думками, поглядами, вірою тощо), впливають одні на одних, відіграють важливу роль у їх формуванні, прояві. Ще Аристотель детально охарактеризував таке явище, як уявлення, та порівняв його з іншими феноменами свідомості, зокрема з поглядами. Так, на думку філософа, уява є тим, завдяки чому у нас виникає образ, вона є однією з тих здатностей, завдяки якій ми розрізняємо, знаходимо істину чи помиляємося – йдеться про відчуття, погляд, пізнання, розум... Те, що уява не є відчуттям, випливає з наступного, а саме: відчуття є або можливість, або дійсність, наприклад зір і бачення; уявлення ж виникає і за відсутності одного і другого, наприклад у сновидіннях... Відчуття є завжди, а уява – ні... Відчуття завжди істинні, а уявлення значною мірою хибні. Але уява не належить до жодної з тих здібностей, що завжди досягають істини, якими є пізнання і розум. Адже уявлення буває й оманливим... Таким чином, залишається розглянути, чи не є уява поглядом: адже погляди бувають і істинними, і хибними. Але з поглядом пов'язана віра (справді, не може той, хто має погляд, не вірити цьому погляду), між тим, жодній тварині віра не властива, уява ж – багатьом. ...Всякий погляд супроводжує віра, а віру – переконання, переконання ж – розумна основа (logos). А у деяких тварин хоч і є уява, але розуму у них нема (logos). І так очевидно, що уява не може бути ні поглядом, яким супроводжується чуттєве сприйняття, ні поглядом, який базується на чуттєвому сприйнятті, ні поєднанням погляду і чуттєвого сприйняття... Погляд може бути ні про що інше, як тільки про те, що є предметом сприйняття [14, с. 430–431].

Як висновок: уявлення людини – це один із важливих складників її свідомості: образи явищ, подій, фактів, процесів дійсності, які містять узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людини, виникають на основі пригадування чи продуктивної уяви. Уявлення часто зумовлюється потребою змінити ті чи інші предмети навколишнього світу. Вираження поглядів суб'єктами (які є судженнями, а не образами) має на меті насамперед прояв певної

позиції, оцінку певних явищ, подій тощо [649, с. 145]. Уявлення (образи пам'яті, образи уяви) є тим «матеріалом», за допомогою якого людина формує свої погляди [663, с. 13]. На нашу думку, уявлення більшою мірою притаманні внутрішньому світу людини, ніж погляди. Погляди формуються передовсім для того, щоб їх донести, виразити назовні для інших суб'єктів.

2.1.6 Співвідношення віри та поглядів

Віра є складним і багатогранним явищем, яке досліджується з позицій різних наук – теології, релігієзнавства, філософії, психології, культурології, соціології та інших.

На нашу думку, віра становить обов'язковий елемент свідомості, світогляду кожної людини [680, с. 15]. Вона закладена в природу особи з моменту її народження. Це також стверджують учені з різних наук. Так, за висновком П. Джонсона, «людей, які б не вірили хоч у щось, не має» [731, с. 15].

З позицій теології обґрунтовується положення про те, що віра в Бога закладена в природу людини, що вона є важливим елементом її свідомості, основою її життєдіяльності. О. Мень – священик, богослов – висловлював переконання, що «кожна людина прагне до Бога. Нормальний стан людини – більшою чи меншою мірою бути пов'язаною з Вищим, з Ідеалом. Навіть якщо в свідомості людини цей ідеал спотворений, збіднений. Навіть якщо він перетворений взагалі у щось світське. Людина, у якої Бог забраний насильно – однаково прагне до псевдо-Бога. Вона замінює істинну віру ідолопоклонінням, однак інстинкт стремління до Бога зберігається» [307, с. 3]. На тому, що придушення віри в Бога незмінно веде до ідолопоклонства, наголошують також Д. Гудінг та Дж. Леннокс, оскільки людині важко не вірити в жодні вищі принципи. Дослідники стверджують, що згідно з Біблією, ідол – це хтось або щось відмінний від Бога, у кому або в чому людина вбачає вищий зміст і на що звернена її віра [93, с. 246].

На важливості віри для людини особливо наголошено у християнстві. У

Біблії, зокрема, зазначено, що вірою ми очищуємося, освячуємося (Дії Ап. 15:9; 26:18); вірою рятуємося (Дії Ап. 16:31; Рим. 5:1); через віру збагачуємося духом (Гал. 3:5, 14); бережені вірою (Рим. 11:20); оздоровляємося вірою (Дії Ап. 14:9); ходимо з вірою (2 Кор. 5:7); усе можемо, якщо віруємо (Мр. 9:23)» [45].

Філософське розуміння віри. У філософському енциклопедичному словнику віра трактується як центральна світоглядна позиція і як психологічна установка водночас. При цьому наголошується, що таке розуміння віри зумовлене релігійними системами [604, с. 77–78]. Отже, феномен віри містить у собі філософські, психологічні й релігійні аспекти. В іншому філософському словнику поняття віри окреслено так: «Віра – це прийняття за істину будь-чого, що не потребує повного підтвердження істинності, прийнятого почуттями і розумом, і, відповідно, не може претендувати на об'єктивну значущість» [605, с. 64]. При цьому наголошується, що віра за своєю суттю завжди сліпа. Не можемо повністю погодитися з таким твердженням, оскільки істинна віра не може бути сліпою.

Те, що віра різниться від вигадок уяви, що вона має чітке суб'єктивне уявлення про свій об'єкт, стверджував і Д. Юм. Зокрема, дослідник наголошував: «Віра є ніщо інше, як яскравіше, живе, примусове, стійке і міцне уявлення про будь-який об'єкт, аніж той, який ми могли б коли-небудь досягнути за допомогою однієї тільки уяви... Віра є дещо те, що відчувається нашим духом, вона відрізняє ідеї, судження від вигадок уяви» [641, с. 51]. Д. Юм наголошував на природному характері віри і насамперед на її суб'єктивних елементах – почуттях, переживаннях тощо.

Слушно, на нашу думку, трактує віру С. Киселиця, стверджуючи, що вона є «не лише релігійним явищем, а феноменом культури загалом, екзистенціалом, соціокультурною настановою, філософською категорією тощо» [194, с. 6].

Розуміння віри з позиції психології. У соціально-психологічному словнику віра окреслюється як особливий стан психіки людини, для якого характерне повне і беззастережне прийняття – без теоретичних і практичних доказів – достовірності якихось знань, текстів, явищ, подій чи власних уявлень і умовиводів, які можуть в

подальшому виступати основою її «Я» [560, с. 78]. Таке ж визначення поняття віри відображене і в психологічному тлумачному словнику [455, с. 58]. На тому, що віра не потребує будь-яких логічних обґрунтувань, наголошено і в психологічній енциклопедії [454, с. 70]. Дослідники Ю. Шадських, В. Піча стверджують, що віра протилежна знанню [624, с. 28].

Релігієзнавці К. Кіслук та О. Кучер, розглядаючи феномен віри з позицій філософії, доводять, що вона формується винятково на природних психологічних підставах, а саме на емоціях і почуттях; на волі й уяві [195, с. 6]. При цьому дослідники не акцентують на інтелектуальних аспектах віри. Трактуючи віру як релігійно-психологічне явище, А. Костенко наголошує на тому, що емоційно-чуттєвий компонент у ній переважає над раціональним [253, с. 16]. Подібну думку висловлює А. Лещенко: «релігійна віра як феномен психологічного стану людини реалізується в повсякденній свідомості, в якій домінують емоційне та чуттєве начала» [281, с. 17].

Наведені характеристики віри з позицій філософії та психології свідчать про те, що дослідники недооцінюють саме інтелектуальний аспект віри, наголошуючи, що вона сліпа, що протистоїть знанню тощо. Такі уявлення дослідників, на нашу думку, значною мірою зумовлені тоталітарним режимом радянського періоду, відлунням якого досі позначені деякі наукові дослідження. На нашу думку, віра відзначається емоційною, внутрішньою зацікавленістю людини об'єктом віри, особистісною його оцінкою й активним ставленням до нього; віра – це такий духовний стан людини, що охоплює не лише емоційний і вольовий компоненти, а й обов'язково – інтелектуальний; усі компоненти віри визначають ставлення індивіда до оточуючого світу, відіграють важливу роль у структурі свідомості, формуванні особистості.

У працях з психології релігії науковців радянського періоду (К. Платонова, Ю. Борункова, Д. Угриновича та ін.) віра визначалася насамперед як особливий емоційно-психологічний стан людини [360; 51; 584], наголошувалося, що релігійна віра має місце лише щодо гіпотетичних, не повністю доведених явищ, або таких, які належать до майбутнього; що вона несумісна зі знаннями, на

відміну від віри нерелігійної [584, с. 34–42]. Зокрема, В. Петрушенко стверджував, що віра нездатна вживатися, узгоджуватися зі знанням, при цьому йшлося про несумісність саме з науковим знанням, з іншими ж видами знань вона взаємодіє і навіть використовує їх [355, с. 67–68].

Не можемо повністю погодитися з положеннями про те, що віра (зокрема релігійна) є сліпою, протилежною знанню. Важливе значення для розкриття питань щодо співвідношення віри й знання, взаємодоповнення їх, а не протиставлення має Енцикліка «Fides et Ratio» Святішого отця Івана-Павла II до єпископів католицької церкви («Про співвідношення віри й розуму»). У ній слушно наголошено, що «віра і розум – це ніби два крила, на яких людський дух підноситься до споглядання істини. Сам Бог прищепив людському серцю прагнення до пізнання істини, остаточною метою якого є пізнання Його самого, щоб людина, пізнаючи й люблячи Його, могла досягнути повноти істини про себе» [146, с. 3].

Християнські уявлення про обов'язковий взаємозв'язок віри та розуму, а не їх протистояння розвивав також філософ, релігійний мислитель С. Франк. Він стверджував, що «вірити у щось недостовірне, доводити істинність того, що підлягає сумнівам, означає або проявляти легковажність або ж якимось чином гвалтувати, форсувати свідомість, переконувати себе самого в тому, що, власне, по-справжньому залишається для нас сумнівним» [610, с. 220]. Доповнює викладені формулювання думка С. Киселиці про те, що «віра не протистоїть знанням, оскільки сама є життєвим знанням, постулатом» [194, с. 14].

Дослідник Г. Тіссен акцентує увагу на тому, що віра (йдеться про віру в Бога) складається не лише з емоційного і вольового елементів, а й з інтелектуального. Саме інтелектуальний елемент містить у собі віру в об'явлення Бога в природі, в історичні факти Писання тощо. Окрім того, дослідник слушно, на нашу думку, наголошує, що, попри нехтування інтелектуальним елементом віри в наші дні, він залишається фундаментальним для інших частин віри [571, с. 271–272]. Т. Левченко також акцентує увагу на інтелектуальних аспектах віри, стверджуючи, що «розуміння концепту віри в європейській

традиції зумовлене наявністю двох концептуальних ядер – віри як впевненості у знанні (чуттєвого, інтелектуального і містичного характеру; впевненість в існуванні об'єкта знання) та віри як довіри до особистості» [279, с. 2].

Віра як духовний феномен, складова свідомості людини відзначається наявністю об'єкта (предмета). На цьому наголошують дослідники-релігієзнавці [520, с. 30]. За змістом об'єкт віри може бути релігійним та нерелігійним. Інколи їх важко розмежувати. На думку С. Киселиці, «не має значення те, у що люди вірять або вірують...» [194, с. 13]. Не можемо повністю погодитися з таким твердженням, адже віра людини (те, у що вона вірить, яким саме є її об'єкт віри) розкриває сутність, природу особи, її духовний стан, світогляд тощо. Розмежування релігійного та нерелігійного об'єкта віри має не тільки чисто наукове, а й практичне значення. В Україні та в багатьох інших державах прийняте спеціалізоване законодавство, присвячене релігійним організаціям, свободі віросповідання. При вирішенні питання, чи є та чи інша організація релігійною, важливе значення має об'єкт релігійної віри (його ознаки, властивості, відмінність від нерелігійного об'єкта). У законодавстві держав ці питання вирішуються по-різному. Наприклад, у 1996 р. у Данії Товариству свідомості Крішні було відмовлено у виданні спеціальної ліцензії на право підтвердження шлюбу (таке право мають релігійні організації), оскільки там воно не вважається релігійною громадою у традиційному розумінні цього слова [438, с. 32]. Тим часом в Україні Товариство свідомості Крішні визнане релігійною організацією. Так, станом на 01.01. 2017 р. в Україні діяло 53 релігійні громади зазначеного товариства [429] (для порівняння: станом на 01.01 2015 р. – 38 релігійних громад) [99].

Різновиди віри. З позицій філософії дослідники виокремлюють наступні види віри (залежно від її об'єкта та суб'єкта): буденну (віра в інших людей, впевненість в існуванні світу тощо); первісну (відображає повсякденну діяльність); релігійну (впевненість в існуванні надприродних явищ); філософську (переконаність в існуванні абстрактного трансцендентного буття); соціальну (визнання певних ідеалів майбутнього, впевненість у можливості їх реалізації у

практичній діяльності) [559, с. 86]. Е. Фромм, розглядаючи віру в соціально-психологічному аспекті, виділив такі її види: ірраціональну (віра в ідею, особу) та раціональну (віра як тверде переконання, важливим елементом якої є мислення) [612, с. 306].

На підставі наведених видів віри можна виокремити два основних її види (залежно від об'єкта віри) – релігійну та світську (нерелігійну). На нашу думку, світська віра охоплює буденну, первісну, соціальну та філософську віру. Історія людства засвідчує, що найвагомніше значення має саме релігійна віра особи.

Поняття та особливості релігійної віри. Релігійна віра становить ядро будь-якої релігії, є її основою, обов'язковою ознакою. Слушно, на нашу думку, наголосив правознавець, В. Речицький, що «ментальний феномен релігійної віри, як показує суспільний досвід, знаходиться структурно в дещо відмінній площині, ніж, скажімо, феномен віри раціональної, наукової» [524, с. 48].

Релігієзнавець С. Бублик окреслює релігійну віру як доволі складне психологічне почуття людини, що сприяє утвердженню переконань про існування особливих зв'язків між людиною і надприродним; як засіб функціонування релігійних уявлень, форму сприйняття релігійних цінностей та ідеалів [519, с. 35].

Більшість вітчизняних релігієзнавців стверджує, що саме віра у надприродне є суттєвою ознакою будь-якої релігії. Зокрема, А. Колодний наголошує, що «наявні релігійні системи різної конфесійної визначеності варто розглядати як різноманіття форм зв'язку людства з надприродним» [205, с. 16]. Відповідно однією з найактуальніших проблем метафізики релігії є визначення надприродного як того, що лежить в основі природного, є його джерелом і в релігіях фіксується поняттям «істинної реальності», «Бога», який є Творцем світу, автором дійсності [121, с. 63]. На нашу думку, релігійна віра передбачає: 1) обов'язкове уявлення про те, що надприродне реально існує, і жодних сумнівів у цьому не має бути; 2) емоції, почуття у ставленні до надприродного, а також інтелектуальні елементи свідомості (знання, погляди тощо); 3) переконаність в існуванні особливих взаємовідносин між надприродним і людиною (впевненість у тому, що надприродне не лише існує, а й здатне впливати на життя людини).

У релігієзнавчому словнику виокремлені такі основні історичні типи уявлень про надприродне: чуттєво-надчуттєвий (тотемізм, фетишизм, анімізм); демоністичний; теїстичний (уявлення про надприродне як довершену й абсолютну особу (Бога) (теїзм, політеїзм, монотеїзм) [521, с. 207].

Підтримуємо позиції вчених, що релігійна віра, будучи основою такого духовного феномена – релігії – передбачає існування надприродного начала (найчастіше – Бога), що вважається джерелом буття всього суцього і слугує для людини засобом спілкування з цим началом. Об'єкт релігійної віри відзначається наступними властивостями: трансцендентністю; абсолютною первинністю; всепроникливістю; таємничістю; реальним існуванням (у свідомості людини, яка сповідує віру в нього); довічністю; найвищою й беззаперечною цінністю; унікальністю [680, с. 80]. Зазначені властивості об'єкта релігійної віри дають підстави відмежувати його від інших – нерелігійних – об'єктів віри, а це має важливе не лише теоретичне, а й практично-правове значення – для визначення, є конкретна організація саме релігійною чи ні.

На підставі проведеного аналізу поняття, сутності, видів віри, можна стверджувати, що цей феномен людської свідомості тісно взаємозв'язаний із поглядами особистості. Їх співвідношення полягає в наступному: 1) віра містить обов'язковий інтелектуальний елемент, складовою якого є і погляди. Одним із видів поглядів є релігійні погляди [121, с. 63–65]; 2) об'єкт віри викликає у людини зацікавлення, яке реалізується в її емоційній (викликаючи почуття та переживання) та інтелектуальній сферах. Погляди людина також виражає тоді, коли є зацікавленість предметом. Водночас віра, особливо релігійна, на відміну від поглядів, викликає значно сильніші емоції та почуття; 3) віра неможлива без особистої оцінки свого об'єкта. Одним із різновидів поглядів є погляди-оцінки. Це також зближує розглядувані явища; 4) для вираження поглядів, сповідування віри важливе значення має і вольовий аспект – це також зближує зазначені феномени; 5) віра передбачає активне особисте ставлення до свого об'єкта, що визначає поведінку людини. Вираження ж поглядів людини може і не зумовлювати її активної поведінки.

Як висновок: на відміну від поглядів, віра людини є більш комплексним утворенням – вона впливає на формування поглядів людини, її переконань, думок, світогляду, становить основу її життєдіяльності.

2.2 Свобода вираження поглядів як природне право людини

2.2.1 Поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, його структура

Так зване «природне» походження прав людини, свободи вираження поглядів зокрема, дослідники трактують по-різному, виводячи їх від Бога, від свідомості людини, суспільства тощо. Згідно з тлумачним словником з соціології Алана Г. Джонсона, концепції природного закону і природних прав охоплюють переконання в тому, що існують універсальні права і принципи справедливості, які опираються на природний моральний режим, а не на авторитет держави, при визначенні, що є справедливим [119, с. 203].

Г. Гегель наголошує, що совість виражає абсолютне право суб'єктивної самосвідомості, а саме: знати в собі й із себе самого, що таке, власне, право й обов'язок, і визнавати добром лише те, що вона таким знає [84, с. 126].

Відомості про конкретні види джерел походження природних прав людини містять й історичні джерела права. Так, Загальне цивільне уложення Австрійської імперії (1811 р.) констатує: «Кожна людина має природжені, *самим розумом* (курсив наш. – Л. В.) указані права...» (п. 16) [616, с. 335]. У Декларації незалежності США (1776 р.) проголошено: «...Всі люди створені рівними і наділені їхнім *Творцем* (курсив наш. – Л. В.) певними невідчуженими правами, до яких відносяться життя, свобода і прагнення щастя» [102, с. 182]. У преамбулі Декларації прав людини і громадянина Франції (1789 р.) зазначено, що в ній викладені природні, невід'ємні і священні права людини [107, с. 208].

У преамбулі Конституції України нема прямої вказівки на походження прав людини від Бога, однак у ній наголошено, що цей Основний Закон нашої держави

Верховна Рада України прийняла від імені Українського народу, «дбаючи і про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; усвідомлюючи відповідальність перед *Богом* (курсив наш. – *Л. В.*), власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями...» [239].

Слушним є положення, викладене в підручнику «Права людини», що природні природжені права людини не залежать від волі і свавілля державної влади; мета останньої – забезпечення прав, окреслених природою чи Творцем. Природно-правова концепція акцентує увагу на свободі й автономії особистості, на її індивідуальності, її цінність полягає в тому, що вона ґрунтується на моральних принципах і категоріях свободи, на справедливості, людській гідності і щасті [370, с. 21–22].

Значна частина вітчизняних і зарубіжних науковців походження прав людини пояснює природно-соціальними чинниками. Так, С. Алексеев пропонує таке визначення: «Природне право – це обумовлені природою і соціально-природним середовищем вимоги й ідеали, які, трансформувались за допомогою розуму через правосвідомість, його культурні коди, набувають характеру ідей розуму, а звідси – і правового вигляду і у зв'язку з цим набувають вигляду правових вимог і прообразів (або – першообразів) юридичних норм – норм позитивного права» [8, с. 420].

Л. Рассказов, І. Упоров розглядають природне право як соціальне явище, як сукупність сформованих людством прав на фундаментальні соціальні блага, що набуваються людиною з народження. Поняття природного права людини учені визначили так: «Це суб'єктивне невідчужуване право, отримане людиною від народження, яке реалізується нею безпосередньо, об'єктивно і задовольняє одну з вищих соціальних цінностей чи потреб, зумовлених природою людини та сформованих у процесі суспільного розвитку» [466, с. 16]. До джерел природного права дослідники відносять життєдіяльність людини як істоти розумної (біологічне джерело); матеріальні умови життя людей (матеріальне джерело); суспільні відносини (соціальне джерело); нормативні акти (формально-юридичне джерело) [466, с. 16]. З цим можна погодитися з певними застереженнями,

оскільки, на нашу думку, матеріальне джерело є складовою соціального джерела; до того ж, до джерел природного права відносяться також релігійні та міжнародно-правові джерела.

Вітчизняний дослідник С. Добрянський стверджує, що біологічне джерело не може породжувати прав людини. Учений навів приклад, що «саме по собі фізичне існування людини (скажімо, її перебування на безлюдному острові) заледве чи могло б породити у неї певні права, оскільки тоді не було б кому пред'являти певні вимоги» [124, с. 54]. Не можна повністю з цим погодитися. Адже, по-перше, фізичне існування людини нерозривно пов'язане з її внутрішнім психологічним станом; по-друге, перебування на безлюдному острові не позбавляє людину таких важливих прав, як право на життя, на віросповідання тощо; по-третє, у будь-яких ситуаціях, а не лише на безлюдному острові, людина повинна висувати вимоги насамперед до себе самої. За висновком С. Добрянського, «права людини виникають та розвиваються на основі природно-біологічної та соціальної сутності людини (синкретично пов'язаних та взаємообумовлених) з урахуванням постійно змінюваних умов життя суспільства, опосередкованих суспільними відносинами» [124, с. 33].

Подібне трактування природного права належить П. Рабіновичу, який наголошує на загальносоціальному праві, що виникає й існує незалежно від держави, від її волевиявлення, має загальносоціальну природу. На думку вченого, «загальносоціальне право – це певні можливості учасників суспільного життя, необхідні для задоволення їхніх біологічно й соціально обґрунтованих – за конкретних-історичних умов – потреб існування і розвитку, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені відповідними обов'язками інших суб'єктів» [460, с. 17; 457, с. 33].

Відомий юрист і філософ Ганс Кельзен окреслює, що «так зване вчення про природне право є ідеалістично-дуалістичним правознавством. Поруч з реальним, себто позитивним, правом, запроваджуваним людьми, а отже, змінним, воно розрізняє ще й якийсь ідеальне, природне, незмінне право, ототожнюючи його зі справедливістю... Воно вважає «природу» джерелом, з якого походять норми

ідеального, справедливого права. Природа, себто природа взагалі чи природа людини зокрема, функціонує як нормативний, або нормотворчий авторитет» [190, с. 428–429]. Якщо прийняти позицію Г. Кельзена, тобто визнати існування ідеального природного права, то можна стверджувати, що джерело, з якого воно походить, також має бути ідеальним, чого не можемо сказати, на жаль, про сьогоденню природу людини. Ідеальним джерелом походження природного права, на нашу думку, є Бог.

Видатний представник римо-католицького суспільного вчення Й. Гьофнер, трактує природне право з позицій християнства, зазначаючи, що йому притаманні три властивості: загальнообов'язковість, незмінність та пізнаваність [96, с. 73]. Дослідник наголошує, що природне право виникає не з конкретної історичної природи тієї чи іншої людини, а з тої природи, яка є суттєвим конститутивом людини (тобто з того, що в усі часи і в усіх культурах визначає людину метафізично як людину) і до якої належать тілесність та духовність, особовість і суспільність, а також сотвореність. Людина має природні права, тому що Бог сотворив її як особу. В основі природного права як частини природного морального закону лежить, зрештою, «вічний закон» Творця [96, с. 65–66]. Й. Гьофнер стверджував, що хоча природне право є чинним понадісторично, воно вступає в дію лише в історії; отож, з цієї точки зору, воно в жодному випадку не є «позаісторичним» чи «надісторичним», або трансцендентним. Воно притаманне тому чи іншому конкретному правопорядку.

Дослідники Д. Гудінг, Д. Леннокс, розвиваючи також християнські ідеї формування світогляду, стверджують, що «права кожної особистості ґрунтовані на Богові і на Його характері. Кожна людина створена за образом і подобою Божою і звідси впливають органічні і невідчужувані від людини достоїнство і права» [93, с. 376].

Цікавим є й трактування природного права відомим українським дослідником С. Сливкою. Поряд з природним правом учений виокремлює ще й надприродне (трансцендентальне), наголошуючи, що «природне право впливає з законів Природи, законів дії природних сил – законів змінних (частково) і

незмінних, постійних» [550, с. 211].

Погоджуємося з твердженнями українського релігієзнавця В. Єленського, що серйозний вплив на формування потреби і розуміння свободи (причому не лише релігійної) має характер релігійності населення тієї чи іншої країни. Дослідник зазначає, що «усвідомлення трансцендентності як головного джерела прав і свобод робить їх справді невідчужуваними і універсальними, але це очевидно передбачає наявність якогось колективного релігійного досвіду, спільного переживання позамежового, невимовної сумирності, поєднаної з непоборною волею розвивати у собі відблиск Божої подоби» [153, с. 16].

На нашу думку, природні права людини й інших суб'єктів, які в сукупності становлять природне право, сьогодні проявляються в різних джерелах, а саме в: 1) біологічному (природа людини); 2) соціальних (сформованих об'єднаннями людей); 3) релігійних; 4) юридичних (джерелах права), створених державою; 5) міжнародно-правових (насамперед, всесвітньої міжнародної організації – ООН) [695, с. 57].

Без сумніву, основним первинним джерелом природного права (природних прав) є Бог як ідеальне джерело. Бог сотворив людину, заклавши в ній знання, погляди, уявлення, віру тощо про природні права, наділивши ними її. Люди сформували численні об'єднання, створили різні структури – суспільства, держави тощо, але, попри це, первинним суб'єктом походження природного права надалі залишається Бог. Людина осягає ідеї про природні права, розкриває їх, спілкуючись, звертаючись до Бога. Р. Декарт зазначав: «Я цілком чітко визнаю, що достовірність й істинність будь-якого знання залежать лише від пізнання істинного Бога: тож, не пізнавши його, я не міг досконало знати якусь іншу річ» [101, с. 58].

Дослідники Л. Рассказов, І. Упоров виокремлюють такі природні права людини: право на життя, свободу, гідність і особисту недоторканість як фундаментальні людські цінності. Всі інші природні права є так званими вторинними правами – вони виходять із основних, первинних або є їх складовою. Відповідно, свобода вираження поглядів входить до складу узагальнюючого

поняття свободи [466, с. 17].

На думку, Б. Кістяківського, невід'ємні права людської особистості не створені державою; навпаки, за самою суттю своєю вони безпосередньо надані особистості. Серед цих притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті. З огляду на це, вся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безпосередньо недоторканою для держави. Безпосереднім наслідком свободи совісті є свобода слова – усного і друкованого. Людина має право не тільки думати, що їй заманеться, і вірити, у що їй завгодно, вона також має право вільно висловлювати свої думки і переконання, проповідувати свої вірування, обстоювати і поширювати їх у різних формах [197, с. 244].

Д. Локк наголошував, що кожна людина має повну і необмежену свободу поглядів і віросповідання, якою вона може користуватися без наказу чи всупереч наказу правителя, не відчуваючи за собою провини чи гріха, але завжди за умови, що робить це щиросердечно і по совісті перед Богом, наскільки дозволяють її знання і переконання [284, с. 70].

Отже, серед природних прав людини свобода вираження поглядів становить ту можливість, те благо, котрі притаманні їй від народження, тому є невід'ємними, невідчуженими, незалежними від волі держави. Можливість людини вільно виражати свої погляди закладена в самій людській природі як її частина. Людську ж природу сотворив, сформував Бог, давши при цьому людині можливість вільно вибирати форму і зміст вираження нею поглядів. Важко уявити людину, котра б взагалі не виражала своїх поглядів. Свобода вираження поглядів – це «дихання» людини в соціальному середовищі, без якого вона не зможе у ньому існувати.

Природне право неодмінно повинно бути втілене в позитивному праві держави, має слугувати для неї певним орієнтиром, взірцем. Державно-юридична діяльність також ґрунтується на засадах природного права. Відомий вітчизняний правознавець С. Рабінович окреслив загальне поняття природного права у державно-юридичній діяльності як «закономірностей владного регулювання та саморегулювання людської поведінки, які у конкретно-історичних умовах

забезпечують збереження і розвиток людини та суспільства» [464, с. 354–355].

Знаний український дослідник О. Костенко слушно, на нашу думку, зауважив, що «у визначенні С. Рабіновича залишається невирішеною проблема наповнення вказаних закономірностей змістом» [254, с. 323]. О. Костенко підтримує концепцію природного права у світлі теорії соціального натуралізму. Ця теорія впливає зі світоглядної ідеї природної цілісності світу, згідно з якою існують три природи: фізична, біологічна і соціальна. Учений сформулював таке визначення: «Природне право як соціальне явище – це визначені законами соціальної («третьої») природи природні свободи і природні обов'язки людей, на яких має ґрунтуватися їхня правова культура і які мають бути втілені ними у форму «позитивного» законодавства. Ці закони соціальної природи можна назвати законами природного права. Саме вони і лише вони є єдиним джерелом – першоджерелом права» [254, с. 324]. Отже, дослідник трактує природне право саме як явище соціальне і включає в його структуру не лише природні свободи людини, а й її обов'язки.

Визначення поняття поглядів як антропного феномена (розкритого у пункті 2.1.1 праці) дало змогу сформулювати таку дефініцію: *свобода вираження поглядів людини як природне право – це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку* [663, с. 12].

Свободу вираження поглядів людини можна поділити на такі види: 1) залежно від форм свідомості – свобода вираження правових, філософських, релігійних, політичних та інших поглядів людини; 2) залежно від змісту поглядів – свобода вираження поглядів-припущень та свобода вираження поглядів-оцінок; 3) залежно від форм зовнішнього вираження поглядів – свобода вираження поглядів у вербальній (усній, письмовій, друкованій), невербальній та комбінованій (поєднання вербальної та невербальної) формах; 4) залежно від того, чи правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини – свобода вираження поглядів істинних та хибних [663, с. 13].

На даному етапі розвитку суспільства свобода вираження поглядів як природна можливість людини найбільш повно відображена в основних міжнародних документах з прав людини, в яких втілено досягнення і здобутки людства за весь період його існування. У цих документах зафіксовані можливості зовнішнього прояву конкретних елементів свідомості людини (поглядів, віри, переконань тощо), наприклад:

- право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18 ЗДПЛ; ст. 18 МПГПП; ст. 10 Хартії основних прав ЄС);
- право на свободу думки, совісті, релігії і переконань (Паризька хартія для нової Європи);
- право на свободу переконань і на вільне їх виявлення (ст. 19 ЗДПЛ);
- право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів (ч. 1 ст. 19 МПГПП) та право на вільне вираження свого погляду (ч. 2 ст. 19 МПГПП);
- право на свободу вираження поглядів (ст. 10 Євроконвенції);
- право на свободу вираження свого погляду (ст. 11 Хартії основних прав ЄС).

Можливості зовнішнього прояву конкретних складників свідомості людини відображені також у нормативно-правових актах багатьох держав, насамперед конституційних. Так, у Конституції України проголошені право кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); свобода світогляду та віросповідання (ст. 35). У Конституції Російської Федерації (1993 р.) визнано свободу совісті і свободу віросповідання (ст. 28) [235]. Свобода ідеології, віросповідання та відправлення культів гарантована ст. 16 Конституції Іспанії (1978 р.) [224]. Свободу висловлювання забезпечує п. 1 §1 глави 2 Конституції Швеції (1974 р.).

Необхідно наголосити, що в об'єктивному юридичному праві свободи світогляду, поглядів, думки, переконань, віри, совісті не повинні проголошуватися, оскільки вони відображають внутрішню, психічну сферу життєдіяльності особистості, в яку ні держава, ні інші соціальні утворення чи окремі особи втручатися не мають права з огляду на їх природу. Юридичному регулюванню

підлягають лише свободи зовнішнього вираження, прояву цих феноменів свідомості. З огляду на це, до певних положень нормативно-правових актів України необхідно внести відповідні зміни, а саме проголосити в них свободу вираження поглядів, свободу *сповідання* віри тощо [680, с. 23].

Варто наголосити, що в міжнародних актах з прав людини, в нормативно-правових актах різних держав нема чіткого трактування та розмежування окремих свобод – свободи вираження світогляду, думок, переконань, поглядів, совісті, віросповідання. Це можна пояснити тим, що такі феномени, як світогляд, віра, думки, переконання, погляди дуже подібні, переплітаються між собою, впливають одні з одних. Названі явища аналізуються, вивчаються окремими науками – філософією, психологією, релігієзнавством та іншими (як уже зазначалося, серед їх дослідників нема одностайної думки щодо них) [665, с. 271].

Форми вираження певних феноменів свідомості є різними. Відповідно, якщо держава проголошує свободу слова (правильніше – її вираження), то в цьому випадку «слово» – це форма прояву думок, поглядів, переконань тощо.

У міжнародних документах з прав людини, у Конституції України не відображені свободи вираження емоцій, почуттів, уявлень, хоча зазначені феномени є обов'язковими складниками свідомості. У законодавстві окремих держав увага на таких можливостях акцентована. Наприклад, у конституційному законі Швеції «Форма правління» (1974 р.) проголошена свобода висловлювання: «Свобода поширювати повідомлення усно, письмово, шляхом зображення чи іншим способом, а також висловлювати думки, погляди і виражати почуття» (п. 1 §1 Глави 2 «Основні свободи і права») [166]. У 1991 р. у Швеції був прийнятий Основний закон «Про свободу висловлювань», згідно з яким «кожний шведський громадянин у його відношеннях зі суспільством володіє правом гласно виражати свої думки, погляди і почуття по радію, на телебаченні і за допомогою інших подібних засобів передачі, а також у фільмах, відеопрограмах і в інших зйомках пересувних зображень, а також передавати відомості на будь-яку тему в звукозаписі та в інших формах» (§1) [339]. Складовою конституції Швеції є також «Акт про свободу друку» 1949 р. [3].

На нашу думку, свободи вираження віри, думок, поглядів, переконань, емоцій, почуттів можна інтегрувати в єдине право – право людини на свободу вираження, котре потребує подальшого наукового дослідження [665, с. 272]. Подібної думки дотримується вітчизняний дослідник В. Гвоздев: «Термін «свобода вираження», який застосовується здебільшого в сфері міжнародного права, є підпорядковуючим, узагальнюючим відносно свободи слова, свободи преси, свободи інформації й інших похідних від родового слова «свобода» видових понять, а останні, відповідно, – підпорядкованими» [83, с. 14]. Дослідники Ю. Дмитрієв та Г. Черемних пропонують «об'єднати суб'єктивні права на свободу думки, слова, вираження думок і переконань, право на свободу пошуку і поширення інформації та свободу совісті в комплексне поняття «інтелектуальна свобода людини» [622, с. 24]. На нашу думку, інтелектуальна свобода людини – це доволі об'ємне поняття, яке охоплює не лише форми прояву різних складових свідомості людини, а й можливості їх формування тощо.

Структура свободи вираження поглядів. Згідно з філософським енциклопедичним словником, структура – «(від лат. *structura* – будова, розташування, порядок), сукупність стійких зв'язків об'єкта, які забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах» [604, с. 657]. Подібне визначення структури містить інший філософський словник: структура – це побудова і внутрішня форма організації системи, яка полягає у єдності стійких взаємозв'язків між її елементами [602, с. 395]. На нашу думку, структуру свободи вираження поглядів як природного права можна окреслити як систему можливостей, що відображають її змістовну конкретизацію, а також зв'язки між ними. На цьому етапі розвитку суспільства свобода вираження поглядів як природна можливість людини найбільш повно відображена в основних міжнародних документах з прав людини, в яких втілено найбільші досягнення, здобутки людства за весь час його існування.

Проаналізувавши насамперед міжнародні (як загальноцивілізаційні, так і регіональні) акти з прав людини, можна виділити складові свободи вираження

поглядів людини як природного явища. У першому всесвітньому документі з прав людини – ЗДПЛ – проголошено, що «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право передбачає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами, незалежно від державних кордонів» (ст. 19). ЗДПЛ є тим фундаментом, на основі якого розробляються й приймаються інші міжнародні документи з прав людини, національні нормативно-правові акти, зокрема з питань свободи вираження поглядів.

У МПГПП проголошено, що «кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів» (ч. 1 ст. 19); «кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, отримувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій розсуд» (ч. 2 ст. 19) [303].

Отже, згідно з ЗДПЛ та МПГПП, свобода поглядів (переконань) та їх вираження складається з таких можливостей: дотримуватися своїх поглядів (переконань); вільно виражати свої погляди (переконання) (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати будь-яку інформацію та ідеї).

У 2011 р. Комітет ООН з прав людини видав Загальний коментар № 34 до статті 19 МПГПП (далі – Загальний коментар № 34 Комітету ООН з прав людини) [206], в якому зазначено, що ст. 19 МПГПП проголошує дві свободи: свободу поглядів та свободу їх вираження. Обидві свободи тісно взаємопов'язані, оскільки свобода вираження поглядів стимулює формування поглядів й обмін ними (п. 2). У Загальному коментарі № 34 Комітету ООН з прав людини, на відміну від ЗДПЛ, МПГПП, наголошено також на інших складових свободи поглядів, а саме на можливостях 1) змінювати свої погляди в будь-який час і з будь-яких причин, якщо при цьому робиться вільний вибір (п. 9); 2) не виражати своїх поглядів (п. 10). У розглядуваному коментарі також роз'яснено, що можливості людини (шукати, отримувати, поширювати будь-яку інформацію) реалізуються через політичні виступи, коментарі на особисті, політичні теми, збір

відомостей, обговорення питань з прав людини, журналістську діяльність, культурне і художнє вираження, викладання, а також релігійні виступи. До них можна віднести також комерційну рекламу. Сферою застосування ч. 2 ст. 19 МПГПП є навіть така форма вираження поглядів, яка може трактуватись як глибоко образлива – при цьому її використання може підпадати під обмеження, відповідно до положень ч. 3 ст. 19 і ст. 20 МПГПП (п. 11).

Є два основних європейських документи з прав людини, в котрих розкривається структура свободи вираження поглядів – це Євроконвенція (ст. 10) та Хартія основних прав ЄС (ст. 11). Структурними елементами свободи вираження поглядів, згідно з Євроконвенцією (ст. 10), є такі можливості людини: дотримуватися своїх поглядів; одержувати інформацію та ідеї; передавати інформацію та ідеї. У ст. 11 Хартії основних прав ЄС відображені фактично такі ж структурні елементи свободи вираження поглядів, як і в Євроконвенції (ст. 10), а саме такі можливості: 1) дотримуватися свого погляду; 2) одержувати інформацію та ідеї; 3) поширювати інформацію й ідеї.

В Американській конвенції прав людини (1969 р.) проголошено: «Кожна людина має право на свободу думки і вираження. Це право охоплює свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами – на свій розсуд» (ч. 1 ст. 13); «право на свободу вираження поглядів не може обмежуватися непрямими методами або засобами, такими, наприклад, як зловживання державними чи приватними засобами контролю за газетним папером, частотами радіопередач або інвентарем, або обладнанням, які використовуються при поширенні інформації, або ж будь-якими іншими засобами, що створюють перешкоди для комунікації і поширення ідей і поглядів» (ч. 3 ст. 13). Отже, згідно з Американською конвенцією прав людини, свобода думки і вираження складається з таких свобод: шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї (ч. 1 ст. 13).

Згідно з наведеними положеннями основних міжнародних документів з прав людини, так звані інформаційні права (можливості шукати, одержувати,

поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї) є складовою структури свободи вираження поглядів людини. Значна частина цих документів стосується діяльності ЗМІ, про що наголошують і дослідники, наприклад, З. Кукіна [271, с. 297].

У зарубіжній та вітчизняній юридичній науці значна увага приділяється інформаційним правам людини (зокрема міжнародно-правовим гарантіям їх забезпечення ООН). У системі міжнародного права навіть сформувалася така галузь, як міжнародне інформаційне право. Галузі національного права також поповнилися новим напрямом – інформаційним правом. Дослідник Д. Савельєв стверджує, що міжнародне інформаційне право, яке є сукупністю міжнародних принципів і норм, відзначається наявністю окремого предмета – міжнародних відносин щодо інформації, об'єкта – глобального інформаційного простору, галузевих принципів міжнародного інформаційного обміну, а також комплексом міжнародно-правових актів та галузевих інститутів [538].

Вітчизняний правознавець Т. Слінько, проаналізувавши міжнародно-правові гарантії права людини і громадянина на інформацію та на доступ до неї, сформулювала таке їх визначення: це система правових норм та принципів, організаційних засобів і способів, умов та вимог, за допомогою яких забезпечується право на пошук, збирання, отримання, передачу, виробництво та поширення інформації ЗМІ [551, с. 143]. На нашу думку, міжнародно-правові гарантії права людини на інформацію та на доступ до неї не повинні обмежуватися правовими засобами щодо пошуку, збирання, поширення інформації лише ЗМІ – окремі правомочності щодо інформації можуть здійснювати, безперечно, й інші суб'єкти.

Така пильна увага дослідників до інформаційного міжнародного і національного права свідчить про те, що воно є важливим інструментом і гарантією реалізації права на свободу вираження поглядів, а отже, потребує окремого дослідження.

Структура свободи вираження поглядів є об'єктом уваги зарубіжних дослідників Вольфганга Бенедєка та Маттіаса Кеттемана. Вони доводять, що

«свобода вираження поглядів як право людини складається з кількох компонентів: свободи дотримуватися певних поглядів, свободи виражати свої погляди – це так звана «свобода вираження поглядів» та свободи інформації. Похідними від цих прав є свобода преси та свобода ЗМІ» [41, с. 25].

Зарубіжний дослідник Т. Мендель характеризує свободу інформації як основне право людини, причому здебільшого як аспект права на свободу вираження поглядів. Це зумовлено політикою та практикою національних урядів та міжнародних міжурядових організацій. Учений наголошує, що свобода інформації особливо чітко окреслює право на доступ до інформації, якою володіють державні органи. Однак дана свобода все більше сприймається і як така, що охоплює також право на правду, яка передбачає позитивний обов'язок держави інформувати громадян про серйозні випадки порушення прав людини та інші трагічні громадські події [734].

Наведений матеріал дає підстави сформулювати кілька наступних положень [676, с. 108–109].

1. Структурними елементами свободи вираження поглядів як природного явища, відображеними у міжнародних (універсальних та регіональних) актах з прав людини, є такі можливості людини: дотримуватися своїх поглядів; вільно виражати погляди (це право охоплює свободи шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); змінювати свої погляди; не виражати своїх поглядів. На нашу думку, структурним елементом розглядуваної свободи людини є також можливість відмовлятися від своїх поглядів – вона теж повинна бути зафіксована в основних міжнародних актах з прав людини.

2. Свобода безперешкодно дотримуватися своїх поглядів (свобода поглядів) стосується внутрішньої сфери особистості і не виходить за межі її свідомості. Юридичне право цієї свободи не регламентує, тобто, вона нічим не може бути обмежена [669, с. 33]. Людина вільна у своїх поглядах із будь-яких питань – політичних, економічних, релігійних, наукових тощо.

3. Так звані інформаційні права (можливості шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї) є складовою свободи

вираження поглядів людини. На нашу думку, можливості пошуку, отримання інформації та ідей становлять основу свободи формування поглядів. Свобода ж вираження поглядів забезпечується шляхом поширення, передачі інформації й ідей, а не через доступ до них, їх пошук, одержання. Це означає, що інформаційні права як складові свободи поглядів людини мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування її поглядів, так і до права на їх вираження.

4. Свобода змінювати свої погляди та свобода не виражати своїх поглядів мають два аспекти: внутрішній і зовнішній. Юридичне право гарантує лише зовнішні можливості людини.

5. Міжнародні акти з прав людини повинні проголошувати не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування – це зумовлено її змістом та структурою як природного права людини.

6. Природні права людини та інших суб'єктів, які в сукупності становлять природне право, на сьогодні відображені в різних джерелах, а саме в біологічному, соціальних, релігійних, правових та міжнародно-правових. Основним первинним джерелом природного права (природних прав) є Бог як джерело ідеальне.

2.2.2 Співвідношення свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами

Свобода вираження поглядів взаємозв'язана з цілою низкою можливостей особи – свободою вираження світогляду, свободою вираження думок, переконань, свободою віросповідання та ін.

На підставі аналізу поняття, елементів, видів світогляду з позицій філософії, психології, культурології тощо (пункт 2.1.2 дисертації) можна стверджувати, що свобода світогляду – це можливість людини вільно самовизначатись у світі, виявляти своє ставлення до нього, реалізувати власне життєве призначення. Свобода вираження світогляду людини складається з кількох компонентів (можливостей), а саме свободи вираження віри, поглядів, думок, переконань тощо. Юридичне право регулює лише зовнішні прояви світогляду людини, які можуть

стосуватись усіх сфер суспільного життя й, відповідно, будь-якого права людини [681, с. 388]. Отже, свобода світогляду включає в себе свободу вираження поглядів людини. Необхідно наголосити, що в міжнародних документах з прав людини свобода світогляду людини загалом не проголошена, в них відображені лише можливості щодо вираження окремих елементів світогляду (віри, переконань, поглядів тощо).

З огляду на це, ст. 35 Конституції України, в якій проголошено право кожного на свободу світогляду і віросповідання, повинна бути присвячена лише свободі віросповідання людини, а не в широкому розумінні свободі її світогляду (точніше – його вираженню). Ст. 34 Конституції України, в котрій проголошено свободу думки і слова, права вільно виражати погляди і переконання, також мала б бути присвячена окремому складнику світогляду людини – поглядам. Це відповідало б нормам міжнародних документів з прав людини, в котрих проголошується свобода вираження поглядів [681, с. 388].

Свобода вираження поглядів та свобода вираження думки: їх співвідношення. У Декларації прав людини і громадянина Франції зазначено, що «вільне вираження думок і поглядів є одним із найбільш цінних прав людини; завдяки цьому, кожен громадянин може висловлюватися, писати і друкувати вільно» (ст. 11) [107].

Відповідно до положень про такі феномени, як думка та погляди (розглянуті в пункті 2.1.3 роботи), свобода вираження думок є ширшим поняттям, ніж свобода вираження поглядів, оскільки проявляється у вираженні суджень, – вони є і в основі знання, і в основі поглядів, а також у вираженні понять, умовиводів [654, с. 294].

Зарубіжний дослідник М. Верпо так охарактеризував співвідношення свободи вираження поглядів та свободи думки: «Свобода вираження поглядів, яка охоплює свободу висловлення, друку, інформації, дебатів, є фундаментальною в суспільстві і потребує захисту. Без свободи вираження поглядів не може існувати свобода думки. Як одна, так і друга свободи становлять невід’ємну частину свободи мислення» [743, с. 27].

Тлумачення свободи вираження поглядів і свободи вираження думки та їх співвідношення містять основні міжнародні документи з прав людини та конституції зарубіжних держав. До того ж, вони є важливими правовими гарантіями забезпечення аналізованих можливостей людини.

Свобода вираження поглядів проголошена в низці основних міжнародних документів з прав людини, які мають

- всесвітнє значення – ЗДПЛ (ст. 19); МПГПП (ст. 19);
- регіональне значення (європейське (ч. 1 ст. 10 Євроконвенції; ч. 1 ст. 11 Хартії основних прав ЄС); американське (ч. 1 ст. 13 Американської конвенції прав людини); африканське (ч. 2 ст. 9 Африканської хартії прав людини і народів (1981 р.).

Поняття, види, структура свободи вираження поглядів як природного права людини висвітлені у пункті 2.2.1 цієї праці.

Свобода вираження думки. В. Гвоздєв стверджує, що «свобода думки – це (гарантоване) абсолютне право індивіда дотримуватися своєї думки, не зазнаючи при цьому будь-яких зовнішніх втручань та ідеологічного контролю. Свобода ж вираження (думки, поглядів) – це (гарантоване) право або (гарантована) можливість вільного вияву в будь-якій формі, навіть безсловесній (символічне вираження)» [83, с. 14–16]. Як видно з наведеного визначення, учений поєднує, і при цьому чітко не розмежовує свободу вираження думки та свободу вираження поглядів.

У контексті теми розділу важливо проаналізувати проголошення свободи вираження думки у міжнародних актах з прав людини. Так, у ЗДПЛ закріплено, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими...» (ст. 18). Право на свободу думки, совісті і релігії проголошене також в інших всесвітніх документах з прав людини – Міжнародній конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (ст. 5) (ООН, 1965 р.) [310]; МПГПП (ст. 18); Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи

переконань (ч. 1 ст. 1) (ООН, 1981 р.) [103].

У регіональних документах з прав людини, зокрема європейських, також приділена належна увага свободі думки, совісті і релігії. Доктор права, доктор філософії Т. Джеремі Ганн стверджує, що «європейська система є найдосконалішим знаряддям міжнародного захисту прав людини, а права, що стосуються свободи сумління й релігії – одними з найдавніших прав, визнаних міжнародними договорами» [97, с. 181].

У Паризькій хартії для нової Європи закріплено, що «без будь-якої дискримінації кожна людина має право на свободу думки, совісті, релігії і переконань» [346].

Хартія основних прав ЄС проголошує, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання, а також свободу сповідувати свою релігію чи дотримуватися переконань як індивідуально, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у богослужінні, віровченні і відправленні релігійних і культових обрядів» (ч. 1 ст. 10).

У Заключному акті НБСЄ зазначено, що «держави-учасниці будуть визнавати і поважати права людини й основні свободи, у тому числі свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх без розрізнення раси, статті, мови і релігії» (розділ VII) [162].

В Євроконвенції проголошено, що «кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно» (ч. 1 ст. 9).

Аналіз наведених міжнародних документів дає підстави стверджувати, що свобода думки (точніше – свобода її вираження) проголошена в них у поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань, а не зі свободою вираження поглядів. Право на свободу думки, совісті, релігії і переконань складається з таких елементів

(прав): змінювати, сповідувати свою релігію чи переконання, дотримуватися переконань та інші [654, с. 295].

Дещо інший підхід до співвідношення свободи вираження думки і свободи вираження поглядів відображений в Американській конвенції прав людини – у ній зазначені свободи поєднані в одній статті – ст. 13. Свободі ж совісті і релігії у Конвенції присвячена ст. 12, в котрій про свободу думки не згадується.

Фахівець з права та релігії Д. Літл, проаналізувавши методологічні засади релігійних прав людини, дійшов висновку, що в основних міжнародних документах існує виразна тенденція до захисту не лише релігійних думок і переконань, а й нерелігійних, навіть антирелігійних. Дослідник запропонував замінити формулювання «релігійні права людини» на «право на свободу думки й фундаментальні переконання». При цьому фундаментальні переконання, на його думку, визначаються сумлінням людини, а також наявністю (чи відсутністю) фундаментальних релігійних вірувань. Свобода думки ж передбачає захист від втручань та несправедливої дискримінації [282, с. 83].

Н. Лернер – фахівець міжнародного права та прав людини – наголошує, що термін «переконання» у ст. 18 ЗДПЛ та у відповідних статтях інших міжнародних документів необхідно тлумачити лише у зв'язку з терміном «релігія». Він аргументує це тим, що цей термін не стосується переконань іншого характеру – політичних, культурних, наукових чи економічних, які також потребують правового захисту, але не належать до царини, яку ми зазвичай окреслюємо словом «релігія». Для захисту нерелігійних переконань (таких, як атеїзм чи агностицизм), до ЗДПЛ було введено термін «переконання» значення якого остаточно було з'ясовано в ході дискусій, спричинених різними документами, дотичними до релігійних прав [280, с. 126–127].

А. Крішнасвами – Спеціальний Доповідач підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації та захисту меншин – у підготовленому ним в 1960 р. звіті, дав уточнення, що термін «релігія та переконання» вживається ним для окреслення теїстичних релігій, агностицизму, вільнодумства, атеїзму та раціоналізму [267, с. 208].

У 1993 р. Комітет ООН з прав людини видав Загальний коментар № 22 до статті 18 МПГПП, в котрому зазначається, що ст. 18 МПГПП захищає теїстичні, нетеїстичні й атеїстичні переконання. У ньому також наголошується, що поняття «переконання» і «релігія» необхідно тлумачити широко (п. 2) [170].

Український науковець В. Сорокун, досліджуючи міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання, висвітлив своє бачення зазначених свобод. Дослідник наголосив, що «не є доцільним надати правового визначення термінам «релігія», «думка» або «переконання», оскільки будь-яке визначення не зможе відбити різноманітні ставлення до цих термінів у різних культурах світу, суттєво звузить їх зміст та гратиме на користь тим, хто дискримінуватиме» [557, с. 15]. Не можемо повністю погодитися з такими твердженнями В. Сорокуна, оскільки поняття релігії, розмежування релігійного та нерелігійного об'єкта віри, як уже зазначалося, має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Отже, в проаналізованих міжнародних документах, окрім Американської конвенції з прав людини, свобода вираження поглядів і свобода думки проголошуються поокремо; свобода ж думки закріплена у поєднанні зі свободою совісті, релігії і переконань.

Заслуговує на увагу ще одне важливе питання: якою ж є свобода вираження думки і свобода вираження поглядів у конституціях зарубіжних держав? Відповідно до міжнародних документів з прав людини, у багатьох конституціях країн світу свобода вираження думки і свобода вираження поглядів також проголошені окремо. Наприклад, у Конституції Латвійської Республіки (1922 р.) закріплено, що «кожен має право на свободу думки, совісті і релігійного переконання. Церква відокремлена від держави» (ст. 99); «кожен має право на свободу слова, котра включає в себе право вільного отримання, володіння і поширення інформації, вираження своїх поглядів» (ст. 100) [229, с. 315].

У Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р. проголошено: «Кожен має право виражати і поширювати свій погляд у словесній формі – письмово чи усно, використовуючи звук, зображення чи будь-який інший спосіб» (ч. 1 ст. 39).

Свобода совісті, свобода думки і вибір віросповідання проголошені у ч. 1 ст. 37 цієї Конституції [230, с. 400].

У Конституції Республіки Кіпр (1960 р.) закріплено, що «кожен має право на свободу слова та його реалізацію будь-яким чином. Таке право охоплює свободу поглядів, отримання і передачі інформації та ідей, без втручання будь-якої влади незалежно від кордонів» (ч. 1, 2 ст. 19). У ст. 18 Конституції цієї держави окремо виділено свободу думки, зокрема, проголошено, що «кожен має право користуватися свободою думки, свідомості і совісті» [232, с. 216].

У деяких конституціях зарубіжних держав основна увага приділена свободі вираження поглядів, про свободу ж думки в них взагалі не йдеться. Так, у Конституції Коста-Ріки (1949 р.) закріплено, що «усі мають право поширювати свої погляди в усній або письмовій формі, а також публікувати їх без попередньої цензури, однак несуть відповідальність у випадках і в порядку, встановлених законом, за зловживання, які можуть вчинити, користуючись цим правом» (ст. 29). У ч. 1 ст. 28 зазначеної Конституції проголошено, що «ніхто не може бути потурбований або переслідуваний за виклад поглядів або за дії, що не порушують закону» [227].

У Конституції Ісландії (1944 р.) проголошено, що «кожен має право виражати свій погляд у пресі, але несе відповідальність за це в судовому порядку (ст. 72) [231, с. 27].

Ще більш демократичним у цій сфері є законодавство ФРН, в Основному законі (1949 р.) якої закріплено: «Кожен має право вільно виражати і поширювати свій погляд усно, письмово і за допомогою зображень, а також безперешкодно отримувати інформацію з загальнодоступних джерел. Свобода друку й інформації за допомогою радіо і кіно гарантуються» (ч. 1 ст. 5) [338, с. 581].

Конституція Великого герцогства Люксембург (1868 р.) гарантує свободу усного вираження поглядів з будь-яких питань і свободу друку зі збереженням відповідальності за правопорушення, вчинені при користуванні цими свободами (ст. 24). Окремо у зазначеній конституції – у ст. 19 – проголошена свобода вираження релігійних поглядів [221, с. 404–405].

Згідно з Конституцією Республіки Польщі (1997 р.), кожному забезпечується свобода вираження своїх поглядів, а також набуття і поширення інформації (ч. 1 ст. 54) [733].

У Конституції Князівства Монако (1962 р.) зафіксовано, що «свобода культів, їх публічне відправлення, а також свобода вираження своїх поглядів з будь-яких питань гарантовані, крім переслідування за правопорушення, вчинені у випадку користування цими свободами (ч. 1 ст. 23) [226, с. 592].

Конституції деяких держав проголошують свободу вираження думки, не акцентуючи на свободі вираження поглядів.

Так, у Конституції Федеративної Республіки Бразилії від 05.10.1988 р. проголошена «свобода на вираження думок; але анонімність забороняється» (п. IV ст. 5) [236].

У Конституції Домініканської Республіки (1947 р.) закріплене невід'ємне право людини висловлювати думки без попередньої цензури. При цьому законом передбачені санкції до осіб, які посягають на гідність громадян, на соціальний порядок і громадський спокій (ч. 5 ст. 6) [223].

Згідно з Конституцією Греції (1975 р.), «кожен може виражати і поширювати свої думки усно, письмово або в пресі, дотримуючись законів держави» (ч. 1 ст. 14) [222, с. 650].

У конституціях низки держав, зокрема України (ч. 1 ст. 34), свобода вираження думки і свобода вираження поглядів поєднані між собою. Такі конституційні положення відображені також в наступних конституційних документах:

– у Конституції Киргизької Республіки (2010 р.) проголошено, що «кожен має право на свободу думки і погляду» (ч. 1 ст. 31) [228];

– у Конституційному акті Канади 1982 р. закріплено, що «кожному належить свобода думки, переконань, поглядів і вираження, включаючи свободу преси та інших засобів комунікації» (п. b) ст. 2) [219];

– у Конституції Князівства Ліхтенштейн (1921 р.) зафіксовано, що «кожен має право вільно виражати свої погляди і викладати думки усно, в письмовій

формі, в пресі чи шляхом зображень, в межах закону і вимог моральності» (ст. 40) [225, с. 380];

– у Конституції Республіки Молдови (1994 р.) проголошено, що «кожному громадянину гарантується свобода думки, поглядів, а також свобода публічного вираження шляхом слова, зображення чи іншими можливими способами» (ч. 1 ст. 32) [233].

Здійснений аналіз міжнародних документів та конституцій окремих держав світу дає підстави стверджувати: 1) свобода вираження думки і свобода вираження поглядів є окремими можливостями людини, які проголошуються окремо; 2) свобода вираження думки закріплюється в поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань [654, с. 298]. При формулюванні свобод треба також зважати на те, що юридичне право не регламентує внутрішньої психічної сфери особистості. З огляду на це, в нормативно-правових актах необхідно проголошувати свободи саме вираження окремих проявів свідомості.

Свобода вираження поглядів та свобода віросповідання: їх співвідношення. Обидві ці свободи є обов'язковими складовими особистісного самовизначення людини [748, с. 79]. Віра та погляди людини, котрі лежать в основі зазначених свобод, становлять обов'язкові елементи її світогляду. Свободу віросповідання та свободу вираження поглядів, як і будь-які інші можливості людини, можна розглядати у двох аспектах: як природні права і як суб'єктивні юридичні права.

На нашу думку, існують дві свободи, основані на вірі людини – це свобода віровизнання та свобода віросповідання, які є природними правами людини. Свобода віровизнання передбачає можливість людини вільно обирати об'єкт своєї віри і визначати власне внутрішнє ставлення до нього. Тобто, це внутрішнє самовизначення людини з питань віри. Свобода ж віросповідання як природне право людини – це можливість людини виконувати певні дії або утримуватися від їх реалізації, так об'єктивується її віровизнання. Правовому регулюванню підлягає лише свобода віросповідання [606, с. 194–195].

Як уже зазначалося, в основних міжнародних актах з прав людини, широко визнано свободу релігійних та інших переконань. Вважаємо, що їх зміст (у

широкому розумінні) охоплює свободу віри, насамперед релігійної, але не тільки. Здійснений аналіз міжнародних документів дає підстави для висновку, що структурними елементами свободи віровизнання та свободи віросповідання як природних прав людини є наступні можливості: 1) мати релігію чи переконання (ця можливість стосується тільки внутрішньої сфери особистості, тому є складником лише свободи віровизнання людини); 2) приймати релігію чи переконання; 3) змінювати свою релігію чи переконання; 4) сповідувати свою релігію або переконання; 5) здобувати релігійну та (або) світську освіту; б) утримуватися від дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини (відмова від військової служби з заміною її альтернативною; утримання від певних дій щодо одягу, їжі, релігійних свят тощо) [680, с. 36–38].

Зміст та структура свободи віросповідання людини як суб'єктивного юридичного права розкриваються у Конституції України (ст. 35) та в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), який є спеціальним нормативно-правовим актом у сфері забезпечення розглядуваної свободи та діяльності релігійних організацій. Згідно з Конституцією України (ч. 1 ст. 35), свобода світогляду і віросповідання означає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Також у ній стверджується, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» (ч. 4 ст. 35).

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріплено, що «кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні

переконання» (ч. 1 ст. 3). Загалом цей закон України є доволі демократичним, однак окремі його положення не відповідають Конституції України, а також потребують доповнень, уточнень, з огляду на зміни, що відбулися в суспільному житті нашої держави. Так, у ньому гарантується свобода совісті лише громадянам України, а не кожному. На нашу думку, формулювання даної свободи не зовсім правильне, оскільки юридичне право не може регулювати питання совісті людини. Г. Гегель стверджував, що совість – це найглибша внутрішня самотність, перебування самим з собою, де зникає все зовнішнє й будь-яке обмеження, цілковите усамітнення в собі самому [84, с. 125].

Дослідники М. Бабій, С. Присухін зазначають, що «загалом категорія «свобода совісті» охоплює своїм змістом сферу духовного і світоглядного буття людини, в якій особистість вільно самовизначається і самоактуалізується» [19, с. 121]. На нашу думку, совість людини (її сумління) є внутрішньою константою, яка вказує особі на те, що таке добро і зло, дає змогу формулювати людині моральні зобов'язання і вимагати від себе їх виконання. Совість людини спонукає її оцінювати свою поведінку та й, зрештою, поведінку інших суб'єктів. Зовнішній прояв свободи совісті може охоплювати усі сфери людської життєдіяльності та стосуватися будь-яких прав людини. Свобода совісті була проголошена в усіх конституційних актах радянського періоду, і не випадково – це робилося для того, щоб не акцентувати увагу на можливості людини сповідувати свою віру. На нашу думку, положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» про можливість поширення тільки релігійних або атеїстичних переконань (ч. 1 ст. 3) є також проявом радянського законодавства і не відповідає вимогам міжнародних документів з прав людини, які гарантують людині свободу поширювати будь-які переконання.

Дещо іншу позицію займає український дослідник В. Бедь, який стверджує, що з теоретичної наукової точки зору свобода совісті є широким поняттям, яке охоплює свободу релігії та свободу віросповідання. На практиці ж та в змісті нормативно-правових актів України свобода совісті, свобода релігії та свобода віросповідання розглядаються як тотожні. З огляду на це, В. Бедь запропонував

уніфікувати законодавство України, а саме використовувати в ньому термін «свобода совісті» як найбільш ємне поняття, що цілком відображає зміст міжнародних актів [39, с. 26–27].

На нашу думку, у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» необхідно проголосити саме свободу віросповідання, а не свободу світогляду та віросповідання, як це закріплено в Конституції України (ч. 1 ст. 35). Пропонуємо таку його назву – Закон України «Про свободу віросповідання та релігійні організації». Адже, свобода вираження світогляду стосується фактично усій сфер життєдіяльності особи, як і свобода совісті. Конституція України, спеціальний закон повинні гарантувати можливість сповідання, прояву саме віри людини, яка є основою її життєдіяльності, важливою складовою особистісного самовизначення. Дещо іншу позицію займає В. Малишко – він пропонує прийняти Закон «Про свободу світогляду і віросповідання» (чи інший варіант його назви – «Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації (об'єднання)»), який повною мірою відповідатиме конституційним вимогам і термінології [295, с. 8].

На підставі аналізу законодавства України про свободу віросповідання та діяльність релігійних організацій виокремлені наступні елементи (можливості) свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права: приймати релігію або інші переконання; сповідувати будь-яку релігію; не сповідувати жодної релігії; змінювати свої релігійні або інші переконання; здобувати релігійну та (або) світську освіту; змінювати окремі юридичні обов'язки, несумісні з релігійними чи іншими переконаннями [680, с. 147].

Як висновок: згідно з міжнародними документами з прав людини та законодавством України про свободу віросповідання можливості людини приймати, виражати, змінювати, сповідувати релігійні та інші переконання виступають структурними елементами свободи віросповідання людини.

Про те, що свобода віросповідання людини не є декларативним правом, свідчать наступні статистичні дані. Станом на 01.01.2018 р. в Україні діяло 36 184 релігійних організації [428]. Для порівняння: станом на 01.01.2017 р. в

Україні функціонувало 35 919 релігійних організацій, з них 669 нових [429]; станом на 01.01. 2016 р. – 35 709 релігійних організацій, з них 407 нових (що становить 1,1% від загальної кількості релігійних інституцій) [430]. Найменше нових релігійних організацій діє в Західній Україні [678, с. 67]. Як свідчать наведені статистичні дані, в Україні за останні роки спостерігається позитивна тенденція до збільшення кількості релігійних організацій, зокрема нових.

Свобода вираження поглядів тісно взаємозв'язана зі свободою віросповідання. Свобода віросповідання людини найбільшою мірою пов'язана зі свободою вираження релігійних поглядів людини [679, с. 173]. Однак, як уже зазначалося, і погляди, і віра людини, які лежать в основі розглядуваних свобод, є обов'язковими елементами її світогляду. Вони є взаємозв'язані між собою і впливають одні на одних.

Свобода вираження релігійних поглядів передбачає можливість вільно виражати судження ймовірнісного характеру про будь-які релігійні явища, процеси, події, факти або давати їм оцінку. У демократичному суспільстві допускається, що вираження таких поглядів може мати навіть різкий, необґрунтований, шокуючий характер, однак при цьому не повинні бути порушені межі, встановлені міжнародно-правовими нормами, наприклад, проповідування релігійної ворожнечі.

Спеціальний Доповідач підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації й захисту меншин Е. Беніто стверджує, що свобода думки, совісті, релігії та переконань тісно пов'язана з усіма іншими правами, свободами людини. Дослідниця справедливо констатує, що без свободи вираження поглядів неможливо виявляти і викривати випадки нетерпимого ставлення й дискримінації на підставі релігії чи переконань, якщо такі випадки мають місце [42, с. 294]. Отже, свобода вираження поглядів може виступати гарантією реалізації свободи віросповідання.

Питанням взаємозв'язку, балансу свободи вираження поглядів та свободи віросповідання присвячена окрема доповідь Венеціанської комісії про співвідношення між свободою слова і свободою релігії: регулювання у зв'язку зі

святотатством, релігійними образами і розпалюванням релігійної ворожнечі (2008 р.) [132]. У цій доповіді наголошено, що право на свободу вираження поглядів передбачає також можливість детально вивчати, відкрито обговорювати і критикувати, нехай навіть різко і необґрунтовано, системи вірувань, погляди і установи, поки це не проявляється у проповідуванні ворожнечі щодо індивіда чи групи (п. 49). Розпалювання ворожнечі, включаючи релігійну ворожнечу, повинно бути об'єктом кримінального переслідування, що і спостерігається практично у всіх європейських державах. З позиції комісії, було б доречним ввести кваліфікуючу ознаку умислу і необережності за вказані діяння (а) п. 89).

Отже, згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії, необхідно доповнити КК України, положеннями про те, що кримінальна відповідальність настає не лише за умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті (ч. 1 ст. 161), а й за вчинки скоєні з необережності.

У доповіді Венеціанської комісії також наголошено, що не є необхідним чи бажаним вводити склад злочину про релігійну образу (тобто, образу релігійних почуттів) без наявності суттєвого компонента – розпалювання ворожнечі (б) п. 89). У ч. 1 ст. 161 КК України передбачена кримінальна відповідальність за образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями. Образа ж інших почуттів громадян кримінальної відповідальності за собою не тягне. Відповідно, склад злочину – образа почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями – необхідно декриміналізувати і передбачити за такі діяння цивільну відповідальність. У випадку, якщо релігійна образа буде супроводжуватися розпалюванням ворожнечі, ненависті, наставатиме кримінальна відповідальність.

Венеціанська комісія наголосила також на тому, що склад злочину за святотатство необхідно відмінити (що й зроблено більшістю європейськими державами) і не вводити повторно (с) п. 89).

За висновком Венеціанської комісії, встановленням балансу між свободою релігії і свободою слова повинні займатися не тільки і не настільки суди, скільки

суспільство загалом, шляхом раціональних дискусій між усіма верствами суспільства, включно з віруючими і невіруючими (п. 94). До того ж, рівень терпимості будь-кого, хто може відчути себе ображеним внаслідок правомірного використання права на свободу вираження поглядів, необхідно підвищувати. Демократія не повинна боятися дебатів, навіть у випадку найбільш шокуючих і антидемократичних ідей (п. 97).

Для розкриття співвідношення і взаємозв'язку свободи вираження поглядів та свободи віросповідання важливе значення має судова практика України, в якій вже є справи з балансування зазначених свобод. Як приклад – судова справа, в котрій «конфліктують» дві свободи – свобода віросповідання та свобода вираження поглядів.

У жовтні 2007 р. позивачі – вірні православної церкви (ОСОБА_3) – звернулися до суду з позовом до Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Міністерства культури та туризму України, у якому просили прийняти рішення про заборону демонстрації фільмів «Код да Вінчі» та «Омен» телекомпаніями на всій території України, а також заборонити друк та продаж на території України книги Д. Брауна «Код да Вінчі» [594]. Окружний адміністративний суд міста Києва як суд першої інстанції у задоволенні позовних вимог ОСОБИ_3 відмовив (постанова від 04.08.2008 р.). Його підтримав Київський апеляційний адміністративний суд своєю ухвалою від 19.11.2009 р. Не погодившись із рішеннями судів першої та апеляційної інстанцій у справі, позивачі звернулися з касаційною скаргою до Вищого адміністративного суду України, в якій просили рішення судів першої та апеляційної інстанцій скасувати, натомість, прийняти нове рішення, яким задовольнити їхні позовні вимоги у повному обсязі. Вищий адміністративний суду України виніс ухвалу 01.11.2012 р. (справа К-59/10), ухваливши касаційну скаргу ОСОБИ_3 залишити без задоволення [594]. Таке рішення було зумовлене наступними обставинами справи. Віруючі православної церкви направляли колективне звернення до відповідачів зі своїми вимогами. Державний комітет телебачення і радіомовлення України у своєму листі від 27.10.2006 р. повідомив парафіян, що він поділяє їх

стурбованість, однак чинне законодавство України забороняє цензуру ЗМІ і втручання у творчу діяльність телерадіоорганізацій та господарську діяльність кінотеатрів. Листом Голови Державної служби кінематографії від 30.10. 2006 р. вірних православної церкви було повідомлено, що демонстрація фільму «Код да Вінчі» у кінотеатрах України не порушує вимог законодавства України, однак, зваживши на висновки експертів, Міністерство культури і туризму України прийняло рішення про показ такого фільму для аудиторії після 16 років.

Водночас фільми «Код да Вінчі» та «Омен» пройшли відповідні експертизи, за результатами яких було прийнято позитивне рішення та видані прокатні посвідчення. Зі свого боку, позивачі стверджували, що експертна комісія була некомпетентною, оскільки до її складу не входили представники релігійних організацій. Колегія суддів Вищого адміністративного суду України не підтримала таких доводів позивачів з огляду на те, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, рішення ж експертної комісії відповідає законодавству України [594].

Отже, рішення у цій судовій справі було прийнято не на користь позивачів, з урахуванням їх релігійних переконань. Суд не виявив підстав для обмеження свободи вираження поглядів, котра проявлялася через демонстрацію фільмів.

Загалом позитивно сприйнявши рішення Вищого адміністративного суду України, хотілося б зробити деякі застереження. Насамперед, суд не конкретизував у справі можливу підставу для правомірного обмеження свободи вираження поглядів (ч. 2 ст. 34 Конституції України, ч. 2 ст. 10 Євроконвенції). Окрім того, для обґрунтування свого рішення судовим органам України по цій справі доцільно було б використати рішення ЄСПЛ.

Ще один приклад взаємозв'язку свободи вираження поглядів та свободи віросповідання, котрий, на жаль призвів до трагічних подій і сколихнув увесь демократичний світ: 7 січня 2015 р. в Парижі двоє (як виявилось згодом – троє) чоловіків, озброєних вогнепальною автоматичною зброєю, напали на штаб-квартиру французького сатиричного тижневика Charlie Hebdo [316]. Жертвами збройного нападу стало 12 людей, а саме: два правоохоронці; головний редактор

видання і карикатурист Стефан Шарбоньє (він був у чорному списку терористичного угруповання Аль-Каїда, бойовики полювали на нього за публікацію карикатур на пророка Мухаммеда); інші відомі журналісти-карикатуристи [317]. Окрім того, ще п'ять осіб було поранено, у результаті зазначеного збройного нападу. Відповідальність за теракт взяло на себе єменське угруповання Аль-Каїди на Аравійському півострові [74]. Через два дні, 9 січня 2015 р., озброєний чоловік захопив заручників в кошерному магазині на сході Парижа. Загинули четверо людей. 15 осіб врятував співробітник магазину мусульманин Лассана Батілі [315].

Описані події в Парижі є особливим, безпрецедентним порушенням цілої низки прав людини – свободи вираження поглядів, права на життя, охорону здоров'я, безпеку тощо. Розглядувана трагедія в Парижі є тим яскравим прикладом, який підтверджує, що свобода вираження поглядів становить одну з важливих можливостей людини та інших суб'єктів і має значний вплив на інші права. Серед суб'єктів суспільства, для котрих вираження поглядів є невід'ємною їх професійною ознакою, виокремлюються насамперед журналісти.

Загальновідомо, що будь-яке право, проголошене, визнане державою, свобода вираження поглядів зокрема, не є абсолютним, воно має свої межі – саме вони встановлені в основних міжнародних документах з прав людини та в законодавстві багатьох держав. З огляду на це, постає питання, чи були порушені межі свободи вираження поглядів журналістами французького сатиричного тижневика *Charlie Hebdo*? Однозначно можна стверджувати, що будь-які форми вираження поглядів, навіть із порушенням міжнародних норм, норм законодавства конкретної держави, не виправдовують посягання на життя, здоров'я, безпеку людини та частини суспільства. Це підтверджує також вітчизняний дослідник Д. Вовк: «Немає жодних сумнівів, що насильство у відповідь на богохульство чи подібні дії неприпустиме» [76, с. 15].

Тижневик *Charlie Hebdo* відомий своїми карикатурами на пророка Мухаммеда [316]. За день до теракту журналісти вказаного видання опублікували в Twitter журналу карикатуру на лідера радикального угруповання «Ісламська

держава» Абу Бакра аль-Багдаді, що супроводжувалася підписом «З найкращими побажаннями, до речі» [543]. Ще у 2005 році, після публікації данським виданням Jyllands-Posten карикатури на пророка Мухаммеда, вибухнув гучний міжнародний скандал (до речі, у 2006 р. журнал Charlie Hebdo передрукував ці малюнки) [100].

Чи карикатури на пророка Мухаммеда можуть бути підставою для обмеження свободи вираження поглядів журналістами, зокрема з метою поважання, захисту прав інших осіб (йдеться про релігійні права) на підставі ч. 3 ст. 19 МПГПП; ч. 2 ст. 10 Євроконвенції? Щоб дати відповідь на це питання, необхідно детально проаналізувати мету, яку ставили перед собою журналісти, зображаючи зазначені карикатури. Якщо такі малюнки насправді були спрямовані на те, щоб образити релігійні почуття, віру мусульман, порушити їх релігійні права, то, безперечно, межі свободи вираження поглядів були порушені. Якщо ж ці карикатури були пов'язані з оцінкою діяльності терористичних ісламських організацій, які прикриваються релігійною вірою і в такий спосіб виправдовують свої вчинки, то жодних порушень меж свободи вираження поглядів журналістами не допущено. На нашу думку, журналісти тижневика Charlie Hebdo, зображаючи карикатури на пророка Мухаммеда, не мали на меті порушувати релігійні права мусульман. Серед загиблих під час нападу терористів на редакцію газети Charlie Hebdo був також і французький поліцейський, мусульманин за віросповіданням, який охороняв цю редакцію [315]. Як висновок: карикатури на лідера радикального угруповання не є підставою для обмеження свободи вираження поглядів журналістами, відповідно, ними не були порушені жодні межі цієї свободи [675, с. 90–94].

Як стверджував колишній Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, атака терористів на видання Charlie Hebdo в Парижі – це, прямий напад на свободу висловлення думок, це жахливий, нічим не виправданий холонокровний злочин [85]. Муфтії України Саїд Ісмагілов від імені мусульман також засудив цей злочин, назвавши його шоком для європейської мусульманської спільноти [74].

У громадянському суспільстві, в правовій державі необхідно підвищувати

рівень терпимості людей до критики їх віровчення, релігійних та інших переконань, оскільки це впливає з вимог самої демократії. Безперечно, вираження поглядів не повинно продукувати релігійної ненависті, ворожнечі. Толерантність, повага, можливість критичного обговорення – це ті засади, які повинні братися до уваги при проявах свободи вираження поглядів та свободи віросповідання.

Важливе значення для захисту свободи віросповідання людини має діяльність ЄСПЛ. Значна частина його рішень прийнята в основному з приводу балансу свободи віросповідання, свободи вираження поглядів та інших прав суб'єктів [693, с. 370]. Право на освіту (релігійну, світську) є важливою складовою свободи віросповідання та фундаментом, на якому формуються погляди, переконання людини. У практиці ЄСПЛ налічується чимало справ з питань захисту права на освіту як складника свободи віросповідання та свободи вираження поглядів.

Аналіз рішень ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що держави є відповідальними за забезпечення нейтрального та безстороннього здійснення різних релігій, вірувань та переконань. Державам не забороняється передавати шляхом навчання або освіти інформацію, знання, погляди, які прямо або побічно мають релігійну чи філософську природу. Однак вони під час здійснення своїх функцій у сфері освіти та навчання повинні дбати про те, щоб інформація, знання, включені до шкільної програми, передавались в об'єктивний, критичний та плюралістичний спосіб [694, с. 466].

Висновки до розділу 2

На підставі загальнотеоретичного аналізу свободи вираження поглядів як природного права людини та феномену поглядів, які становлять її основу, можна зробити наступні висновки.

1. У структурі свідомості людини важливе місце посідає такий її обов'язковий складник, як погляди. Погляди людини є обов'язковим елементом

різних форм свідомості, зокрема правосвідомості, який неодмінно повинен бути відображений при визначенні їх поняття.

Основними елементами поглядів людини є суб'єкт, предмет, зміст, підстави. Погляди можуть належати як індивідуальній, так і колективній свідомості (громадська думка). Людина може бути виразником поглядів не лише власних, а й інших суб'єктів (певних організацій спільнот тощо). Предметом поглядів можуть бути факти, явища, події, процеси як об'єктивної, так і суб'єктивної дійсності. Наголошується на тому, що людина виражає погляди тоді, коли має певну потребу, певний інтерес, зацікавленість щодо конкретного предмета. Констатується, що змістом поглядів можуть бути: 1) судження ймовірнісного характеру про будь-які теперішні, минулі чи майбутні явища, події, факти, процеси дійсності (зміст поглядів-припущень – інформаційних поглядів); 2) судження про цінність предмета (зміст поглядів-оцінок). Вказано, що підставою поглядів є позиція, доводи, які схиляють людину до їх вираження; вказівка, чому саме вона так вважає, чим обґрунтовує свою позицію.

2. Поняття поглядів як антропного феномена сформульовано так: це судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка.

Погляди можуть ділитися на види, залежно від того, кому саме (тобто суб'єкту якого виду) вони належать: *індивідуальні та колективні* (громадська думка). Індивідуальні погляди можна класифікувати на певні підвиди: 1) істинні та хибні – залежно від того, наскільки правильно вони відображають об'єктивну дійсність; 2) ствердні та заперечні – залежно від якості відображуваних предметів; 3) одиничні, часткові та загальні – залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів; 4) загальноствердні, загальнозаперечні, частково ствердні, частково заперечні – залежно від природи та кількості відображуваних предметів; 5) за формою зовнішнього вираження – проявляються у вербальній формі (усній, письмовій, друкованій); у невербальній формі; в комбінованій формі (поєднання вербальної та невербальної); 6) за змістом – погляди-припущення

(погляди-вважання) про факти (так звані інформаційні погляди) та погляди-оцінки (аксіологічні); 7) залежно від рівня відображення явищ – погляди, які виникли з буденної практики, та ті, що сформувалися на рівні ідеології; 8) філософські, політичні, правові, моральні тощо – залежно від форм свідомості.

3. Погляди людини й інші складові її свідомості, світогляду – думки, переконання, уявлення, віра – взаємодіють між собою, впливають одні на одних, залишаючись при цьому окремими феноменами.

Щодо співвідношення світогляду та поглядів: узагальнено поняття світогляду, наведеного в наукових джерелах з філософії, логіки, психології, культурології, як системи низки компонентів, «елементів» свідомості людини (уявлень, знань, поглядів, переконань, віри тощо), котрі становлять духовно-практичне утворення і визначають місце людини в суспільстві, її ставлення до світу і до самої себе. Відзначається, що елементами світогляду є віра, знання, погляди, переконання, принципи, норми поведінки, ідеали, цінності тощо. Обґрунтовується висновок, що погляди становлять центральний елемент світогляду, однак не єдиний, відповідно феномен світогляду є ширшим від феномену поглядів.

Щодо співвідношення думки та поглядів: на підставі аналізу філософських, психологічних, лінгвістичних джерел обґрунтовано положення, що думка – це основна одиниця мислення, його результат, яка охоплює такі його форми (види), як судження, поняття, умовивід. Зроблено висновок, що погляд, будучи судженням, не є тотожним із думкою. Думка – явище ширше, ніж погляди. Погляди людини як судження є різновидом думки, але не єдиним.

Щодо співвідношення переконань та поглядів: на підставі аналізу філософських, психологічних, культурологічних, правових джерел узагальнено поняття переконань як системи сформованих, упорядкованих поглядів, уявлень, знань, ідей, ціннісних орієнтацій тощо людини, в правильності і важливості яких вона твердо впевнена, які мотивують її поведінку та спонукають її діяти відповідно до них. Виокремлюються дві сторони переконань – об'єктивна (її елементи – знання, погляди, уявлення, ідеї тощо) та суб'єктивна (її елемент –

тверда впевненість щодо них та їх важливості). Зроблено висновок, що переконання людини є ширшим явищем, ніж її погляди. Обґрунтовується положення про те, що переконання вміщують більший ступінь впевненості, ніж погляди, які допускають наявність інших точок зору, альтернатив тощо.

Щодо співвідношення уявлень та поглядів: констатовано, що перші є одним із тих «матеріалів», за допомогою якого людина формує свої погляди. Обґрунтовується висновок про те, що уявлення більшою мірою притаманні внутрішньому світу людини, ніж погляди. Погляди формуються передовсім для того, щоб їх донести, виразити назовні для інших суб'єктів. Зазначається, що уявлення часто зумовлюється потребою змінити ті чи інші предмети навколишнього світу

Щодо співвідношення віри та поглядів обґрунтовано наступні положення. *По-перше*, віра містить обов'язковий інтелектуальний елемент, складовою якого є і погляди, зокрема релігійні. *По-друге*, об'єкт віри викликає у людини зацікавлення, яке реалізується в її емоційній та інтелектуальній сферах. Погляди людина також виражає тоді, коли є зацікавленість предметом. Водночас віра, особливо релігійна, на відміну від поглядів, викликає значно сильніші емоції та почуття. *По-третє*, віра неможлива без особистої оцінки свого об'єкта, що зближує її з таким різновидом поглядів, як погляди-оцінки. *По-четверте*, для вираження поглядів, сповідування віри важливе значення має і вольовий аспект – це також зближує зазначені феномени. *По-п'яте*, віра передбачає активне особисте ставлення до свого об'єкта, що визначає поведінку людини. Вираження ж поглядів людини може і не зумовлювати її активної поведінки.

Встановлено, що віра людини, на відміну від поглядів, є більш комплексним утворенням у її свідомості. Віра впливає на формування поглядів людини, її переконань, думок, світогляду, вона лежить в основі життєдіяльності людини, є неодмінною передумовою особистісного її самовизначення.

4. Поняття свободи вираження поглядів як природного права людини сформульовано так: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх,

минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку.

Свободу вираження поглядів людини класифіковано на такі види: 1) залежно від форм свідомості – свобода вираження релігійних, правових, політичних та інших поглядів людини; 2) залежно від змісту поглядів – свобода вираження поглядів-припущень та свобода вираження поглядів-оцінок; 3) залежно від форм зовнішнього вираження поглядів – свобода вираження поглядів у різних формах: вербальній (усній, письмовій, друкованій); невербальній та комбінованій (поєднання вербальної та невербальної); 4) залежно від того, наскільки правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини – свобода вираження поглядів істинних та хибних.

5. Структуру свободи вираження поглядів як природного права людини визначено як систему можливостей, котрі відображають змістовну конкретизацію зазначеного права та зв'язки між ними. Констатовано, що структурні елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного явища найповніше відображені в основних міжнародних документах з прав людини, в яких втілено досягнення і здобутки людства за весь час його існування.

Зроблено висновок, що складниками свободи вираження поглядів як природного права є такі можливості людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); 3) змінювати свої погляди; 4) не виражати своїх поглядів. Наголошено, що структурним елементом розглядуваної свободи людини є також можливість відмовлятися від своїх поглядів – вона повинна бути відображена в основних міжнародних актах з прав людини.

Відзначено, що свобода безперешкодно дотримуватися своїх поглядів стосується внутрішньої сфери особистості й не виходить за межі її свідомості. Юридичне право цю свободу не регламентує, вона нічим не може бути обмежена.

Констатовано, що інформаційні права (можливості шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї) є складовою структури свободи вираження поглядів як природного права людини. Інформаційні права

мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування її поглядів, так і до права на їх вираження. Можливості пошуку, отримання інформації та ідей становлять основу свободи формування поглядів. Свобода ж вираження поглядів забезпечується через поширення, передачу інформації та ідей. Запропоновано в міжнародних актах з прав людини проголошувати не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування.

6. Свобода вираження поглядів взаємозв'язана з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання тощо.

Узагальнено, що свобода прояву світогляду – це комплексне право людини, що інтегрує в собі низку можливостей: вираження віри, поглядів, переконань, думок, уявлень тощо. В основних міжнародних документах з прав людини свобода світогляду не проголошена – в них закріплені можливості прояву окремих складників світогляду (свобода думки, совісті, релігії, переконань; свобода вираження поглядів).

Для ефективнішого юридичного забезпечення окремих можливостей людини, що входять до структури свободи вираження світогляду, в Конституції України запропоновано проголосити свободу віросповідання людини без поєднання зі свободою світогляду (ст. 35); свободу вираження поглядів – без зв'язку зі свободою думки і слова та вираженням переконань (ст. 34).

Наголошено, що юридичне право не регламентує внутрішньої психічної сфери особистості. З огляду на це, в нормативно-правових актах необхідно проголошувати свободи саме вираження окремих проявів свідомості.

7. На підставі дослідження загальнотеоретичних аспектів феноменів думки та поглядів обґрунтовано положення про те, свобода вираження думки є ширшим поняттям, ніж свобода вираження поглядів, оскільки проявляється у вираженні суджень, які є і в основі знання, і в основі поглядів, а також у вираженні понять, умовиводів. Відзначено, що в основних міжнародних документах всесвітнього та європейського значення та конституціях окремих держав світу свобода вираження думки проголошується в поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань,

окремо від свободи вираження поглядів.

8. Щодо співвідношення свободи віросповідання та свободи вираження поглядів констатовано, що зазначені свободи є обов'язковими складовими особистісного самовизначення людини. Зазначено, що свобода віросповідання тісно пов'язана зі свободою вираження релігійних поглядів. Свобода вираження поглядів – важлива гарантія для реалізації свободи віросповідання людини. Констатовано, що толерантність, повага, можливість критичного обговорення – це ті засади, які повинні братися до уваги при проявах свободи вираження поглядів та свободи віросповідання.

У метою вдосконалення механізмів захисту свободи вираження поглядів, свободи віросповідання зокрема, і при одночасному їх прояві, у КК України (ч. 1 ст. 161) запропоновано декриміналізувати такий склад злочину, як образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, яка не супроводжується розпалюванням ворожнечі, ненависті, і передбачити цивільну відповідальність за такі діяння; доповнити КК України, положенням про те, що кримінальна відповідальність настає не лише за умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті (ч. 1 ст. 161), а й за вчинки, скоєні з необережності.

РОЗДІЛ 3

ФОРМИ ТА СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

3.1 Значення, види форм та способів вираження поглядів

Людина, виражаючи свої погляди, обирає оптимальну для неї форму їх прояву. Форми прояву поглядів можуть бути дуже різними. Для багатьох осіб важливе значення має не лише зміст поглядів, а й форма їх вираження, тобто те, як вони передаються. Дж. С. Мілль з цього приводу зазначав: «Без сумніву, манера ствердження певного погляду, навіть якщо він істинний, може виявитися дуже спірною і справедливо викликати суворий осуд» [312].

У сфері комунікації суб'єктів зміст поглядів і форма їх вираження нерозривно пов'язані між собою і мають важливе значення для кваліфікації їх у судах тощо. Міжнародно-правові норми, законодавство багатьох держав захищають не лише зміст свободи вираження поглядів людини, а й форму її прояву. Свобода вираження поглядів є важливою складовою комунікації людини. Дії, зорієнтовані на смислове сприйняття їх іншими людьми, називаються комунікативними [12, с. 10]. Комунікація (від лат. *communis* – спілкуюся з кимось; повідомлення, зв'язок) – це термін, що окреслює взаємодію людей у світі [147, с. 232]. Спілкуючись, люди обмінюються поглядами, ідеями, інтересами, точками зору, різними уявленнями, почуттями, установками і т.і., тобто тим, що прийнято називати інформацією. Тобто, сам процес комунікації можна розглядати просто як обмін інформацією. При цьому важливо не тільки те, що людині повідомляється, а й як це робиться.

Одна з визначальних підстав для класифікації комунікації – це поділ її на засоби: вербальні (письмове й усне мовлення) і невербальні, до яких відносяться паралінгвістика (жести, міміка, мелодія та інші) та предметно-знакова комунікація (продукція виробництва, предмети образотворчого мистецтва тощо) [12, с. 11]. Вважаємо, що серед вербальних засобів необхідно виділяти ще

одну – друковану – форму вираження поглядів.

Наведена класифікація комунікації може використовуватися для виокремлення форм вираження поглядів людини. На нашу думку, існує ще одна форма вираження поглядів людини – комбінована. Отже, залежно від засобів, можна виділити такі форми вираження поглядів людини: вербальну (усну, письмову, друковану); невербальну (наприклад, мову жестів); комбіновану (вербальну та невербальну) [687, с. 59].

В основних міжнародних документах з прав людини розкриваються не лише зміст свободи вираження поглядів людини, а й основні форми її прояву. Так, МПГПП підтримує всі форми вираження і способи поширення поглядів людини, виділяючи усну, письмову, друковану та художню його форми (ч. 2 ст. 19). У Загальному коментарі № 34 Комітету ООН з прав людини форми вираження поглядів людини та способи їх поширення ще більше конкретизовані – до них віднесені усна і письмова мова, мова жестів, а також такі засоби невербальної комунікації, як зображення і предмети мистецтва. Способами вираження поглядів є книги, газети, брошури, афіші, банери, форма одягу і матеріали, не заборонені законом, а також усі види аудіовізуальних, електронних і заснованих на інтернет-технологіях засобів вираження (п. 12 Загального коментаря № 34 до статті 19 МПГПП) [206].

Особливо важливе значення для реалізації свободи вираження поглядів має Інтернет, «адже з його поширенням значно зросли можливості для вираження власних поглядів. Утім, примножилися і виклики свободі вираження поглядів» [41]. Цьому питанню присвячена Резолюція 32/13 Ради з прав людини ООН (01.07. 2016 р.) «Заохочення, захист і здійснення прав людини в Інтернеті», в якій підтверджено, що ті самі права, які людина має в офлайновому середовищі, повинні поширюватись і на середовище онлайнове, йдеться, зокрема, про свободу вираження поглядів, яка може проявлятися незалежно від кордонів і в межах будь-яких обраних людиною ЗМІ (п. 1) [483].

У Євроконвенції (ч. 1 ст. 10) немає прямої вказівки на конкретні види форм вираження поглядів, але її положення не можуть розглядатися окремо від її

прецедентного права. Рішення ЄСПЛ пояснюють й інтерпретують її зміст. ЄСПЛ захищає різні форми вираження поглядів людини – і вербальні, і невербальні. Дослідники М. Маковей та О. Чефранова з цього приводу зауважують, що термін «вираження» у розумінні ЄСПЛ не обмежується лише свободою слова, письмового чи усного, а охоплює також сферу живопису (рішення у справі «Мюллер проти Швейцарії», 1988 р.), образів (рішення у справі «Корхер проти Австрії», 1993 р.) і дій, пов'язаних з вираженням ідей чи передачею інформації [292, с. 14].

У практиці ЄСПЛ ціла низка справ присвячена захисту саме форми вираження поглядів. Наприклад:

– у справі «Хендісайд проти Об'єднаного Королівства» («Handyside v. the United Kingdom») (1976 р.) [725] захищається друкована форма вираження поглядів;

– у справах «Гроппера Радіо АГ і інш. проти Швейцарії» («Groppera radio and others v. Switzerland») (1990 р.) [722], «Інститут Отто-Премінгер проти Австрії» («Otto-preminger-institut v. Austria») (1994 р.) [728] захищається свобода вираження поглядів, виражена за допомогою аудіовізуальних ЗМІ (радіомовлення та фільму);

– невербальна форма вираження поглядів (твори живопису) є предметом розгляду у справі «Мюллер проти Швейцарії» («Müller and others v. Switzerland») (1988 р.) [727].

Особливою формою вираження поглядів людини є мистецтво, в якому відображені, а у деяких його видах і поєднані між собою різні форми самовираження людини. Зазначена форма вираження поглядів стала предметом розгляду у проєкті резолюції Ради ООН з прав людини «Право на свободу самовираження, зокрема у формі мистецтва», розглянутому на 29-й її сесії 29.06. 2015 р. В його преамбулі наголошено: «Мистецтво може описувати форми самовираження, котрі мають естетичне та/або символічне значення, використовуючи різні засоби, зокрема живопис і малювання, музику, пісні і танці, поезію і літературу, театр і цирк, фотографію, кіно і відео, архітектуру і

скульптуру, спектаклі і публічне мистецтво» [448]. Наведений перелік свідчить про те, що така форма вираження поглядів, як мистецтво, поєднує різні зовнішні прояви самовираження людини – вербальні та невербальні. У цитованому проекті резолюції наголошено також, що мистецтво є тим важливим засобом, який дає змогу кожній людині індивідуально або разом з іншими, а також групам людей висловлювати свої погляди. Рада з прав людини ООН закликала держави заохочувати право осіб на свободу поглядів та їх вільне вираження, зокрема у формі мистецтва, причому як в онлайн-овому, так і в офлайн-овому режимі («а» п. 3). У контексті цього питання зарубіжний дослідник М. Андріанов стверджує: «Якщо слово адресується до свідомості людини, до раціонально-логічної сфери, то мистецтво апелює насамперед до емоційно-образної сфери людини, до її підсвідомості» [12, с. 24].

У міжнародних документах з прав людини особлива увага приділяється формам та способам вираження поглядів дітьми. Так, у Конвенції про права дитини проголошено, що дитина має право вільно виражати свій погляд у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів – за вибором дитини (ч. 1 ст. 13). Варто зазначити, що ця Конвенція не містить вичерпного переліку форм та способів вираження поглядів дітьми. У Зауваженнях загального порядку № 20 (2016 р.) Комітету з прав дитини ООН «Про здійснення прав дитини в підлітковому віці» цей момент конкретизовано: підлітки мають право шукати, отримувати і поширювати інформацію й ідеї, використовуючи різні форми їх поширення, зокрема усну та письмову мову, мову жестів, а також такі засоби невербального вираження, як зображення і художні предмети. До засобів вираження віднесено книги, газети, брошури, плакати, транспаранти, електронні та аудіовізуальні ЗМІ і навіть манера одягатись і персональний стиль (п. 42).

Необхідно зауважити, що діти, в силу свого розвитку, часто використовують невербальну форму вираження своїх поглядів. Така форма може бути особливо доречною для дітей, які з різних причин зазнали психологічних травм, є біженцями тощо. Професор міжнародного права у сфері прав людини Лондонського університету Джеральдіна ван Б'юрен стверджує, що діти мають

право обирати засоби вираження своїх поглядів, причому вони не обов'язково повинні бути вербальними. На думку дослідниці, правники надмірно наполягають на використанні письмової та усної мови – вони припускають, що неспроможність дитини розуміти вербальні інструкції або передавати інформацію в усній формі робить її неправомочною користуватися правом на свободу вираження [55, с. 176].

Отже, основні міжнародні документи з прав людини гарантують не лише зміст свободи вираження поглядів людиною, а й форму їх вираження, що зумовлено їх розмаїттям. У сучасному суспільстві поряд із традиційними формами і способами вираження поглядів існують і розвиваються інші, котрі потребують правового забезпечення як на міжнародному, так і національному рівнях.

У Конституції України акцентується увага на усному, письмовому та інших способах збирання, зберігання, використання та поширення інформації – кожним на свій розсуд (ч. 2 ст. 34). Форми вираження свободи думки і слова, поглядів і переконань у ній (ч. 1 ст. 34) не конкретизовані. Оскільки вираження поглядів може здійснюватись у будь-яких формах, пропонуємо відобразити це також в Конституції України (ст. 34) [688, с. 281].

На нашу думку, свобода слова людини (правильніше – свобода вираження слова) – це можливість людини проявляти думки, погляди, переконання у вербальній формі. У контексті цього слухним є формулювання В. Гвоздева, згідно з яким «свобода слова – це (гарантоване) право індивіда вільно та публічно викладати свої думки (погляди, ідеї), будь-яку інформацію у формі слів – мовлених, писаних або друкованих» [83, с. 15].

Зарубіжний дослідник М. Муратов, проаналізувавши історичні та сучасні аспекти права на свободу слова, визначив його поняття у кількох аспектах – філософському, моральному, соціальному та психологічному. Він стверджує, що свобода слова в соціальному аспекті є правом людини вести діалог із суспільством, а в психологічному – правом розпоряджатися мовною здатністю, тобто можливістю людини на свій розсуд вибирати і використовувати слова для

систематизації і вираження думки [314].

Зарубіжний дослідник А. Камаль свободу слова розглядає у доволі широкому значенні. Він доводить, що свобода слова – це можливість вільно висловлювати те, що хочеться, а також пов'язана з цим свобода чути те, що заявили інші. Це також свобода створювати та розповсюджувати фільми, фотографії, пісні, танці та всі інші форми виразного спілкування [732]. Отже, А. Камаль розглядає свободу слова насамперед як засіб спілкування, який може проявлятися у різних формах, а не лише у вербальній.

На важливості права людини спілкуватися за допомогою мови наголошував Л. Гузар – патріарх-предстоятель Української Греко-Католицької Церкви, який зазначав: «Дар мови – це дар можливості спілкування, передавання понять, думок ближньому... У Святому Письмі дуже виразно сказано, що ми будемо покарані за кожне пусте, марно сказане слово (Мт. 12: 36)» [94, с. 43].

Як уже зазначалося, важливим засобом вираження поглядів людини є також Інтернет. Ще в 2000 р. в Україні був прийнятий Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». У ньому наголошено, що одним із пріоритетних напрямів державної політики в сфері інформатизації є розвиток мережі Інтернет в Україні та широкий доступ до неї громадян і юридичних осіб усіх форм власності в Україні, належне представлення в ній національних інформаційних ресурсів (п. 1) [397]. У 2002 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої ради» [409]. Однією з головних проблем у сфері реалізації свободи вираження поглядів в Україні є відсутність належного доступу громадян до мережі Інтернет, зокрема тих суб'єктів, для яких це є професійною необхідністю (лікарів, вчителів тощо). У сучасних умовах розвитку освіти доступу до Інтернету особливо потребують діти, насамперед ті, які проживають у сільській місцевості. Лише 5,5 млн. громадян в Україні мають доступ до високошвидкісного Інтернету. Такий показник забезпечує Україні 42-ге місце в рейтингу серед 134 держав [587]. З огляду на це,

держава повинна ефективно задіювати свої організаційно-технічні, правові та матеріальні засоби для вирішення цієї проблеми. Перший віце-прем'єр-міністр України – Міністр економічного розвитку і торгівлі України С. Кубів заявив, що до 2020 р. 70–80% території України буде мати широкосмуговий доступ до Інтернету [587].

Особливою формою свободи вираження поглядів людини є невербальна. За підрахунками учених 70–80% інформації в процесі соціальної взаємодії людина отримує саме по невербальних комунікативних каналах [12, с. 14]. Право людини виражати свої погляди невербальними засобами є малодослідженим питанням в юридичній науці, тому потребує окремого дослідження. Значна увага в ній, та й в інших науках – мовознавстві, філософії, психології тощо, приділяється аналізу теоретико-правових аспектів невербальних засобів комунікативної діяльності. На нашу думку, комунікативна діяльність є багатогранною, вона передбачає можливість вираження поглядів людиною різними засобами, зокрема невербальними. Саме тому вони привертають увагу науковців.

А. Токарська поняття невербальних засобів спілкування визначила так: «Це елементи комунікації, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду слугують для створення, передавання і сприйняття повідомлень» [576, с. 128].

Згідно з М. Андріановим, невербальна комунікація – це обмін важливою інформацією, не вираженою словами [12, с. 11]. За висновком зарубіжного дослідника М. Коцоліно, вербальна і невербальна комунікація – це дві сторони одного процесу. Учений підтримує такий підхід до розуміння комунікації, який передбачає взаємозалежність між різними її аспектами і нерозривний зв'язок між вербальною і невербальною складовими [256, с. 22].

Невербальна комунікація здійснюється за участю різних сенсорних систем, відповідно, її ділять на такі підструктури: *візуальну* (фізіономіка, способи зміни зовнішності, фізіологічні реакції, кінесика і т.і.); *акустичну*, або *звукову* (просодика – темп, тембр, ритм тощо); *екстралінгвістичну* (сміх, плач і т.і.); *тактильно-кінетичну і терморцепторну; ольфакторну і хеморцепторну* –

система запахів; *проксемічну* чи *дискантну* – просторова і часова організація спілкування [576, с. 134].

Засобами невербального спілкування і соціальної взаємодії людей є знаки, жести і символи. Вони використовуються також як засоби вираження поглядів людини. У сучасному трактуванні знак – це матеріальний предмет (подія, дія чи явище), який сприймається чуттєво і який виконує у пізнанні роль вказівки, позначення чи представника іншого предмета, події, суб'єктивного утворення [12, с. 25]. Знак використовується як засіб набуття, зберігання, перетворення і трансляції певної інформації (повідомлення). Загальні принципи, які лежать в основі структури всіх знаків, а також специфіку різних знакових систем вивчає наука семіотика.

Як стверджує вітчизняний дослідник О. Балинська, «знаки, які людина використовує для передачі / сприйняття інформації, мають чітку прагматичну ознаку – відображення її практичних інтересів у поведінці (способі життя), діяльності і способі мислення» [21, с. 375]. О. Балинська наголосила: «оскільки у семіотиці всі знаки діляться на мовні та позамовні, то і правові знаки можна поділити на такі ж категорії. До позамовних правових знаків дослідниця віднесла і знаки-символи (безпосередньо не пов'язані з предметами і відображуваними їх властивостями)» [21, с. 370–371].

М. Андріанов також доводить, що різновидом знака є символ-образ, котрий, як і знак, представляє інші (зазвичай, дуже різноманітні) образи, змісти, відносини, тобто, символ має знакову природу, він наділений усіма властивостями знака, але їх необхідно розрізняти. Для знака багатозначність – явище негативне, оскільки чим однозначніше розшифровується знак, тим конструктивніше він може бути використаний. Символ, навпаки – чим багатозначніший, тим змістовніший. Тож, стверджує М. Андріанов, символ – це самостійне, наділене власною цінністю виявлення реальності, в значенні і силі якої він, на відміну від знака, бере участь [12, с. 36–37].

За висновком М. Коцоліно, знак має не лише комунікативний характер – він може виражати також поведінкову і/чи фізіологічну реакцію чи особистісний

стиль, наприклад, в одязі чи у вимові. Символ же – це сигнал, котрий щось замінює. Його використання є результатом соціальної домовленості. Символ, на відміну від знака, спрямований на мету і має власне комунікативний характер [256, с. 26].

Символи значною мірою впливають на людей, на формування відносини між ними. За допомогою символів людина може виражати і свої погляди. Використання окремих видів символів регламентується законодавством держав. Так, в Україні прийнятий Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04. 2015 р. (далі – Закон України від 09.04. 2015 р.) [391]. Згідно з ним, комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 рр. в Україні та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим проголошені злочинними, тобто такими, що здійснювали численні порушення прав людини, зокрема обмежували свободу вираження поглядів, свободу преси, не допускали плюралізму думок.

Закон України від 09.04. 2015 р. містить перелік символів комуністичного тоталітарного режиму (п. 4. ч. 1 ст. 1) та символів націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму (п. 5 ч. 1 ст. 1). До такої символіки віднесене будь-яке зображення символів СРСР, УРСР (УСРР) (державних прапорів, гербів тощо), їхні гімни; символи комуністичної партії; пам'ятники, написи, зображення, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії чи у вищих органах влади цього періоду тощо (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України від 09.04. 2015 р.). На нашу думку, перелік видів символів комуністичного тоталітарного режиму є доволі об'ємним, але не зовсім зрозумілим [687, с. 61]. З огляду на це, є потреба в Законі України від 09.04. 2015 р. скласти чіткіший їх перелік.

Закон України від 09.04. 2015 р. містить визначення поняття пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (п. 2 ч. 1 ст. 1), в якому йдеться і про публічне використання продукції з символікою комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського)

тоталітарних режимів. Це означає, що законодавство України визнає – за допомогою самих лише символів може здійснюватися пропагування певних ідей, поглядів.

Загалом, згідно з Законом України від 09.04. 2015 р., не допускається виготовлення, поширення, публічне використання символіки зазначених тоталітарних режимів (ч. 1 ст. 4). При цьому законодавством передбачені випадки, на які така заборона не поширюється – це приватні колекції, бібліотечні фонди, тематичні виставки, твори мистецтва (створені до набуття чинності Закону України від 09.04. 2015 р.), наукова діяльність, антикварна торгівля тощо (ч. 3 ст. 4 Закону України від 09.04. 2015 р.).

Використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного тоталітарних режимів (за умови, що це не призводить до пропаганди злочинного характеру цих режимів) дозволяється також у: 1) матеріалах навчального, освітнього, наукового характеру (підручниках, посібниках тощо); 2) у творах мистецтва, створених після набуття чинності Закону України від 09.04. 2015 р.

В Україні передбачена кримінальна відповідальність за виготовлення, поширення та публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. За такі діяння допускається покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої (ч. 1 ст. 436-1 КК України). Кваліфікуючими ознаками цього складу злочину є 1) вчинення його особою – представником влади; 2) вчинення його повторно; 3) здійснення організованою групою; 4) задіяння ЗМІ при його вчиненні (ч. 2 ст. 436-1 КК України).

Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачена адміністративна відповідальність за виготовлення та пропаганду георгіївської (гвардійської) стрічки (ст. 173-3) [202].

У 2015 р. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Бюро демократичних інститутів та прав людини (далі – БДІПЛ) ОБСЄ (ОБСЄ/БДІПЛ) дали Спільний проміжний висновок щодо Закону України від 9.04. 2015 р. [564]. Згідно з ним, Україна має право забороняти чи навіть

криміналізувати використання певної символіки та пропаганди тоталітарних режимів. При цьому зроблене застереження: така криміналізація діянь повинна відповідати вимогам Євроконвенції та інших міжнародних документів у галузі прав людини, а також узгоджуватися з Конституцією України (п. 116).

Венеціанська комісія та ОБСЄ/БДПЛ зазначили, що хоча Закон України від 09.04. 2015 р. можна вважати таким, що має на меті досягнення законних цілей, він не є настільки чітким, точним, щоб особа могла 1) завчасно передбачити законність чи протизаконність своїх дій, 2) запобігти свавільному втручанню органів державної влади (п. 118).

Венеціанська комісія та ОБСЄ/БДПЛ надали Україні слушні, на нашу думку, рекомендації, спрямовані на вдосконалення Закону України від 09.04. 2015 р. Вони стосуються

а) *символіки*: для забезпечення чіткості та конкретності Закон має містити менш розлогий і виключний перелік забороненої символіки;

б) *пропаганди* – це поняття має бути чітко визначеним, особливо якщо воно застосовується з метою криміналізації певних дій;

в) *заперечення злочинів* – відповідні положення мають бути пов'язані з конкретними складами злочинів, а не просто вказувати на «злочинну природу» режимів загалом, що є надто розпливчастим;

г) *санкцій* – лише ті дії, що становлять дійсну загрозу для суспільства, повинні передбачати кримінальну відповідальність, пропорційну тяжкості вчиненого злочину. Лише демонстрування символіки чи використання назви каратися позбавленням волі не повинні (п. 119).

Для порівняння варто розглянути положення законодавства Російської Федерації щодо використання символіки. Так, Федеральним Законом Російської Федерації «Про протидію екстремістській діяльності» (2002 р.) передбачено, що така діяльність (екстремізм) включає, серед інших її визначень, також пропаганду і публічну демонстрацію нацистської атрибутики (символіки) або подібних до неї атрибутів (символік), публічне демонстрування атрибутики чи символіки екстремістських організацій (ч. 1 ст. 1) [599]. За вказані діяння в Російській

Федерації настає кримінальна і адміністративна відповідальність. Федеральний Закон Російської Федерації «Про протидію екстремістській діяльності» був гостро розкритикованим міжнародними органами, правозахисними організаціями [313].

Кодексом Російської Федерації про адміністративні правопорушення від 30.12. 2001 р. передбачена адміністративна відповідальність за: 1) пропаганду або публічну демонстрацію атрибутики чи символіки, забороненої законодавством (нацистської, екстремістських організацій тощо) (ч. 1 ст. 20.3); 2) виготовлення або реалізація з метою пропаганди чи придбання з метою збуту або пропаганди нацистської й іншої атрибутики та символіки, забороненої законодавством (ч. 2 ст. 20.3) [201].

Кримінальним кодексом Російської Федерації від 13.06. 1996 р. передбачається кримінальна відповідальність за публічні заклики до здійснення екстремістської діяльності (ст. 280) [582]. Йдеться також про заклики з використанням забороненої законодавством символіки, атрибутики. Кваліфікуючими ознаками цього складу злочину є вчинення його з використанням ЗМІ чи інформаційно-телекомунікаційних мереж, зокрема мережі Інтернет (ч. 2 ст. 280).

Отже, в Російській Федерації за використання символіки, атрибутики, забороненої законом, на законодавчому рівні передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність, на відміну від законодавства України. Водночас у правозастосовній практиці державних органів Російської Федерації поняття екстремістської діяльності тлумачиться дуже широко, в результаті чого до кримінальної відповідальності притягуються люди за вираження своїх поглядів у будь-якій формі, зокрема з використанням символіки, які не сприймаються в цій державі.

Після набуття чинності Закону України від 09.04. 2015 р. в нашій державі почала формуватися судова практика з розгляду кримінальних справ за ст. 436-1 КК України. Приклад 1: 19 травня 2017 р. була винесена ухвала Якимівського районного суду Запорізької області (справа № 330/871/17) [595], якою задоволено скаргу ОСОБИ_1 на бездіяльність слідчого Якимівського ВП Мелітопольського

ВП ГУНП в Запорізькій області щодо невнесення повідомлення про кримінальне правопорушення за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436-1 КК України, до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Згідно з матеріалами справи, в Інтернеті на сайті «Якимівка СТ» Якимівської районної газети, а також на сторінці соціальної мережі ВКонтакте «Якимівка ОНЛАЙН» були опубліковані фотографії, на яких зображено проведення 09.05. 2017 р. в смт. Якимівка Запорізької області масової організованої ходи з використанням забороненої в Україні державної символіки СРСР у вигляді червоних прапорів та іншої атрибутики, в якій відтворюється поєднання серпа, молота і п'ятикутної зірки.

Приклад 2: вироком Галицького районного суду м. Львова від 04.05. 2017 р. (справа № 461/2949/17) ОСОБУ_1 визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 436-1 КК України [70]. Судом встановлено, що ОСОБА_1 в період з травня 2015 по квітень 2016 р., використовуючи власний ноутбук, свідомо поширював у соціальній мережі Facebook комуністичну ідеологію, друкуючи публікації, в яких, згідно з висновком лінгвістичної експертизи №56/205 від 27.03. 2017 р., містяться елементи пропаганди комуністичної ідеології. ОСОБА_1 викладала тенденційну інформацію, спрямовану на ідеалізацію та популяризацію комуністичної ідеології, публічно використовуючи символіку комуністичного режиму, до якої належать публікації, присвячені особі, яка обіймала керівну посаду у вищих органах влади радянського періоду, її філософсько-політична цитата, а також загальновідомі комуністичні гасла.

Невербальні засоби вираження поглядів часто використовуються під час мітингів, демонстрацій, протестів. Наприклад, за допомогою невербальних засобів члени групи Ztohoven (Стоховен) виразили свій протест проти низки дій і заяв Президента Чеської Республіки Мілоша Земана. Так, вони вивісили над Празьким градом гігантські червоні труси-боксерки, замість президентського штандарта. Мітингувальники були обурені тим, що президент держави виступає проти навчання дітей-інвалідів у звичайних загальноосвітніх школах; що він, відвідуючи Китай, віддав данину поваги армії, яка втопила в крові студентський рух – на

тому самому місці, де це сталося [449].

Невербальні засоби вираження поглядів особливо часто використовують активістки міжнародного громадського руху «Фемен», відомі своїми своєрідними акціями протесту шляхом оголення грудей. Наприклад, у липні 2017 р. активістка цього руху протестувала проти візиту в Україну Президента Білорусії О. Лукашенка, якого члени «Фемен» вважають диктатором. В Адміністрації Президента України на зустрічі глав держав, активістка, яка опинилася там за фальшивим посвідченням журналіста, оголилась і вигукувала «Живе Білорусь» [565].

Яскравим прикладом прецедентної практики ЄСПЛ щодо захисту свободи вираження поглядів у невербальній формі є справа *«Швидка проти України»* (*«Shvydka v. Ukraine»*) від 30.10. 2014 р. [627]. Справу було розпочато за заявою громадянки України Г. Швидкої (далі – заявниця), поданої до ЄСПЛ 21.03. 2012 р. Заявниця стверджувала, що було порушено її право на свободу вираження поглядів за ст. 10 Євроконвенції та право на апеляційне оскарження (ст. 2 Протоколу № 7 до Євроконвенції). Зміст цієї справи полягав у такому: 24.08. 2011 р. з нагоди Дня незалежності України за участі Президента України (яким на той час був В. Янукович) відбулася офіційна церемонія покладання вінка до пам'ятника Т. Шевченку. Заявниця як член опозиційної політичної партії «Батьківщина» брала участь у публічному її зібранні. Після урочистостей вона підійшла до вінка, покладеного В. Януковичем, та відірвала частину стрічки з написом «Президент України В. Ф. Янукович», не пошкодивши його. Так заявниця проявила свою позицію, що з низки причин В. Янукович не може бути Президентом України.

30.08. 2011 р. Шевченківський районний суд м. Києва визнав заявницю винною у вчиненні дрібного хуліганства та наклав на неї стягнення у вигляді адміністративного арешту терміном на десять діб. Апеляційний суд м. Києва 21.09. 2011 р. своєю постановою залишив рішення суду першої інстанції без змін. Заявниця на той час вже відбула покарання у повному обсязі.

Розглянувши цю справу, ЄСПЛ констатував, що заявниця своїм вчинком

намагалася поширити серед людей, що стояли навколо неї, певні ідеї щодо Президента. Тому цей вчинок було визнано формою вираження політичних поглядів. ЄСПЛ взяв до уваги і те, що заявниця належала до опозиційної політичної партії «Батьківщина», керівник якої, Ю. Тимошенко, на той час відбувала покарання у вигляді позбавлення волі.

ЄСПЛ прийняв справедливе рішення про те, що мало місце втручання у свободу вираження поглядів заявниці і, відповідно, було порушено ст. 10 Євроконвенції (п. 38).

Щоправда, не всі судді ЄСПЛ погодилися повністю з таким рішенням. Так, суддя Де Гаetano висловив окрему позицію [332]. Він, зокрема, зазначив, що загалом проголосував за те, що у цій справі було порушення ст. 10 Євроконвенції, але не був згоден з тим, що заявницю визнано винною у дрібному хуліганстві, застосоване ж до неї стягнення, на його думку, не відповідало вимозі щодо законності (п. 39 рішення ЄСПЛ). Заявницю було притягнуто до адміністративної відповідальності за ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення за дрібне хуліганство, під яким розуміється нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян [202].

Суддя Де Гаetano зауважив, що з боку заявниці не було нецензурної лайки у громадському місці. Що ж стосується інших ознак дрібного хуліганства – образливого чіпляння до громадян або інших подібних дій, що порушують громадський порядок і спокій громадян, то вони є загальними та нечіткими. Відтак, на думку судді, у підсумку втручання у право заявниці на свободу вираження поглядів не було «встановлене законом», а отже, не було потреби розглядати питання щодо легітимної мети втручання або чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві». Вважаємо, що Окрема думка судді Де Гаetano є слушною і її треба брати до уваги. Зокрема, необхідно внести відповідні уточнення до ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення, конкретизувавши «інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян» як ознаку дрібного хуліганства.

3.2 Засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи вираження поглядів

3.2.1 Загальні положення

ЗМІ є важливим, обов'язковим інститутом громадянського суспільства. Вони забезпечують пряму участь громадян у демократичному управлінні суспільством шляхом здійснення права вільно висловлювати свої погляди, думки, переконання тощо. До того ж ЗМІ істотно збагачують механізм вироблення й ухвалення різноманітних рішень у суспільстві (політичних, економічних, культурних тощо).

Слушною є думка В. Снеткова про те, що ЗМІ відіграють надзвичайно важливу роль в інтеграційних процесах завдяки своїм універсальним властивостям – загальності, всеосяжності, всепроникливості в життєве середовище суспільства. Своє призначення ЗМІ реалізують в оперативному задоволенні потреб всіх суб'єктів масового комунікаційного процесу в якісній і актуальній інформації, необхідній для оптимального функціонування суспільства. Рівень і ефективність розвитку ЗМІ визначається насамперед за ступенем свободи суспільства [554]. А. Кротов наголошує на особливій ролі у сучасних умовах ЗМІ – саме вони повинні забезпечувати людині реалізацію інформаційної свободи у всіх сферах життя, контроль за діями держави, надаючи об'єктивну, достовірну й актуальну інформацію [268].

За допомогою ЗМІ громадяни одержують важливу інформацію про діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, а також про правопорушення, вчинені посадовими особами. Наприклад, Є. Зозуля наголошує, що з другої половини 90-х рр. керівництво МВС України доволі результативно реалізовує принцип відкритості та прозорості діяльності органів міліції (сьогодні поліції) [179, с. 155]. Зокрема, визначені заходи забезпечення вільного одержання журналістами статистичних даних, інформації та офіційних документів, відкритих за режимом доступу [179, с. 157].

Свобода вираження поглядів повною мірою і найефективніше реалізується саме за допомогою ЗМІ. У ст. 22 Закону України «Про інформацію» передбачено, що ЗМІ – це засоби, призначені для публічного поширення друкованої й аудіовізуальної інформації. Вітчизняний дослідник О. Кравчук, узагальнивши ознаки ЗМІ, відображені в законодавстві України, яке регулює їх діяльність, визначив їх поняття так: «Це юридичні особи, які здійснюють соціально-комунікативну діяльність на підставі державної реєстрації з метою виробництва, зберігання і публічного поширення інформації» [259, с. 126]. В. Гвоздєв стверджує, що «свобода ЗМІ – це сумарна свобода друкованих і електронних ЗМІ як двох головних підсистем журналістики» [83, с. 15].

Отже, залежно від видів ЗМІ, за допомогою яких може реалізуватися свобода вираження поглядів, можна виокремити такі види цієї можливості суб'єктів: 1) свобода вираження поглядів у друкованих ЗМІ (пресі) – у газетах, журналах, бюлетенях тощо; 2) свобода вираження поглядів в аудіовізуальних ЗМІ (радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис тощо) [674, с. 156].

У низці міжнародних документів всесвітнього та регіонального значення відображені окремі правові аспекти діяльності ЗМІ, реалізації свободи вираження поглядів в ЗМІ. Так, у Резолюції Комісії ООН з прав людини про права на свободу переконань і їх вільне вираження (2002 р.) наголошено, що уряди повинні поважати свободу вираження думок в ЗМІ та комунікації, зокрема, поважати видавничу незалежність ЗМІ та заохочувати урізноманітнення джерел інформації (п. 13) [472].

У преамбулі Резолюції 12/16 «Свобода поглядів і їх вільне вираження» Ради ООН з прав людини (2009 р.) [474] зазначено, що всі види ЗМІ відіграють важливу роль у здійсненні, заохоченні та захисті права на свободу поглядів та в їхньому вільному вираженні. У цьому документі звернено увагу також на таку важливу проблему, як зростання у світі концентрації ЗМІ, що може обмежувати плюралізм думок (е) п. 3).

Рада ООН з прав людини у Резолюції 12/16 сформулювала слушні, на нашу думку, рекомендації державам, а саме (п. 5): 1) поважати свободу вираження

поглядів в ЗМІ, незалежність їх редакційної політики; 2) сприяти плюралістичному підходу до інформації і вираженню різних поглядів шляхом заохочення розмаїття власності на засоби інформації та джерела інформації, включаючи ЗМІ, зокрема через прозорі системи ліцензування й ефективні норми, що регулюють надмірну концентрацію власності на засоби інформації в приватному секторі; 3) утримуватися від застосування заходів у вигляді тюремного ув'язнення або накладення штрафів за правопорушення у зв'язку з засобами інформації, які не відповідають тяжкості вчиненого правопорушення.

У 2003 р. на всесвітній зустрічі на вищому рівні ООН з питань інформаційного суспільства в Женеві була прийнята Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті». У ній особливо наголошено на важливості принципів свободи друку і свободи інформації, а також на незалежності, плюралізмі і розмаїтті ЗМІ, які є основною складовою інформаційного суспільства. Разом з тим, у розглядуваній декларації зроблене слушне застереження, що ЗМІ повинні відповідально використовувати і трактувати інформацію, згідно з найвищими етичними і професійними стандартами (п. 55) [108].

Значну кількість документів з питань ЗМІ, можливостей вираження поглядів за їх допомогою прийнято ЮНЕСКО самостійно або спільно з ООН. Так, у 1997 р. Європейський семінар, організований ООН і ЮНЕСКО, прийняв Софійську декларацію «Зі зміцнення незалежних і плюралістичних засобів інформації (особливо в країнах Центральної і Східної Європи)» [558]. У ній слушно, на нашу думку, наголошено, що ЗМІ повинні виконувати дві важливі функції: поширювати інформацію, ідеї, що становлять суспільний інтерес, та здійснювати моніторинг за діяльністю державних органів влади та їх посадовими особами.

У Віндхукській декларації про сприяння розвитку незалежної та плюралістичної африканської преси (ООН, ЮНЕСКО, 1991 р.) окреслено поняття незалежної преси як вільної від державного, політичного й економічного контролю (п. 2), а також наголошено, що плюралізм преси, передбачає ліквідацію

всіх форм монополії й існування якомога більшої кількості газет, журналів та періодичних видань (п. 3) [64].

Значну кількість документів, присвячених свободі вираження поглядів за допомогою ЗМІ, прийнято також Радою Європи. Однак, необхідно наголосити, значна частина їх має рекомендаційний характер. Україна як член Ради Європи повинна брати до уваги та застосовувати положення та рекомендації, відображені в таких документах. До них, зокрема, належить Європейська конвенція про транскордонне телебачення (Рада Європи, 05.05.1989 р.) [150] (у 2008 р. ратифікована Законом України [415]).

У системі рекомендаційних документів Ради Європи, присвячених ЗМІ, варто виокремити такі: Рекомендація № R (96) 10 «Про гарантії незалежності громадського телерадіомовлення» (Комітет міністрів Ради Європи, 11.09.1996 р.) [514]; Рекомендація № R (97) 21 «ЗМІ та сприяння культурі терпимості» (Комітет міністрів Ради Європи, 30.10.1997 р.); Рекомендація № R (99) 1 «Про заходи щодо сприяння плюралізму у ЗМІ» (Комітет міністрів Ради Європи, 19.01.1999 р.) [507]; Рекомендація № R (97) 19 «Про показ насильства електронними ЗМІ» (Комітет міністрів Ради Європи, 30.10.1997 р.) [517] та інші.

В Україні ухвалено низку нормативно-правових актів, присвячених можливості виражати погляди за допомогою ЗМІ. У їх системі можна виокремити такі базові законодавчі акти:

– Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. (у редакції Закону України від 13.01.2011 р.) [399];

– Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. [387];

– Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23.09.1997 р. [408];

– Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23.09.1997 р. [383] та інші [382, 395].

За допомогою ЗМІ, будь-які суб'єкти незалежно від їх виду, статусу тощо, можуть: 1) виражати свої погляди та погляди інших учасників суспільства; 2) отримувати, знаходити інформацію про погляди різних суб'єктів; 3) формувати свої погляди; 4) впливати на формування поглядів членів суспільства; 5) змінювати свої погляди; 6) відмовлятися від своїх поглядів, спростовувати їх тощо [674, с. 155].

Зазначені можливості суб'єктів проголошуються в законодавстві держав. Наприклад, у Законі Латвійської Республіки «Про пресу та інші засоби масової інформації» (20.12.1990 р.) закріплено, що будь-яка особа, будь-які групи осіб, органи державних установ і підприємств та організацій усіх видів мають право вільно виражати свої погляди і думки, поширювати повідомлення у пресі та в інших ЗМІ, отримувати за їх посередництвом інформацію з будь-якого питання суспільного життя, що їх цікавить (ст. 1) [328].

Шляхом вираження поглядів у ЗМІ здійснюється як безпосередній, так і опосередкований вплив на свідомість суб'єктів суспільства загалом і на окремі її «елементи» зокрема. Саме цим пояснюється особливе місце ЗМІ в сучасному суспільстві. Вираження поглядів впливає на емоційно-чуттєву сферу особистості та, безперечно – на інтелектуальну. За слушним зауваженням Н. Габор, «функціонування ЗМІ в суспільстві несе споживачам як свої позитиви, так і негативи» [79, с. 240]. Відповідно, працівники ЗМІ повинні усвідомлювати важливість своєї діяльності і дотримуватися етичних, професійних принципів. Згідно з Законом України «Про захист суспільної моралі», не допускається пропаганда в електронних та інших ЗМІ культу насильства, жорстокості, поширення порнографії (ч. 2 ст. 5).

Вираження поглядів у ЗМІ, які можуть ґрунтуватися на недостатніх і не повністю визначених даних, мати оціночний характер, інколи призводить до цілої низки порушень можливостей суб'єктів, наприклад, права на честь, гідність, ділову репутацію тощо. Законодавство держав та юридична практика повинні брати до уваги сутність такого феномена, як погляди, при вирішенні конкретних справ. Позитивною є правотлумачна практика ЄСПЛ щодо захисту свободи

вираження поглядів у нашому контексті. Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає, що необхідно чітко розрізняти виклад фактів та оціночні судження, оскільки факти можна перевірити, правдивість же оціночних суджень доведенню не підлягає. Наприклад, у рішенні, ухваленому 27.03.2008 р. у справі «*Azevedo проти Португалії*» («*Azevedo v. Portugal*»), ЄСПЛ постановив, що було порушення ст. 10 Євроконвенції, яке виявилось у засудженні заявника за наклеп – йшлося про факт критики ним наукової праці. Коментарі заявника були оціночними судженнями, а тому доводитись не повинні були [702].

Важливою гарантією свободи вираження поглядів є проголошення в міжнародних та національних документах принципу про заборону цензури. Так, у Софійській декларації «Зі зміцнення незалежних і плюралістичних засобів інформації (особливо в країнах Центральної і Східної Європи)» засуджено будь-які форми прямої або непрямой цензури [558]. Комісія ООН з прав людини у своїй Резолюції «Про права на свободу переконань і вільне їх вираження» (2002 р.) наголосила, що неправомірним обмеженням свободи вираження поглядів є застосування цензури (п. 13) [472].

Рада ООН з прав людини, у Резолюції 12/16 «Свобода поглядів і їх вільне вираження» (2009 р.) висловила стурбованість з приводу значної кількості випадків цензури, спрямованої проти осіб, які здійснюють, прагнуть заохочувати або захищати свободу вираження поглядів (проти працівників ЗМІ, зокрема журналістів, письменників, користувачів Інтернету, правозахисників) (п. 3).

Принцип заборони цензури проголошено у конституціях багатьох держав світу. Наприклад:

1) Конституція Ісландії (1944 р.): «Цензура і будь-які інші обмеження свободи преси ніколи не можуть бути встановлені» (ст. 72) [231, с. 27];

2) Конституція Латвійської Республіки (1922 р.): «Цензура заборонена» (ст. 100) [229, с. 315];

3) Основний закон Федеративної Республіки Німеччини (1949 р.): «Цензури не існує» (ч. 1 ст. 5) [338, с. 581];

4) Конституція Великого герцогства Люксембург (1868 р.): «Цензура ніколи

не може бути встановлена» (ст. 24) [221].

Виняткові випадки цензури допускаються конституційними актами деяких держав. Наприклад, у Конституції Князівства Ліхтенштейн (1921 р.) зафіксовано, що «цензура може встановлюватися тільки щодо публічних виступів та виставок» (ст. 40) [225, с. 380].

У законодавстві України принцип заборони цензури зафіксований. Так, у Конституції України проголошено, що цензура заборонена (ч. 3 ст. 15). Цензура забороняється і Законом України «Про інформацію», де її поняття окреслено так: «Це будь-яка вимога, спрямована, зокрема, до журналіста, ЗМІ, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, узгоджувати інформацію до її поширення або накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації. Ця заборона не поширюється на випадки, коли попереднє узгодження інформації здійснюється на підставі закону, а також у разі накладення судом заборони на поширення інформації» (ч. 1 ст. 24). Закон України «Про телебачення і радіомовлення» не допускає цензури інформаційної діяльності телерадіоорганізації (ч. 1 ст. 5).

Зарубіжний дослідник Ю. Вільке стверджує, що цензура як засіб контролю обміну інформацією існувала ще з часів класичної античності. Однак вона стало значно впливовішою з винаходом друку. Спочатку церква нав'язувала цензуру, з часом – державні установи. У ХХ ст. новоутворені ЗМІ (кіно, радіо та телебачення) стали предметом цензури та заходів контролю. Сучасні тоталітарні режими були задіяні у масовому придушенні свободи вираження поглядів в цих ЗМІ [744].

На жаль, в Україні все ще фіксуються випадки цензури. Наявність цензури – це одна з ключових проблем в Україні у сфері реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ. Так, з січня по жовтень 2018 р. ІМІ зафіксував два випадки цензури [30]; у 2017 р. – шість випадків цензури [580]. Для порівняння: у січні–лютому 2014 р. було зафіксовано – десять випадків цензури [32]; у квітні 2014 р. – 21 [28]; у лютому 2015 р. – 0 [33]. Це означає, що у першому півріччі 2018 р., у 2017 р., порівняно з 2014 р., кількість випадків цензури суттєво

зменшилася.

У законодавстві України не передбачено кримінальної відповідальності за вчинення цензури, хоча в законодавстві інших держав особи, звинувачені у здійсненні цензури, несуть таку відповідальність. Так, у 2013 р. Кримінальний кодекс Республіки Молдови (2002 р.) був доповнений новою статтею (ст. 180-2), в котрій закріплений склад злочину – цензура та покарання за неї [583]. Зокрема, передбачено, що «цензура – це необґрунтоване спотворення журналістського матеріалу або необґрунтована заборона поширювати будь-яку інформацію керівництвом публічного ЗМІ» (ч. 1 ст. 180-2). За вчинення такого злочину передбачене покарання у вигляді штрафу з позбавленням або без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

У ч. 2 ст. 180-2 Кримінального кодексу Республіки Молдови передбачена кримінальна відповідальність за вказівки ЗМІ або його працівникам щодо видавничої діяльності з боку державного службовця або особи, яка займає відповідальну державну посаду, а також за перешкоджання будь-яким іншим способом тиражуванню або поширенню інформації. За вказані діяння передбачене покарання у вигляді штрафу з позбавленням або без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

В. Павликівський пропонує доповнити КК України новою статтею – ст.171-2 Цензура. Цензуру дослідник окреслює як «незаконну вимогу службової особи органів державної влади або органів місцевого самоврядування, спрямовану до журналіста, ЗМІ, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача або інших осіб узгоджувати інформацію до її поширення, або незаконне накладання заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації» [341, с. 422]. За вказані діяння пропонується встановити покарання у вигляді штрафу чи арешту або обмеження волі з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Загалом підтримуємо пропозицію В. Павликівського щодо встановлення кримінальної відповідальності за цензуру в Україні. Одне зауваження: у запропонованому ним складі злочину необхідно конкретизувати

формулювання «інших осіб», щоб у майбутньому не виникало неоднозначного, довільного тлумачення.

Одним із важливих напрямів діяльності ЗМІ є правове інформування населення. Вітчизняний правознавець О. Денісова правове інформування у ЗМІ окреслила так: «Це інститут інформаційного права, сукупність норм, що регулюють систему заходів, які здійснюються ЗМІ стосовно поширення інформації про правову дійсність у державі» [116, с. 14]. На її думку, таке інформування може бути як нормативне (поширення відомостей про нормативно-правові акти), так і ненормативне (поширення відомостей про правотворчу, правозастосовну, інтерпретаційно-правову тощо діяльність держави та інших суб'єктів) [116, с. 15]. На нашу думку, сучасні ЗМІ не приділяють достатньо уваги правовому інформуванню населення. Як приклад: у першому півріччі 2018 р. в Україні друковані ЗМІ видавали 14 газет юридичного призначення (загальний тираж – 3097, 3 тис. примірників) (для порівняння: газет релігійного змісту – 43; педагогічного – 69; медичного – 41) [67]. Безперечно, така мала кількість газет юридичного призначення не сприяє підвищенню рівня правової свідомості громадян. Разом з тим, випуск друкованими ЗМІ періодичних і продовжуваних видань офіційного, нормативного призначення є більшим, ніж газет, і становить 30 одиниць (загальний тираж – 798, 7 тис. примірників) [67]. Попри дещо більшу їх кількість, ніж газет юридичного змісту, без сумніву, їх випуск також необхідно нарощувати. На нашу думку, варто також більше створювати і транслювати передач, присвячених законодавству держави, офіційному його тлумаченню та практиці застосування. Це сприятиме підвищенню правової свідомості, зокрема правової культури, громадян.

3.2.2 Друковані засоби масової інформації як спосіб здійснення свободи вираження поглядів

Терміном «друковані ЗМІ (преса)» в Україні позначаються видання періодичні і такі, що продовжуються, які виходять під постійною назвою з

періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»). У МПГПП (ст. 19) прямо передбачена можливість людини виражати погляди в друкованій формі. Право на вираження поглядів у друкованій формі захищає і ст. 10 Євроконвенції. У Конституції України наголошено на письмовій формі здійснення низки інформаційних прав (ч. 2 ст. 34). Свободу слова та можливість вільного вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань проголошено також у Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (ст. 2).

І хоча у сучасному світі інтенсивно розвиваються новітні форми вираження поглядів, наприклад, аудіовізуальні, друкована форма все ж надалі має важливе значення й активне використання. погоджуємося з Н. Кошаковою-Костицькою, що «друковане слово не лише поширює думки, ідеї чи почуття у даний час, а й зберігає їх на майбутнє, передаючи пережиті сучасними поколіннями хвилювання та пристрасті їх нащадкам» [278, с. 129]. А. Клімчак також справедливо наголошує, що друковані ЗМІ зберігають своє значення як гарантованого міжнародними документами і угодами, доволі ефективного засобу реалізації права на свободу оперативного отримання і поширення інформації [199].

В Україні ухвалено низку нормативно-правових актів, які містять юридичні гарантії забезпечення можливості виражати погляди саме за допомогою друкованих ЗМІ, а саме: – Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р.; – Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» від 24.12.2015 р. [427]; – Закон України «Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок» від 20.05.2010 р. [411]; – Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості відносин власності стосовно засобів масової інформації» від 04.07.2013 р. [379] та інші [384, 362].

Свобода вираження поглядів у друкованих ЗМІ (пресі) тісно пов'язана зі свободою преси. На думку В. Гвоздева, свобода преси – це «(гарантоване) право або (гарантована) можливість вільно засновувати, видавати, редагувати, читати, розповсюджувати друковані ЗМІ на свій вибір, володіти, користуватися ними та публікуватися в них» [83, с. 15]. На нашу думку, свобода преси є ширшим поняттям, яке охоплює можливість виражати погляди у друкованих ЗМІ.

В Україні друковані ЗМІ видаються державною мовою, а також іншими мовами. Стиль і лексика друкованих ЗМІ повинні відповідати загально визнаним етично-моральним нормам. Вживання лайливих і брутальних слів не допускається (ч. 1, 2 ст. 4 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»).

На офіційному сайті Державного комітету телебачення і радіомовлення України наведені статистичні дані про випуск друкованих ЗМІ в Україні, а також відображений перелік видавничої продукції держави-агресора, на ввезення якої не надано дозволів [350]. Так, у 2017 р. випуск книг і брошур в Україні становив 22 047 (з них українською мовою – 15 789, російською – 3886), решта – мовами інших нацменшин [66]. Для порівняння: станом на січень 2014 р. випуск книг і брошур в Україні був більший, ніж у 2017 р., і становив 26 323 (з них, українською мовою – 16 310, російською – 7198, англійською – 509, німецькою – 73, польською – 24) [68].

У першому півріччі 2018 р. в Україні виходило 3085 друкованих ЗМІ. З них – 1397 газет (українською мовою – 790 (загальний тираж 207 201,6 тис. примірників), російською – 400 (загальний тираж 386 991,8 тис. примірників), англійською – 1, польською – 2, українською та російською мовами – 185, двома мовами – 5, декількома мовами – 8 тощо [67]. Для порівняння: станом на січень 2014 р. виходило 2270 (зокрема 33 додатки) газет українською мовою та мовами народів світу, з них українською – 1191, російською – 835, англійською – 4, кримськотатарською – 1, німецькою – 2, польською – 4, українською та російською мовами – 209, українською й англійською мовами – 2 тощо [68]. Наведені статистичні дані дають підстави стверджувати, що в першому півріччі

2018 р., порівняно з 2014 р., кількість газет в Україні зменшилася на 873 одиниці. Попри те, що більше половини газет у першому півріччі 2018 р. видавалось українською мовою, їх загальний тираж був значно меншим, ніж газет російськомовних. У вказаний період кількість російськомовних газет зменшилася з 835 до 400 одиниць.

Як свідчать статистичні дані щодо випуску періодичних і продовжуваних видань (крім газет) в Україні, загалом тенденція невтішна. У першому півріччі 2018 р. випускалося 1688 таких видань (з них українською мовою – 580 (загальний тираж 8 311,7 тисяч примірників), російською – 212 (загальний тираж 19 488,0 тисяч примірників), українською та російською мовами – 274, англійською – 43) [67]. Для порівняння: у 2014 р. видавалося 3259 періодичних і продовжуваних видань (крім газет) українською мовою та мовами народів світу (з них українською – 1183, російською – 638, українською та російською – 798, англійською – 28) [68]. Отже, у першому півріччі 2018 р. випуск періодичних і продовжуваних видань (крім газет) в Україні, порівняно з 2014 р., скоротився на 1571 одиницю.

Як свідчать наведені дані, незважаючи на тенденцію до зменшення в Україні випуску російськомовних друкованих ЗМІ, їх кількість залишається доволі великою. Занепокоєння викликає факт, що при більшій кількості україномовних газет, їх загальний тираж значно менший, ніж газет російськомовних. Тенденція до зменшення випуску друкованих ЗМІ доволі виразна. На нашу думку, необхідно збільшувати кількість, обсяг випуску друкованих ЗМІ українською мовою та мовами ЄС. Така пропозиція є особливо актуальною, важливою в сучасних умовах України, коли відбувається збройна агресія з боку Російської Федерації, адже підтримка державою видань українською мовою, а не мовою держави-агресора є важливим засобом боротьби з ворогом. Прагнення України бути повноправним членом ЄС також повинно бути стимулом для нашої держави щодо збільшення випуску друкованих ЗМІ мовами цієї організації. Друковані ЗМІ українською мовою мають бути важливим засобом формування поглядів людини, особливо молодого покоління, на шляху розбудови

української держави, підвищення значення української мови, звичаїв, традицій українського народу. Друковані ЗМІ також повинні обов'язково поширюватися за сприяння держави на тимчасово окупованих територіях України у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

Для збільшення кількості й обсягу випуску друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС повинна бути сформована більш дієва нормативно-правова основа в Україні, в якій мають бути передбачені форми підтримки таких видань державою, зокрема стимулювання їх випуску тощо.

Згідно з Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», право на заснування друкованого ЗМІ в Україні мають: 1) громадяни України, громадяни інших держав та особи без громадянства, не обмежені у цивільній правоздатності та цивільній дієздатності; 2) юридичні особи України та інших держав; 3) трудові колективи підприємств, установ і організацій на підставі відповідного рішення загальних зборів (конференції) (ч. 1 ст. 8).

Друковані ЗМІ, що видаються на території України, незалежно від сфери розповсюдження, тиражу і способу його виготовлення, підлягають обов'язковій державній реєстрації (ст. 11 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»). Окрім зазначеного Закону України, порядок державної реєстрації друкованих ЗМІ регулюють також підзаконні нормативно-правові акти: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 р. «Про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації, інформаційних агентств та розміри реєстраційних зборів» [384]; Положення про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації в Україні, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 21.02.2006 р. (у редакції наказу Міністерства юстиції від 23.04.2007 р.) [362]. Не всі вчені підтримують положення законодавства України про обов'язкову державну реєстрацію друкованих ЗМІ. Так, В. Середюк пропонує скасувати процедуру дозвільної реєстрації друкованих

ЗМІ [545, с. 15]. Рекомендація щодо скасування процедури дозвільної реєстрації друкованих ЗМІ міститься в узагальненій доповіді правозахисних організацій «Права людини в Україні 2009 – 2010» (у розділі VIII «Свобода вираження поглядів», підготовленому В. Яворським), оскільки вона не узгоджується з вимогами ст. 10 Євроконвенції [366, с. 164]. На нашу думку, прийнятною і такою, що відповідає міжнародним актам з прав людини, є концепція повідомлювального, а не дозвільного характеру створення друкованих ЗМІ, тому необхідно внести відповідні зміни до законодавства України [674, с. 157].

В Україні на законодавчому рівні не допускається монополізація загальнодержавних і регіональних громадсько-політичних друкованих ЗМІ (ст. 10 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»). Фізична або юридична особа не може бути засновником (співзасновником) чи контролювати понад 5% таких видань.

Одним із вагомих засобів юридичного забезпечення свободи вираження поглядів у друкованих ЗМІ є їх роздержавлення. Це питання привертає увагу науковців, міжнародних організацій. В. Шпак, висвітливши окремі історико-правові аспекти роздержавлення друкованих ЗМІ в Україні, зазначив що «дане питання вже не один рік залишається вельми актуальним. Воно не є простим – зачіпає інтереси політикуму, влади, трудових колективів, читачів і, зрештою, всього суспільства» [632].

Парламентська асамблея Ради Європи закликала органи влади України розпочати роздержавлення друкованих ЗМІ, заснованих органами державної влади та місцевого самоврядування фактично з часу вступу України до складу Ради Європи – з 1995 р. У 2005 р. вона знову наголосила про це у Резолюції 1466 (2005) [501]. І лише через двадцять років з моменту вступу України до складу Ради Європи в нашій державі був прийнятий Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» (2015 р.). Згідно з ч. 1 ст. 2 цього закону України, реформування друкованих ЗМІ та редакцій повинно здійснюватись у два етапи: перший – протягом року з дня набрання чинності цим Законом та другий – упродовж

наступних двох років.

Незважаючи на цілу низку схвальних положень Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» механізм такого реформування виявився у багатьох випадках нечітким та неефективним. З огляду на це, був підготовлений проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» (№ 6560 від 08.06. 2017 р.) [443]. У пояснювальній записці до цього проекту закону стверджується, що, згідно з статистичними даними Державного комітету телебачення і радіомовлення станом на 23.05. 2017 р. повністю реформувалися 49 комунальних і державних видань з 244, які пішли на перший етап реформування, 127 юридичних осіб перебувають у стані припинення; 33 – очікують перереєстрації і 36 – не підготували документів для реформування взагалі. У ній також наголошується, що на слуханнях у Комітеті з питань свободи слова та інформаційної політики Верховної Ради України представники друкованих ЗМІ, громадських організацій порушили питання про випадки неприйняття на першому етапі реформування засновниками друкованих ЗМІ рішення про спосіб реформування газети чи журналу, звільнення редакторів друкованих ЗМІ, а в деяких випадках – і звільнення працівників редакцій [443]. Отже, на першому етапі реформування друкованих ЗМІ та редакцій роздержавлена незначна їх кількість.

На нашу думку, у проекті закону № 6560 від 08.06. 2017 р. сформульовані раціональні пропозиції щодо збільшення прав трудового колективу друкованого ЗМІ та редакцій, які реформуються, та гарантій їх працівників, а саме: 1) можливість перетворення редакції ЗМІ членами її трудового колективу у суб'єкт господарювання (ст. 8); 2) доведення до відома трудового колективу рішення засновників (співзасновників) про реформування друкованих ЗМІ та редакцій, незалежно від обраного способу реформування, у місячний термін з дня його прийняття (ч. 5 ст. 4); 3) заборона на час реформування припинення трудового договору з керівником редакції з ініціативи власника або уповноваженого ним органу без згоди трудового колективу (ч. 1 ст. 13).

Викликає заперечення пропозиція у проекті закону про скорочення штату редакції друкованого ЗМІ та виплату компенсації звільненому працівникові, згідно з законодавством (ч. 1 ст. 13). На нашу думку, на час реформування не повинно допускатися скорочення штату редакції друкованого ЗМІ. Така заборона щодо скорочення штату працівників стала б гарантією справедливого роздержавлення ЗМІ та дотримання прав його працівників. Отже, реформування друкованих ЗМІ та редакцій вже на першому етапі викликало занепокоєння, тому потребує правового удосконалення.

Привертає увагу ще один важливий аспект свободи вираження поглядів у друкованих ЗМІ – це дотримання журналістських стандартів при висвітленні матеріалів [674, с. 158]. Як приклад, ІМІ систематично проводить моніторинги матеріалів в обраних ним друкованих виданнях та в інтернет-виданнях щодо дотримання журналістських стандартів – балансу думок і точок зору, оперативності, достовірності, відокремлення фактів від коментарів, точності, повноти. Наприклад, у четвертому кварталі 2017 р. ІМІ досліджував дотримання ключових професійних журналістських стандартів у десяти інтернет-виданнях («Українська правда», Ліга.net та ін.) та п'яти друкованих виданнях («Вести», «Сьогодні» та ін.). За результатами моніторингу, в друкованих ЗМІ та інтернет-ЗМІ найчастіше порушувалися такі стандарти [175]:

– баланс думок і точок зору (у середньому 11% матеріалів на загальнонаціональних сайтах є незбалансованими; у друкованих ЗМІ стандарт балансу порушено в середньому в 13% матеріалів). Для порівняння: у жовтні 2014 р. друковані видання найбільше порушували стандарти саме повноти і балансу думок, зокрема, 47% матеріалів в них були неповними) [174];

– достовірності (у друкованих ЗМІ в середньому у 21% матеріалів є проблеми з джерелами; в інтернет-ЗМІ цей стандарт порушувався в середньому в 10% матеріалів);

– відокремлення фактів від коментарів (цей стандарт порушувався в середньому в інтернет-ЗМІ у 8% матеріалів, у друкованих – у 15% матеріалів).

Як висновок: насамперед самі ЗМІ повинні підвищувати рівень дотримання

професійних журналістських стандартів, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів. Журналістська громадськість повинна забезпечувати високий рівень інформаційно-правової культури журналістів і працівників ЗМІ та безумовне дотримання ними принципів професійної етики [425]. Окрім того, на нашу думку, необхідно удосконалювати правові механізми поліпшення якості журналістської освіти.

Випуск друкованого ЗМІ може бути припинено за рішенням засновника (співзасновників) або суду (ст. 18 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»). Суд припиняє випуск видання за умови: 1) ліквідації юридичної особи, яка є засновником видання; 2) порушення ч. 1 ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Наприклад, якщо друковані ЗМІ використовуються для популяризації або пропаганди держави-агресора та її органів влади, їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-агресора, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України; для пропаганди війни; розповсюдження порнографії; вчинення терористичних актів та ін.; 3) порушення вимог Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» (ч. 3 ст. 18 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»).

Важливою правовою гарантією захисту свободи вираження поглядів у друкованій формі є діяльність ЄСПЛ. У його практиці є низка справ, пов'язаних із припиненням випуску друкованих ЗМІ у контексті порушення ст. 10 Євроконвенції. Наприклад, у рішенні, ухваленому 09.01.2007 р. у справі «*Комерсант Молдови*» проти Молдови» («*Kommersant Moldova*» v. *Moldova*)» ЄСПЛ констатував порушення ст. 10 Євроконвенції [713]. Заявником у справі була зареєстрована у Молдові компанія «Комерсант Молдови», яка видавала газету з однойменною назвою. Упродовж червня – вересня 2001 р. у цій газеті публікували статті, автори яких засуджували владу Молдови за дії щодо Придністровської республіки. До того ж, публікації містили гострі критичні коментарі окремих російських політиків та придністровських лідерів.

У листопаді 2001 р. Економічний суд Молдови ухвалив рішення про закриття газети, в якому, зокрема, відзначалось, що відповідний опублікований матеріал був «перевищенням меж публічності, встановлених ст. 4 Закону «Про пресу», а також, що він «загрожував територіальній цілісності держави, національній та громадській безпеці і породжував ризик заворушень та злочинів, що було порушенням ст. 32 Конституції Молдови. Це рішення було підтримане апеляційним судом.

ЄСПЛ відзначив, що національні суди у своїх рішеннях не вказали на необхідність втручання у права заявника, не конкретизували, які частини статей були проблемними, не зробили спроби відповісти на запитання про те, як опубліковані матеріали могли загрожувати національній безпеці, територіальній цілісності чи могли знеславити президента держави. Суди зосередили увагу лише на аналізі того, наскільки точно у статтях відтворювались публічні заяви чільних посадовців. Адже, згідно з нормами внутрішньодержавного права, заявник не мав відповідати за зміст самих заяв. Зваживши на це, ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення ст. 10 Євроконвенції [713].

ЄСПЛ прийняті й інші рішення щодо захисту свободи вираження поглядів за допомогою друкованих ЗМІ, наприклад, рішення від 19.01.2006 р. у справі «Albert-Engelmann-Gesellschaft MBH» проти Австрії» («Albert-Engelmann-Gesellschaft MBH v. Austria») [701]; рішення від 12.07.2007 р. у справі «A\ S Diena та Озолінс проти Латвії» («A\ S Diena and Ozolins v. Latvia») [700]; рішення від 20.07.2004 р. у справі «Гріко проти Словаччини» («Hrico v. Slovakia») [711]; рішення від 21.07.2005 р. у справі «Грінберг проти Росії» («Grinberg v. Russia») [710]; рішення від 21.12.2004 р. у справі «Бусуйок проти Молдови» («Busuioc v. Moldova») [704]. У всіх цих рішеннях ЄСПЛ констатував порушення ст. 10 Євроконвенції [674, с. 159].

Захищаючи свободу вираження поглядів саме у друкованих ЗМІ, ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошував на значній ролі преси у демократичному суспільстві. І хоча вона не повинна переходити певні межі, зокрема щодо захисту репутації та прав інших осіб, а також запобігання розкриттю конфіденційної інформації, її

обов'язком є повідомляти – у спосіб, що не суперечить її зобов'язанням та відповідальності – про усі предмети публічного інтересу, включно з тими, що стосуються судової гілки влади. При цьому не лише преса зобов'язана повідомляти таку інформацію та ідеї, а й громадськість має право отримувати її. Інакше преса не зможе виконувати свою життєво важливу роль – бути «вартовим псом» у демократичному суспільстві. На це особливе значення журналістики у демократичному суспільстві звернув увагу ЄСПЛ у рішенні, ухваленому 06.12. 2007 р. у справі «Фоглія проти Швейцарії» («*Foglia v. Switzerland*»). При цьому, на думку ЄСПЛ, журналістська свобода передбачає право на застосування деяких перебільшень чи навіть провокацій [708].

ЄСПЛ також зазначав, що свобода преси надає громадськості один із найкращих способів з'ясування та формування громадської думки щодо ідей і позицій політичних лідерів. Межі допустимої критики щодо політиків є ширшими, ніж стосовно приватної особи. На відміну від приватної особи, політик неодмінно та свідомо стає відкритим для прискіпливої уваги до кожного його слова та вчинку як з боку журналістів, так і з боку громадськості загалом, тому він повинен демонструвати більший ступінь терпимості щодо них.

3.2.3 Аудіовізуальні засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи вираження поглядів

Нормативно-правову основу свободи вираження поглядів в аудіовізуальних ЗМІ становлять

- Закон України «Про суспільне телебачення і радіомовлення України» від 17.04. 2014 р. [435];
- Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12. 1993 р. (у редакції від 12.01. 2006 р.) [436];
- Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» від 23.09. 1997 р. (у редакції від 03.03. 2005 р.) [402];
- Закон України «Про телекомунікації» від 18.11. 2003 р. [437];

- Закон України «Про радіочастотний ресурс України» від 01.06. 2000 р. (у редакції від 24.06. 2004 р.) [412] та інші законодавчі акти [380, 381, 383, 395, 399, 408, 415].

У Законі України «Про телебачення і радіомовлення» поняття аудіовізуальної інформації визначено так: «це будь-які сигнали, що сприймаються зоровими і слуховими рецепторами людини та ідентифікуються як повідомлення про події, факти, явища, процеси, відомості про осіб, а також коментарі (думки) про них, що передаються за допомогою зображень та звуків»; поняття аудіовізуального (електронного) ЗМІ окреслено як «організацію, яка надає для масового сприймання споживачами аудіовізуальну інформацію, передану у вигляді електричних сигналів і прийняту за допомогою побутових електронних пристроїв» (ч. 1 ст. 1).

Національне телебачення і радіомовлення України є основою аудіовізуальних (електронних) ЗМІ. Структуру національного телебачення і радіомовлення України становлять комунальні телерадіоорганізації, акціонерне товариство «Національна суспільна телерадіокомпанія України», Державна телерадіокомпанія «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення», державне підприємство «Парламентський телеканал «Рада», приватні, громадські й інші телерадіоорганізації, засновані відповідно до вимог законодавства України (ст. 11 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»).

Єдиним органом державного регулювання діяльності у сфері телебачення і радіомовлення, незалежно від способу розповсюдження телерадіопрограм і передач, є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (ч. 4 ст. 7 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»).

Законодавство України передбачає випадки, коли певна інформація не може поширюватися, а передача транслюватися з використанням телерадіоорганізації. Проведення в Україні операції Об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях, визнання того, що Російська Федерація чинить злочин агресії проти України та здійснює тимчасову окупацію частини її території за допомогою збройних формувань [404], вимагало від нашої держави обґрунтованого посилення вимог до

трансляції певних телепередач.

Згідно з Законом України «Про телебачення і радіомовлення», телерадіоорганізації не можуть використовуватися для: 1) поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає на честь і гідність особи; 2) необґрунтованого показу насильства; 3) трансляції програм, відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей, якщо вони мають змогу їх дивитися; 4) закликів до розв'язування агресивної війни або її пропаганди; 5) трансляції телепередач, виготовлених після 01.08. 1991 р., що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їх окремих дій, що виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України; 6) трансляції аудіовізуальних творів, одним із учасників яких є особа, внесена до «Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці» (ч. 2 ст. 6).

Право на заснування телерадіоорганізацій як суб'єктів господарювання в Україні належить юридичним особам України та громадянам України, не обмеженим у цивільній дієздатності (ч. 1. ст. 12 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»). У ч. 2. ст. 12 цього закону названі суб'єкти, котрим забороняється засновувати телерадіоорганізації та брати в них участь або бути провайдером програмної послуги. До таких суб'єктів відносяться, зокрема, фізичні та юридичні особи, які є резидентами країни, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом.

Незважаючи на таку заборону, значна частина ЗМІ в Україні, на жаль, неофіційно контролюється суб'єктами, які не мають права їх засновувати. У законодавстві України поки що нема чітких механізмів для усунення цієї проблеми. Наприклад, у червні 2017 р. Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення було прийнято 66 рішень про накладення на телерадіоорганізації та провайдерів програмної послуги штрафів за неподання або несвоєчасне подання інформації про структуру власності. Із 66 ліцензіатів лише близько 20% сплатили штраф добровільно [176]. В законодавство України необхідно ввести ефективніші механізми визначення реальних власників та

засновників ЗМІ і посилити юридичну відповідальність за подання неправдивої інформації з зазначених питань чи ухилення від її подачі.

Участь іноземних фізичних та/чи юридичних осіб у статутному капіталі телерадіоорганізацій дозволяється і регулюється Господарським кодексом України.

Згідно з вимогами ч. 1 ст. 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», у загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації національний аудіовізуальний продукт має становити не менше як 50 відсотків. У 2017 р. частка програм українського виробництва в ефірі загальнонаціональних мовників у середньому становила 75,2% [176]. 16.06. 2016 р. в Україні був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» [381]. Згідно з ним були внесені необхідні зміни до законодавства України, спрямовані на підтримку, розвиток національного аудіовізуального продукту, а саме збільшення обсягу частки словесно-музичних творів державною мовою та офіційними мовами ЄС (ч. 2, 3 ст. 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»).

У Звіті Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2017 р. зазначено: якщо до 2016 р. обсяг українських пісень в ефірі мережевих радіостанцій становив не більше ніж 18% та й транслювалися вони переважно вночі, то у 2017 р. ця частка досягла 32%. Обсяг ведення передач українською мовою в ефірі всіх радіостанцій України в середньому на 35% перевищує встановлену законом квоту. Загалом зафіксовано лише 17 випадків порушення законодавчих вимог, причому 13 із них стосувалися заниженим обсягом пісень українською мовою [176].

Ще одне важливе нормативне положення відображене в Законі України «Про телебачення і радіомовлення»: «телерадіоорганізації при здійсненні радіомовлення забезпечують не менше 60 відсотків добового обсягу ведення передач, у тому числі новинно-аналітичних блоків, розважальних передач (дикторами, ведучими радіопередач) державною мовою» (ч. 5 ст. 9) [436].

Щоправда, законодавство України встановило перехідний період дії мовних квот. Так, з дня набуття чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» (2016 р.) мінімальна частка ведення передач державною мовою повинна становити: протягом першого року – не менше 50 відсотків, протягом другого року – не менше 55 відсотків, протягом третього року – не менше 60 відсотків.

У звіті Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2017 р. наведено такі дані: середній фактичний показник української мови на телебаченні становить 86% (з урахуванням двомовних передач) [176].

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення веде Державний реєстр суб'єктів інформаційної діяльності у сфері телебачення і радіомовлення (ст. 38 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»). Станом на 31.12.2017 р. в Україні до нього внесено дані про 1579 телерадіомовників та суб'єктів інформаційної діяльності, а саме 1477 телерадіомовних організацій і провайдерів програмної послуги та 96 суб'єктів інформаційної діяльності. Із 1477 ліцензіатів за формою власності 7 – державні, 246 – комунальної власності, 1219 – інших форм власності. У 2017 р. до зазначеного Державного реєстру внесено 46 нових телерадіоорганізацій та вилучено 106, здійснено державну реєстрацію семи нових суб'єктів інформаційної діяльності. 98 телекомпаній і 3 радіокомпанії мають ліцензії на супутникове мовлення [176]. Для порівняння: станом на 31.12.2013 р. до Державного реєстру було внесено дані про 1636 телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності, з яких 1572 телерадіомовні організації та провайдери програмної послуги; 71 суб'єкт інформаційної діяльності. Із 1572 ліцензіатів за формою власності 36 – державні, 326 – комунальні, 1210 – інших форм власності [177].

Отже, 2017 р. в Україні дещо зменшилася кількість телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності (на 57), порівняно з 2013 р. За вказаний період суттєво скоротилася кількість державних телерадіоорганізацій та суб'єктів

інформаційної діяльності (з 36 до 7), що вважається є позитивною тенденцією.

Важливим повноваженням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення є видача дозволів на тимчасове мовлення, що надає телерадіоорганізації право на позаконкурсних засадах здійснювати таке мовлення на територіях з особливим режимом строком до одного року. До таких територій віднесені райони України, що межують з тимчасово окупованою територією України (Автономною Республікою Крим та містом Севастополем), райони Донецької і Луганської областей. Право видавати дозволи на тимчасове мовлення Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення було надане згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо тимчасових дозволів на мовлення в зоні проведення антитерористичної операції та прикордонних районах України» від 07.12. 2017 р. [380].

В Україні поступово відбуваються окремі позитивні зрушення у мовленні вітчизняних телерадіокомпаній на території проведення операції Об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях та на прилеглих до них територіях. Так, у 2017 р. надано дозволи на тимчасове мовлення з використанням 22 частот для радіомовлення у Донецькій області та десяти частот у – Луганській області, трьох телевізійних каналів – у Донецькій та шести каналів – у Луганській областях для аналогового телебачення та двох місцевих мультиплексів у Луганській області. За результатами конкурсів видано ліцензії на ефірне радіомовлення п'яти телерадіоорганізаціям із використанням шести частотних присвоєнь у Донецькій та чотирьох частотних присвоєнь у Луганській областях. Важливим досягненням у 2017 р. стала нова радіопередавальна станція в с. Бахмутівка Новоайдарського району Луганської області, запуск якої дав змогу охопити українським мовленням населені пункти на територіях, розташованих на лінії зіткнення [176].

І все ж зазначених позитивних змін у мовленні вітчизняних телерадіокомпаній недостатньо. Згідно з Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 р., серед основних напрямів захисту прав і свобод цивільного

населення на вказаних територіях виокремлюються насамперед такі: захист основоположних політичних і громадянських прав і свобод людини (до яких відноситься і свобода вираження поглядів), а також забезпечення доступу до навчальних закладів та ЗМІ України (п. 1, 7 ст. 6) [404]. Необхідно наголосити, що даний Закон України поширює свою дію на тимчасово окуповану Російською Федерацією територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополь (ч. 3 ст. 13). Тому пропонується вдосконалити наявні правові, організаційно-технічні й інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, а також друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

Ще один важливий напрям діяльності Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення пов'язаний із заборонаю показів фільмів і серіалів, які вироблені країною-агресором і в яких пропагується комуністична ідеологія. Так, за її поданням Державним агентством України з питань кіно у 2017 р. було анульовано прокатні посвідчення на право розповсюдження і демонстрування на території України восьми фільмів. Усього за період із 04.06.2015 р. по 31.10.2017 р. Державне агентство України з питань кіно скасувало прокатні посвідчення 648 фільмів [176].

У 2017 р. Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення через порушення телерадіоорганізаціями та провайдерами програмної послуги вимог законодавства, а також недотримання умов ліцензій було подано до суду 29 адміністративних позовів. Із них 11 – стягнення штрафу з ліцензіатів, 18 – анулювання ліцензій. На користь Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення було ухвалено 23 судових рішення, що набули законної сили [176].

Однією з найактуальніших проблем в Україні є впровадження цифрового телебачення, що відповідало б європейським стандартам. У нашій державі поступово вирішується проблема запису, архівації й аналізу програмного

наповнення ефіру телевізійного мовлення у цифровому стандарті [747, с. 183]. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 09.06. 2006 р. (з відповідними змінами та доповненнями), припинення радіотехнології аналогового телевізійного мовлення відбулося в м. Києві та Кіровоградській області 31.07. 2018 р., на решті території України – 31.08.2018 р., крім територій з особливим режимом мовлення. Встановлено 1 травня 2019 р. як дату припинення аналогового мовлення для визначених Національною радою з питань телебачення і радіомовлення каналів мовлення на територіях, що межують з Російською Федерацією та тимчасово окупованих територіях, та каналів мовлення на територіях, де транслюються програми ПАТ «НСТУ» і телерадіоорганізацій місцевого мовлення, які не мають ліцензій на цифрове мовлення [392].

Перехід на цифрове телебачення забезпечений завдяки низці здійснених державою та іншими суб'єктами організаційно-правових заходів. Однак держава повинна ще докласти максимум зусиль і забезпечити завершення процесу впровадження цифрового телебачення на всій території України.

Висновки до розділу 3

Підсумувавши викладений матеріал, в контексті дослідження форм та способів вираження поглядів, ЗМІ як найефективнішого способу здійснення свободи вираження поглядів можна зробити наступні висновки:

1. Зміст і форма свободи вираження поглядів як нерозривно пов'язані між собою поняття мають важливе теоретичне та практичне значення. Міжнародно-правові норми, законодавство багатьох держав, ЄСПЛ захищають не лише зміст свободи вираження поглядів людини, а й форму її прояву.

Залежно від засобів, виокремлено такі форми вираження поглядів людини: 1) вербальну (усну, письмову, друковану); 2) невербальну (мову жестів, живопис, малювання); 3) комбіновану (поєднання вербальної та невербальної).

Свобода слова людини (правильніше – свобода вираження слова) – це можливість людини проявляти думки, погляди, переконання у вербальній формі.

До способів свободи вираження поглядів належать письмова, друкowana продукція (книги, газети, брошури тощо); афіші, банери, плакати, транспаранти; форма одягу; персональний стиль; матеріали, не заборонені законом; аудіовізуальні (електронні) і засновані на інтернет-технологіях засоби вираження та ін.

Конституцію України (ст. 34) запропоновано привести у відповідність з міжнародними документами у сфері прав людини і проголосити в ній, що кожен має право на свободу вираження поглядів (а також їх формування) *у будь-якій формі та в будь-який спосіб*.

2. Наголошено, що особливою формою свободи вираження поглядів людини є невербальна, яка відіграє важливу роль у процесі комунікації суб'єктів, зокрема, і під час мирних зібрань. Основні невербальні засоби вираження поглядів людини – це знаки, жести і символи, використання яких також регламентується законодавством. Важливий для нашої держави Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015 р.) запропоновано удосконалити з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій: 1) сформулювати у ньому максимально повний, чіткий перелік видів символів комуністичного тоталітарного режиму; 2) дати чіткіше поняття пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

3. Констатовано, що свобода вираження поглядів повною мірою і найефективніше реалізується саме завдяки ЗМІ (друкованих та аудіовізуальних). За допомогою ЗМІ суб'єкти можуть: виражати свої погляди та погляди інших учасників суспільства; отримувати, знаходити інформацію про погляди різних суб'єктів; формувати свої погляди; впливати на формування поглядів членів суспільства; змінювати свої погляди; відмовлятися від своїх поглядів, спростовувати їх тощо.

Залежно від видів ЗМІ, за допомогою яких може реалізуватися свобода вираження поглядів, виокремлено такі її види: свобода вираження поглядів у

друкованих ЗМІ та свобода вираження поглядів в аудіовізуальних ЗМІ.

4. Наголошено на важливості принципу заборони цензури, проголошеного у міжнародних документах та нормативно-правових актах багатьох держав, в тому числі України. Констатовано, що однією з проблем в Україні у сфері реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ є наявність цензури.

5. Важливим способом реалізації свободи вираження поглядів є друковані ЗМІ (преса). Свобода вираження поглядів у друкованих ЗМІ тісно пов'язана зі свободою преси, є її складовою.

Виокремлено основні проблеми у сфері реалізації свободи вираження поглядів за допомогою друкованих ЗМІ в Україні: – зменшення кількості друкованих ЗМІ, недостатня кількість та обсяг випуску їх українською мовою та офіційними мовами ЄС; – наявність дозвільної системи реєстрації друкованих ЗМІ; – неефективні механізми їх роздержавлення; неефективні правові механізми визначення реальних їх власників; – недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів.

6. Виокремлено позитивні тенденції у сфері правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою аудіовізуальних ЗМІ в Україні: підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту; скорочення кількості державних телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності; впровадження цифрового телебачення на більшості території України.

Окреслено основні проблеми у зазначеній сфері: 1) неефективні правові механізми визначення реальних власників та засновників аудіовізуальних ЗМІ; 2) неефективні правові, організаційно-технічні й інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

7. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою

ЗМІ [674, с. 153]: 1) вдосконалити наявні правові, організаційно-технічні й інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях; 2) встановити кримінальну відповідальність за порушення принципу «Цензура заборонена», проголошеного в законодавстві України; 3) сформувавши більш дієву нормативно-правову основу в Україні для збільшення кількості, обсягу друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС; 4) нарощувати тиражі друкованих ЗМІ, створювати і транслювати більше передач з питань законодавства держави, офіційного його тлумачення та практики застосування з метою підвищення правової свідомості громадян; 5) скасувати дозвільну реєстрацію друкованих ЗМІ і замінити її процедурою повідомлювального характеру; 6) удосконалити правовий механізм процедури роздержавлення друкованих ЗМІ шляхом збільшення прав трудового колективу, працівників друкованого ЗМІ та редакцій, які реформуються; 7) у законодавстві України встановити ефективні механізми визначення реальних власників та засновників ЗМІ, посилити юридичну відповідальність за подання неправдивої інформації з зазначених питань чи ухилення від її подачі; 8) удосконалити юридичні механізми підвищення рівня дотримання професійних журналістських стандартів, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів. Наголошено, що насамперед самі ЗМІ повинні підвищувати рівень дотримання зазначених професійних журналістських стандартів, Окрім того, запропоновано удосконалювати правові механізми поліпшення якості журналістської освіти.

РОЗДІЛ 4

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

4.1 Світові міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів

4.1.1 Поняття та класифікація світових гарантій

У створенні міжнародних стандартів прав людини, які сформувались у ХХ столітті, вирішальну роль відіграла ООН. Людство після жахливих, трагічних наслідків Першої і Другої світових воєн потребувало встановлення міжнародних принципів та норм щодо охорони, захисту прав людини.

Детальне поняття міжнародних стандартів прав людини сформулював П. Рабінович: «Це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, термінопонять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлений досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони і захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [459, с. 62].

Отже, міжнародні стандарти прав людини – це універсальні засади, норми, котрі уособлюють найкращі цінності, надбаня, вироблені людством за весь час його існування. Л. Ул'яшина наголосила на тому, що міжнародні стандарти прав людини базуються на природно-правовій концепції. Дослідниця визначила такі риси міжнародних стандартів прав людини, а саме: 1) універсальність; 2) рівна значимість для будь-якої держави і регіону; 3) існування поза ієрархією національних правових актів; 4) базування на загальнодемократичних вимогах;

5) комбінація «м'якого» і «твердого» права; 6) базування на природно-правовій концепції; 7) неповна відповідність вимогам нормативності [589].

У системі міжнародних стандартів прав людини важливе місце посідають ті з них, які присвячені свободі вираження поглядів. За простором (територією) дії міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів діляться на світові (загальноцивілізаційні, глобальні, універсальні) та регіональні; за формою зовнішнього вираження – на письмові (документальні) й інституційно-діяльнісні (наприклад, діяльність ООН, Ради Європи тощо); за функціональною спрямованістю – на засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

Визначальну роль у забезпеченні прав людини, зокрема свободи вираження нею своїх поглядів, відіграють ООН та її спеціалізовані установи, зокрема ЮНЕСКО. Діяльність ООН у цій сфері має загальноцивілізаційний характер, оскільки її членами є абсолютна більшість держав світу.

Універсальними і неподільними основними цінностями і принципами ООН є права людини, верховенство права і демократія, які взаємопов'язані та взаємно доповнюють одне одного (п. 5 Декларації наради на високому рівні Генеральної Асамблеї ООН з питання про верховенство права на національному та міжнародному рівнях (2012 р.) [109]. У цьому ж документі наголошено, що держави повинні сприяти прояву загальної поваги, дотриманню й охороні всіх прав і свобод людини. Універсальний характер прав і свобод не підлягає жодному сумніву (п. 6).

Загальнолюдські цінності, зокрема права людини, проголошені ООН та її спеціалізованими установами, є природними явищами, широко відображеними у конституційних та в інших правових актах багатьох держав світу.

На нашу думку, світові міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів – це правові засоби, встановлені і застосовувані ООН та її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів [670, с. 164]. За формою зовнішнього вираження вони діляться на письмові (документи ООН і її спеціалізованих установ) й

інституційно-діяльнісні (діяльність ООН чи її спеціалізованих установ) [685, с. 155]; за функціональною спрямованістю – на засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

У свою чергу, письмові гарантії класифікуються за низкою чинників, а саме [670, с. 164]:

- **за юридичним значенням** – *обов'язкові* для держав членів ООН та *рекомендаційні*. У системі світових документальних гарантій свободи вираження поглядів більшість становлять саме рекомендаційні документи;

- **за суб'єктом прийняття** – *документи ООН; документи спеціалізованих установ ООН*, наприклад, ЮНЕСКО; *спільні документи ООН та її спеціалізованих установ* (наприклад, ООН та ЮНЕСКО). Науковці характеризують ЮНЕСКО як єдину організацію системи ООН, уповноважену захищати свободу слова і свободу преси [311, с. 91];

- **за обсягом закріпленої у них свободи вираження поглядів** – *загальні* (документи ООН, присвячені свободі вираження поглядів загалом). До них насамперед належать ЗДПЛ (ст. 19); МПГПП (ст. 19); Резолюція Ради з прав людини ООН 12/16 «Свобода поглядів та їх вільне вираження» (2009 р.) [474] та інші [206, 483]; *спеціальні* (документи, в яких фіксуються окремі складові (можливості) свободи вираження поглядів, наприклад, права шукати, одержувати, поширювати будь-яку інформацію);

- **за видом суб'єкта вираження поглядів, якого стосуються гарантії** – документи з питань свободи вираження поглядів дітей, працівників ЗМІ та ін.;

- **за змістом поглядів (інформації), свобода вираження яких гарантується** – документи про права людини; про стан природного довкілля; про релігійні погляди тощо.

Розглянемо окремі види письмових світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів.

1. *Загальні акти ООН з питань свободи вираження поглядів* – саме у них найповніше розкриті зміст, структура, форми свободи вираження поглядів,

підстави її обмеження. Зміст, структура свободи вираження поглядів, які відображені у ЗДПЛ (ст. 19), МПГПП (ст. 19), Загальному коментарі № 34 Комітету ООН з прав людини, розкриті у пункті 2.2.1 роботи. Важливе значення для розуміння свободи вираження поглядів мають й інші загальні документи ООН, наприклад, Резолюція Комісії ООН з прав людини про права на свободу переконань і їх вільне вираження (2002 р.). Так, у преамбулі цієї резолюції наголошено, що Комісія ООН з прав людини стурбована численними повідомленнями про вбивства, інші правопорушення щодо працівників ЗМІ, правозахисників, а також інших осіб, які здійснюють своє право на свободу переконань і їх вільне вираження; наявністю розриву між правами жінок і чоловіків на свободу переконань, на інформацію та реальним користуванням цими правами. У резолюції наголошено також на таких важливих аспектах свободи вираження поглядів: 1) основна відповідальність за заохочення і захист права на свободу переконань і їх вільне вираження лежить на державах (п. 8); 2) освіта є складовою частиною повної й ефективної участі людей у житті вільного суспільства (п. 10).

У 2009 р. новим органом ООН – Радою ООН з прав людини – була прийнята Резолюція 12/16 «Свобода поглядів і їх вільне вираження». У її преамбулі проголошені такі важливі принципи:

– ефективне здійснення права на свободу поглядів і їх вільне вираження є однією з головних підвалин демократичного суспільства, важливим показником рівня захисту інших прав людини і свобод;

– свобода пошуку, одержання і поширення інформації, в тому числі доступ до неї, має важливе значення в демократичному процесі, у звітності та в боротьбі з корупцією [474].

У Резолюції 12/16 Ради ООН з прав людини також наголошено, що розглядувана свобода нерозривно пов'язана з іншими правами, а саме зі свободою думки, совісті і релігії, правом на мирні зібрання та асоціації, правом брати участь у веденні державних справ (п. 1). У ній також висловлена стурбованість тим, що, як і раніше, часто залишаються безкарними порушення свободи вираження

поглядів, включаючи позасудові страти, довільні затримання, тортури, залякування, переслідування та утиски, погрози і акти насильства і дискримінації, спрямовані проти осіб, які здійснюють, намагаються заохочувати або захищати ці права, включаючи журналістів та інших працівників ЗМІ, письменників, користувачів Інтернету і правозахисників (а) п. 3). Рада ООН з прав людини наголосила також на тому, що в світі зберігається високий рівень неписьменності, особливо серед жінок, і підтвердила, що повний і рівний доступ дівчаток і хлопчиків, жінок і чоловіків до освіти має найважливіше значення для повного здійснення права на свободу поглядів і вільне їх вираження (d) п. 3) [474].

Як підсумок: у загальних актах ООН з питань свободи вираження поглядів не лише розкриваються значення, зміст, структура цієї свободи людини, а й акцентується увага на проблемах стану її реалізації, охорони та захисту у світі.

2. Спеціальні акти ООН – присвячені окремим можливостям свободи вираження поглядів (зокрема, праву шукати, одержувати, поширювати будь-яку інформацію) та правовим гарантіям їх забезпечення. Спеціальними актами є такі документи: Резолюція 127 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Хибна або перекручена інформація» (15.11. 1947 р.) [476]; Конвенція ООН про міжнародне право спростування (16.12. 1952 р.) [208]; Декларація тисячоліття ООН (2000 р.) [110] та інші [108, 467, 484, 487].

Ще до проголошення ЗДПЛ, Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію 59 (I) (1946 р.) «Скликання міжнародної конференції з питання про свободу інформації», в якій дала високу оцінку свободі інформації як основному праву людини. Зокрема, у преамбулі цієї резолюції наголошено: 1) свобода інформації є критерієм усіх видів свободи; 2) під свободою інформації розуміється право повсюдно і безперешкодно збирати, передавати і публікувати інформаційні відомості. Це означає, що вона є основною передумовою для будь-якої серйозної спроби сприяти досягненню миру і світового прогресу; 3) свобода інформації базується на важливому принципі об'єктивності встановлення фактів і поширені інформації без завдання шкоди іншим суб'єктам [489].

Одним із перших документів ООН з питання інформації є Резолюція 127 (II)

Генеральної Асамблеї ООН «Хибна або перекручена інформація» (1947 р.). У її преамбулі наголошено, що держави повинні розвивати дружні відносини між собою, для досягнення ж цієї мети необхідно сприяти поширенню у всіх країнах інформації, здатної поліпшувати взаємне розуміння між народами. Значні успіхи в цій галузі можуть бути досягнуті лише шляхом проведення заходів для боротьби з поширенням неправдивих або перекручених повідомлень, які можуть нашкодити дружнім стосункам між державами [476].

Певний механізм спростування державою неправдивих, перекручених інформаційних повідомлень передбачений Конвенцією ООН про міжнародне право спростування. У її преамбулі проголошено, що «держави уклали цей документ з метою, щоб їхні народи могли користуватися правом на повне й об'єктивне інформування, щоб мали змогу поліпшувати взаєморозуміння між собою шляхом вільного обміну інформацією та поглядами, щоб оберігати людство від жахів війни, запобігати агресії з будь-якого боку і протистояти усіякій пропаганді» [208]. При поширенні на території договірних держав неправдивих або перекручених інформаційних повідомлень держава, на адресу котрої зроблені ці повідомлення, має право викласти свою версію фактів – дати комюніке (ч. 1 ст. II), яке повинно стосуватися тільки інформаційних повідомлень і не може містити будь-яких зауважень чи висловлювань думок, поглядів (ч. 2 ст. II).

У Резолюції 70/93 Генеральної Асамблеї ООН (09.12. 2015 р.) «Питання, які стосуються інформації. Інформація на службі людства» наголошено, що всі країни, організації системи ООН загалом і всі інші зацікавлені сторони повинні підтвердити свою прихильність принципам Статуту ООН, принципам свободи друку і свободи інформації, а також принципам незалежності, плюралізму і різноманітності ЗМІ, а саме: а) співпрацювати і взаємодіяти з метою скорочення існуючих диспропорцій у потоках інформації на всіх рівнях шляхом нарощування допомоги в розвитку комунікаційної інфраструктури та потенціалу країн, що розвиваються; б) забезпечувати журналістам можливість ефективно виконувати свої професійні обов'язки і рішуче засуджувати всі напади на них [495].

У Декларації тисячоліття ООН (2000 р.) особлива увага приділяється такій складовій свободи вираження поглядів, як право громадськості на доступ до інформації (п. 24) [110].

У Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальна задача в новому тисячолітті» (2003 р.) свободу вираження переконань визнано необхідним фундаментом інформаційного суспільства і констатовано, що осердям його є спілкування (п. 4). Важлива роль у розвитку інформаційного суспільства визнається за наукою, освітою, знаннями, інформацією, спілкуванням, а також за інформаційно-комунікаційними технологіями (далі – ІКТ), які здійснюють значний вплив майже на всі аспекти життя людей (п. 8). Як уже зазначалося, одним з елементів свободи вираження поглядів людини є можливість одержувати будь-яку інформацію та ідеї. На цьому складнику свободи вираження поглядів у Декларації акцентовано так: «Забезпечення кожному права на доступ до інформації є необхідним елементом відкритого для всіх інформаційного суспільства» (п. 24) [108].

У преамбулі Резолюції 69/166 «Право на недоторканість особистого життя в епоху цифрових технологій», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 18.12.2014 р., наголошено на важливості повної поваги свободи шукати, одержувати і поширювати інформацію [471]. Водночас у ній зазначено, що незаконне або довільне стеження за повідомленнями і (або) їх перехоплення, а також незаконний або довільний збір особистих даних порушують право на недоторканність особистого життя, можуть обмежити право на свободу вираження поглядів і не узгоджуватися з основоположними принципами демократичного суспільства, зокрема у випадку масового їх застосування. Також у цій резолюції наголошено, що права, котрими люди користуються в повсякденному житті, включно з правом на недоторканість особистого життя, повинні захищатися і при користуванні Інтернетом (п. 3).

В іншому документі ООН – Резолюції 70/184 «Використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою розвитку», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН, 22.12.2015 р. [493] – визнано, що ІКТ здатні забезпечити

знаходження нових рішень проблем у галузі розвитку, особливо в умовах глобалізації, і можуть сприяти активізації поступового, всеохоплюючого і справедливого економічного зростання і сталого розвитку, підвищення конкурентоспроможності, *розширення доступу до інформації та знань*, подоланню бідності та соціальної маргіналізації, що сприятиме прискоренню процесу інтеграції всіх країн, особливо тих, що розвиваються і найменш розвинених, у світову економіку (п. 1).

3. Окрему групу становлять документи ООН (за змістом поглядів (інформації), свобода вираження яких гарантується) про права людини; про стан природного довкілля (наприклад, Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) (ООН, 1998 р.) [210], ратифікована законом України [417]; про релігійні погляди; про права людини тощо.

У цій групі документів ООН важливе місце займає Декларація про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальновизнані права людини та основні свободи (1998 р.). Зокрема, у ній акцентована увага на таких важливих можливостях кожної людини: а) мати, знати, шукати, отримувати інформацію про всі права людини і володіти інформацією про їх забезпечення в національній документальній та діяльній правовій системі; б) вільно поширювати, зокрема шляхом опублікування, свої знання, погляди, інформацію про права та свободи людини; в) мати, формулювати, проявляти погляди щодо дотримання прав людини й основних свобод (ст. 6) [104]. В аналізованій декларації також проголошено, що кожна людина має право індивідуально чи в межах колективу розвивати, обговорювати нові ідеї та принципи щодо прав людини і прагнути їх визнання (ст. 7).

Свобода вираження поглядів з питань прав людини та діяльності, пов'язаної з їх забезпеченням, є особливо важливою для формування, розвитку громадянського суспільства, правової держави. Права людини стосуються усіх сфер суспільного життя, тому правове забезпечення формування та вираження поглядів щодо них надзвичайно важливе.

4. Важливе значення мають документи ООН, в яких проголошуються свобода вираження поглядів та правові гарантії її забезпечення для певних категорій, груп людей. У цій групі, наприклад, можна виокремити документи ООН з питання свободи вираження поглядів дітьми: Декларацію прав дитини (1959 р.) [106]; Конвенцію про права дитини (1989 р.); Резолюцію 31/7 Ради з прав людини ООН «Права дитини: використання інформаційно-комунікаційних технологій і сексуальна експлуатація дітей» (23.03. 2016 р.) [482] та інші.

У Декларації прав дитини не проголошено прямо свободу вираження поглядів дитини, однак наголошено, що їй повинна забезпечуватися освіта, котра б сприяла б її загальному культурному розвитку і завдяки котрій вона могла б розвивати свої здібності й особистісне судження, а також формувати відчуття усвідомлення моральної і соціальної відповідальності (принцип 7) [106]. Вже у Конвенції про права дитини проголошено свободу вираження поглядів дитини. Детальний аналіз цієї Конвенції та інших міжнародних документів щодо розглядуваної свободи дітей проаналізовано в підрозділі 6.1 цієї праці.

У розглядуваній групі документів ООН актуальними є акти, присвячені свободі вираження поглядів журналістами й іншими працівниками ЗМІ (наприклад, резолюції, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН щодо безпеки журналістів і проблем безкарності від 18.12. 2013 р. [490]; 18.12. 2014 р. [491]; 17.12. 2015 р. [492]; Резолюція 2222 (2015), прийнята Радою Безпеки ООН 27.05. 2015 р., присвячена безпеці журналістів в ситуаціях військових конфліктів [479]; Резолюція 33/2 Ради з прав людини ООН «Безпека журналістів» (29.09. 2016 р.) [485].

5. Окрему групу становлять документи ЮНЕСКО, спільні документи ООН та ЮНЕСКО з питань свободи вираження поглядів та окремих її можливостей [213, 105, 64, 558, 475]. Так, уже в преамбулі Статуту ЮНЕСКО проголошено важливий принцип рівності прав кожної людини щодо отримання освіти, безперешкодного пошуку об'єктивної істини та вільного обміну думками та знаннями [593].

Важливі питання щодо значення і ролі ЗМІ висвітлені у Декларації про

основні принципи, які стосуються внеску ЗМІ в зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, в розвиток прав людини, в боротьбу проти расизму, апартеїду і спонукання до війни (1978 р.) [105]. У ній, зокрема, проголошено, що «реалізація свободи вираження думки, поглядів та інформації є суттєвим чинником зміцнення миру та міжнародного взаєморозуміння» (ч. 1 ст. II).

На особливу увагу заслуговує Софійська декларація, прийнята Європейським семінаром організованим ООН та ЮНЕСКО, «Зі зміцнення незалежних і плюралістичних засобів інформації (особливо в країнах Центральної і Східної Європи)» (1997 р.) [558]. У ній слушно наголошено, що ігнорування принципів демократії, свободи вираження поглядів та інформації, які є невід'ємною попередньою умовою реалізації сподівань людей, може зруйнувати становлення громадянського суспільства і навіть призвести до відновлення тоталітаризму. Отже, принципу поваги, дотримання свободи вираження поглядів повинні неухильно дотримуватися, розвивати, оберігати всі держави, зокрема Україна, котрі хочуть бути демократичними країнами. У Софійській декларації особливо акцентовано на випадках порушення прав працівників ЗМІ, підкреслено, що вони, як і раніше, є жертвами переслідувань, фізичного насильства, погроз, арештів, затримань, тортур, викрадень. Вони піддаються також економічному та політичному тиску, зокрема у формі політично мотивованих звільнень з роботи, неправомірного застосування чинних законів, додаткових обмежень, що вводяться новими законами. Окрім обмежень на вільне поширення новин та інформації, на розповсюдження періодичних видань усередині країн і через національні кордони, засоби інформації часто зазнають обмежень у плані використання друкарського обладнання, радіопередавальних систем, Інтернету, інтерактивних та інших засобів комунікації. Системи ліцензування, зловживання і свавілля при здійсненні контролю, а також надмірно високі тарифи обмежують доступ споживачів до засобів інформації, як і право публікувати, передавати і поширювати інформацію через засоби мовлення. У Софійській декларації висловлено рішучий протест з приводу того, що майже всі вбивства та інші

злочини проти журналістів чи фахівців у сфері засобів інформації, вчинені в Європі та в інших частинах світу, залишаються безкарними.

Свобода вираження думки, поглядів, інформації, а також наявність різноманітних ЗМІ є основою для створення сприятливих умов для розквіту форм культурного самовираження в суспільствах, на цьому, зокрема, наголошено в одному з важливих документів ЮНЕСКО – Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005 р.) [213]. Серед визначальних принципів цієї Конвенції виокремлено принцип поваги до прав людини та основоположних свобод (ст. 2). Його зміст розкрито так: охорона та заохочення культурного розмаїття можливі лише тоді, коли гарантовані права, свободи людини, зокрема і *свобода вираження думок, інформації та комунікації*, а також право конкретних осіб обирати форми культурного самовираження (п. 1 ст. 2).

Актуальним питанням діяльності ЗМІ в африканських країнах присвячена Віндхукська декларація про сприяння розвитку незалежної та плюралістичної африканської преси (ООН, ЮНЕСКО, 1991 р.). У ній наголошено, що створення підтримка і заохочення незалежної, плюралістичної та вільної преси суттєво необхідні для розвитку і збереження демократії в кожній країні і для економічного розвитку держави (п. 1) [64].

Значущість свободи вираження поглядів у праволюдній системі. Здійснений аналіз міжнародних документів ООН, ЮНЕСКО дає підстави стверджувати, що свободі вираження поглядів відводиться в них особливе місце в системі прав людини. У своїх актах ООН та ЮНЕСКО характеризують значущість, цінність свободи вираження поглядів та її окремих складників (можливостей), їх місце в усій системі прав людини так:

– реалізація цієї свободи є однією з головних підвалин демократичного суспільства. Її ефективне здійснення є також важливим показником рівня захисту інших прав людини і свобод, оскільки всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні й взаємопов'язані [474];

– свобода інформації – це основоположне право людини, критерій усіх видів свободи, захист яких становить основне завдання Об'єднаних Націй.

Свобода інформації полягає у праві повсюдно і безперешкодно збирати, передавати і публікувати інформацію;

– свобода переконань і їх вільне вираження, проголошене в ст. 19 ЗДПЛ, визнається необхідним фундаментом інформаційного суспільства [108, п. 4];

– свобода думки, вираження поглядів та поширення інформації, а також розмаїття ЗМІ формують умови для розквіту форм культурного самовираження в суспільстві [213];

– вбивства і будь-які інші фізичні насильства, спрямовані проти журналістів, є злочинами проти суспільства, зазіханням на свободу переконань, а отже, й на інші права і свободи, передбачені міжнародними актами в галузі прав людини [475, п. 1, 28].

Як висновок: у межах своїх повноважень ООН сформувала належну правову документальну основу, спрямовану на дотримання одного з фундаментальних прав людини – свободи вираження поглядів. Разом з тим серед міжнародних документів ООН та ЮНЕСКО, присвячених свободі вираження поглядів та її складовим, є багато рекомендаційних документів і *немає обов'язкового*, присвяченого саме цій свободі, тому ООН необхідно його прийняти. У цьому документі повинні бути закріплені усі структурні елементи свободи вираження поглядів, котрі, на жаль, повністю не відображені ні в ЗДПЛ, ні в МПГПП. Доцільно також в такому акті передбачити норми, присвячені свободі вираження поглядів дітей, працівників ЗМІ та інших видів суб'єктів; акцентувати увагу на формах (вербальній, невербальній, комбінованій) свободи вираження поглядів людиною та способах їх поширення; детально розкрити підстави обмежування свободи вираження поглядів [676, с. 194].

4.1.2 Інституційно-діяльнісні світові гарантії

У системі міжнародно-правових гарантій ООН щодо забезпечення свободи вираження поглядів важливе місце займають інституційно-діяльнісні гарантії. Їх дослідження є невід'ємною складовою розвитку загальної теорії прав людини, а

також науковою передумовою визначення шляхів підвищення ефективності міжнародного і державно-юридичного забезпечення свободи вираження поглядів.

Для вивчення інституційно-діяльнісних міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів важливе значення мають доповіді Спеціального доповідача з питання заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН, укладені за результатами його діяльності, зокрема відвідання ним певних держав.

Дослідниця О. Шульц зазначає, що створення ООН започаткувало міждержавне співробітництво в галузі прав людини, у розвитку якого можна виділити два основні етапи. На першому етапі (1945 р. – початок 80-х років) формувалися міжнародні стандарти з прав людини. Другий етап (початок 80-х років – по теперішній час) характеризується пошуком шляхів підвищення ефективності наявних стандартів, а саме створенням міжнародних контрольних органів і проведенням ними заходів (міжнародних процедур) з формування умов для забезпечення міжнародних стандартів з прав людини, до яких держави повинні прагнути при здійсненні своєї діяльності у сфері захисту прав людини [633]. Саме на другому етапі найбільш повно проявляються інституційно-діяльнісні гарантії ООН.

Дослідник Д. Нурумов констатує, що основною формою контролю з боку міжнародних структур стало представлення звітів, доповідей, встановлення фактів і розгляд суперечок. Виявлення фактів порушень прав людини спочатку не входило до компетенції міжнародних організацій з прав людини, однак з середини 70-х років ці наглядові механізми почали активно задіюватись. Для цього невдовзі були введені посади спеціальних доповідачів, представників Генерального секретаря, створені робочі групи з конкретних держав і проблем [327]. Дослідник М. Гремза також дійшов висновку, що роль міжнародних організацій та органів зводиться в основному до здійснення моніторингу за дотриманням державами своїх зобов'язань, а також до сприяння, спонукання і у виняткових випадках – до примусу держав виконувати міжнародні зобов'язання у сфері прав людини [91].

Пропонуємо таке визначення поняття *світових інституційно-діяльнiсних міжнародно-правових гарантiй забезпечення свободи вираження поглядiв*: це діяльність ООН (її органiв, комiтетiв, комiсiй, спеціалiзованих установ тощо), спрямована на забезпечення реалiзацiї, охорони та захисту свободи вираження поглядiв [669, с. 25]. Це, наприклад, діяльність Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН, Ради з прав людини ООН, її Спеціального доповідача з питання заохочення і захисту права на свободу поглядiв та їх вираження, Комітету ООН з прав людини, Комітету з інформації ООН, Комітету з прав дитини ООН, ЮНЕСКО як спеціалізованої установи ООН.

Вважаємо за доцільне розглянути діяльність кожного органа і структури ООН, спрямовану на забезпечення свободи вираження поглядiв.

1. Комітет з інформації ООН. Відповідно до Резолюції 33/115 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12. 1978 р., був заснований Комітет з огляду політики та діяльності ООН у сфері суспільної інформації [484]. Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 34/182 від 18.12. 1979 р., він названий Комітетом з інформації і наділений такими повноваженнями:

– вивчати політику і діяльність ООН у сфері суспільної інформації в світлі розвитку міжнародних відносин (п. «а»);

– оцінювати і розвивати зусилля і прогрес, досягнутий системою ООН у сфері інформації й зв'язку (п. «b»);

– сприяти встановленню нового, справедливішого і ефективнішого міжнародного порядку в сфері інформації й зв'язку, спрямованого на зміцнення миру і міжнародного розуміння й ґрунтованого на вільній циркуляції та широкому збалансованому поширенні інформації, надавати рекомендації з даного питання Генеральній Асамблеї ООН (п. «с») [487].

Отже, Комітет з інформації є утвердженим Генеральною Асамблеєю ООН допоміжним органом, який займається питаннями суспільної інформації. Він також здійснює нагляд за роботою Департаменту суспільної інформації і забезпечує його керівництво в сфері політики, програми і заходів.

Зараз до складу Комітету серед 116 членів-держав входить і Україна [130].

2. Спеціальний доповідач з питання заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН. У системі ООН функціонують спеціальні процедури Ради з прав людини – їх виконують незалежні експерти, уповноважені поширювати інформацію і давати консультації з конкретних питань у галузі прав людини або з огляду на ситуації, що склалися з можливостями людини в певних країнах. Станом на 01.08. 2017 р. експертам надано 44 тематичних мандати і 12 мандатів по країнах [561]. Серед них і Спеціальний доповідач з питання заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження (далі – Спеціальний доповідач) – його мандат ухвалений Комісією ООН з прав людини Резолюцією 1993/45 у 1993 р. [562].

Після зміни Комісії ООН з прав людини Рада з прав людини ООН продовжувала мандат Спеціального доповідача. Так, 27.03. 2014 р. вона пролонгувала його мандат ще на три роки (Резолюція 25/2 від 27.03. 2014 р.) [480]. Девід Кей був призначений Спеціальним доповідачем у серпні 2014 р. [742]. У 2017 р. прийнята Резолюція Ради з прав людини ООН 34/18, згідно з якою мандат Спеціального доповідача був продовжений ще на один трирічний термін [486].

Перелік повноважень Спеціального доповідача зафіксований в Резолюції Ради з прав людини ООН 7/36 від 28.03. 2008 р. [741]. Згідно з нею, Спеціальний доповідач має право

– збирати необхідну інформацію про порушення свободи вираження поглядів, дискримінацію, погрози або застосування насильства, утиски, переслідування або залякування щодо осіб, які прагнуть здійснювати або заохочувати здійснення розглядуваної можливості у першочерговому порядку щодо журналістів та інших фахівців у сфері інформації;

– просити, отримувати інформацію від урядів, неурядових організацій та будь-яких інших сторін із зазначених питань і реагувати на неї;

– вносити рекомендації й давати пропозиції щодо шляхів та засобів ефективнішого заохочення і захисту права на свободу вираження поглядів.

У рамках здійснення свого мандату Спеціальний доповідач: а) надсилає

державам-членам листи-заклики до негайних дій, а також листи з переліком передбачуваних порушень свободи вираження поглядів. Суть цих повідомлень і відповідей, отриманих від держав, Спеціальний доповідач викладає у щорічній доповіді для Ради з прав людини ООН; б) відвідує країни з метою встановлення фактів; в) представляє Раді з прав людини ООН та Генеральній Асамблеї ООН щорічні доповіді, в яких висвітлює пов'язану з мандатом діяльність.

В останні роки Спеціальний доповідач підготував важливі доповіді зі сформульованими у них висновками, рекомендаціями щодо свободи вираження поглядів з різних питань. Так, 18 серпня 2017 р. на 72-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Спеціальний доповідач Девід Кей виступив з доповіддю, у котрій дав оцінку стану справ щодо доступу до інформації про діяльність міжнародних організацій, зокрема ООН [138], а також наголосив на тому, що для ефективності роботи міжнародних організацій необхідно дозволяти громадськості здійснювати пильніший контроль за їх діяльністю і брати в ній активнішу участь.

Спеціальний доповідач сформулював низку рекомендацій для міжнародних організацій, особливо ООН:

- почати процес проведення жорсткої політики щодо доступу до інформації. Як мінімум, організаціям необхідно вибрати і призначити координаторів з питань доступу до інформації для координації процесу прийняття такої політики;

- почати здійснення багатостороннього процесу для залучення громадянського суспільства, зокрема ЗМІ і держав-членів, до визначення ключових елементів політики щодо доступу до інформації;

- забезпечити, щоб така політика охоплювала: ініціативний, чіткий пошук і безпечне розкриття інформації; чіткі правила щодо того, яка інформація не може підлягати розголошенню; ефективні механізми для розгляду скарг та апеляцій; ефективні системи здійснення, огляду і моніторингу.

На нашу думку, доступ до інформації про діяльність міжнародних організацій, зокрема ООН (її органів, комітетів, комісій тощо) є гарантією свободи вираження поглядів людини; позитивним також є те, що Спеціальний доповідач окремо виділив ці питання у своїй доповіді.

На 35-й сесії Ради з прав людини ООН (6–23 червня 2017 р.) була представлена доповідь Спеціального доповідача Девіда Кея про питання ролі приватних суб'єктів, що займаються наданням доступу до Інтернету та телекомунікаційних ресурсів [139]. У ній Спеціальний доповідач наголосив на зобов'язаннях держави щодо захисту і заохочення свободи вираження поглядів в електронних мережах; оцінив значення індустрії цифрового доступу і сформулював принципи, які могли б бути покладені в основу заходів щодо дотримання прав людини, застосовуваних у приватному секторі.

Одним із ключових питань у сфері реалізації свободи вираження поглядів є підстави для її обмежування. Жодне право людини не може бути абсолютним – воно має межі своєї дії. Питання встановлення меж свободи вираження поглядів є доволі болючим, тому потребує особливого підходу, котре і було відображене у доповіді Спеціального доповідача Девіда Кея (представлена на 71-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, 06.09. 2016 р.) [137]. У ній він дав оцінку тенденціям щодо допустимих обмежень свободи вираження поглядів, викладених в ч. 3 ст. 19 МПГПП, і виклав рекомендації, котрими можуть скористатися ООН, держави і громадянське суспільство з метою сприяння і захисту свободи поглядів та її вільного вираження.

Такі важливі питання, як взаємодія державного регулювання, приватного сектора і свободи вираження поглядів в епоху цифрових технологій, висвітлені у доповіді Спеціального доповідача на 32-й сесії Ради з прав людини ООН 11 травня 2016 р. [133].

У доповіді, представленій на сесії Ради з прав людини ООН 22 травня 2015 р., Спеціальний доповідач розглянув питання про використання засобів шифрування й анонімності для здійснення свободи вираження поглядів [134]. На підставі вивчених міжнародних і національних норм і судових рішень, а також матеріалів, отриманих від держав і громадянського суспільства, Спеціальний доповідач зробив висновок про те, що шифрування й анонімність дають змогу людям здійснювати свободу вираження поглядів у цифрову епоху, тому вони повинні заслужено перебувати під надійним захистом.

Особливою категорією суб'єктів вираження поглядів є діти – з огляду на їх фізичний та психологічний стан. Вони потребують надійної підтримки з боку інших суб'єктів – батьків, учителів, держави тощо – реалізації ними свободи вираження поглядів. У доповіді, присвяченій свободі вираження поглядів дітьми (2014 р.), Спеціальний доповідач зосередив увагу на праві дитини вільно висловлювати свої погляди [136]. Доповідач закликав міжнародне співтовариство і держави приділяти більше уваги дотриманню права дітей на вільне вираження поглядів і сприяти розширенню їх доступу до інформації. Спеціальний доповідач стурбовано відзначив випадки прийняття державами різних обмежувальних заходів під приводом захисту дітей від шкідливої інформації.

Важливі питання порушені також у доповіді Спеціального доповідача, присвяченій свободі вираження поглядів у виборчому контексті (2014 р.) [135]. У ній докладно розглянуті нормативні засоби захисту прав людини, застосовані до питання свободи вираження поглядів у контексті політичних комунікацій і виборів. Спеціальний доповідач перелічив випадки порушення свободи вираження поглядів під час виборів, котрі трапляються особливо часто; дав рекомендації щодо приведення національних правових систем у відповідність з найбільш значущими міжнародними стандартами у сфері прав людини, наголосивши на важливості забезпечення плюралізму, прозорості та звітності.

Отже, доповіді Спеціального доповідача – це документи, в яких висвітлюються різні аспекти забезпечення свободи вираження поглядів. В них розглядаються питання щодо форм, способів та підстав обмежування свободи вираження поглядів, посягань на неї, реалізації її конкретними суб'єктами (наприклад, дітьми, працівниками ЗМІ) тощо, детально аналізуються норми міжнародного права з аналізованих питань, дається оцінка конкретних ситуацій, формулюються висновки та рекомендації для держав-членів ООН щодо сприяння реалізації та захисту свободи вираження поглядів.

Як уже зазначалося, серед основних напрямів діяльності Спеціального доповідача є і відвідування ним різних держав з метою встановлення фактів, пов'язаних з реалізацією та захистом свободи вираження поглядів. Так, у 2013 р.

були здійснені поїздки до Італії [140]; Чорногорії [142]; колишньої югославської Республіки Македонії [141]. У 2016 р. Спеціальний доповідач відвідав такі держави: Таджикистан (3–9 березня 2016 р.) [735]; Японію (12–19 квітня 2016 р.) [736]; Туреччину (14–18 листопада 2016 р.) [737].

З метою встановлення фактів, пов'язаних з реалізацією та захистом свободи вираження поглядів, варто розглянути конкретні приклади відвідування держав Спеціальним доповідачем.

У листопаді 2016 р. Спеціальний доповідач відвідав Туреччину на запрошення її уряду. Його поїздка відбулася лише через кілька місяців після здійсненої в цій країні в липні 2016 р. спроби державного перевороту, в результаті якої загинуло більше 200 людей. Після цього уряд Туреччини оголосив надзвичайний стан, заявив про відступ від положень МПГПП і прийняв низку постанов, спрямованих на усунення загроз, що призвели до спроби перевороту. Ці постанови доповнили значну кількість турецьких антитерористичних законів і заборон висловлювати критичні зауваження на адресу президента й інших урядових посадових осіб. У сукупності закони, що передували спробі державного перевороту і були прийняті після нього, надали владі широкі і все більш непідконтрольні повноваження вживати заходів щодо преси, письменників, університетів, юристів, державних службовців, правозахисників та інших осіб. Вони створили одні з найгірших за останні десятиліття в Туреччині умови для свободи вираження поглядів. Зважаючи на результати своєї поїздки й оцінку правової і політичної ситуації в державі, Спеціальний доповідач дійшов висновку, що для того, щоб діяти відповідно до міжнародних зобов'язань, уряду Туреччини необхідно першочергово вжити низку заходів, щоб зупинити кризу і повернути державу на демократичний шлях. Спеціальний доповідач наполегливо закликав уряд Туреччини негайно вжити найбільш пріоритетний гуманітарний захід – звільнити всіх осіб, затриманих в останні роки за здійснення свободи вираження поглядів [737].

14–18 травня 2007 р. Спеціальний доповідач відвідав Україну і за результатами своєї поїздки підготував доповідь, яку представив на одній із сесій

Ради з прав людини ООН у 2008 р. [738]. Під час візиту у нашій державі він зустрівся з посадовими особами різних державних органів, представниками ЗМІ, зокрема з тими, які піддавалися залякуванню і переслідуванню за свою професійну діяльність, з працівниками профспілок, неурядових організацій, які працюють у сфері прав людини і представниками громадянського суспільства. Спеціальний доповідач констатував, що журналісти в Україні, як і раніше, є мішенню політичних і громадських діячів, які повинні бути готові до сприйняття критики і громадського контролю з огляду на свій стан у державі.

У ході своєї місії Спеціальний доповідач з'ясував подробиці низки дивних обставин, пов'язаних із розслідуванням і судовим процесом у справі Г. Гонгадзе, а саме те, що матеріали і документи щодо вбивства журналіста поступово зникали, кожен попередню групу слідчих замінювала наступна, якій доводилося починати розслідування заново. Незважаючи на міжнародний тиск, спрямований на позитивне вирішення цієї справи, представники влади намагалися постійно затягувати судовий розгляд і створювати хибне уявлення про справжні мотиви злочину та про осіб, які його вчинили. Спеціальний доповідач також з'ясував, що журналісти, видавці й інші працівники ЗМІ в Україні, нерідко відчують серйозний тиск з боку керівників державних органів, представників економічних кіл і неофіційних асоціацій, які мають зв'язки зі злочинним світом і часто співпрацюють з ним. Безпека і незалежність ЗМІ, їхніх працівників часто перебувають під загрозою.

За результатами свого візиту в Україну Спеціальний доповідач сформулював низку важливих для нашої держави *рекомендацій*:

– головним політичним партіям України та їхнім лідерам при досягненні своїх законних політичних цілей пам'ятати про важливість поваги до міжнародних зобов'язань у галузі прав людини, зокрема свободи вираження поглядів;

– здійснити широкий і всеосяжний перегляд усього законодавства про ЗМІ, з метою підвищення незалежності органів теле- і радіомовлення від політичних сил;

– наполегливо закликав уряд України і відповідні національні органи надалі розвивати заходи, спрямовані на забезпечення того, щоб злочини проти працівників ЗМІ та осіб, які формують громадську думку, не залишалися безкарними. Міністерства внутрішніх справ і юстиції повинні вдосконалити програми для забезпечення того, щоб працівники ЗМІ мали належний захист при виконанні своїх професійних обов'язків. За необхідності передбачати системи захисту, ефективно завершити судові розслідування;

– Міністерство внутрішніх справ і Міністерство юстиції повинні охопити навчальними програмами в галузі прав людини весь персонал, що перебуває в їх підпорядкуванні. У рамках цих навчальних програм особлива увага повинна приділятися принципам свободи вираження поглядів, підзвітності державних органів перед суспільством;

– для підвищення якості журналістики й утвердження принципів професійної етики за підтримки міжнародних організацій створити школу журналістської етики з метою проведення навчальних курсів для українських журналістів та інших працівників вітчизняних ЗМІ;

– уряд повинен активізувати заходи щодо усунення наслідків правопорушень, зокрема, надати відповідну фінансову компенсацію всім працівникам ЗМІ та особам, які формують громадську думку, які стали жертвами насильства і залякування, особливо в тих випадках, коли в скоєнні цих злочинних діянь брали участь посадові особи правоохоронних органів;

– парламент повинен законодавчо закріпити необхідність вживати конкретні і невідкладні заходи, спрямовані на сприяння розвитку преси, яка в період великої технологічної революції надалі відіграє основну просвітницьку роль;

– уряд України повинен розглянути питання про прийняття відповідного законодавства для створення незалежної національної комісії з прав людини, яка буде доповнювати діяльність бюро Омбудсмена, чиї функції є надто численними і різноманітними.

Окремі рекомендації Спеціального доповідача Україна втілила в життя,

однак значна частина пропозицій все ще не врахована.

3. Комітет ООН з прав людини. У сфері забезпечення прав людини важливу роль відіграють договірні органи (конвенційні комітети) ООН, які діють на підставі універсальних міжнародних договорів про права людини. Н. Гремза наголошує, що їх завдання полягає в тому, щоб контролювати виконання державами договірних зобов'язань з прав людини і приймати рекомендації щодо їх належного виконання [91]. Одним із договірних органів (конвенційних комітетів) ООН є Комітет з прав людини, діяльність котрого також спрямована на сприяння реалізації та захист свободи вираження поглядів. Згідно з Факультативним протоколом до МПГПП (набув чинності для України 25.10. 1991 р.), держава-учасниця цього протоколу зобов'язана визнавати компетенцію Комітету з прав людини приймати і розглядати повідомлення від осіб, які підпадають під його юрисдикцію і які стверджують, що вони є жертвами порушень певною державою якогось із прав, викладених у МПГПП (ст. 1) [597].

На розгляд Комітету ООН з прав людини особи можуть подати письмові повідомлення, якщо вичерпані всі внутрішні засоби правового захисту (ст. 2). Цей Комітет ООН розглядає також звернення осіб щодо порушення свободи вираження поглядів. Про порушення положень МПГПП Комітет ООН з прав людини повідомляє державі, яка протягом шести місяців повинна дати роз'яснення з цього приводу (ст. 4).

У Заключних зауваженнях щодо сьомого періодичного звіту по Україні, ухвалених Комітетом ООН з прав людини (2013 р.), акцентована увага на суттєвих порушеннях, обмеженнях свободи вираження поглядів у нашій державі та дані рекомендації щодо їх усунення [163]. Так, Комітет ООН з прав людини висловив занепокоєння повідомленнями про погрози, напади, переслідування та залякування журналістів і правозахисників. Комітет рекомендував Україні забезпечити журналістам, правозахисникам та окремим особам можливість вільно здійснювати своє право на свободу вираження, наголошуючи, що будь-які його обмеження мають відповідати чітким вимогам ч. 3 ст. 19 МПГПП. Держава також має забезпечити розслідування актів агресії, погроз та залякування проти

журналістів, покарання винних осіб та надання жертвам відповідного відшкодування (п. 20 Заключних зауважень).

Комітет ООН з прав людини також наголосив на отриманні повідомлень про дискримінацію, мову ворожнечі та акти насильства стосовно лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів та порушення їхніх прав на свободу вираження та мирні зібрання. Комітет ООН з прав людини рекомендував нашій державі гарантувати практичну реалізацію свободи вираження поглядів та права на мирні зібрання зазначеним категоріям осіб та захисникам їхніх прав (п. 10 Заключних зауважень) [163].

У наступному періодичному звіті (який має бути представлений у 2018 р.) Україна повинна надати найновішу інформацію з усіх пунктів рекомендацій Комітету ООН з прав людини (зокрема з вищезазначених) та щодо виконання МПГПП загалом (п. 23).

За висновком, К. Панової рішення Комітету ООН з прав людини, відображене в повідомленні певній державі чи особі, має рекомендаційний характер, однак його думка настільки авторитетна, що на практиці багато держав намагаються дотримуватися цих рекомендацій. Адже постійне ігнорування рекомендацій Комітету ООН з прав людини може призвести до того, що він включить це питання до своєї щорічної доповіді Економічній і Соціальній раді і, надавши в такий спосіб їм гласності, приверне увагу міжнародної спільноти до відповідної держави. Висловлювання Комітету ООН з прав людини з приводу конкретних прав і свобод чи по МПГПП загалом не є тлумаченням цих положень – їх треба розглядати лише як кваліфіковану думку незалежних експертів, що в підсумку сприяє адекватному виконанню державами своїх зобов'язань по МПГПП [345].

Як слушно стверджує Н. Фаяд, успіх контрольних органів залежить як від їх взаємодії з державами-учасниками, так і від тісного контакту з неурядовими організаціями, котрі зазвичай є джерелом більш об'єктивної і повної інформації. При цьому варто вказати на відсутність дієвої міжнародно-правової основи, котра б регулювала взаємини неурядових організацій з міжнародними контрольними

органами. На думку дослідника, вирішення цих питань повинно бути викладене в новому універсальному міжнародному договорі – Хартії прав людини для XXI ст. [598].

Отже, у системі правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів ООН ключове місце посідають й інституційно-діяльнісні гарантії. Особливе значення у сприянні реалізації та захисту свободи вираження поглядів людини має діяльність Генеральної Асамблеї ООН, Ради з прав людини ООН, її Спеціального доповідача з питання заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження, Комітету ООН з прав людини, Комітету з інформації ООН. Рекомендації контрольних органів ООН для України в сфері забезпечення свободи вираження поглядів мають важливе значення для нашої держави й обов'язково повинні братися нею до уваги.

4.2 Європейські міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів

4.2.1 Поняття та види європейських гарантій

Після проголошення незалежності Україна активно розпочала процес входження в європейське співтовариство. Прагнення інтегруватися в європейську спільноту та дотримуватися європейських демократичних принципів (рівноправності громадян, верховенства права, поділу державної влади тощо) є важливими ідеологічними чинниками впливу на розвиток сучасної української держави [288, с. 23].

Україна є членом таких важливих європейських організацій, як Рада Європи й ОБСЄ; докладає значних зусиль до входження в ЄС. 31 жовтня 1995 р. у нашій державі був прийнятий Закон України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи». У 1997 р. Україна ратифікувала один із основних документів Ради Європи – Євроконвенцію, котра, згідно зі ст. 9 Конституції України, стала частиною національного законодавства України. Важливе значення для

забезпечення прав людини, зокрема свободи вираження поглядів, має Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами – з другого (27.06. 2014 р.) [581] (ця Угода ратифікована Законом України від 16.09. 2014 р. [423]). У ст. 14 цієї Угоди наголошено на таких важливих засадах співпраці, як верховенство права та повага до прав людини й основоположних свобод. Нею передбачена також співпраця України та ЄС щодо забезпечення належного рівня захисту персональних даних (ст. 15). Значення Угоди про асоціацію для України варто розглядати крізь призму двох позицій: 1) з точки зору подальшої інтеграції України до ЄС; 2) з точки зору стратегії розвитку України [570, с. 237]. На нашу думку, одним із стратегічних напрямів розвитку нашої держави є і забезпечення нею інформаційної безпеки, основних прав людини, зокрема свободи вираження поглядів.

Однак, за слушним зауваженням відомої вітчизняної вченої Н. Пархоменко, норми права ЄС не набули ще для України пріоритетного значення перед нормами внутрішнього права, оскільки їх застосування частково залежить від позиції українського законодавця і повністю – від практики національних судів [349, с. 144].

Європейські стандарти у галузі прав людини – це визнані Європейським співтовариством та зафіксовані в його документах правові норми, які закріплюють права людини та визначають механізми їх реалізації та захисту [348, с. 55].

Поняття європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів окреслено нами як правові засоби, проголошені й здійснювані європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, діяльність яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей) [653, с. 21].

За формою зовнішнього прояву серед європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів розрізняють письмові (документальні) та інституційно-діяльнісні. За функціональною спрямованістю, вони діляться на

засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів [652, с. 193].

До письмових європейських правових гарантій свободи вираження поглядів відноситься передусім Євроконвенція (ст. 10). У своїй основі ст. 10 Євроконвенції зорієнтована на ст. 19 ЗДПЛ та ст. 19 МПГПП. Як слушно зауважують дослідники М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі, Євроконвенція «встановлює не лише найбільш вдалу у світі систему норм міжнародного права для захисту прав людини, а й одну з найбільш розвинутих форм міжнародної юридичної процедури» [118, с. 2]. Стаття 10 Євроконвенції є однією з найбільш вагомих для розуміння природи демократичного суспільства [152, с. 4], її положення становлять своєрідний «живий» нормативний акт, що постійно змінюється. Положення Євроконвенції повинні тлумачитися відповідно до реалій сьогодення. Це означає, що треба постійно стежити за практикою ЄСПЛ, особливо за його останніми рішеннями, які розвивають положення Євроконвенції [342, с. 17].

У 1982 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив важливий документ, присвячений саме свободі вираження поглядів – Декларацію про свободу вираження поглядів та інформації. У ній слушно наголошено, що розглядувана свобода є основоположним елементом принципів справжньої демократії, верховенства права й поваги прав людини (п. 1) [111].

На сьогоднішньому етапі стрімкого розвитку інформаційного суспільства, з викликами, які стоять перед ним, особливо актуальним стає питання щодо прийняття уже не рекомендаційного, а обов'язкового документа європейського, та й, зрештою, всесвітнього рівня, присвяченого свободі вираження поглядів.

Актуальні питання щодо різних форм вираження ненависті, що ґрунтуються на нетерпимості (расова ненависть, ксенофобія, антисемітизм тощо), відображені у Рекомендації № R (97) 20 «Про наклепницькі висловлювання» (ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 30.10. 1997 р.) [516].

У системі нормативних документів Ради Європи важливе значення для гарантування свободи вираження поглядів та окремих її можливостей мають Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (1981 р.) [211] (ратифікована Законом України від 06.07. 2010 р. [418]) та

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (05.11.1992 р.) [151] (ратифікована Законом України від 15.05.2003 р. [416]).

Рада Європи ухвалила низку рекомендаційних документів з питань свободи вираження поглядів в ЗМІ, на які Україна, як член Ради Європи, повинна орієнтуватися, втілювати їх у свою правову систему. До них належать:

– Резолюція (74) 26 «Про право на відповідь – стан особи щодо преси» (Комітет міністрів Ради Європи, 02.07.1974 р.) [499];

– Резолюція 1120 (1997) «Про вплив нових комунікативних та інформаційних технологій на демократію» (Рада Європи, Парламентська асамблея) [500];

– Рекомендація 1506 (2001) «Свобода вираження поглядів й інформації в ЗМІ у Європі» (Рада Європи, Парламентська асамблея) [509];

– Рекомендація 1589 (2003) «Свобода вираження поглядів у ЗМІ в Європі» (Рада Європи, Парламентська асамблея) [510];

– Рекомендація № R (94) 13 «Про заходи забезпечення прозорості ЗМІ» (Комітет міністрів Ради Європи, 22.11.1994 р.) [505].

Важливими європейськими гарантіями свободи вираження поглядів є також документи ОБСЄ. Так, у Паризькій хартії для нової Європи (НБСЄ, 1990 р.) зроблений акцент на тому, що кожна людина має право на свободу вираження свого погляду без жодної дискримінації [346].

У Підсумковому документі Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ (1989 р.) на свободі вираження поглядів прямо не наголошується – увага акцентується на свободі думки, совісті, релігії і переконань (п. 11). У цьому документі стверджуються також такі важливі положення: «Держави виражають свою рішучість гарантувати ефективне здійснення прав людини й основних свобод, які випливають з гідності, притаманній людській особистості; визнають, що всі громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права і свободи мають першочергове значення і повинні повністю здійснюватися всіма належними способами» (п. 12) [182]. Отже, свобода вираження поглядів впливає з людської гідності, як і всі інші права та свободи, держава ж зобов'язана

гарантувати її ефективну реалізацію.

У Резолюції «Свобода вираження поглядів в Інтернеті» (2009 р.) Парламентська асамблея ОБСЄ закликала держави-учасниці «заохочувати право кожної людини на свободу переконань і вільне вираження їх і право безперешкодно шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї, пов'язані з політичними, релігійними або ідеологічними поглядами або переконаннями, в Інтернеті, незалежно від державних кордонів» (п. 8) [473].

Серед документів ЄС важливою гарантією свободи вираження поглядів є ст. 11 (право на свободу вираження свого погляду) Хартії основних прав ЄС. ЄС також ухвалив цілу низку актів, які певною мірою гарантують свободу вираження поглядів, а саме:

– Резолюцію 96/C 329/01 «Про незаконне перехоплення телекомунікацій» (ЄС, 17.01. 1995 р.) [503];

– Директиву № 2002/58/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС у зв'язку з опрацюванням персональних даних і захисту конфіденційності в секторі електронних засобів зв'язку (Директива про конфіденційність і електронні засоби зв'язку) (12.07.2002 р.) (в редакції Директиви 2006/24/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС від 15.03.2006 р., Директиви 2009/136/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС від 25.11. 2009 р.) [120];

– Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС 2016/679 від 27.04.2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних та про скасування Директиви 95/46/ЄС» (Загальний регламент про захист даних) [468].

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що найповніше зміст свободи вираження поглядів, окремих її елементів – інформаційних прав, їх прояв в ЗМІ тощо – відображений у документах Ради Європи. Важливими письмовими гарантіями свободи вираження поглядів є також документи ЄС та ОБСЄ.

Документальні європейські гарантії свободи вираження поглядів становлять основу інституційно-діяльнісних правових гарантій. Вони взаємопов'язані між собою та доповнюють одне одного.

Європейські інституційно-діяльнісні правові гарантії свободи вираження поглядів – це діяльність європейських міжурядових організацій, яка спрямована на забезпечення (реалізацію, охорону, захист) свободи вираження поглядів та її складових – окремих можливостей [653, с. 23].

Основною європейською гарантією захисту прав людини, зокрема права людини на свободу вираження поглядів, є діяльність ЄСПЛ. Європейські держави зобов'язані впроваджувати практику ЄСПЛ щодо свободи вираження поглядів у своє національне законодавство й забезпечувати належну підготовку суддів [509]. У своїх рішеннях ЄСПЛ, прагнучи до своєї основної мети – захисту прав людини, також дає тлумачення основних положень Євроконвенції, національного права держав, обставин справи, формуючи в такий спосіб прецедентне право.

Серед європейських інституційно-діяльнісних правових гарантій свободи вираження поглядів важливе місце також займає діяльність Бюро Представника з питань свободи ЗМІ ОБСЄ (сформоване 1997 р. Постійною радою ОБСЄ). Регіональні доповідачі з питань свободи вираження поглядів, свободи слова створені також в інших регіонах світу. Так, у жовтні 1997 р. Міжамериканська комісія з прав людини на черговому 97-му засіданні створила посаду Спеціального доповідача з питань свободи слова Організації американських держав. У 2002 р. Африканська комісія з прав людини і народів прийняла Декларацію про принципи свободи вираження поглядів в Африці, після чого в 2004 р. було прийнято рішення про створення посади Спеціального доповідача з питань свободи слова (згодом назву посади змінено на Спеціальний доповідач з питань свободи слова та доступу до інформації в Африці) [306].

Отже, Україна повинна докласти ще багато зусиль, щоб посісти чільне місце в європейському співтоваристві і стати державою, яка б реально і максимально забезпечувала основні права людини та інших суб'єктів. Правові гарантії прав людини, зокрема свободи вираження поглядів, які вироблені європейськими міжурядовими організаціями, європейськими соціально-демократичними державами, повинні стати для України важливим елементом формування юридичного механізму забезпечення можливостей людини. Значну частину

європейських правових гарантій прав людини, зокрема свободи вираження поглядів, в Україні вже втілено у правову систему, яка потребує подальшого удосконалення. Тому дослідження перелічених питань є доволі актуальним на сучасному етапі формування в Україні правової держави.

4.2.2 Захист свободи вираження поглядів Європейським судом з прав людини

Вступ України до Ради Європи та ратифікація нею Євроконвенції дали змогу громадянам та іншим суб'єктам України при дотриманні певної процедури здійснювати захист своїх прав у ЄСПЛ. 23 лютого 2006 р. був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», котрий регулює відносини, що складаються у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення ЄСПЛ у справах проти України [378]. Цей закон спрямований також на усунення причин порушення Україною Євроконвенції і протоколів до неї; впровадження в судочинство та адміністративну практику України європейських стандартів прав людини; створення передумов для зменшення кількості заяв до ЄСПЛ проти України.

Мета виконання закону, на жаль, поки що в Україні не досягнута – про це свідчать такі статистичні дані. ЄСПЛ уже розглянув значну кількість справ проти України, в тому числі щодо захисту свободи вираження поглядів. Загалом станом на 31.12.2017 р. на розгляді в ЄСПЛ перебувало 56 250 справ проти держав-сторін Євроконвенції (для порівняння: станом на 31.12.2016 р. – 79 750 справ [636].) З них 7 100 справ проти держави Україна, що становить 12,6% від загальної кількості справ (станом на кінець 2016 р. – 22,8%). На 31.12.2017 р. Україна займала четверте місце серед держав – членів Ради Європи за кількістю справ, які перебувають на розгляді в ЄСПЛ [638]. Варто зазначити, що у 2014–2016 рр. Україна займала перше місце серед держав – членів Ради Європи за кількістю справ, які перебували на розгляді в ЄСПЛ [639, 640, 636].

У 2017 р. ЄСПЛ було ухвалено 170 рішень у справах проти України

(87 рішень щодо суті скарг) [638], з них лише одне рішення щодо захисту свободи вираження поглядів (ст. 10 Євроконвенції). Усього протягом 2017 р. ЄСПЛ ухвалив 44 рішення по ст. 10 Євроконвенції (найбільша кількість таких рішень проти Туреччини – 16 і проти Російської Федерації – 8) [696]. Протягом 1959–2017 рр. ЄСПЛ було ухвалено 12 рішень у справах проти України за ст. 10 Євроконвенції і 700 рішень за цією статтею загалом (серед них: 281 рішення проти Туреччини; 39 рішень – проти Російської Федерації; 37 рішень проти Франції; 35 – проти Австрії; 31 – проти Польщі). Окрім того, щодо деяких держав (наприклад, Албанії, Андори, Монако) ЄСПЛ протягом 1959–2017 рр. не приймав жодного рішення за ст. 10 Євроконвенції [696].

Серед основних проблем у 2016–2017 рр., які призводять до констатації ЄСПЛ порушень Україною положень Євроконвенції, є, на жаль, і недоліки судової практики щодо свободи вираження поглядів, які не виокремлювалися раніше [636, 638].

Для порівняння: станом на 31.12. 2011 р. в ЄСПЛ на розгляді перебувало 152 800 справ проти держав-сторін Євроконвенції (станом на 31.12. 2010 р. – 139 650). З них 10 750 справ проти України, або 7,0% від загальної кількості справ (станом на кінець 2010 р. – 7,5%). Порівняно з іншими державами, за кількістю справ на розгляді ЄСПЛ Україна перебувала у 2011 р. на п'ятому місці після Росії, Туреччини, Італії та Румунії. У 2011 р. ЄСПЛ було розглянуто 139 справ проти України [637].

Згідно з наведеними статистичними даними, позитивною тенденцією є суттєве зменшення у 2017 р. кількості справ проти України, які перебувають на розгляді в ЄСПЛ, порівняно з 2014–2016 рр. Також щодо України загалом прийнято значно меншу кількість рішень ЄСПЛ за статтею 10 Євроконвенції, порівняно з іншими державами. Однак треба врахувати, що окремі держави надали можливість своїм громадянам та іншим суб'єктам звертатися до ЄСПЛ значно раніше, ніж наша держава. Наявність ухвалених рішень ЄСПЛ проти України за ст. 10 Євроконвенції свідчить про те, що наша держава повинна удосконалювати механізми юридичного забезпечення свободи вираження

поглядів.

Ст. 32 Євроконвенції передбачено, що «юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Євроконвенції та протоколів до неї. ЄСПЛ може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Євроконвенції або протоколах до неї» (ст. 34 Євроконвенції). Однак ЄСПЛ може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні (ст. 35 Євроконвенції).

У Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» проголошено важливу zásadu: «суди застосовують при розгляді справ Євроконвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права» (ст. 17). Отже, Україна визнала, що в системі джерел її права появилось нове, якого раніше не було, джерело права – прецедентне право ЄСПЛ.

Слушно, на нашу думку, зауважила колишній Уповноважений Верховної Ради України з прав людини В. Лутковська, що держава повинна також зважати на те, що при винесенні рішень щодо дотримання гарантій Євроконвенції ЄСПЛ намагається тлумачити не букву, а радше дух Євроконвенції [287, с. 30].

Як уже зазначалося, за період функціонування ЄСПЛ розглянув значну кількість справ щодо захисту свободи вираження поглядів (ст. 10 Євроконвенції), наприклад: «Лінгенс проти Австрії» («Lingens v. Austria») (рішення від 08.07. 1986 р.) [699]; «Сабо та Піркалаб проти Румунії» («Sabou and Pircalab v. Romania») (рішення від 28.09. 2004 р.) [717]; «Дабровський проти Польщі» («Dabrowski v. Poland») (рішення від 19.12. 2006 р.) [705]; «Жіньовські проти Франції» («Giniewski v. France») (рішення від 31.01. 2006 р.) [709]; «Газета «Потік» проти Молдови (№ 2)» («Flux v. Moldova (№ 2)») (рішення від 03.07. 2007 р.) [707]; «Жулі та Шарль Ліберасьон проти Франції» («July and Sarl Liberation v. France») (рішення від 14.02. 2008 р.) [712].

Значна кількість рішень ЄСПЛ по ст. 10 Євроконвенції була прийнята і у

справах проти України, наприклад:

- «Українська прес-група проти України» («Ukrainian Media Group v. Ukraine») (рішення від 29.03. 2005 р.) [586];
- «Ляшко проти України» («Lyashko v. Ukraine») (рішення від 10.08. 2006 р.) [289];
- «Газета Україна-Центр проти України» («Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine») (рішення від 15.07. 2010 р.) [80];
- «Редакція газети «Правое дело» і Штекель проти України» («Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine») (рішення від 05.05. 2011 р.) [469];
- «Швидка проти України» (Shvydka v. Ukraine) (рішення від 30.10. 2014 р., остаточне рішення від 30.01. 2015 р.) [627];
- «Сінькова проти України» («Sinkova v. Ukraine») (рішення від 27.02.2018 р.) [548];
- «Михайлова проти України» (Mikhaylova v. Ukraine) (рішення від 06.03. 2018 р.) [309].

У результаті правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ сформулював низку принципів тлумачення положень Євроконвенції. Стосовно свободи вираження поглядів ці принципи ЄСПЛ конкретизовані у справі «Ляшко проти України» («Lyashko v. Ukraine»), 2006 р. [289]. Вважаємо за доцільне розглянути їх.

Перший принцип. Свобода вираження поглядів становить одну з фундаментальних основ демократичного суспільства та одну з основних передумов для його розвитку, а також для самореалізації кожного індивіда. Зазначений принцип відображений в основних міжнародних документах з прав людини.

Другий принцип. Преса відіграє суттєву роль у демократичному суспільстві. Зміст цього принципу полягає у тому, що основним обов'язком преси є поширення інформації та ідей – у спосіб, що не суперечить її зобов'язанням та відповідальності – з усіх питань публічного інтересу, зокрема тих, які стосуються всіх гілок державної влади, зокрема судової. Такий обов'язок преси узгоджується і впливає з права громадськості отримувати таку інформацію. Преса виконує

свою життєво важливу роль «вартового пса» у демократичному суспільстві. Зазначений принцип широко відображений у цілій низці рішень ЄСПЛ.

Так, у рішенні у справі *«Газета «Потік» проти Молдови (№ 2)» («Flux v. Moldova (№2)»)* (2007 р.), ЄСПЛ звернув увагу на те, що відповідний матеріал був написаний журналістом. У зв'язку з цим ЄСПЛ нагадав про пріоритетну роль преси у демократичному суспільстві щодо поширення ідей та думок про політичні питання та справи громадського значення загалом. При цьому ЄСПЛ відзначив, що журналістська свобода передбачає також можливість вдаватися до певного ступеня перебільшення, навіть провокації [707].

У рішенні у справі *«A\S Diena та Озолінс проти Латвії» («A\S Diena and Ozolins v. Latvia»)* (2007 р.) ЄСПЛ звернув увагу на те, що і компанія-заявник як видавець провідної газети, і журналіст виконували роль «вартового пса», яка закріплена за пресою у демократичному суспільстві. Ця роль, безперечно, передбачає обов'язок привертати увагу громадськості до фактів можливих порушень з боку місцевих чи урядових службовців [700].

Зазначений принцип вдало, на нашу думку, відображений у Законі Республіки Молдови «Про свободу вираження поглядів» від 23.04. 2010 р. У ньому, зокрема, передбачено, що свобода ЗМІ у вираженні поглядів допускає певне перебільшення, навіть провокації, за умови, що не спотворюється сутність фактів (ч. 3 ст. 4) [164].

На нашу думку, в Законі України «Про інформацію» необхідно також проголосити положення про те, що свобода ЗМІ у вираженні поглядів допускає певне перебільшення, але за умови, що не порушуються межі свободи вираження поглядів (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції; ч. 3 ст. 19, ст. 20 МПГПП).

Третій принцип. Свобода преси надає громадськості один з найкращих засобів з'ясування та формування громадської думки щодо ідей та позицій політичних лідерів. Цей принцип сформований на підставі того, що свобода політичних дискусій є ядром демократичного суспільства у розумінні Євроконвенції. Зміст цього принципу полягає в тому, що межі допустимої критики щодо політиків є значно ширшими, ніж стосовно приватної особи. Кожен

політик, на відміну від приватних осіб, повинен усвідомлювати, що він перебуває під пильною увагою суспільства загалом та окремих його суб'єктів, зокрема журналістів. Його слова, вчинки прискіпливо контролюються громадськістю, і він до цього повинен бути готовим. Політик, на відміну від приватних осіб, змушений демонструвати більший ступінь терпимості до висловлених щодо нього поглядів. Цей принцип також широко застосовується ЄСПЛ при розгляді справ учасниками яких є політики.

Так, у рішенні у справі «*A\S Diena та Озолінс проти Латвії*» («*A\S Diena and Ozolins v. Latvia*») (2007 р.) ЄСПЛ відзначив, що статті висвітлювали п. С. як публічну особу. У зв'язку з цим, ЄСПЛ вказав, що межі допустимої критики у такому випадку є ширшими, аніж якщо вона стосується приватної особи. З огляду на це, згаданий політик мав проявити більший ступінь терпимості до відповідних коментарів [700].

У рішенні у справі «*Мамер проти Франції*» («*Matere v. France*») (07.11.2006 р.) ЄСПЛ наголосив, що особи, котрі беруть участь у публічних дебатах, порівняно зі справами загального значення, мають право на більш нестримні (певною мірою) висловлювання [714].

У рішенні у справі «*Бразильє проти Франції*» («*Brasilier v. France*») (11.04. 2006 р.) ЄСПЛ, оцінивши самі висловлювання, відзначив, що вони, безумовно, мали серйозний негативний відтінок ворожості. Однак, попри таке забарвлення, відповідні твердження стосувалися проведення виборів, а отже, мали істотне значення для належного функціонування демократії загалом. ЄСПЛ наголосив, що свобода вираження поглядів набуває особливого значення в контексті політичних дебатів. Тому, на думку ЄСПЛ, політичні коментарі не можуть бути обмежені без винятково вагомих на те підстав. Заяви, про які йдеться у справі, були спрямовані проти особи, котра посідала посаду члена парламенту, мера Парижа. Безумовно, це була визначна особа у сфері політики – об'єкт постійної уваги ЗМІ. ЄСПЛ зазначив, що в умовах передвиборчої конкуренції особа, котра опонує офіційній позиції, повинна мати можливість вільно висловлюватися щодо законності виборів. Окрім того, в умовах передвиборчої

боротьби допускається підвищена гострота коментарів, порівняно з тією, яку можна дозволити за інших обставин [703].

У рішенні у справі «Гріко проти Словаччини» («*Hrico v. Slovakia*») (2004 р.), ЄСПЛ вказав, що межі допустимої критики щодо судді, який долучається до політичної діяльності, мають бути ширшими. ЄСПЛ зазначив, що ст. 10 Євроконвенції захищає не лише погляди, які є образливими чи шокуючими, а й також і ті, що містять певні перебільшення [711].

У рішенні у справі «Грінберг проти Росії» («*Grinberg v. Russia*») (2005 р.) зазначено, що на висновок ЄСПЛ вплинув також той факт, що відповідна заява була зроблена у зв'язку із висвітленням питання, яке мало суспільне значення, а саме – питання про стан свободи ЗМІ в області. Стаття заявника була спрямована на критику губернатора області, обраного її населенням, тобто професійного політика. ЄСПЛ вкотре вказав, що межі допустимої критики політика є ширшими, аніж межі критики приватної особи. Факти, що були підґрунтям оцінки, не оспорювались, і заявник висловив свої погляди в образливий спосіб [710].

Четвертий принцип. Межі прийнятної критики за певних обставин можуть бути ширшими щодо державних службовців, які виконують свої повноваження, ніж щодо приватних осіб. Наприклад, у рішенні у справі «Райчінов проти Болгарії» («*Raichinov v. Bulgaria*») (20.04. 2006 р.) ЄСПЛ нагадав, що обсяг критики, яка може бути спрямована проти посадової особи, є хоча й і не безмежним, однак значно ширшим, аніж стосовно приватної особи. ЄСПЛ звернув увагу на те, що зауваження заявника прозвучали у присутності невеликої аудиторії, оскільки засідання відбувалося за зачиненими дверима. Тож коментар заявника не міг ані зашкодити, ані якось загрожувати виконанню особою своїх службових обов'язків [716].

У розглядуваному контексті доцільно навести положення Закону Республіки Молдови «Про свободу вираження поглядів» (2010 р.) про те, що будь-яка людина має право критикувати державу і публічні органи влади (ч. 1 ст. 9); держава і публічні органи влади не можуть пред'являти позови про дифамації (ч. 2 ст. 9); держава, виконавча і законодавча влада не захищені

кримінальним законом про правопорушення від ганебних тверджень (ч. 3 ст. 9).

Згідно з Законом України «Про інформацію», суб'єкти владних повноважень як позивачі у справах про захист честі, гідності та ділової репутації можуть вимагати в судовому порядку лише спростування недостовірної інформації про себе і не мають права вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди (ч. 2 ст. 31).

На нашу думку, в Законі України «Про інформацію» необхідно проголосити право кожного критикувати державу і публічні органи влади.

П'ятий принцип. Треба чітко розрізняти твердження про факти й оціночні судження. ЄСПЛ у своїх рішеннях стверджує, що наявність фактів можна перевірити, а правдивість оціночних суджень доведенню не піддається. Вимогу про доведення правдивості оціночного судження виконати неможливо. Сама по собі така вимога вже є порушенням ст. 10 Євроконвенції. М. Маковей наголошує, що оцінні судження, зокрема ті, що стосуються політичної сфери, перебувають під особливим захистом в ЄСПЛ – це передумова плюралізму поглядів, конче важливого для демократичного суспільства [291, с. 466].

Наприклад, у рішенні у справі «*Albert-Engelmann-Gesellschaft MBH* проти Австрії» («*Albert-Engelmann-Gesellschaft MBH v. Austria*») (2006 р.) ЄСПЛ постановив, що правдивість оціночних суджень довести неможливо [701]. Однак навіть якщо твердження були оціночними судженнями, однаково треба проаналізувати, чи ґрунтуються вони на достатніх фактах. Адже оціночні судження, які не мають під собою жодного фактичного підґрунтя, можуть бути визнані надмірними. Отже пропорційність втручання у право на свободу вираження залежить також від того, чи ґрунтуються оціночні судження на достатніх фактичних даних.

У рішенні у справі «*Бусуйок проти Молдови*» («*Busuioc v. Moldova*») (2004 р.) ЄСПЛ вказав, що висловлювання, котрі стосувались С.М., були не твердженнями про факти, а оцінювальними судженнями. ЄСПЛ вкотре наголосив на тому, що до оціночних суджень не може застосовуватись критерій правдивості, зокрема шляхом перевірки їх на доказовість [704].

У рішенні, ухваленому 21.07.2005 р. у справі «Грінберг проти Росії» («*Grinberg v. Russia*»), ЄСПЛ нагадав свої попередні висновки про те, що наявність фактів можна було підтвердити, правдивість же оціночних суджень доказуванню не підлягала. Вимогу довести правдивість оціночних суджень виконати було неможливо. Така вимога була порушенням свободи думки – фундаментальної частини права, гарантованого ст. 10 Євроконвенції. ЄСПЛ відзначив, що оспорюване твердження було хрестоматійним прикладом оціночного судження. Судові рішення про відповідальність заявника за шкоду, заподіяну репутації п. Ш., ґрунтувалось, власне, на неспроможності журналіста довести, що п. Ш. справді бракувало сорому і совісті. А довести це було неможливо [710].

В іншому рішенні – у справі «Фоглія проти Швейцарії» («*Foglia v. Switzerland*») (2007 р.) – ЄСПЛ постановив, що було порушено ст. 10 Євроконвенції щодо засудження заявника за вживання образливих слів, які ставили під сумнів моральні якості та професійні здібності судді. ЄСПЛ зазначив, що вжиті заявницею слова «порушувати присягу» та «*karagiozis*» (словом *karagiozis* називають комічну маріонетку у грецькому ляльковому театрі; має негативне значення та використовується для того, аби сказати, що певна особа є смішною чи, іншими словами, «клоуном») були лише оціночними судженнями, які не мали жодної доказової сили. Грецькі суди не взяли до уваги таке тлумачення, оскільки, на їхню думку, саме ці слова завдали шкоди честі та гідності судді [708].

Варто зазначити, що у законодавстві та в інтерпретаційно-правових актах України відображений принцип, згідно з яким треба чітко розрізняти твердження про факти та оціночні судження при розгляді спірних питань. У ЦК України зазначено, що «фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації» (ч. 1 ст. 277) [618]. У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової

репутації фізичної та юридичної особи» передбачено, що при розгляді таких справ суди повинні точно і неухильно застосувати положення законодавства України, що регулюють вказані суспільні відносини [433]. Крім того, суди повинні застосовувати Євроконвенцію та рішення ЄСПЛ як джерело права. Також Пленум Верховного Суду України зазначив, що суди, вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, повинні визначати характер такої інформації та з'ясувати, є вона фактичним твердженням чи оціночним судженням. Пленум Верховного Суду України наголосив, що відповідно до ст. 277 ЦК України, не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій практиці ЄСПЛ щодо тлумачення положень ст. 10 Євроконвенції (п. 19).

У Законі України «Про інформацію» проголошено важливу zásadu: «ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень» (ч. 1 ст. 30). У ч. 2 ст. 30 зазначеного Закону України окреслене поняття оціночних суджень – ними називають висловлювання (за винятком наклепу), які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій. Оціночними судженнями можуть також бути висловлювання, які не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів – гіпербол, алегорій, сатири. Констатовано, що оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [399].

Окрім того, в Законі України «Про інформацію» закріплене таке положення: за суб'єктивну думку, висловлену особою в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на неї може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду (ч. 2 ст. 30).

Кодексом України про адміністративні правопорушення (1984 р.) передбачена адміністративна відповідальність за поширення неправдивих чуток,

що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку (ст. 173-1). Законодавство України не містить поняття «чутка», котре може по-різному тлумачитися. На нашу думку, достатньою є передбачена КК України відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259).

У законодавстві інших держав також приділяється належна увага висвітленню розглядуваного принципу. Так, Закон Республіки Молдови «Про свободу вираження поглядів» (2010 р.) (ст. 2) містить визначення таких понять:

- факт – це подія, процес чи явище, яке відбувалося чи відбувається в конкретному місці і в певний час, достовірність яких може бути доказана;
- оціночне судження – погляд, коментар, теорія чи ідея, які відображають відношення до будь-якого факту, достовірність яких не може доказана;
- оціночне судження, не підкріплене достатньою фактичною основою – оціночне судження, яке ґрунтується на фактах, яких не було або якщо й мали місце, то були спотворені до невпізнань [164].

У розглядуваному законі проголошене право кожного на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу шукати, отримувати і повідомляти *факти й ідеї* (ч. 1 ст. 3). Свобода вираження поглядів захищає як зміст, так і форму вираження інформації, зокрема такої, що ображає, шокує чи тривожить (ч. 2 ст. 3).

Отже, згідно з Законом Республіки Молдови «Про свободу вираження поглядів», погляд – це оціночне судження. Водночас погляд може бути й оціночним судженням, яке не має належної фактичної основи, а також фактом. На нашу думку, погляд є не будь-яким фактом, а лише таким, що має ймовірнісний характер (погляди – припущення). Тож поняття фактів є ширшим, ніж поглядів.

Шостий принцип. Вид та суворість призначеного покарання також є факторами, які необхідно брати до уваги при оцінюванні пропорційності втручання у право на свободу вираження. Дослідник В. Пікерт наголошує, що кримінальний вирок за дифамацію є очевидним втручанням у свободу слова, попри те, що він, звичайно, слугує захисту репутації чи прав інших осіб [358].

Зазначений принцип відображений, у наступних рішеннях ЄСПЛ. У рішенні у справі «*Райчінов проти Болгарії*» («*Raichinov v. Bulgaria*») (2006 р.) ЄСПЛ вказав, що ті, хто володіє владою, займають визначальне становище у суспільстві. І таке становище зобов'язує їх обмежувати себе у використанні кримінально-правових засобів захисту своєї репутації. Особливо це стосується тих випадків, коли доступними є інші, «м'якші» засоби реагування на невинуватну критику опонентів [716].

У рішенні, ухваленому 06.12. 2007 р. у справі «*Фоглія проти Швейцарії*» («*Foglia v. Switzerland*»), ЄСПЛ наголосив, що засудження п. Катрамі до ув'язнення не є співмірним із правом на вільне вираження журналістом своїх поглядів, яке гарантується ст. 10 Євроконвенції. Більше того, суддя, про якого згадала у статті заявниця, міг захистити свою репутацію шляхом подання цивільно-правового позову. ЄСПЛ постановив, що застосовані обмеження щодо вираження заявником своїх поглядів та переслідувані місцевими судами законні цілі не були співмірними. ЄСПЛ не погодився з тим, що для захисту репутації судді та гарантування безперешкодного здійснення правосуддя потрібно було піддати п. Катрамі кримінальному покаранню. Тому тут мало місце порушення ст. 10 Євроконвенції [708].

У контексті розглядуваного принципу необхідно наголосити, що у чинному КК України (2001 р.), на відміну від КК України в редакції 1960 р., вже не передбачено кримінальної відповідальності за такі діяння: образа або дискредитація державних органів і громадських організацій (ст. 66-1) (цю статтю виключили ще у 1989 р.); наклеп (ст. 125); образа (ст. 126); переслідування громадян за критику (ст. 134-1); образа судді (ст. 176-3); образа представника влади або представника громадськості, який охороняє громадський порядок (ст. 189); образа працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця (ст. 189-1); образа підлеглим начальника або начальником підлеглого (ст. 237).

Правотлумачувальна та правозастосовча діяльність ЄСПЛ щодо захисту свободи вираження поглядів, та й, зрештою, щодо інших прав суб'єктів має

вагомий вплив на правову систему України. Як уже зазначалося, суди при розгляді справ повинні застосовувати Євроконвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Позитивним є той факт, що перше застосування Євроконвенції в Україні було саме за ст. 10 (свобода вираження поглядів), і першим суддею, який застосував цю статтю, був В. Паліюк. У 2000 р. судова колегія у цивільних справах Миколаївського обласного суду перша та єдина на той час в Україні застосувала положення ст. 10 Євроконвенції та рішення ЄСПЛ «Лінгенс проти Австрії» (1986 р.). Це підтверджується висновком моніторингового комітету Ради Європи. Після цього апеляційний суд Миколаївської області за спільним проектом Міністерства юстиції України і ОБСЄ в 2001 р. став «експериментальним» судом щодо використання положень Євроконвенції в українській судовій практиці. Варто також зазначити, що позитивна практика апеляційного суду Миколаївської області згадувалася ЄСПЛ у рішеннях у таких справах: «Українська Прес-Група» проти України» (2005 р.) та «Єфименко проти України» (2006 р.) [374]. Позитивним є той факт, що згодом й інші національні суди при розгляді справ щодо захисту свободи вираження поглядів поступово почали застосовувати ст. 10 Євроконвенції та практику ЄСПЛ [531, 532, 526].

Позитивним правовим явищем є також те, що Україна декриміналізувала частину діянь, пов'язаних зі свободою вираження поглядів, за котрі до 2001 р. наставала кримінальна відповідальність. Така практика України також відповідає позиції ЄСПЛ.

Висновки до розділу 4

Аналіз світових та європейських міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів дає підстави зробити наступні висновки:

1. Визначальну роль у забезпеченні прав людини, зокрема свободи вираження нею поглядів, відіграють ООН та її спеціалізовані установи, серед яких і ЮНЕСКО, діяльність котрих має світовий (загальноцивілізаційний) характер.

Світові міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів визначено як правові засоби, встановлені та застосовувані ООН і її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, для охорони та захисту свободи вираження поглядів. За формою зовнішнього вираження їх класифіковано на письмові (документи ООН і її спеціалізованих установ) та інституційно-діяльнісні (діяльність ООН чи її спеціалізованих установ); за функціональною спрямованістю – на засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

2. Світові документальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів класифіковано на такі види: *за юридичним значенням* – обов’язкові та рекомендаційні; *за суб’єктом прийняття* – документи ООН, документи спеціалізованих установ ООН, спільні документи ООН та її спеціалізованої установи; за обсягом закріпленої у них свободи вираження поглядів – загальні та спеціальні; *за видом суб’єкта вираження поглядів, якого стосуються гарантії* – документи з питань свободи вираження поглядів дітей, працівників ЗМІ та ін.; *за змістом поглядів (інформації), свобода вираження яких гарантується* – документи про права людини; про стан природного довкілля; про релігійні погляди тощо.

3. Світові інституційно-діяльнісні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів – це діяльність ООН (її органів, комітетів, комісій, спеціалізованих установ тощо), спрямована на забезпечення реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів. Наголошено, що важливу роль у сприянні реалізації та захисту свободи вираження поглядів відіграє діяльність Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН.

4. Європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів окреслено як правові засоби, проголошені й здійснювані європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, завдання яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей). Їх класифіковано на види: 1) за формою зовнішнього

прояву – *письмові* (документальні) та *інституційно-діяльнісні*; 2) за функціональною спрямованістю – засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

Констатовано, що основними європейськими документами з прав людини, в котрих розкривається зміст та структура свободи вираження поглядів, є Євроконвенція (ст. 10) та Хартія основних прав ЄС (ст. 11).

Сформульовано визначення поняття європейських інституційно-діяльнісних правових гарантій свободи вираження поглядів як діяльності європейських міжурядових організацій, спрямованої на забезпечення (реалізацію, охорону, захист) свободи вираження поглядів та її складових – окремих можливостей. Відзначається, що основною європейською гарантією захисту прав людини, зокрема свободи вираження поглядів, є діяльність ЄСПЛ, котрий розглянув значну кількість справ щодо захисту свободи вираження поглядів [746, с. 180].

5. ЄСПЛ, розглядаючи справи щодо захисту свободи вираження поглядів керуються принципами: 1) свобода вираження поглядів становить одну з фундаментальних основ демократичного суспільства» 2) преса відіграє суттєву роль у демократичному суспільстві; 3) свобода преси надає громадськості один з найкращих засобів з'ясування та формування громадської думки щодо ідей та позицій політичних лідерів; 4) межі прийнятної критики за певних обставин можуть бути ширшими щодо державних службовців, які виконують свої повноваження, ніж щодо приватних осіб; 5) необхідність чіткого розмежування тверджень про факти й оціночних суджень; 6) вид та суворість призначеного покарання є факторами, які необхідно брати до уваги при оцінюванні пропорційності втручання у право на свободу вираження поглядів.

Наголошено, що вироблені ЄСПЛ принципи щодо захисту свободи вираження поглядів необхідно брати до уваги у правозастосовчій діяльності державних органів України та при удосконаленні законодавства України. З огляду на це, у Законі України «Про інформацію» запропоновано закріпити такі важливі положення: 1) кожен має право критикувати державу і публічні органи влади; 2) свобода ЗМІ у вираженні поглядів допускає певне перебільшення, за умови, що

не порушуються межі свободи вираження поглядів (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції; ч. 3 ст. 19, ст. 20 МПГПП).

6. Наголошено, що серед міжнародних документів світового та європейського рівня з питань свободи вираження поглядів та її складових, є багато рекомендаційних документів, але *нема обов'язкового*, присвяченого саме цій свободі, тому сформульовано пропозицію про необхідність його прийняття ООН на всесвітньому рівні, та європейськими міждержавними організаціями – на своєму рівні. У цьому документі повинні бути закріплені усі структурні елементи свободи вираження поглядів, котрі, на жаль, не відображені повністю в ЗДПЛ, МПГПП, Євроконвенції. Доцільно також в такому акті передбачити норми, присвячені свободі вираження поглядів дітей, працівників ЗМІ та інших видів суб'єктів; акцентувати увагу на формах (вербальній, невербальній, комбінованій) свободи вираження поглядів людиною та способах (засобах) їх поширення. Окрему увагу в такому спеціальному міжнародному документі необхідно присвятити такому важливому питанню – підставам обмежування свободи вираження поглядів.

РОЗДІЛ 5

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО. МЕХАНІЗМ ЙОГО ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

5.1 Поняття та структура суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів

У «Національній стратегії у сфері прав людини» (затвердженій Указом Президента України від 25.08. 2015 р.) наголошено, що «події Революції гідності (листопад 2013 р.– лютий 2014 р.) засвідчили незворотне прагнення Українського народу до побудови правової та демократичної держави, в якій гарантуються та забезпечуються права і свободи людини» (п. 1. Загальної частини)» [318]. У цьому контексті необхідно констатувати, що в Україні відбувається поступовий, доволі складний процес формування інформаційного суспільства й інформаційної держави. На слушну думку І. Арістової, інформаційне суспільство обов'язково має бути суспільством громадянським, в якому на високому рівні розвинуто інформаційне виробництво; такому суспільству також притаманний високий рівень інформаційно-правової культури [15, с. 14].

Однією з визначальних тенденцій у сучасному світі, на думку іншого дослідника – В. Цимбалюка, є трансформація Глобального Інформаційного Суспільства у нову його форму – Глобальне Кіберсуспільство» [620, с. 19]. Формування такого суспільства вимагає від України здійснення цілої низки організаційних, правових, технічних та інших заходів у цій сфері.

Серед пріоритетних напрямів розвитку України особливе місце повинні займати захист прав, свобод і безпеки громадян в інформаційній сфері, відмова від ідей тотального інформаційного контролю [426].

Наукові джерела з теорії держави і права, з міжнародного права, конституційного права України та інших юридичних наук містять різні трактування змісту, структури свободи вираження поглядів як суб'єктивного

юридичного права.

У радянський період свобода вираження поглядів на конституційному рівні мала такі назви: свобода живого і друкованого слова (ст. 3 Конституції УСРР (1919 р.); свобода виявлення своїх думок (ст. 9 Конституції УСРР (1929 р.); свобода слова та свобода друку (ст. 124 Конституції УРСР (1937 р.); ст. 47 Конституції УРСР (1978 р.). У радянському праві свобода слова розглядалася насамперед як політичне право громадянина. Вона мала класовий, декларативний характер, обслуговувала інтереси панівної частини соціалістичної тоталітарної держави. На думку одного з дослідників того часу В. Полякова, конституційне право на свободу слова – це широке, гарантоване, суб'єктивне право громадян, котре означає можливість всім і кожному: а) здійснювати безперешкодно певні дії, тобто висловлювати, роз'яснювати, поширювати свої погляди з питань життя суспільства; б) користуватися соціальним благом, тобто, брати участь у політичному житті країни, управлінні справами суспільства і держави, користуватися продуктами духовної творчості. Юридичним змістом свободи слова (усного і друкованого) є право громадян на висловлювання і реалізацію поглядів з питань життя соціалістичного суспільства, тобто поглядів, які мають політичний зміст [364, с. 121–122].

В. Поляков виокремив такі правомочності свободи слова усного і друкованого: правомочність на виступ на зборах; правомочність на свободу виступу в друці, по телебаченню і радіо; правомочність на свободу критики; правомочність на свободу скарги; правомочність на свободу творчості; правомочність на користування досягненнями культури [364, с. 68].

Згідно з сучасними науковими дослідженнями, міжнародними документами з прав людини, нормативно-правовими актами України та інших держав, свобода вираження поглядів розглядається уже не стільки як політичне право громадянина, скільки як особистісне право, притаманне кожному. У цьому контексті важливими є дослідження С. Шевчука щодо конституційних теорій розуміння змісту, значення свободи вираження поглядів. Зокрема, дослідник розглядає такі теорії:

– *теорія чотирьох цінностей* (розроблена американським професором Т. Емерсоном), згідно з якою, конституційні гарантії свободи вираження поглядів спрямовані на забезпечення розвитку особистості; здобуття нею знань і встановлення істини; участі всіх суб'єктів суспільства у процесі прийняття рішень держави;

– *теорія політичного процесу* (її представляють – професор А. Майклдзон, американський суддя Р. Борк). Згідно з нею, єдиною метою конституційної гарантії свободи вираження поглядів є підтримка демократичного політичного процесу;

– *теорія вільного ринку ідей* (виникла ще у працях англійських філософів Д. Мільтона та Дж. С. Мілля). Вона передбачає, що відкриті дебати, за відсутності втручання з боку держави, ведуть до віднайдення правди, або, принаймні, до визначення найкращих перспектив, чи до вирішення соціальних проблем;

– *теорія індивідуальної самореалізації* (розроблена американським професором М. Редішем), згідно з котрою конституційна гарантія свободи вираження поглядів слугує забезпеченню єдиної основоположної суспільної цінності – самореалізації особи. При цьому всі інші цінності, які також визнаються легітимними, є, по суті, похідними від самореалізації, відповідно, можуть розглядатися крізь призму основоположної цінності [629, с. 32–37].

С. Шевчук наголосив, що зазначені теорії, здебільшого притаманні американській конституційній доктрині, визначають конституційну практику Верховного Суду США, хоча не менш актуальні й для інших держав, для практики ЄСПЛ [629, с. 32]. У цьому контексті доречно наголосити на виданні «Свобода слова. Рішення Верховного Суду США», в котрому висвітлено тринадцять судових справ Верховного Суду США, пов'язаних зі свободою слова – вони яскраво ілюструють юридичний двобій між правом громадян говорити вільно та повноваженнями держави втручатися й карати [541, с. 7].

Інші дослідники (Дж. Гора, Д. Голдбергер, Г. Стерн, М. Гальперін), розглядаючи питання захисту свободи слова в США, також акцентують увагу на тому, що зазначена свобода, по-перше, сприяє пошуку істини, по-друге, є

необхідною умовою для самореалізації особи шляхом самовираження, по-третє, відображає концепцію демократичного самоуправління, по-четверте, забезпечує контрольну функцію громадськості і преси, створюючи для них можливість відстежувати і виправляти помилки і зловживання влади [371, с. 5–6].

На нашу думку, найбільш повно зміст свободи вираження поглядів людини розкриває теорія індивідуальної самореалізації, яка охоплює різні аспекти прояву поглядів людини у політичній, економічній, духовній, естетичній сферах, а не лише в одній із них. На нашу думку, свобода вираження поглядів є видом особистісних прав людини. Особистісні права людини, за визначенням П. Рабіновича – це «можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності» [460, с. 23].

Філософ Дж. С. Мілль наголошував, що для розумового добробуту людства (від якого залежать усі інші різновиди добробуту) необхідна свобода думки й свобода її висловлення. Таке твердження дослідник обґрунтовував чотирма окремими підвалинами. По-перше, якщо будь-яка точка зору замовчується, то вона цілком може виявитися істиною. По-друге, замовчувана думка, навіть хибна, може містити, й дуже часто містить, певну долю істини. По-третє, загальноприйнята точка зору – навіть повністю істинна, якщо не зазнає енергійного й щирого заперечення, сприймається більшістю тих, хто її дотримується, упереджено, без глибокого розуміння та відчуття її раціонального підґрунтя. По-четверте, сам зміст доктрини може бути втраченим чи послабленим і позбавленим свого життєдайного впливу на характер та поведінку особистості [312].

У сучасних наукових дослідженнях викладені різні трактування свободи вираження поглядів. В енциклопедичному юридичному словнику право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань передбачає «можливість кожної особи самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно, без будь-якого ідеологічного контролю оприлюднювати свої думки шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, у тому числі через поширення інформації у вигляді поглядів і

переконань з різних питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства і держави» [58, с. 673]. Отже, свобода вираження поглядів у поєднанні з можливостями вираження думок, переконань, слова, трактується доволі широко як особистісне право людини.

Дослідниця Е. Тітко, окресливши свободу вираження поглядів як ознаку некорумпованого суспільства [573, с. 393], сформулювала таке її визначення: «Це сукупність прав людини, які реалізуються шляхом пошуку, збору, отримання і поширення будь-якої інформації публічно чи особисто, письмово чи усно, дією чи бездіяльністю, зображенням чи рухом або в інший спосіб – на свій розсуд у всіх сферах суспільного життя, що дає змогу «бути почутим» без втручання органів державної влади і незалежно від державних кордонів» [572, с. 16–17]. Як бачимо, Е. Тітко акцентувала увагу на окремих можливостях свободи вираження поглядів, пов'язаних з інформацією.

В. Гвоздев стверджує, що основними елементами свободи вираження думки (поглядів) є право мати думку і дотримуватися її; право на висловлювання й поширення думки; право мовчати. Учений також визначив три етапи здійснення свободи вираження поглядів, а саме: 1) свобода думки; 2) свобода слова; 3) свобода преси [83, с. 14]. На нашу думку, В. Гвоздев не зовсім чітко розмежував такі поняття, як свобода думки і свобода вираження поглядів; крім того, акцентувавши увагу на словесній формі вираження поглядів, не виділив інші її форми.

Своє трактування свободи вираження поглядів запропонував В. Павликівський, який стверджує, що «насьогодні зміст свободи слова включає: 1) свободу думки; 2) безпосередню свободу слова, тобто свободу висловлювань, переконань у будь-якому вигляді (усно, письмово, за допомогою зображення тощо); 3) свободу використання інформації (її отримання, зберігання та поширення)» [341, с. 404]. Це визначення свободи слова охоплює свободу думки, переконань та можливості використання інформації.

М. Муратов, розглянувши свободу слова в структурі правового статусу особистості, виокремив значну кількість її елементів (правомочностей), які є

універсальними, взаємозалежними та взаємозв'язаними між собою, а саме:

- право безперешкодно дотримуватися своїх думок і переконань;
- право на вільну відмову від своїх думок і переконань;
- право на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- право на спілкування в усній та/або письмовій формі, а також право утриматися від спілкування;
- право вільно збирати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими способами, незалежно від державних кордонів;
- право на участь у створенні інформації;
- право на індивідуальне і колективне звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування;
- право на свободу літературної творчості та ін. [314].

Таке широке тлумачення свободи слова М. Муратова охоплює собою свободу думки, переконань, інформаційні права, право на спілкування, свободу літературної творчості. Як уже зазначалося, підтримуємо позицію, що свобода слова людини – це можливість людини виражати думки, погляди, переконання у вербальній формі.

Зміст, структура свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права, принципи на яких вона базується відображені насамперед у Конституції України, Законі України «Про інформацію», Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». У низці інших нормативно-правових актів визначені юридичні засоби реалізації, охорони та захисту цієї свободи загалом, а також окремих її елементів (можливостей) [383, 387, 395, 402, 403, 408, 409, 411]. Складовими національного законодавства України, як уже наголошувалося, є також МПГПП та Євроконвенція.

У Конституції України проголошено низку важливих принципів, на яких ґрунтується свобода вираження поглядів: 1) суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15); 2) жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова (ч. 2 ст. 15); 3) цензура заборонена (ч. 3 ст. 15); 4) забезпечення інформаційної безпеки, поряд

із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, забезпеченням економічної безпеки, є однією з найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17); 5) забезпечення вільного і всебічного розвитку особистості в суспільстві (ст. 23).

Конституція України гарантує кожному «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч. 1 ст. 34); «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» (ч. 2 ст. 34). Отже, Конституція України проголошує окремі можливості кожного, це

- свобода думки і слова;
- право на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (так звані інформаційні права).

Згідно з Конституцією України, так звані інформаційні права не є складовою свободи вираження поглядів, як це закріплено в основних міжнародних документах з прав людини. Свобода слова проголошується в Основному Законі України окремо від свободи вираження поглядів. При цьому О. Жуковська стверджує, що в загальному плані на рівні конституційних норм положення ч. 1 ст. 10 Євроконвенції в усіх своїх складниках начебто втілені належно [157, с. 515], однак ми з цим не можемо погодитися.

У Законі України «Про інформацію» (ст. 2) серед основних принципів інформаційних відносин виокремлено також гарантованість права на інформацію; свобода вираження поглядів і переконань. У зазначеному законі України закріплено: «Кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» (ч. 1 ст. 5); «держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права та можливості доступу до інформації» (ч. 1 ст. 7).

Отже, згідно з Законом України «Про інформацію»:

- право на інформацію охоплює окремі можливості щодо одержання,

використання, поширення, зберігання та захисту інформації;

– право на інформацію не входить до складу свободи вираження поглядів, як це проголошено в основних міжнародних документах з прав людини.

У Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» наголошено, що свобода слова та можливість вільного вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань означають право кожного вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих ЗМІ, крім випадків, визначених законом (ст. 2).

У ЦК України (у книзі другій – «Особисті немайнові права фізичної особи») свобода вираження поглядів на жаль, не проголошена. Однак у документі міститься застереження, що перелік особистих немайнових прав, закріплений в ньому, не є вичерпним (ч. 3 ст. 270). У ЦК України проголошено право фізичної особи на інформацію як одне з особистих немайнових прав, що забезпечує її соціальне буття. Зокрема, закріплено, що фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ч. 1 ст. 302). Свобода вираження поглядів людини, на нашу думку, є невід’ємним її особистим немайновим правом, тому повинна бути відображена і в ЦК України.

Аналіз змісту, структури свободи вираження поглядів людини, на підставі Конституції України, Закону України «Про інформацію», Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», міжнародних документів (МПГПП та Євроконвенції), дає підстави зробити низку важливих висновків [677, с. 183–184].

1. Тракткування розглядуваної свободи людини в основних міжнародних документах з прав людини та в Конституції України не є однаковим, тому необхідно усунути цю невідповідність, а саме – проголосити в Конституції України, що кожен має право на свободу вираження поглядів. До того ж, доцільно в основних міжнародних актах з прав людини і в Конституції України проголосити не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування.

2. Свобода вираження поглядів, згідно з МПГПП та Євроконвенцією, які є

частиною національного законодавства України, охоплює такі можливості (елементи): дотримуватися своїх поглядів; вільно виражати погляди (це право включає такі свободи: шукати, одержувати, передавати, поширювати будь-яку інформацію й ідеї) [661, с. 192].

У ст. 34 Конституції України, на відміну від міжнародних актів з прав людини, складові (можливості) свободи вираження поглядів не зазначені. Закон України «Про інформацію» не проголошує право на інформацію як складову свободи вираження поглядів, а розглядає його як окрему можливість суб'єктів. І тільки Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», в якому закріплено свободу слова та можливість вільного вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань, фактично проголошує їх елементи, а саме: можливості шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію, крім випадків, визначених законом.

Отже, структурно суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів складається з таких елементів (можливостей):

- дотримання своїх поглядів;
- вільного вираження поглядів (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї, крім випадків, визначених законом).

На нашу думку, структура свободи вираження поглядів, відображена в законодавстві України, потребує деякого уточнення. По-перше, право дотримуватися своїх поглядів не підпадає під дію юридичного права, оскільки стосується внутрішньої сфери особи. По-друге, інформаційні права людини мають подвійне підпорядкування – вони належать як до права на формування її поглядів (це можливості пошуку, доступу, отримання, фіксування, зберігання інформації та ідей), так і до права на їх вираження (це можливості поширення, передачі, використання інформації та ідей). З огляду на це, пропонується, як уже зазначалося, в Конституції України проголосити не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування.

3. Результати порівняння елементів свободи вираження поглядів як

природного права і як суб'єктивного юридичного права в Україні дозволяють стверджувати, що елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права загалом відображені у законодавстві України. Однак юридичного закріплення в Конституції України потребують й такі елементи свободи вираження поглядів, як можливість змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх.

У Конституції України необхідно також закріпити таке нормативне положення: нікого не можна примусити до вираження поглядів чи до відмови від них. Для того, щоб таке нормативно-правове положення не було декларативним, необхідно передбачити адміністративну відповідальність за примус до вираження поглядів та примус щодо відмови від них.

4. На підставі аналізу структури свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом [677, с. 183–184].

5. Беручи до уваги положення міжнародних документів з прав людини пропонуємо:

а) ч. 1 ст. 34 Конституції України викласти у такій редакції¹:

«Кожен має право на свободу формування та вираження поглядів. Це право включає можливості вільно збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї, змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх у будь-якій формі та в будь-який спосіб».

б) доповнити Конституцію України нормативним положенням: «Нікого не можна примусити до вираження поглядів чи до відмови від них» [677, с. 184].

Сформульовані пропозиції до ст. 34 Конституції України стали певною

¹ Курсивом подано змінений або доданий пропонований текст

мірою також результатом наукової діяльності автора дисертації як наукового співробітника (у 2001–2011 рр.) Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Ця лабораторія розробила пропозиції до концепції оновлення Конституції України, котрі у квітні 2008 р. надіслала до Національної конституційної ради, створеної відповідно до Указів Президента України від 18.12. 2007 р. та 18.02. 2008 р. [368, с. 3]. Серед пропозицій були такі:

- максимально узгодити Конституцію України з міжнародними «праволюдними» стандартами;

- у статтях Конституції України не обмежуватися назвами прав і свобод людини, а у всіх випадках відображати, «розшифровувати» основні складові змісту відповідного права (там, де цього ще немає);

- при закріпленні усіх прав і свобод (особливо економічних, соціальних і культурних) вміщувати вказівку на позитивні обов'язки держави щодо їх забезпечення;

- деякі підстави обмеження прав і свобод людини скоректувати так, аби вони не були ширшими від тих, що закріплені у міжнародних актах [368, с. 3–4].

Відповідно до зазначених напрямів, були сформульовані пропозиції і до ст. 34 Конституції України, в розробленні яких брала участь і автор дисертації [368, с. 29].

У 2011 р. Львівська лабораторії прав людини і громадянина з огляду на певні зміни в українському суспільстві та новітні праці вітчизняних конституціоналістів і правозахисників, оновила свої попередні конституційно-праволюдні рекомендації, виклавши їх у новій науковій праці [367]. Співавтором цієї праці, а саме її частини II «Пропозиції з удосконалення формулювань Конституції України стосовно прав, свобод і обов'язків людини й інших суб'єктів», є також автор дисертації [367, с. 84–183].

Інформаційні права як основа свободи вираження поглядів. Інформаційні права та інформація як їх основа привертають увагу багатьох українських та

зарубіжних дослідників різних галузей юридичної науки. Розглянемо окремі їх положення.

Вітчизняний правознавець Н. Кушакова право на інформацію розглядає в декількох аспектах: як особисте право кожного, як складову права на самовираження [277, с. 52] і як самостійне конституційне право, яке дає змогу людині вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким чином [276, с. 8].

С. Кравченко, розглядаючи право на інформацію у взаємозв'язку з правом участі в управлінні господарськими товариствами, наголошує, що його можна характеризувати як немайнове право, однак його реалізація відбувається у специфічних правовідносинах, які можна оцінити як організаційні [258, с. 113].

А. Марущак суб'єктивне право на інформацію визначає так: «Це гарантована державою можливість фізичних, юридичних осіб і держави (державних органів) вільно одержувати, використовувати, поширювати та зберігати відомості, необхідні їм для реалізації своїх прав, законних інтересів, здійснення завдань і функцій» [297, с. 108].

С. Галєєв стверджує, що право особи на інформацію є самостійним правом – це підтверджується аналізом нормативно-правових актів і розвитком науки «інформаційне право». Найбільш тісно воно пов'язане з групою політичних прав і групою особистих прав, оскільки інформація може мати різний характер (суспільно вагома й особиста). Правовідносини, пов'язані з одержанням, поширенням тощо суспільно вагомої інформації, належать до політичних прав, а правомочності, пов'язані з циркуляцією даних особистого характеру, які мають значення для приватного життя людини є особистим правом [82].

А. Ратнікова доводить, що право кожної людини на інформацію серед інших прав – цивільних, економічних, політичних, культурних, соціальних тощо – має особливе значення. Це зумовлено тим, що воно прямо або побічно стосується інших прав і свобод людини і громадянина, представлене в суспільній свідомості, відносинах влади, права, власності [467].

О. Нестеренко пропонує закріпити в Конституції України два окремих

права – свободу інформації (можливість вільного створення, зберігання, поширення й отримання інформації з загальнодоступних джерел) і право на доступ до інформації про діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, приватних юридичних осіб [319, с. 16–17].

Як висновок: розглянуті поняття права на інформацію в основному окреслені через правомочності суб'єктів отримувати, шукати, зберігати, поширювати інформацію тощо. Названі дослідники не оцінюють право на інформацію як складову свободи вираження поглядів – вони трактують його як окреме самостійне право. На нашу думку, можливості людини отримувати, шукати, зберігати, фіксувати тощо інформацію – це окремі інформаційні права, які становлять основу її свободи формування та вираження поглядів [655, с. 31]. Інформаційне позитивне право є важливим інструментом і гарантією реалізації свободи вираження поглядів і потребує окремого дослідження.

Основу інформаційних прав становить інформація. У ст. 1 Закону України «Про інформацію» вона окреслена так: «Це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді». Інформація є обов'язковим компонентом спілкування людей, фундаментом у різноманітних взаємних стосунках людини і держави [270, с. 14]. Для порівняння: згідно з Законом Республіки Молдови «Про свободу вираження поглядів» (2010 р.), «інформація – це будь-яке твердження про факт, погляд чи ідею в текстовій, звуковій і/чи зоровій формі» (ст. 2 Основні поняття).

О. Кохановська запропонувала визначення інформації як «нематеріального немайнового блага особливого роду, яке нерозривно пов'язане з життям, з його виникненням і закінченням, яке проявляється як особисте немайнове благо, як результат впливу на людину та інших суб'єктів та об'єктів права, як результат інтелектуальної творчої діяльності і як відомості про осіб, події та явища, предмети, об'єкти і процеси, незалежно від форми їх представлення» [255, с. 4].

Є. Петров визначив, інформацію як продукт діяльності людини, зорієнтований на формування нових відомостей або зняття відомостей з інших об'єктів матеріального або духовного світу, для об'єднання цих відомостей у

певний продукт та товар, необхідний для суспільства. [351, с. 4].

Як висновок: поняття інформації ширше, ніж поняття поглядів. Інформація може акумулювати в собі знання. Погляди ж людини – це судження людини, в яких проявляється її ставлення ймовірнісного характеру до теперішніх, минулих, майбутніх будь-яких явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка. Відображення інформаційних прав у структурі свободи вираження поглядів і як природного права, і як суб'єктивного юридичного права свідчить про те, що ця свобода трактується доволі широко.

5.2 Механізм юридичного забезпечення свободи вираження поглядів

5.2.1 Поняття, структура механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів

Свобода вираження поглядів, як і будь-яке інше право людини чи інших суб'єктів, окрім його закріплення та проголошення, потребує встановлення юридичних засобів реалізації, охорони та захисту, які в сукупності становлять юридичний механізм його забезпечення. Загалом юридичне забезпечення свободи вираження поглядів не потребує значних матеріальних затрат держави; необхідно створити дієву систему юридичних гарантій розглядуваного права та його елементів, котра б відповідала міжнародним нормам.

На нашу думку, основне призначення держави у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів – це невтручання її (держави) у здійснення свободи вираження поглядів, нестворення перешкод для її реалізації. Діяльність держави щодо забезпечення свободи вираження поглядів повинна здійснюватись у таких напрямках:

- законодавче проголошення свободи вираження поглядів та окремих її можливостей;
- окреслення чітких меж реалізації свободи вираження поглядів;
- сприяння у реалізації свободи вираження поглядів у необхідних випадках

(наприклад, під час мирних зібрань, при вираженні поглядів дітьми, журналістами, при доступі до інформації тощо);

– створення механізмів сприяння формуванню поглядів людини (в навчально-освітньому процесі, в ЗМІ тощо);

– охорона свободи вираження поглядів від можливих посягань на неї;

– захист свободи вираження поглядів у випадках посягань на неї, перешкоджання в її здійсненні.

Д. Авдєєв розглядає правовий механізм забезпечення прав і свобод людини як сукупність органів державної влади, громадських об'єднань і використовуваних ними правових засобів, спрямованих на здійснення прав і свобод людини та громадянина. На думку вченого, забезпечення прав і свобод повинно тлумачитись, у широкому і вузькому значенні. «У широкому розумінні забезпечення прав і свобод людини – це створення державою гарантій для їх здійснення. Воно охоплює охорону прав і свобод (статичний аспект забезпечення) та захист прав і свобод (динамічний аспект забезпечення). Під забезпеченням прав і свобод людини та громадянина у вузькому значенні треба розуміти діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, громадян та їх об'єднань, яка сприяє реалізації прав і свобод людини» [2].

Л. Глухарєва вважає, що юридичний механізм гарантій прав людини складається з таких структурних ланок: 1) закріплення прав у позитивних нормах (законах); 2) вказівка в них на межі та способи здійснення прав; 3) затвердження правил обмеження прав; 4) диференціація режимів реалізації прав; 5) дієвість процедур охорони і захисту; 6) встановлення відповідальності та інших засобів примусу за порушення прав; 7) визначення форм і розмірів відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди; 8) створення ефективних засобів профілактики й запобігання порушенню прав [87].

Н. Пархоменко серед юридичних гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина виокремила такі їх види: нормативно-правові та організаційно-правові. Нормативно-правові гарантії становлять сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і

захисту прав і свобод особистості. Дослідниця широко виділила окремі їх види за різними критеріями, наприклад, залежно від території поширення – внутрішньодержавні та міжнародні; залежно від форм закріплення в нормативних актах – конституційні та галузеві тощо. Змістом організаційно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина є визначення, прийняття та реалізація державою соціальної та правової політики, державний і громадський контроль, обробка інформації щодо прав людини тощо [349, с. 198–201].

На нашу думку, юридичним механізмом забезпечення свободи вираження поглядів в Україні є система ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права [689, с. 346]. Це визначення сформульоване на підставі окреслення юридичного механізму забезпечення прав людини, запропонованого Г. Шмельовою [631, с. 49].

Механізм юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні складається з таких елементів: національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина), в якому проголошується свобода вираження поглядів, а також окремі її можливості (елементи); юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів; юридичні засоби її охорони; юридичні засоби її захисту [691, с. 61].

Юридичне забезпечення свободи вираження поглядів не створюється миттєво, воно передбачає певні етапи формування [682, с. 376].

Перший етап – державне визнання свободи вираження поглядів. Україна визнала цю свободу шляхом

– її проголошення та окремих її можливостей в Конституції України та в інших нормативно-правових актах [387, 389, 399];

– визнання обов’язковими для себе міжнародних документів з прав людини, у котрих проголошується свобода вираження поглядів. До них належать насамперед МПГПІ (ст. 19) та Євроконвенція (ст. 10).

За період незалежності України на різних етапах її розвитку було

підготовлено низку проектів законів, спрямованих на забезпечення свободи вираження поглядів та окремих її складових [442–446].

Другий етап – інституціоналізація здійснення свободи вираження поглядів, тобто формування державних органів, їх структурних підрозділів та посадових осіб, на котрих покладаються спеціальні функції щодо сприяння у реалізації свободи вираження поглядів, її охорони та захисту. В Україні до них відносяться Міністерство інформаційної політики України [356], Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформаційної політики [406], Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [394] та інші.

У звіті про роботу Міністерства інформаційної політики України за 2017 р., розкриті основні напрями його діяльності: захист свободи слова та професійної діяльності журналістів, підтримка суспільного мовлення, реформа медіапростору, гармонізація законодавства України в інформаційній сфері з законодавством ЄС [178].

В Україні у зв'язку з розвитком, удосконаленням відносин, пов'язаних з реалізацією свободи вираження поглядів, інформаційних відносин, виникає потреба в запровадженні інституту спеціальної Уповноваженої посадової особи у цій сфері. На цьому наголошують окремі дослідники. Так, О. Нестеренко пропонує запровадити в Україні посадову особу – Інформаційного Уповноваженого, який би обирався Верховною Радою України терміном на п'ять років із рекомендованих громадськими організаціями кандидатів; його ж рішення повинні мати обов'язковий характер [319, с. 15]. Ідею про створення спеціалізованого Інформаційного Уповноваженого, окремого від Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини, підтримує також дослідник А. Кардаш – він вважає, що серед функцій Інформаційного Уповноваженого мав би бути і захист інформації про особу [186, с. 67].

У конституціях окремих держав передбачене запровадження спеціальних Уповноважених з прав людини з певних питань. Так, у Конституції Республіки Словенії (1991 р.) закріплено, що для захисту прав людини і основних свобод у

відносинах з державними органами, органами місцевих спільнот і носіями публічних повноважень законом призначається Уповноважений з прав людини (ч. 1 ст. 159). Законом може бути призначений *спеціальний Уповноважений з прав громадян з окремих питань* (ч. 2 ст. 159) [234, с. 197].

На нашу думку, інститут спеціальної Уповноваженої особи (Верховної Ради України чи іншого державного органу України) з питань забезпечення свободи вираження поглядів і безпеки журналістів, а не лише з інформаційних прав, необхідно запровадити і Україні. Серед напрямів діяльності такої посадової особи вагоме місце повинні займати функції сприяння реалізації та захисту свободи вираження поглядів журналістів, дітей та інших категорій суб'єктів (правозахисників, військовослужбовців, державних службовців, науково-педагогічних працівників тощо).

Третій етап – офіційне тлумачення та конкретизація законодавчих актів щодо свободи вираження поглядів. В Україні прийнято значну кількість нормативно-правових актів, в котрих закріплюються, конкретизуються окремі можливості (елементи) свободи вираження поглядів людини, а також встановлюються юридичні засоби їх реалізації, охорони й захисту [383, 387, 395, 402, 403, 408, 409, 411].

Офіційна інтерпретація нормативно-правових актів, які стосуються й свободи вираження поглядів і здійснюється компетентними органами, є формально обов'язковою для суб'єктів її застосування та реалізації. Офіційне тлумачення Конституції України здійснює Конституційний Суд України (п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України). Законодавство України з питань свободи вираження поглядів Конституційний Суд України уже роз'яснював. Так, важливе рішення щодо тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України Конституційний Суд України прийняв у 2012 р. [527]. Це рішення містить офіційне тлумачення інформації про особисте та сімейне життя особи.

Четвертий етап – встановлення процедури реалізації свободи вираження поглядів. У наукових джерелах механізм реалізації прав людини окреслюється як результативно реалізована у правореалізаційній поведінці суб'єктів прав людини

сукупність юридичних засобів цілеспрямованого втілення природних правообов'язків у життя [257]. Якщо право людини проголошене, але не реалізується, не втілюється в життя, то воно є «мертвим». Як слушно зауважив В. Постульга, «скільки б разів не закріпити на нормативному рівні певні інформаційні права і свободи, головне – це їх реалізація» [365, с. 107].

Свобода вираження поглядів як особлива цінність кожної людини має стимулювати формування думок, поглядів, переконань особистості, розвиток критичного мислення, ведення суперечок, дискусій і аж ніяк не повинна призводити до покарань, страху чи мовчання. А. Султанов стверджує, що ще в ХХ ст. почали поширюватися дві протилежні тенденції: зростання з одного боку – нетерпимості, а з другого – толерантності. Розвиток людства залежить від того, котра з тенденцій перемаже [568, с. 17]. Міжнародні організації всесвітнього, регіонального значення, демократичні держави, Україна також, спрямовують зусилля на формування толерантного середовища, в якому існує повага до особистості, її прав, зокрема до свободи вираження поглядів. Саме реалізація свободи вираження поглядів толерантними способами є основою формування громадянського суспільства, правової демократичної держави.

П'ятий етап – встановлення й реалізація юридичних засобів охорони свободи вираження поглядів, спрямованих на запобігання порушень цього права, зокрема перешкоджання його здійсненню чи унеможливленню.

Шостий етап – встановлення й реалізація юридичних засобів захисту свободи вираження поглядів людини. За допомогою цих засобів припиняються порушення свободи вираження поглядів, усуваються перешкоди для її реалізації.

Можемо стверджувати, що в Україні загалом сформований механізм юридичного забезпечення свободи вираження поглядів. У Національній стратегії у сфері прав людини (2015 р.) виокремлені такі позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення реалізації свободи вираження поглядів, діяльності ЗМІ в Україні: 1) зменшення обсягів втручання держави в професійну діяльність журналістів; 2) створення нормативно-правової бази з питань формування суспільного телебачення і радіомовлення України; 3) формування основних

стандартів прозорості відносин власності ЗМІ; 4) визначення нових принципів функціонування системи вищої освіти (автономія вищих навчальних закладів; академічна свобода учасників освітнього процесу). Не можемо повністю погодитися з виокремленими позитивними тенденціями у сфері забезпечення свободи вираження поглядів в Україні. Так, в Україні ще доволі високі показники кількісного і якісного характеру втручання держави в професійну діяльність журналістів (наявність цензури, вчинення злочинів проти журналістів посадовими особами тощо). Також, на жаль, в Україні ще не сформовані основні правові механізми визначення реальних власників ЗМІ.

Попри перелічені негативні моменти, в Україні все ж проявляється ряд позитивних тенденцій у сфері правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів, а саме [676, с. 248]: – формування законодавства України (зокрема, визнання обов’язковими для себе міжнародних документів) з питань свободи вираження поглядів та інформаційних прав як її складової; – посилення кримінальної відповідальності за злочини проти журналістів та членів їхніх сімей; – можливість громадян та інших суб’єктів звертатися до парламентського омбудсмена, Конституційного Суду України, ЄСПЛ з питань захисту свободи вираження поглядів; – підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту; – скорочення кількості державних телерадіоорганізацій та суб’єктів інформаційної діяльності; – впровадження цифрового телебачення на більшості території України.

Попри позитивні тенденції у сфері правового забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, залишається ще *низка проблем* у цій сфері. До найбільш актуальних, на нашу думку, відносяться

- недосконалість, невідповідність міжнародним документам з прав людини окремих положень законодавства України з питань свободи вираження поглядів;
- неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться Російською Федерацією проти України;
- неефективні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на

тимчасово окупованих територіях України у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях;

– неналежний рівень забезпечення професійної діяльності журналістів та особливо їх безпеки; неефективне розслідування злочинів проти них та членів їхніх сімей;

– недостатньо високий рівень правової свідомості громадян, посадових осіб щодо поваги до професійної діяльності журналістів;

– наявність цензури;

– недостатнє поширення друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС;

– неефективні правові механізми процедури роздержавлення друкованих ЗМІ; визначення реальних власників та засновників ЗМІ;

– недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів;

– недостатнє забезпечення громадянам доступу до мережі Інтернету [676, с. 248–249].

5.2.2 Юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів

Процедура реалізації прав особи залежить насамперед від їх змісту. Якщо правова норма не пов'язує здійснення суб'єктивного права з діяльністю правозастосовного органу, особа має право реалізувати його самостійно, а в деяких випадках визначити і процедуру такої реалізації. Тож механізм реалізації прав особи передбачає реалізацію його у формі правозастосування й у формі безпосередньої реалізації, тобто здійсненні прав особи без допомоги спеціально уповноважених органів та осіб [40].

Особливість реалізації свободи вираження поглядів проявляється в тому, що у більшості випадків вона здійснюється власними діями людини безпосередньо і

встановлення юридичних процедур не потребує. Однак у низці ситуацій є потреба у встановленні механізму реалізації свободи вираження поглядів (наприклад, дітьми; здійснення свободи вираження поглядів під час мирних зібрань; одержання дозволу для отримання, доступу до відповідної інформації тощо). С. Галєєв стверджує, що механізм реалізації права особи на інформацію наділений особливими рисами. У такій реалізації задіяні дві сторони: особистість і юридична особа чи державний орган. Окрім того, специфіка реалізації визначена особливостями правовідносин щодо пошуку й отримання інформації, в яких беруть участь зазначені суб'єкти. Особливістю механізму реалізації права людини на інформацію є наявність об'єктивних перешкод, у подоланні яких зацікавлене суспільство й особа з метою забезпечення реалізації інших прав і свобод [82].

Межі реалізації свободи вираження поглядів. При реалізації свободи вираження поглядів важливо встановити підстави для її обмежування. Чи були порушені умови обмеження свободи вираження поглядів, які саме, чому, в який спосіб – це ті ключові питання, які повинен розглядати відповідний орган у випадку конфлікту. Правильне тлумачення, застосування норм щодо обмеження свободи вираження поглядів є важливою гарантією її реалізації.

У Декларації прав людини і громадянина Франції (1789 р.) проголошено: «Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому» (ст. 4). «Закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства» (ст. 5) [107, с. 208].

Дослідник В. Кудрявцев зазначає, що структура обмежень свободи слова, представлена як загальна схема, має два значення: 1) характер заборонних норм (етика, право) і 2) сфера дії цих норм (релігія, влада, особистість). На думку вченого, за багато тисячоліть зазначена структура обмежень свободи слова у своїй основі збереглася. За соціальним і політичним значенням дослідник вивів на перше місце захист інтересів державної влади у всіх трьох її проявах – законодавчому, виконавчому, судовому. Лише у ХХ ст. їх доповнив новий елемент – захист громадського порядку і громадської безпеки. Його доповнюють норми, які забороняють втручання в особисте життя громадян. І ще один новий

елемент – міжнародна безпека [269, с. 148]. Викликає заперечення думка В. Кудрявцева, що при встановленні обмежень свободи вираження поглядів інтереси державної влади повинні бути на першому місці. На нашу думку, суспільні інтереси мають переважати державні інтереси.

Зарубіжні дослідники М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі стверджують, що вираження поглядів не може мати абсолютної свободи, оскільки в певних ситуаціях деякі висловлювання можуть завдати значної шкоди суспільним інтересам. Отже, повинен бути розроблений механізм, який дасть змогу державі запобігти нанесенню цієї шкоди [118, с. 172].

Дж. С. Мілль стверджував, що «ніхто не претендує на те, щоб дії були такими ж вільними, як і думки... Однак дії будь-якого типу, які без виправданої причини шкодять іншим, можуть зазнавати – і в особливо важливих випадках настійно вимагають – контролю у вигляді негативного ставлення і, за необхідності, активного втручання з боку людства» [312].

М. Муратов зазначає, що при встановленні меж дії свободи слова повинен братись до уваги необхідний баланс інтересів людини, суспільства і держави. Зловживання свободою слова відбувається тоді, коли суб'єкт реалізує надані йому законом можливості вибору виду і міри своєї мовної поведінки на шкоду іншим особам [314].

Абсолютно безмежних прав у суспільстві існувати не може. Слушною є думка вітчизняного правознавця І. Панкевича про те, що права однієї людини завжди «виходять» на права інших людей. Обмеження прав людини дослідник визначає так: «Це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини» [343, с. 11].

Звуження змісту та зменшення обсягу прав людини є основними наслідками обмежування прав людини. У Конституції України проголошено: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» (ч. 3 ст. 22).

І. Панкевич обмежування здійснення прав людини окреслює так: «Це діяльність компетентних державних органів по встановленню меж (обмежень)

щодо здійснення прав людини. Підставами обмежування прав людини є певні особисті (індивідуальні) та соціальні (колективні) інтереси, задля забезпечення яких нормовстановлюючий орган вважає за необхідне обмежувати певні права людини» [343, с. 12–13].

Наведені теоретичні положення про обмеження прав людини дають підстави для наступного твердження: межі реалізації свободи вираження поглядів – це система усіх явищ, які окреслюють її зміст та обсяг. Підстави обмежування свободи вираження поглядів діляться на міжнародно-правові та внутрішньодержавні. Міжнародно-правові підстави обмежування свободи вираження – це певні інтереси (індивідуальні, колективні), задля забезпечення яких міжнародні органи вважають за необхідне обмежувати свободу вираження поглядів [656, с. 231].

Міжнародно-правові підстави обмежування свободи вираження поглядів зафіксовані в ЗДПЛ, МПГПП, Євроконвенції та в інших міжнародних документах з прав людини (так звані правомірні підстави обмежування свободи вираження поглядів).

У ЗДПЛ (ст. 19) немає вказівки на обмеження саме свободи переконань, однак у ч. 2, 3 ст. 29 цього документа передбачені загальні підстави та умови, які стосуються обмеження всіх прав і свобод, проголошених у ній. Зокрема, у ньому закріплено, що «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» (ч. 2 ст. 29 ЗДПЛ). У ЗДПЛ також наголошено, що «здійснення прав і свобод у жодному випадку не повинно суперечити цілям і принципам ООН» (ч. 3 ст. 29).

У преамбулі МПГПП наголошено, що держави зобов'язані заохочувати всезагальну повагу і дотримання прав і свобод людини, а кожна людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна домагатися заохочення і дотримання прав, визнаних у МПГПП. У цьому

документі також чітко застережено, що жодне положення в ньому не може тлумачитись як таке, що означає, ніби певна держава, певна група чи особа має право здійснювати будь-яку діяльність або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх більшою мірою, ніж у ньому передбачається (ч. 1 ст. 5) [303].

У МПГПП закріплені підстави обмежування тільки свободи вираження поглядів, можливість же дотримання своїх поглядів жодним обмеженням не підлягає. У ньому також проголошено, що обмеження права людини на вільне вираження свого погляду мають встановлюватися тільки законом і бути необхідними для а) поважання прав і репутації інших осіб; б) охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення (ч. 3 ст. 19 МПГПП).

Для реалізації свободи вираження поглядів важливе значення має також ст. 20 МПГПП, в котрій закріплено: «Будь-яка пропаганда війни, будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинні бути заборонені законом».

У Загальному коментарі № 34 до статті 19 МПГПП (2011 р.) Комітет ООН з прав людини наголосив, що статті 19 і 20 МПГПП сумісні одна з одною і доповнюють одна одну. На всі діяння, про які йдеться у ст. 20, поширюються обмеження, передбачені в ч. 3 ст. 19. Будь-яке обмеження, обґрунтоване ст. 20, має також відповідати ч. 3 ст. 19 (п. 50) [206].

Згідно зі ст. 10 Євроконвенції, здійснення свободи вираження поглядів може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям:

- 1) якщо вони встановлені законом;
- 2) якщо мають законну мету (застосовуються в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду);

3) якщо вони необхідні в демократичному суспільстві.

С. Шевчук наголосив, що стандарт визначення правомірності обмежень свободи вираження, встановлений практикою ЄСПЛ, відповідає загальному підходу, визначеному для 8, 9, 10 й 11 статей Євроконвенції [629, с. 86].

Умови обмежування свободи вираження поглядів, відображені у вищезазначених міжнародно-правових нормах, варто розглянути докладніше.

1. Підстави обмежування свободи вираження поглядів повинні бути встановлені законом.

Комітет ООН з прав людини пояснив, що норми закону щодо обмеження свободи вираження поглядів повинні бути сформульовані настільки чітко, щоб людина могла адекватно сприйняти їх і, відповідно, належно поводитись; до того ж, інформація про наявні обмеження має бути доступна широким верствам населення. Важливий момент: закон не повинен наділяти осіб, які відповідають за його дотримання, широкими дискреційними повноваженнями встановлювати обмеження свободи вираження поглядів. Закони повинні надавати особам, яким доручена їх реалізація, достатні вказівки для того, щоб вони могли визначити, на які форми вираження поглядів встановлені обмеження, а на які – ні. Крім того, закони, що обмежують свободу вираження поглядів, повинні бути сумісними з положеннями, цілями і завданнями МПГПП. Вони не мають порушувати його положень, що стосуються недопущення дискримінації; не повинні встановлювати несумісних з ним мір покарань, наприклад тілесних (п. 25-26) [206].

Девід Кей – Спеціальний доповідач – у своїй доповіді (виголошеній на 71-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, 6.09. 2016 р.) виділив три проблеми, які можуть стати підставою для стурбованості з приводу дотримання умови про законність обмеження свободи вираження поглядів [137, п. 12–16].

Проблема перша. У законодавстві держав нерідко використовуються загальні формулювання, на підставі яких органи державної влади наділяються значними повноваженнями обмежувати свободу вираження поглядів. До того ж, ці формулювання не містять конкретних вказівок для громадян щодо відмінностей між законною і протиправною поведінкою. Викликає стурбованість

помітне збільшення кількості законів про боротьбу з тероризмом, а також розпливчатість використовуваних у них формулювань. Так, 2015 р. у Кенії прийнятий закон про боротьбу з тероризмом, в якому передбачена кримінальна відповідальність за поширення непристойних, насичених сценами насильства або агресивних матеріалів, здатних сіяти страх і паніку серед населення. В Іспанії передбачена кримінальна відповідальність за «прославляння тероризму». Аналогічні формулювання є й у законодавстві Франції (п. 14) [137]. Таке широке тлумачення дає підстави передбачати покарання за вираження поглядів, які не підлягають жодним обмеженням.

Проблема друга: під час законодавчого процесу держави часто не залучають до участі в ньому громадськість. Так, у 2016 р. у Російській Федерації з «прискореними термінами» був прийнятий закон «Про кібербезпеку», в якому не взяті до уваги думки організацій громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін (п. 15).

Проблема третя: закони часто не наділяють суди або інші органи, відповідальні за проведення незалежних перевірок третіми сторонами, необхідними повноваженнями для оцінки заяв про порушення. Так, в Єгипті тільки міністерство культури має право видавати й анулювати дозволи на виконання художніх робіт, а також розглядати апеляції щодо таких рішень (п. 16) [137].

ЄСПЛ неодноразово зазначав у своїх рішеннях, що термін «закон» позначає норми, встановлені писаним правом, а також правила, що сформувались у прецедентному праві [613, с. 14]. ЄСПЛ у справі «Санді Таймс проти Об'єднаного Королівства» («*Sunday Times v. the United Kingdom*») (1979 р.) зазначив, що слово «закон» у формулі «передбачено законом» називає не тільки законодавчі акти, а й неписане право (п. 47) [720]. На думку ЄСПЛ, вираз «передбачені законом» вказує на дві основні вимоги. По-перше, закон має бути доступним: громадяни повинні мати змогу отримати відповідну до обставин вказівку на те, які правові норми застосовуються у тому чи іншому випадку. По-друге, норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована настільки точно, що, керуючись нею,

громадянин може регулювати свою поведінку: користуючись за необхідності порадами, він повинен мати можливість в розумних за даних обставин межах передбачити наслідки, до яких може призвести та чи інша його дія (п. 49) [720].

2. Обмежування свободи вираження поглядів може встановлюватися лише з певною метою, визначеною міжнародно-правовими нормами.

а) Обмежування свободи вираження поглядів з метою прояву поваги, захисту прав і репутації інших осіб (п. а) ч. 3 ст. 19 МПГПП; ч. 2 ст. 10 Євроконвенції).

Комітет ООН з прав людини зауважив, що термін «права» позначає права людини, визнані в МПГПП, і ширше – в міжнародному законодавстві в сфері прав людини. Термін «інші особи» охоплює як індивідуальних осіб, так і членів будь-якої громади (п. 28) [206].

У Сіракузьких принципах про положення, що стосуються обмеження й ущемлення прав в МПГПП (ООН, 1985 р.) (далі – Сіракузькі принципи), наголошено: «Не допускається захист репутації інших як підстава для обмеження прав у випадку, якщо обмеження застосовується з метою захисту держави й офіційних осіб від громадської думки або критики» (п. 37) [546].

б) Обмежування свободи вираження поглядів здійснюється з метою – охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення (п. б) ч. 3 ст. 19 МПГПП);

– в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи захисту моралі (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції).

Комітет ООН з прав людини особливо наголосив на тому, що держави повинні уважно стежити за суворим дотриманням вимог ч. 3 ст. 19 МПГПП у процесі розробки і застосування законів про державну зраду й аналогічних актів, що стосуються національної безпеки, службової таємниці, боротьби з підривною діяльністю чи інших сфер. Такі правопорушення, як «заохочення до тероризму» й «екстремістська діяльність», а також правопорушення «восхваляння», «прославляння» або «виправдання» тероризму повинні мати чіткі визначення для

гарантії того, що їх застосування не призведе до недоречного або неспівставного втручання у здійснення свободи вираження поглядів. Крім того, необхідно уникати надмірних обмежень на доступ до інформації, оскільки ЗМІ відіграють визначальну роль у наданні населенню інформації про терористичні дії. У світлі цього журналістів не можна карати за те, що вони ретельно виконують свої функції [206, п. 46]. У Сіракузьких принципах наголошено: «Посилання на інтереси національної безпеки для виправдання заходів щодо обмеження деяких прав можлива тільки в тих випадках, коли такі заходи вживаються для захисту існування держави, її територіальної цілісності або політичної незалежності від застосування сили або загрози її застосування. Не можна посилатися на інтереси національної безпеки як на підставу для введення обмежень з метою запобігання локальної або відносно ізольованої загрози правопорядку» [546, 29–30]. У цьому контексті важливим є забезпечення громадської безпеки, тобто захисту від загрози для безпеки людей, їх життя або фізичного здоров'я, а також від заподіяння серйозної шкоди їхньому майну (п. 33).

Отже, інтереси національної та громадської безпеки не можуть використовуватись як привід для введення невизначених або довільних обмежень – на них можна посилатися лише за наявності адекватних гарантій та ефективних засобів правового захисту від порушень.

Спеціальний доповідач у своїй доповіді наголосив, що уряди деяких держав створюють перешкоди для здійснення зв'язку через Інтернет і надання телекомунікаційних послуг, виправдовуючи свої дії інтересами національної безпеки та громадського порядку. Так, Науру як на одну з причин блокування в 2015 р. декількох веб-сайтів соціальних мереж послалася на необхідність запобігання злочинності; Демократична Республіка Конго, Бурунді, Індія, Бангладеш, Бразилія і Пакистан у 2015 р. блокували Інтернет і служби передачі текстових повідомлень [137, п. 21]. У 2016 р. під час поїздки в Таджикистан Спеціальний доповідач переконався в тому, що під час публічних акцій протесту уряд неодноразово блокував доступ до послуг з передачі повідомлень і вже протягом тривалого часу чинить перешкоди роботі веб-сайтів соціальних мереж,

zareєстрованих за межами країни [735].

Існування у сучасному світі реальних загроз інтересам національної та громадської безпеки, зокрема вчинення терористичних актів, все ж спонукають держави й міжнародні організації приймати нормативні положення, спрямовані на певне обмеження свободи вираження поглядів. Такі обмеження будуть правомірними лише за умови дотримання міжнародно-правових норм. Як приклад, єврокомісар з питань безпеки ЄС Д. Кінг повідомив, що дана організація розробляє закон, згідно з яким інтернет-корпорації (зокрема, Facebook, Twitter і Google) зобов'язані будуть оперативно виявляти і негайно усувати терористичний контент [154].

Як уже зазначалося, обмежування свободи вираження поглядів може здійснюватись і для захисту моральності населення. Комітет ООН з прав людини неодноразово наголошував, що поняття моральності становить сукупність багатьох громадських, філософських і релігійних традицій. Відповідно, обмежування з метою захисту моральності не повинні здійснюватися на принципах лише однієї традиції, тобто, будь-які подібні обмеження мають розглядатись в контексті універсального характеру прав людини і принципу недопущення дискримінації [206, п. 32].

в) Обмежування свободи вираження поглядів з метою запобігання розголошенню конфіденційної інформації (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції). Зазначена підстава за слушним зауваженням С. Шевчука, певною мірою перетинається з іншими підставами обмежування свободи вираження поглядів, наприклад, захистом національної безпеки, захистом прав інших тощо [629, с. 168]. При цьому у багатьох випадках ця підстава може використовуватись незалежно, зокрема щодо тієї державної інформації, яка не стосується національної безпеки. Як приклад – справа, розглянута ЄСПЛ «*Fressoz та Руар проти Франції*» («*Affaire Fressoz et Roir c. France*») (1999 р.) про розголошення податкової інформації [611], заявниками по якій були громадяни Франції Р. Фрессо та К. Руар. Суть справи така: у вересні 1989 р. у зв'язку з трудовим спором, який виник у компанії «Пежо» після відмови керівництва підвищити заробітну плату

своїм працівникам, у газеті «Ле Канар аншене» було опубліковано статтю одного з заявників з інформацією про підвищення заробітної плати президентові і розпорядчому директорові компанії Ж. Кальве. Стаття, яка супроводжувалася фотокопіями витягів із останніх трьох податкових декларацій Ж. Кальве, мала заголовок: «Різке підвищення заробітної плати пана Жака Кальве – його податкові декларації свідчать промовистіше, ніж він сам. За останні два роки хазяїн підвищив собі платню на 45,9%» [611].

На підставі скарги, поданої Ж. Кальве, проти заявників було порушено кримінальну справу у зв'язку з отриманням ними фотокопій податкових декларацій Ж. Кальве, що сталося через порушення професійної конфіденційності службовцем податкової інспекції, який залишився невідомим. Заявники скаржилися, що засудження їх Паризьким апеляційним судом порушило їхнє право на свободу вираження поглядів (ст. 10 Євроконвенції). Вони також заявили про порушення їхнього права на презумпцію невинуватості.

ЄСПЛ, розглянувши справу, констатував, що він визнає заборону опублікування податкових декларацій, однак інформація, яка містилася в них, конфіденційною не є. Інформація про заробітну плату керівників великих компаній регулярно публікується у фінансових оглядах. ЄСПЛ по розглядуваній справі не виявив розумної відповідності між законною метою, яку було поставлено при обвинуваченні заявників, та засобами, використаними для досягнення цієї мети, взявши до уваги інтереси демократичного суспільства у забезпеченні і збереженні свободи преси. ЄСПЛ констатував порушення ст. 10 Євроконвенції [611].

г) Обмежування свободи вираження поглядів з метою підтримання авторитету і безсторонності суду (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції).

Яскравим прикладом обмежування свободи вираження поглядів на зазначеній підставі є справа ЄСПЛ «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» («*Sunday Times v. the United Kingdom*») (1979 р.) [720]. Її заявники стверджували, що видані англійськими судами заборони на публікацію в газеті «Санді таймс» статті, присвяченої так званим талідомідним дітям і врегулюванню

їх позовів про компенсацію збитків, порушують вимоги ст. 10 Євроконвенції (п. 38). На їхню думку, це порушення спричинене, по-перше, заборонаю, виданою англійськими судами, а по-друге, постійними обмеженнями, які до них застосовувалися внаслідок надмірно великого обсягу і розпливчатості формулювання чинного законодавства про неповагу до суду. Згідно з обставинами справи, у період 1958–1961 рр. одна з компаній виробляла і продавала по ліцензії у Великобританії лікарські засоби, до складу яких входив препарат талідомід і які, зокрема, прописувалися як заспокійливе вагітним жінкам. У 1961 р. у деяких жінок, що приймали такі ліки під час вагітності, народилися діти з серйозними фізичними вадами; згодом кількість таких випадків сягнула 450.

ЄСПЛ, розглянувши справу, зазначив наступне. Загальновизнано, що суди не діють у вакуумі. І хоча вони є місцем для вирішення спорів, це не означає, що попереднє обговорення суперечок не може відбуватися будь-де ще – в ЗМІ, з громадськістю загалом. ЗМІ не повинні перейти за межі, встановлені в інтересах належного відправлення правосуддя, але на них же лежить і обов'язок поширювати інформацію та ідеї, що стосуються питань діяльності судів, так само, це відбувається в інших сферах діяльності, які становлять суспільний інтерес. Ці функції ЗМІ збігаються з правом громадськості отримувати інформацію (п. 52).

ЄСПЛ констатував недостатність аргументів щодо накладеного на заявників обмеження – відповідно до ч. 2 ст. 10 Євроконвенції. Це обмеження виявилось неспівмірним з поставленою правомірною метою; воно не було необхідним у демократичному суспільстві для підтримання авторитету правосуддя (п. 66). Відповідно, мало місце порушення ст. 10 Євроконвенції (п. 68) [720].

3. Обмежування свободи вираження поглядів повинні відповідати вимогам необхідності і співмірності.

Комітет ООН з прав людини наголосив, що встановлення обмежень має бути необхідною і обґрунтованою з точки зору закону мірою. Так, Комітет вважає, що держава виконала вимогу про необхідність, позбавивши професійного статусу викладача, який опублікував матеріали з агресивними висловлюваннями

на адресу релігійної спільноти, маючи на меті захист прав і свобод дітей цього віросповідання в шкільному окрузі [206, п. 33].

Обмежування свободи вираження поглядів не мають бути надмірними. Комітет неодноразово зазначав, що обмежувальні заходи повинні відповідати принципу пропорційності; вони повинні бути доречними для виконання своєї захисної функції, повинні становити найменш обмежувальний засіб із тих, за допомогою яких може бути досягнутий бажаний результат, до того ж, вони повинні бути пропорційними інтересу, який захищається. Принципом пропорційності повинні керуватися не тільки законотворці, які передбачають обмеження, а й адміністративні і судові органи влади в процесі застосування законодавства. При дотриманні принципу пропорційності необхідно також брати до уваги конкретну форму вираження поглядів та способи їх поширення. Наприклад, у МПГПП надається особливо велике значення безперешкодному вираженню поглядів під час політичних дискусій за участю державних і політичних діячів [206, п. 34].

С. Шевчук стверджує, що правовий стандарт «необхідності в демократичному суспільстві» при розгляді справ ЄСПЛ за ст. 10 Євроконвенції ґрунтується на трьох основних елементах:

- відповідності оскаржуваного «втручання» «нагальній суспільній потребі»;
- пропорційності поставленій правомірній меті. Принцип пропорційності має такі складові елементи: наявність чіткого й прямого зв'язку між обмеженням і метою; якомога менше обмеження свободи, тобто визначення того, чи існують інші заходи, менш обтяжливі для такої свободи; наслідки заходу, який обмежує свободу або втручається в її здійснення, не повинні надмірно її обмежувати;
- відповідності і достатності обґрунтування, наданого національними органами влади для виправдання втручання [629, с. 94–95].

Так, у рішенні ЄСПЛ по справі «*Махмудов і Агазаде проти Азербайджану*» («*Mahmudov and Agazade v. Azerbaijan*») було постановлено, що кримінальна санкція, застосована до журналістів за наклеп на політика, прирівнювалась до непропорційного втручання у їхнє право на свободу вираження поглядів, а отже,

не могла вважатися такою, що є «необхідною у демократичному суспільстві», тобто, відбулося порушення ст. 10 Євроконвенції [726]. ЄСПЛ дійшов висновку, що застосування до журналістів покарання у вигляді позбавлення волі (попри те, що у зв'язку з прийняттям закону про амністію вони були звільнені від його відбування) не було виправданим; така санкція, за її сутністю, має надзвичайно негативний вплив на реалізацію принципу журналістської свободи.

Ще одна справа. Правозахисник Є. Захаров охарактеризував резонансну ситуацію, яка відбулася 29.03. 2011 р. в Києві – арешт 20-річної студентки Г. Сінькової за те, що вона разом з іншими дівчатами засмажила яечню на Вічному вогні у Парку слави; їй пред'явили обвинувачення за ст. 297 КК України («Наруга над могилою»). Такий вчинок студентки – це її протест проти безглузлого спалення газу на підтримання тоталітарної радянської символіки замість того, щоб витратити ці кошти на ще живих ветеранів. Печерський районний суд відправив Г. Сінькову на час слідства у СІЗО, де вона пробула декілька місяців. На знак її підтримки троє хлопців розіграли підсмаження яєчні на Вічному вогні [171, с. 3]. Є. Захаров наголосив, що у перелічених справах пропорційність втручання та необхідність у демократичному суспільстві є вочевидь недотриманими, а законність втручання держави є сумнівною. Не є адекватною і пропорційною реакція держави – кримінальне переслідування і позбавлення волі – у відповідь на такий шокуючий спосіб вираження поглядів. Некоректно вважати Вічний вогонь могилою, адже є багато випадків, коли будують дороги на кістках, не звертаючи уваги на те, що вони йдуть через кладовища, і це не розглядається як наруга над могилою [171, с. 3].

Однак, по цій справі «Сінькова проти України» («*Sinkova v. Ukraine*») ЄСПЛ ухвалив рішення від 27.02.2018 р., згідно з яким постановив чотирма голосами проти трьох, що не було порушено ст. 10 Євроконвенції. ЄСПЛ наголосив, що заявницю не засуджено за вираження поглядів. Її притягнуто до кримінальної відповідальності за обвинуваченням у вчиненні наруги над могилою Невідомого солдата за ст. 297 КК України. Погоджуємося з висловлюваннями ЄСПЛ, що «у заявниці було багато належних способів виразити свої погляди або

взяти участь у справжніх протестах проти політики держави щодо використання природного газу або реагування на потреби ветеранів війни, не порушуючи кримінальне законодавство та не зневажаючи пам'ять загиблих солдатів або почуття ветеранів, чії права вона, як стверджується, захищала» (п. 110) [548].

Ще один приклад, який показує, що обмежування свободи вираження поглядів повинні відповідати вимогам необхідності і співмірності. У рішенні по справі *«Михайлова проти України»* (*«Mikhaylova v. Ukraine»*) (06.03.2018 р.) ЄСПЛ дійшов висновку, що засудження заявниці було втручанням у її право на свободу вираження поглядів та що призначене їй покарання було непропорційно суворим. Заявницю судовими органами України було визнано винною у прояві неповаги до суду та накладено на неї стягнення у вигляді адміністративного арешту терміном на п'ять діб. Окрім того, ЄСПЛ наголосив, що твердження заявниці були висловлені у залі суду, де принцип справедливості закликає до вільного, навіть різкого обміну аргументами між сторонами [171, с. 3].

Незважаючи на чіткі міжнародні норми щодо обмежування свободи вираження поглядів, багато держав часто порушують їх положення. Комісія ООН з прав людини у своїй Резолюції *«Про права на свободу переконань і їх вільне вираження»* (2002 р.) закликала держави утримуватися від введення обмежень свободи вираження поглядів, котрі не узгоджуються з положеннями ч. 3 ст. 19 МПГПП. Так, ця свобода не повинна обмежуватися при висвітленні питань політики уряду, корупції в органах влади, участі у мирних демонстраціях, вираженні релігійних поглядів (п. 7, 13) [472].

У Резолюції 12/16 *«Свобода поглядів і їх вільне вираження»* (2009 р.) Ради з прав людини ООН наголошено, що держави повинні утримуватися від введення таких обмежень свободи вираження поглядів, які нібито потрібні для боротьби з тероризмом. Такі обмеження можливі лише у тих випадках, якщо вони не суперечать зобов'язанням держав за міжнародним правом (п. 5) [474].

У своїй доповіді Спеціальний доповідач навів низку прикладів, коли держави обґрунтовують обмежування свободи вираження поглядів на підставах, які не передбачені в ч. 3. ст. 19 МПГПП і не відповідають вимогам ст. 20

МПГПП [137, п. 27]. Розглянемо деякі з них.

У Саудівській Аравії в Основному регламенті про владу передбачено, що будь-які засоби вираження поглядів повинні вдаватися лише до коректних і ввічливих формулювань. При цьому ст. 19 МПГПП не допускає встановлення обмежень тільки на підставі об'ємного за значенням і значною мірою суб'єктивного терміна «коректність». У Бангладеш прийнята національна політика в сфері мовлення, яка передбачає заохочення незалежності мовних ЗМІ і водночас містить заборони на висловлювання «проти держави і громадських інтересів», «дезінформацію» і «спотворення істини», які не засновані на допустимих цілях, передбачених у ст. 19 МПГПП [137, п. 27].

Численні обмеження свободи вираження поглядів встановлені окремими державами на критичні висловлювання, за які передбачені покарання; все частіше держави здійснюють заходи з метою придушення свободи вираження політичних поглядів і, відповідно, захисту наявних владних структур і окремих осіб в органах влади, а також усунення конкурентів. Так, у В'єтнамі громадян ув'язнюють і піддають судовому переслідуванню за звинуваченням в «антидержавній пропаганді», в Ісламській Республіці Іран – за ведення «пропаганди проти системи» й «образу вищого керівництва нації». В Азербайджані були затримані і притягнуті до відповідальності активісти, яким через висловлювання критичних зауважень на адресу президента було пред'явлено звинувачення в державній зраді. Кувейтська влада піддала судовому переслідуванню журналіста за звинуваченням в образі судової системи на підставі повідомлень і статей, в яких він висловлював занепокоєння з приводу засудження інших осіб. Органи влади Бахрейну порушили судову справу щодо активіста за викриття ним тортур і жорстокого поводження в одній з в'язниць цієї держави. У М'янмі громадян переслідують за критику або образу збройних сил, а в Камбоджі активісти притягаються до кримінальної відповідальності і переслідуються за критику політики уряду [137, п. 30].

У деяких державах з монархічною формою правління передбачено юридичну відповідальність за критичні висловлювання щодо цієї системи

управління та її представників. Так, у Свaziленді були затримані активісти, яким було пред'явлено звинувачення в підривній діяльності після критики ними монархістської системи управління. У Йорданії представник академічних кіл був затриманий і притягнутий до відповідальності за звинуваченням у розміщенні антиурядових коментарів на сторінці в мережі «Фейсбук» на підставі того, що вони «підривають політичний режим Королівства». У Бахрейнї порушено кримінальну справу проти правозахисника за те, що він порвав фотографію короля. У Таїланді деяких громадян регулярно поміщають під варту і піддають переслідуванню за критику на адресу королівської сім'ї, при цьому їм призначається тяжке покарання – тюремне ув'язнення терміном на кілька десятиліть [137, п. 31–33].

Закони, що передбачають юридичну відповідальність, зокрема кримінальну, за критику державних посадових осіб, членів королівських сімей, іноземних посадових осіб, не є обґрунтованими – відповідно до положень ч. 3 ст. 19 МПГПП. На цьому, зокрема, наголошує й Комітет з прав людини ООН, а саме на тому, що встановлення заходів покарання для ЗМІ, видавців або журналістів лише за критику уряду або суспільно-політичної системи, якої дотримується уряд, за жодних обставин не може розглядатись як необхідне обмеження права на вільне вираження поглядів (п. 42).

У багатьох державах особи притягаються до юридичної відповідальності, зокрема кримінальної, за образу, наклеп на представників органів державної влади. Спеціальний доповідач наголосив, що будь-які форми кримінального покарання або надмірні заходи цивільно-правової відповідальності за наклеп не узгоджуються зі ст. 19 МПГПП, тому повинні бути скасовані. Здебільшого журналістів, письменників, правозахисників звинувачують у наклепі, за що проти них відкривають кримінальні справи або притягають до цивільної відповідальності. Наприклад, в Анголі уряд виніс вирок автору, який опублікував книгу про алмази із зон конфліктів і корупцію в країні, звинувативши його в кримінально-карному поширенні наклепів [137, п. 33–34]. У Таджикистані, попри скасування урядом більшості статей, які передбачають кримінальне покарання за

наклеп (але не на адресу президента), державні чиновники, як і раніше, можуть подавати позови проти журналістів і видавців про захист своєї репутації.

Комітет ООН з прав людини застерігає суб'єктів законотворчості про необхідність ретельної розробки законів, що стосуються наклепу, забезпечувати їх відповідність положенням ч. 3 ст. 19 МПГПП, а також не допускати їх використання на практиці для обмеження свободи вираження поглядів. Недопустимим є встановлення покарань за висловлювання, які стали надбанням громадськості випадково, без злого умислу. У будь-якому випадку наявність суспільного інтересу до об'єкта критики необхідно розглядати як елемент захисту. Держави повинні вживати заходи для уникнення надмірних методів покарання і штрафів. Держави мають розглянути можливість виключення наклепу з розряду злочинів (п. 47).

Комітет ООН з прав людини наголосив ще на одному важливому аспекті реалізації свободи вираження поглядів – висловленні думок про історичні факти. Закони, що передбачають міри покарання за такі висловлювання, є несумісними з передбаченими МПГПП зобов'язаннями держав поважати свободу вираження поглядів (п. 49). Аналіз ч. 2 ст. 19 МПГПП не передбачає широкої заборони на вираження хибних поглядів або неправильної інтерпретації подій, що відбулися в минулому.

Правові підстави обмежування свободи вираження поглядів в Україні. Питання встановлення меж свободи вираження поглядів особливо актуальні для України в умовах застосування Російською Федерацією проти неї технологій гібридної війни, в тому числі в інформаційній сфері. Україна повинна здійснювати ефективні організаційно-правові заходи у цій сфері.

У Доктрині інформаційної безпеки України (затвердженій Указом Президента України від 25.02.2017 р.) наголошено, що «Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни тощо» [143]. На необхідності прийняття доктрини інформаційної безпеки України ще у 2005 р. наголошував дослідник О. Логінов, котрий

відзначав, що «вона повинна стати основним системоутворюючим фактором у процесах становлення системи інформаційної безпеки органів виконавчої влади» [283, с. 6]. У четвертому розділі Доктрини інформаційної безпеки України перелічені актуальні загрози національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері, а саме: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні [143].

У Плані заходів з реалізації Концепції популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі (затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.06. 2017 р.) передбачено також визначення та забезпечення функціонування механізму системного відстеження та протидії інформаційним кампаніям і дезінформації, спрямованим проти України [393].

В Україні, в умовах вчинення Російською Федерацією злочину агресії проти нашої держави, вживаються заходи з обмеження свободи вираження поглядів в інтересах національної безпеки. Так, у 2017 р. в Україні був прийнятий Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28.04. 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [431], згідно з яким на території України заблоковано соціальні мережі «Вконтакте», «Однокласники», а також інші російські ресурси – Yandex, Mail.ru. Зазначені заходи – один із прикладів протидії інформаційній війні, яку активно веде Російська Федерація. У відповідь на таке рішення України значна частина представників міжнародних організацій, правозахисників наголосила на неправомірності блокування соціальних мереж, зокрема на тому, що вони прийняті без рішення суду. У огляду на це, в законодавстві України необхідно чітко регламентувати підстави, процедури блокування інтернет-сайтів, видалення матеріалів з інформаційного простору держави через їх загрозу національним, громадським інтересам, фізичному та психологічному здоров'ю громадян тощо. Інформаційна політика України має

бути більш ефективною в сучасних умовах протидії інформаційній війні, котра ведеться з боку Російської Федерації. При цьому, підстави обмежування здійснення свободи вираження поглядів мають чітко узгоджуватися з положеннями основних міжнародних документів з прав людини.

В Україні вже давно назріла потреба у прийнятті Закону України «Про інформаційну безпеку» [337, с. 205]. У ньому необхідно визначити поняття інформаційної безпеки, передбачити види організаційно-правових заходів її забезпечення, зокрема тих, які спрямовані на правомірне обмежування здійснення свободи вираження поглядів, та порядок їх застосування.

Інформаційна безпека є важливою складовою національної безпеки України. Однією з підстав обмежування в реалізації свободи вираження поглядів та її складових елементів, згідно з міжнародно-правовими нормами та законодавством України, є інтереси національної безпеки. Поняття національної безпеки окреслене в Законі України «Про національну безпеку України» (2018 р.): «Це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» (п. 9 ст. 1). [401].

О. Олійник наголошує, що в законодавстві України не йдеться про комплексне забезпечення інформаційної безпеки як пріоритетного завдання національної безпеки і важливої складової державної інформаційної політики [333, с. 109]. Розглядаючи інформаційну безпеку як складову національної безпеки, Б. Кормич окреслив її так: «Це стан захищеності встановлених законодавством норм і параметрів інформаційних процесів та відносин, що забезпечує необхідні умови існування держави, людини та суспільства як суб'єктів цих процесів та відносин» [246, с. 34].

На підставі наведених думок можна узагальнити, що інформаційна безпека – це стан захищеності інформаційної сфери суспільства, при якому забезпечується її формування, використання та розвиток в інтересах громадян, організацій, держави [337, с. 205].

Інформаційна безпека як складова національної безпеки є однією з підстав

для можливого обмежування здійснення свободи вираження поглядів. Межі та способи здійснення прав, правила їх обмежування, зафіксовані в позитивних нормах (законах), становлять важливі структурні ланки юридичного механізму гарантій прав людини [87].

У Конституції України проголошено загальну засаду: «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ч. 1 ст. 64). «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» (ч. 2 ст. 64). При цьому зроблено застереження, що низка прав і свобод не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64), але свобода вираження поглядів до них не входить.

Підстави обмежування свободи вираження поглядів зафіксовані в ч. 3 ст. 34 Конституції України. Зокрема, в ній наголошено, що здійснення прав проголошених у ч. 1, 2 ст. 34 Конституції України (свободи думки і слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань, вільного збирання, зберігання, використання і поширення інформації) «може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» (ч. 3 ст. 34 Конституції).

Положення ч. 3 ст. 34 Конституції України не відповідають повністю міжнародно-правовим умовам обмежування свободи вираження поглядів, тому, згідно з ч. 2 ст. 10 Євроконвенції та ч. 3 ст. 19, ст. 20 МПГПП, цю невідповідність необхідно усунути і проголосити, що *«здійснення свободи вираження поглядів, пов'язаного з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким умовам, обмеженням або санкціям, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання злочинам, для охорони*

здоров'я чи *суспільної моралі*, для захисту прав і свобод, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і *безсторонності суду*» [666, с. 26].²

Такі ж підстави обмежування здійснення права на інформацію повинні бути відображені в ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. (у редакції Закону України від 13.01.2011 р.), які повністю поки що збігаються з підставами, зазначеними в ч. 3 ст. 34 Конституції України.

Окрім того, в ч. 2 ст. 5 Закону України «Про інформацію» застережено, що «реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб». На нашу думку, таке положення закону є надто широким, і його тлумачення може призводити до спірних питань, тому пропонуємо його скасувати.

У Законі України «Про інформацію» також проголошено, що «інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» (ст. 28).

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України, «серед пріоритетів державної політики в інформаційній сфері мають бути і законодавче врегулювання механізму виявлення, фіксації, блокування та видалення з інформаційного простору держави, зокрема з українського сегмента мережі Інтернет, інформації, яка загрожує життю, здоров'ю громадян України, пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу тощо» (п. 1 розділу 5) [143].

Законодавство України та інших держав передбачає юридичну відповідальність за вираження поглядів з порушенням вимог правових норм. Так, у КК України кримінальна відповідальність настає за

– публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109);

² Курсивом подано змінений або доданий пропонуванний текст

– умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, *а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій* (ст. 110);

– пропаганду війни (ст. 436);

– виготовлення, поширення комуністичної чи нацистської символіки та пропаганди комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1);

– публічні заклики до геноциду (ч. 2 ст. 442);

– умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями (ч. 1 ст. 161);

– публічні заклики до вчинення терористичного акту (ч. 1 ст. 258-2). Кваліфікуючою ознакою даного складу злочину є його вчинення з використанням ЗМІ (ч. 2 ст. 258-2);

– заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295).

У Законі України «Про інформацію» проголошені й інші важливі положення, пов'язані з обмеженнями інформаційних прав, наприклад: «Забороняється вилучення і знищення друкованих видань, експонатів, інформаційних банків, документів з архівних, бібліотечних, музейних фондів, крім встановлених законом випадків або на підставі рішення суду» (ч. 3 ст. 7).

У законодавстві України та інших держав, в юридичній літературі виокремлено певні види інформації, відповідно різним є правовий режим їх використання, охорони та захисту. Так, Є. Петров розподіляє інформацію на такі види: «а) приватноправового – публічно-правового характеру; б) оборотоздатну – необоротоздатну; в) загальнодоступну – нерозкрити (з обмеженим доступом); г) приватну – офіційну; д) для комерційного використання – для вільного, звичайного, наукового, освітянського використання» [351, с. 6]. На думку

вченого, такий поділ інформації на види дасть змогу більшою мірою визначити інформацію як об'єкт цивільного права.

Згідно з Законом України «Про інформацію», за порядком доступу є такі види інформації: 1) відкрита; 2) з обмеженим доступом (ч. 1 ст. 20). За цим законом, «будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом» (ч. 2 ст. 20).

Концепцією технічного захисту інформації в Україні (затвердженій постановою Кабінету Міністрів України 1997 р.) передбачено основні напрями державної політики у сфері технічного захисту інформації, наприклад:

– удосконалення чинних та створення нових нормативно-правових актів щодо захисту інформації, яка становить державну й іншу передбачену законом таємницю, а також службової інформації;

– розроблення нормативно-правових актів щодо захисту відкритої інформації, важливої для особи, суспільства та держави (п. 4) [243].

В Україні прийнятий важливий нормативно-правовий акт – Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (2017 р.), який має на меті захист інтересів людини, держави, суспільства загалом у сфері кіберпростору [403].

У законодавстві України передбачений перелік відомостей (необхідно наголосити, що він невичерпний), які не можуть бути віднесені до інформації з обмеженим доступом (ч. 4 ст. 21 Закону України «Про інформацію»), а саме: про надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці людей; про факти порушення прав і свобод людини; про незаконні дії державних органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб тощо.

У Законі України «Про доступ до публічної інформації» наголошено також, що «не може бути обмежено доступ до інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном» (ч. 5 ст. 6).

До інформації з обмеженим доступом не належать також відомості, зазначені у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або

місцевого самоврядування, поданій відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» (2014 р.) [390], крім даних, передбачених в ч. 1 ст. 47 вказаного Закону (ч. 5 ст. 6 Закон України «Про доступ до публічної інформації»). У КК України передбачена кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації (ст. 366 -1).

Законодавство України передбачає випадки, коли навіть інформація з обмеженим доступом може бути поширена, зокрема, якщо вона є суспільно необхідною, тобто предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення (ч. 1, 2 ст. 29 Закону України «Про інформацію»).

У Законі України «Про доступ до публічної інформації» конкретизовані умови обмеження доступу до інформації при дотриманні сукупності таких вимог:

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільну зацікавленість в її отриманні (ч. 2 ст. 6) [387].

У законодавстві України виокремлено такі види інформації з обмеженим доступом (ч. 1 ст. 21 Закону України «Про інформацію»): 1) конфіденційна; 2) таємна; 3) службова.

Конфіденційна інформація. Згідно з Конституцією України, «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» (ч. 2 ст. 32). Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень (ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію»).

У ч. 2 ст. 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації» застережено, що «розпорядники інформації, які володіють конфіденційною інформацією, можуть поширювати її лише за згодою осіб, які обмежили доступ до інформації, а за відсутності такої згоди – лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

Юридичною гарантією захисту зазначених нормативних приписів є передбачена кримінальна відповідальність за «незаконне збирання, зберігання, використання, знищення, поширення конфіденційної інформації про особу або незаконна зміна такої інформації» (ч. 1 ст. 182 КК України). У ч. 1 ст. 163 КК України передбачена кримінальна відповідальність за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер. Кваліфікуючими ознаками даного складу злочину є і вчинення зазначених дій щодо журналістів (ч. 2 ст. 163 КК України).

Таємна інформація. Поняття таємної інформації у законодавстві України визначено так: «Це інформація, доступ до якої обмежується відповідно до закону, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю» (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про доступ до публічної інформації»). Загалом чинне українське законодавство передбачає більше двадцяти видів таємниць [46, с. 42]. На нашу думку, слушною є пропозиція дослідниці Л. Кузенко про прийняття Закону України «Про державні та інші таємниці, що охороняються законом», оскільки це сприятиме реалізації права на доступ до таємної інформації [270, с. 16].

Серед таємної інформації виокремлюється *державна таємниця*. Вона охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею у порядку, встановленому Законом України «Про державну таємницю» (1994 р.)

(в редакції Закону України 1999 р.) [385]. У КК України передбачена кримінальна відповідальність за «передачу або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю – шпигунство». Суб'єктом даного злочину є іноземець або особа без громадянства (ст. 114). За вчинення зазначених діянь громадянином України настає кримінальна відповідальність за державну зраду у формі шпигунства (ст. 111 КК України). У КК України передбачені й інші склади злочинів, пов'язаних з державною таємницею (ст. 328, ст. 329, ст. 422).

У КК України передбачена також кримінальна відповідальність за незаконне розголошення й інших видів таємниць, наприклад: незаконне розголошення *лікарської таємниці* (ст. 145 КК України); розголошення *комерційної або банківської таємниці* (ст. 232 КК України).

Службова інформація. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації», до службової може належати така інформація: 1) що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішню службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації; 2) зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці. У КК України передбачена відповідальність за передачу або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, отриману в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни (ст. 330).

У Кодексі України про адміністративні правопорушення передбачена адміністративна відповідальність за порушення права на інформацію та права на звернення (ст. 212-3).

Законодавство зарубіжних держав також детально регламентує порядок доступу до інформації, її отримання тощо. Наприклад, у Литовській Республіці прийнятий Закон «Про право на отримання інформації від державних органів і установ, а також від органів і установ самоврядувань» від 11.01. 2000 р. (в редакції Закону від 10.11. 2005) [329]. У Латвійській Республіці діє Закон «Про свободу інформації» (1998), що регламентує порядок вільного доступу суб'єктів

до інформації, яка є в розпорядженні органів державної влади й органів місцевого самоврядування у зв'язку з виконанням ними своїх функцій, визначених законодавством [330].

5.2.3 Юридичні засоби охорони та захисту свободи вираження поглядів

Серед пріоритетних завдань кожної держави, котра прагне бути правовою, соціально-демократичною, особливо актуальними є формування та застосування ефективних юридичних засобів охорони та захисту прав людини. Юридичні засоби охорони та захисту такої важливої у демократичному суспільстві свободи, як можливість вираження поглядів, стають обов'язковим елементом її правозабезпечувального механізму.

У наукових джерелах існують різні підходи щодо загальнотеоретичного аналізу визначення понять охорони та захисту прав людини і їх розмежування між собою та з іншими, пов'язаними з ними, теоретико-юридичними конструкціями. Ми поділяємо думку вчених (С. Алексєєва, Г. Шмельової та інших), котрі вважають охорону прав людини та захист її прав окремими поняттями з різним змістом. Ці науковці дійшли висновку, що засоби захисту прав людини застосовуються тоді, коли ці права вже порушені чи виникають перешкоди для їх реалізації, а засоби охорони прав спрямовані на запобігання порушенням прав людини. Так, Г. Шмельова зазначає, що «в разі порушення прав або виникнення перешкод на шляху їх здійснення кожна людина має право на захист з боку держави і суспільства» [631, с. 50]. С. Алексєєв стверджує, що захист права – це державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань, на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [6, с. 280].

Юридичні засоби охорони свободи вираження поглядів. Як слушно зауважує М. Волкова, «охорона прав людини – це механізм безпосередньої дії охоронних норм права й організаційно-правової діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, установ і посадових осіб, а також громадських

об'єднань із запобігання порушенням прав, свобод та обов'язків людини і громадянина» [78]. Охорона прав передбачає два способи її здійснення: прямий і непрямий. Прямий спосіб полягає в безпосередній дії охоронних норм права через закріплення недоторканності прав, свобод і законних інтересів людини і недопущення будь-яких посягань на них. Непрямий спосіб охорони прав – це спосіб, опосередкований найчастіше організаційно-правовими заходами, які в підсумку позитивно впливають на запобігання правопорушенням у сфері прав людини. До них належать правове виховання, підвищення рівня правової культури, такі заходи, як кодифікація законодавства, удосконалення судової практики, конституційний контроль за дотриманням прав людини тощо.

Юридичні гарантії охорони свободи вираження поглядів – це юридичні засоби, спрямовані на запобігання порушенням свободи вираження поглядів. На підставі класифікації юридичних засобів охорони прав людини, поданої в науковій літературі [631, с. 51], можемо виокремити такі юридичні засоби охорони свободи вираження поглядів:

1. За місцем у правовій системі: а) норми права, які встановлюють заборони (вказівки про недопустимість певної поведінки, що порушує свободу вираження поглядів); б) юридичні норми, які встановлюють повноваження відповідних державних органів з охорони свободи вираження поглядів (наприклад, Міністерства інформаційної політики України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України та інших); в) норми права, котрі передбачають конкретні заходи з запобігання порушенням свободи вираження поглядів та їх профілактики; г) діяльність компетентних органів держави щодо застосування названих юридичних норм; д) правозастосовні акти, які ухвалюються для запобігання правопорушенням щодо свободи вираження поглядів.

2. Залежно від найближчої мети правоохоронного впливу на суб'єкта: а) засоби фізичного впливу, безпосередньо спрямовані на обмеження, недопущення, перешкоджання вчинкам, що можуть призвести до порушень свободи вираження поглядів (наприклад, затримання осіб, які розпалюють расову, міжнаціональну ворожнечу); б) засоби психічного впливу, котрі такої мети

безпосередньо не мають (наприклад, виховання викладачами студентів у душі терпимості й поваги до поглядів інших людей).

Юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів. Підтримуємо позицію тих дослідників (В. Казакова, О. Коршунової, О. Скакун та інших), котрі вважають, що захист прав людини за своїм змістом є доволі широким явищем, яке передбачає як юридичні, так і неюридичні засоби діяльності. Так, О. Коршунова зазначає, що система захисту прав людини не може бути зведена лише до формально-юридичних елементів – вона передбачає широкий комплекс засобів юридичного, політичного, ідеологічного й економічного характеру [252].

Особливе місце серед інших гарантій посідають саме юридичні гарантії захисту прав людини. Результативність, дієвість таких гарантій значно вища, ніж інших. В. Казаков підкреслює: специфіка юридичних засобів захисту прав полягає у тому, що вони безпосередньо впливають на ефективність системи захисту прав людини в цілому [183]. Хоча, без сумніву, не можна недооцінювати значення й інших гарантій захисту прав.

Юридичні гарантії захисту прав людини, на думку О. Скакун – «це конституційний нагляд, контроль, відповідальність правопорушника; встановлення заходів відповідальності винуватців за порушення прав і свобод громадян; визначення заходів захисту прав, відновлення порушеного права» [549, с. 189–190]. Дослідниця стверджує, що захист – це найдієвіша охорона, другий її ступінь.

В. Болгова розглядає захист права у матеріальному і процесуальному аспектах. Захист права у матеріальному розумінні полягає у фактичному відновленні порушеного права чи законного інтересу або запобігання порушенню. Захист права у процесуальному розумінні – це правомірна діяльність уповноважених суб'єктів (при добровільному задоволенні – зобов'язаних суб'єктів), зокрема державних органів, із застосування способів захисту, котра здійснюється у тому випадку, якщо є перешкоди у здійсненні суб'єктивного права (порушене суб'єктивне право і (чи) законний інтерес правоволодільця, або виникла небезпека їх порушення), котра реалізується у певних формах. Крім того,

В. Болгова виокремлює «передзахист» права і визначає його як діяльність із застосування уповноваженими особами специфічних засобів правового впливу (запобіжних, виховних тощо), котрі хоч і мають на меті захист права, але безпосередньо перешкод при здійсненні суб'єктивного права і/чи законного інтересу праволодільця не усувають [47]. Отже, В. Болгова поняття захисту прав людини розглядає широко, охоплюючи ним також охорону прав, свобод суб'єктів.

На думку М. Дубровіної, захист права на свободу думки і слова – це діяльність компетентних органів, котра здійснюється на законних підставах і у встановленому законом порядку у зв'язку з посяганням, яке може спричинити або вже спричинило порушення цього права [144]. Захист має бути спрямований на відновлення права на свободу думки і слова, усунення негативних наслідків і їх подальше недопущення, тобто запобігання їм. Водночас М. Дубровіна наголошує, що конституційна система захисту прав людини передбачає не лише державний захист – вона охоплює також захист прав та свобод громадськими об'єднаннями, правозахисними організаціями тощо. Юридичний захист свободи вираження поглядів, на наш погляд, здійснюється не лише державними органами, а й іншими суб'єктами (зокрема іншими державними й недержавними організаціями, трудовими колективами, громадянами, міжнародними організаціями).

Н. Віноградова виокремлює правовий механізм захисту інформаційних прав і свобод людини та громадянина як різновид механізму захисту прав і свобод, який, у свою чергу, ділиться на нормативно-правовий і організаційно-правовий. Нормативно-правова форма проявляється в ухваленні нормативно-правових актів чи у внесенні до чинних нормативно-правових актів таких змін, котрі забезпечуватимуть захист інформаційних прав людини та громадянина. Організаційно-правова форма полягає в діяльності державних органів, щодо захисту інформаційних прав людини та громадянина [65]. Підтримуємо позицію Н. Віноградової щодо виокремлення зазначених різновидів правового механізму захисту інформаційних прав і свобод людини та громадянина.

На нашу думку, юридичні гарантії захисту свободи вираження поглядів охоплюють засоби, закріплені в юридичних нормах конкретної держави та в

нормах міжнародного права, за допомогою яких припиняються порушення свободи вираження поглядів, усуваються перешкоди для її реалізації, відновлюється, визнається чи підтверджується така свобода [662, с. 117]. Варто зазначити, що юридичні гарантії захисту стосуються як свободи вираження поглядів загалом, так і окремих її структурних елементів (можливостей) зокрема.

Юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів можна поділити на види за різними критеріями. Наприклад, за формами захисту – на судові; парламентські; контрольно-наглядові; адвокатські, юридичні засоби самозахисту та інші.

В. Болгова, розглядаючи захист прав у матеріальному і процесуальному аспектах, у матеріальному розумінні розрізняє такі форми захисту прав, як повне і часткове відновлення порушеного суб'єктивного права та (чи) законного інтересу (запобігання небезпеці їх порушення). У процесуальному розумінні вона виокремлює такі форми захисту прав: 1) державні: судові, адміністративні, прокурорські; 2) недержавні: громадські, третейські, нотаріальні, самозахист права і добровільне його здійснення [47].

Серед названих форм найважливішою юридичною гарантією захисту свободи вираження поглядів, як і будь-якого іншого права людини, є суд [692, с. 48]. Конституцією України передбачено, що «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ч. 3 ст. 8). Кожна людина має право оскаржити в суді рішення, діяння органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Попри позитивні зміни у розвитку судової системи, котрі відбулися за роки незалежності України, зокрема ухвалення законів України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.) [434], «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (2006 р.), «Про доступ до судових рішень» (2005 р.) [388], Кримінально-процесуального кодексу України (2012 р.), Цивільно-процесуального кодексу України (2004 р.) (в редакції Закону України від 03.10.2017) та інших нормативно-правових актів, все ж залишається низка проблем у сфері захисту прав людини й інших суб'єктів

судовими органами. Найважливіші з них – недостатній ступінь довіри населення до судових органів, корумпованість у системі судових органів; недостатнє використання судами України практики ЄСПЛ.

Серед *парламентських форм захисту* можемо назвати право звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55 Конституції України). У 2017 р. до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини було направлено 336 (0,94% від загальної кількості) письмових звернень з питань свободи думки і слова (ст. 34 Конституції України); 3792 (10,65% від загальної кількості) – з питань права на доступ до публічної інформації. Для порівняння – звернень з питань свободи світогляду і віросповідання – 98 (0,28% від загальної кількості). Серед суб'єктів звернень – 147 журналістів, працівників ЗМІ, 14 – ЗМІ. Отже, показник звернень до парламентського омбудсмена з питань доступу до публічної інформації є доволі високим. У 2017 р. представниками парламентського омбудсмена та уповноваженими посадовими особами його Секретаріату складено 936 протоколів про вчинення адміністративних правопорушень за ст. 212-3 («Порушення права на інформацію та права на звернення») Кодексу України про адміністративні правопорушення [635]. Для порівняння: до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за захистом свободи вираження поглядів, прав на інформацію, а також стосовно судового спростування недостовірних відомостей і неналежного забезпечення прав працівників ЗМІ у 2010 р. було зареєстровано 182 звернень, а 2011 р. – 233 [634]. Це свідчить про те, що кількість звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за захистом свободи вираження поглядів в останні роки різко зростає.

До контрольних-наглядних засобів захисту свободи вираження поглядів можна віднести діяльність Конституційного Суду України щодо:

1) вирішення питань про конституційність законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, зокрема і з питань свободи вираження поглядів. Як приклад: 11.10. 2018 р.

Конституційний Суд України виніс рішення (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) [530], згідно з яким визнав такими, що не відповідають Конституції України, положення Закону України «Про звернення громадян» від 02.10. 1996 р. [398], а саме: а) ч. 2 ст. 8, за яким не розглядаються «звернення осіб, визнаних судом недієздатними»; б) другого речення ч. 4 ст. 16 стосовно звернення зі скаргою в інтересах недієздатних осіб лише їх законними представниками.

2) вирішення питань про конституційність законів України (окремих їх положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України (п. 1, 9 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» (2017 р.) [400].

Адвокатські засоби захисту свободи вираження поглядів, як і будь-якого іншого права людини, гарантуються Конституцією України (ст. 59), а також Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012 р.) [377].

Специфічною складовою системи захисту права людини вважається підсистема *юридичних засобів самозахисту*, якими, на думку В. Казакова, є нормативно закріплені суб'єктивні можливості, використання яких самою людиною чи об'єднанням людей у ситуації порушення права чи виникнення реальної небезпеки його порушення розглядається як допустиме з погляду чинного позитивного права. Їх місце і значення у системі захисту багато в чому подібні до місця і значення інших юридичних засобів захисту [183]. При цьому ефективність юридичного самозахисту визначається не лише якістю правозахисного механізму, закріпленого у чинному законодавстві, а й активністю людини у захисті власного права.

Залежно від способів захисту можна виділити такі види юридичних засобів захисту: припинення діянь, що порушують свободу вираження поглядів людини; визнання (підтвердження) такої свободи; компенсація моральної шкоди та інші способи, передбачені законом (ст. 6 ЦК України) та ним не заборонені (ч. 4 ст. 55 Конституції України).

За територіальним поширенням виділяються міжнародні та національні

юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів. Конституцією України передбачено, що «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ч. 3 ст. 55 Конституції України). Як уже зазначалося, наприклад, громадяни України можуть звертатися за захистом свободи вираження поглядів до ЄСПЛ та Комітету ООН з прав людини.

За галузевою належністю вирізняються цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та інші юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів.

5.3 Право на мирні зібрання як гарантія реалізації свободи вираження поглядів

Свобода вираження поглядів тісно пов'язана з правом на мирні зібрання, при реалізації якого суб'єкти виражають погляди. Право на мирні зібрання є однією з конституційних гарантій права людини на вільне вираження поглядів.

Право на мирні зібрання можна розглядати у двох аспектах: як природне і як суб'єктивне юридичне право. У першому випадку ця можливість людини є незалежною від держави і має природний характер. О. Власенко слушно зауважує, що свобода мирних зібрань визначається як природне право кожної особи, оскільки теоретично людина наділена таким правом від народження. Ніхто не може заборонити громадянам збиратися разом й обговорювати актуальні суспільні проблеми, навіть якщо це право не врегульоване національним законодавством [75, с. 15]. Як суб'єктивне юридичне право можливість на мирні зібрання визнана державою, яка надає юридичні гарантії його реалізації, охорони та захисту.

Право на мирні зібрання як природне право відображене в основних міжнародних документах з прав людини. Так, у ЗДПЛ закріплено, що «кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» (ч. 1 ст. 20). Право

громадян на мирні зібрання проголошене у низці міжнародних актів, котрі є частиною національного законодавства України, насамперед в МПГПП (ст. 21), Євроконвенції (ст. 11), Конвенції про права дитини (ст. 15). Зокрема, в МПГПП наголошено, що користування цим право не підлягає жодним обмеженням, окрім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб (ст. 21). Необхідно зауважити, що у вказаному міжнародному документі про жодні терміни сповіщення про проведення мирних зборів не йдеться.

Євроконвенція проголошує право кожного на свободу мирних зібрань та свободу об'єднання з іншими особами (ч. 1 ст. 11), а також особливо акцентує на тому, що здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. У цьому міжнародному документі також наголошено, що можуть запроваджуватися законні обмеження щодо реалізації свободи мирних зібрань та свободи об'єднання особами, задіяними у збройних силах, поліції чи адміністративних органах держави (ч. 2 ст. 11).

Право громадян на мирні зібрання відображене і в окремих документах органів ООН. Наприклад, у Резолюції 31/37 Ради з прав людини ООН «Заохочення і захист прав людини в контексті мирних протестів» (2016 р.) [481], закликано всі держави заохочувати створення безпечних і належних умов для окремих осіб і груп осіб для реалізації ними своїх прав на свободу мирних зібрань, вираження поглядів (п. 1). Держави також повинні забезпечувати належну підготовку посадових осіб, які виконують правоохоронні обов'язки, у тому числі з питань використання захисного обладнання і менш смертоносної зброї (п. 5) [481]. Необхідно зауважити, що проти Резолюції 31/37 Ради з прав людини ООН голосувало п'ять держав, серед котрих Китай, Куба, Російська Федерація.

Важливою гарантією захисту права на мирні зібрання є діяльність ЄСПЛ. Позиції ЄСПЛ щодо забезпечення цього права сформульовані у низці його рішень, котрі розглядатимуться.

На підставі аналізу перелічених міжнародних документів з прав людини зроблено низку висновків

1. В основних міжнародних документах з прав людини проголошується право на мирні збори (право на свободу мирних зібрань). Ця можливість належить кожному, тобто будь-якому суб'єкту, згідно з ЗДПЛ (ч. 1 ст. 20), МПГПП (ст. 21) та Євроконвенцією (ч. 1 ст. 11).

2. Реалізація права на мирні зібрання може здійснюватись у будь-яких формах, а не лише у заздалегідь визначених.

3. Не передбачені процедури отримання дозволів, попередніх сповіщень щодо проведення мирних зібрань.

4. Реалізація права на мирні зібрання не підлягає обмеженням, окрім тих, котрі встановлені законом; мають законну мету; є необхідними в демократичному суспільстві (ст. 21 МПГПП; ч. 2 ст. 11 Євроконвенції).

5. Запровадження законних обмежень на реалізацію права на мирні зібрання допускається щодо осіб, які входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави (ч. 2 ст. 11 Євроконвенції).

6. МПГПП та Євроконвенція є частиною національного законодавства України. З огляду на це, нормативно-правові акти України, що стосуються права на мирні зібрання, не повинні їм суперечити [745, с. 120].

Національне законодавство України про право на мирні зібрання. Основою механізму юридичного забезпечення права на мирні зібрання є національне законодавство України, в котрому проголошується ця можливість людини та встановлюються юридичні засоби її реалізації, охорони та захисту. У Національній стратегії у сфері прав людини (2015 р.) наголошено, що системними проблемами у сфері забезпечення реалізації права на свободу мирних зібрань є, зокрема, відсутність якісного законодавства з питань мирних зібрань.

Згідно з Конституцією України, «громадяни мають право збиратися мирно,

без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування» (ч. 1 ст. 39). Обмеження щодо реалізації цього права можуть встановлюватися судом, відповідно до закону, і здійснюватися лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод інших людей (ч. 2 ст. 39).

В Україні ще не прийнято спеціального закону, котрий би встановлював обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, як це вимагають положення ч. 2 ст. 39 Конституції України. З цього приводу і ЄСПЛ у рішенні «*Веренцов проти України*» («*Vyarentsov v. Ukraine*») (2013 р.) визнав, що хоч ухвалення національного законодавства на перехідний період і потребує деякого часу, однак зволікати більше ніж *двадцять років*, неприйнятно, особливо якщо йдеться про таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань (п. 55) [63].

За роки незалежності в Україні підготовлена ціла низка проектів законів, присвячених праву на мирні зібрання, однак жоден з них ще не прийнятий. Це, наприклад, проект Закону про гарантії свободи мирних зібрань (zareєстрований у Верховній Раді України № 3587 від 07.12.2015 р.) [440]; проект Закону про гарантії свободи мирних зібрань в Україні (zareєстрований у Верховній Раді України № 3587-1 від 11.12.2015 р.) [441].

Окрім Конституції України, право на мирні зібрання зафіксоване ще в одному важливому нормативно-правовому акті України – ЦК України. У ньому, зокрема, зазначено, що «фізичні особи мають право вільно збиратися на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо» (ч. 1 ст. 315) [618].

До нормативно-правових актів, котрі регламентують порядок реалізації права на мирні зібрання, можна віднести і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), в якому закріплено, що релігійні організації мають право засновувати й утримувати доступні місця для *релігійних зібрань* і паломництва (ч. 1 ст. 21), а також передбачено порядок проведення релігійних зібрань у різних місцях (ч. 2, 3, 4, 5 ст. 21).

Не всі правознавці поділяють думку, що зібрання, котрі проводяться задля задоволення релігійних потреб осіб, підпадають під дію ст. 39 Конституції України. Так, А. Шевченко, М. Денісова, О. Денісова стверджують, що право на мирні зібрання повинно відноситись до тієї категорії політичних прав, які мають на меті не формування влади або безпосереднє її здійснення, а участь у політичному житті держави та суспільства [628, с. 32]. Дослідники акцентують на тому, що саме політичний характер права на мирні зібрання дає підстави відмежовувати його від інших форм зібрань, спрямованих на реалізацію особистих (громадських), економічних, соціальних, культурних та інших прав. До них, зокрема, належать і зібрання, що проводяться задля задоволення релігійних потреб особи. Викликає заперечення позиція перелічених учених щодо того, що мирні зібрання мають лише політичний характер, оскільки метою їх проведення може бути і реалізація чи захист будь-яких інших прав суб'єктів.

ЄСПЛ також захищає право на проведення мирних зібрань релігійними організаціями згідно ст. 11 Євроконвенції. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ *«Баранкевич проти Росії» («Barankevich v. Russia»)* (2007 р.), заявник – священнослужитель церкви євангельських християн – скаржився за ст. 9 і 11 Євроконвенції на те, що йому не було дозволено провести публічне богослужіння в місцевому парку (п. 14) [724]. У цій справі ЄСПЛ наголосив, що питання свободи віросповідання не може розглядатись окремо від свободи зборів. За висновком ЄСПЛ, ст. 11 Євроконвенції є визначальною як *lex specialis* для зібрань, тому ця справа розглядалась головним чином за ст. 11, потлумаченою у світлі ст. 9 Євроконвенції (п. 15). ЄСПЛ дійшов висновку у цій справі, що заборона релігійного зібрання, запланованого заявником, не була «необхідною в демократичному суспільстві», відповідно, мало місце порушення ст. 11 Євроконвенції, витлумаченої у світлі ст. 9 (п. 35).

Як уже зазначалося, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлений порядок проведення релігійними організаціями мирних зібрань у різних місцях, наприклад, у місцях паломництва, установах релігійних організацій (ч. 2 ст. 21). Зазначеним Законом України (ч. 5 ст. 21) було

передбачено: «В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради». Однак, згідно з Рішенням Конституційного Суду України (2016 р.) (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) положення ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) [528]. При прийнятті такого рішення Конституційний Суд України виходив з того, що закріплена у ч. 5 ст. 21 Закону України вимога отримати попередній дозвіл на проведення окремих мирних релігійних зібрань у публічних місцях суперечить положенням ч. 1 ст. 39 Конституції України, які, будучи нормами прямої дії, встановлюють необхідність лише завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання, яке може мати як релігійний, так і нерелігійний характер (п. 2.3).

Згідно з зазначеним рішенням Конституційного Суду України, визнано неконституційним Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28.07.1988 р. Деякі вітчизняні науковці – О. Власенко [75, с. 7], О. Клименко [198, с. 9] – ще до прийняття зазначеного рішення Конституційного Суду України стверджували, що нормативно-правовим актом, котрий регулює порядок реалізації права на мирні зібрання, в Україні є також зазначений Указ Президії Верховної Ради СРСР 1988 р. Окрім того, при вирішенні справ щодо обмеження права на мирні зібрання у судовій практиці траплялися випадки застосування зазначеного Указу. Однак, Вищий Адміністративний Суд України слушно наголосив, що такий підхід судів до застосування розглядуваного нормативно-правового акту СРСР є хибним [125, п. 2]. Такої ж позиції дотримується і ЄСПЛ, котрий із цього приводу у рішенні «*Веренцов проти України*» (*Vyarentsov v. Ukraine*) наголосив, що Указ 1988 р. був призначений зовсім для іншої мети, а саме – надання державними органами влади засобів для вираження поглядів на

користь певної ідеології лише деяким категоріям осіб, а це, безперечно, є несумісним з самим змістом та значенням права на мирні зібрання, яке гарантується Конституцією України (п. 54) [63].

Юридичні засоби забезпечення права на мирні зібрання передбачені й у низці кодексів України. Так, у Кодексі України про адміністративні правопорушення (1984 р.) передбачена адміністративна відповідальність за 1) порушення порядку проведення, організації зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 185-1); 2) створення посадовими особами умов щодо організації і проведення з порушенням установленого порядку зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій (ст. 185-2) [202].

У КК України встановлена кримінальна відповідальність за діяння, котрі можуть відбуватися, якщо мирне зібрання втрачає свій мирний характер, наприклад, відповідальність за групове порушення громадського порядку (ст. 293), масові заворушення (ст. 294), заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295) [266].

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що в системі законодавства України чітко виокремлюється та його ділянка, котра присвячена праву на мирні зібрання. Доволі чітку пропозицію зробив професор Р. Мельник – вказав на «доцільність виділення у межах системи національного права окремого галузевого утворення – права мирних зібрань, яке, відповідно, має увібрати в себе усю сукупність джерел національного права, спрямованих на врегулювання умов та порядку реалізації громадянами України розглядуваного права» [305, с. 4]. За висновком ученого, несформованість названої галузі права (на теоретичному рівні) призводить до певного «ігнорування» цієї проблематики з боку науковців, чим, як наслідок, пояснюється відсутність глибоких наукових досліджень права на свободу мирних зібрань. На нашу думку, пропозиція Р. Мельника є доволі суперечливою, оскільки кожна галузь права повинна мати свій предмет і метод правового регулювання, котрі не проявляються в інституті права на мирні зібрання. Окрім того, не може кожне право людини, за аналогією з правом мирних зібрань, вважатися галузевим утворенням.

На підставі здійсненого аналізу міжнародних документів з прав людини та нормативно-правових актів України сформульовані пропозиції щодо удосконалення законодавства України про мирні зібрання:

1. Необхідно прийняти спеціальний Закон України з питання права на мирні зібрання. Така вимога прямо випливає з Конституції України (ч. 2 ст. 39).

2. Положення Конституції України (ст. 39) необхідно узгодити з міжнародними нормами, а саме: 1) гарантувати кожному, а не лише громадянам України право на мирні зібрання; 2) передбачити можливість проведення мирних зібрань у будь-яких формах, а не лише у формах зборів, мітингів, походів та демонстрацій; 3) нормативні положення щодо обмеження права на мирні зібрання привести у відповідність з ч. 2 ст. 11 Євроконвенції [664, с. 336].

Поняття, ознаки права на мирні зібрання. В одному зі своїх рішень Конституційний Суд України наголосив, що «право громадян збиратися мирно є їх невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Основним Законом України» (п. 2.) [529]. З огляду на це, Р. Мельник стверджує, що свобода мирних зібрань становить невід'ємну складову ширшого права, а саме – права на соціальну комунікацію, яке є надзвичайно важливим для людини, оскільки саме через нього реалізуються їх потреби у спілкуванні з іншими особами, а також відбувається їх самореалізація у суспільстві та державі [305, с. 38]. Учений доводить, що ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії) і ст. 10 (свобода вираження поглядів) Євроконвенції також гарантують свободу комунікації. При цьому йдеться не про єдине право на свободу комунікації, а про низку підправ, які забезпечують можливість існування найрізноманітніших форм останньої [305, с. 7]. На нашу думку, виокремлене Р. Мельником право на соціальну комунікацію та його складові (окремі можливості) потребують окремого наукового дослідження. При цьому необхідно наголосити, що свобода мирних зібрань, свобода вираження поглядів, свобода віросповідання, безперечно, охоплюють комунікативні елементи, але не тільки. Реалізація зазначених прав спрямована насамперед на самовираження особи, утвердження її цінностей для себе, а не лише для суспільства та його членів. До того ж, комунікативні елементи

свободи віросповідання можуть мати не лише соціальний, а й надприродний характер.

Інший дослідник – О. Клименко – поняття конституційного права громадян України на мирні зібрання визначив дуже детально та широко: «Це утверджена Основним Законом, юридично визнана можливість суб'єкта права задовольняти власний інтерес щодо вільного публічного вираження поглядів, агітації за них, підтримки поглядів інших осіб чи виступу проти поглядів інших осіб, а також реалізації інших прав та свобод...» [198, с. 10–11]. З наведеного випливає, що основою метою права на мирні зібрання є публічне вираження своїх поглядів, підтримка поглядів інших суб'єктів чи навпаки виступ проти них.

Доволі повне визначення поняття права на мирні зібрання дала О. Васьковська: «Це конституційне основоположне право чисельно необмеженої групи осіб збиратися мирно і без зброї для реалізації масового волевиявлення й оприлюднення своєї громадянської позиції з тих чи інших суспільно значущих проблем» [57, с. 15]. Отже, дослідниця акцентувала увагу також на тому, що основна мета розглядуваного права – це вираження громадянської позиції, тобто своїх поглядів з важливих питань.

А. Шевченко, М. Денісова, О. Денісова доводять, що право на мирні зібрання є колективним політичним правом довільної кількості осіб на проведення в місцях із необмеженим публічним доступом будь-яких заходів та дій, не заборонених Конституцією та законами України і спрямованих на висловлення й оприлюднення власної колективної позиції щодо визначеного питання або питань, які мають соціальну або групову значущість [628, с. 34–35]. Учені стверджують, що мирні зібрання мають на меті участь саме у політичному житті держави та суспільства, наголошуючи при цьому, що розглядуване право є одним із видів політичних прав. Як уже зазначалося, не можемо повністю з таким твердженням погодитися, оскільки під час мирних зібрань особи можуть виражати погляди з різних питань, а не лише політичних.

Ознаки права на мирне зібрання. Мирне зібрання, на нашу думку, передбачає колектив суб'єктів. Р. Мельник стверджує, що для визнання певного

заходу зібранням необхідною є наявність щонайменше двох фізичних осіб [305, с. 49]. Тлумачним словником української мови слово «зібрання» пояснюється так: 1. Дія за значенням збирати. 2. Збори; спільне засідання членів колективу, організації. 3. Зустріч групи людей [324, с. 760]. В усіх випадках право на мирне зібрання окреслене як колективне право суб'єктів.

Наукові юридичні праці містять також інші міркування щодо кількості учасників мирного зібрання. Так, згідно з О. Власенко, мирне зібрання – це колективний або індивідуальний мирний, доступний кожному публічний захід, що відбувається за участі громадян України, іноземців, осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, а також що проводиться з метою формування та (або) висловлення позиції щодо різних питань суспільного життя [75, с. 8]. Тобто, за висновком ученої, мирне зібрання може проводитися не лише колективно, а й індивідуально, наприклад, у формі пікетування чи голодування. На нашу думку, таке визначення О. Власенко є хибним, оскільки індивідуальне вираження своєї позиції, поглядів, наприклад, шляхом пікетування будівель органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи у формі голодування, регламентується ст. 34 Конституції України і ст. 10 Євроконвенції. І лише якщо до індивідуального пікетувальника чи голодувальника під час його акції долучаться інші особи, такий захід може стати мирним зібранням [664, с. 334].

Важлива ознака мирного зібрання – його організованість. Сама наявність двох чи більше осіб, навіть якщо вони висловлюють певні протести, ще не є зібранням. Це чітко відображено у рішенні ЄСПЛ «*Tatar i Faber проти Угорщини*» («*Tatár and Fáber v. Hungary*») (2012 р.) Згідно з ним, до ЄСПЛ звернулося двоє осіб, притягнених до відповідальності за незаконне зібрання після того, як вони на знак політичного протесту розвісили білизну, що мала символізувати «брудну білизну нації», на огорожі Парламенту в Будапешті [721]. Протест, який тривав лише 13 хвилин, привернув увагу декількох журналістів. Угорські суди кваліфікували цей протест як «організований захід», що вимагав завчасного (за три дні до проведення) повідомлення, й оштрафували

протестувальників. Зі свого боку, ЄСПЛ охарактеризував виступ як короткостроковий захід, в якому брали участь лише дві особи, і водночас як спосіб вираження поглядів, що підпадає під дію ст. 10 Євроконвенції. ЄСПЛ вказав на те, що протест заявників не може бути рівнозначний зібранню, а сам факт публічності не обов'язково перетворює захід у зібрання. ЄСПЛ зауважив, що у справі заявників не простежується жодного наміру організувати учасників, хоча подія була розрекламована в Інтернеті; при цьому свідчень, що оголошення мало на меті залучити інших учасників, окрім журналістів, нема. З огляду на це, ЄСПЛ зазначив, що оскаржуване «політичне вираження» мало намір поширити ідею радше через ЗМІ, аніж через безпосередню організацію людей, оскільки у жодному випадку це не вдалося б зробити за 13 хвилин тривалості заходу. Зваживши на це, ЄСПЛ акцентував, що публічне прес-комюніке, навіть якщо воно охоплювало б 25 осіб, розглядалося б за ст. 10, а не за ст. 11 Євроконвенції (п. 39) [721]. Отже, право на мирні зібрання обов'язково повинно передбачати організаційний характер самого зібрання.

Важливим є питання щодо суб'єктів права на мирне зібрання. У Керівних принципах зі свободи мирних зібрань (ОБСЄ, 2010 р.) наведений чималий перелік суб'єктів, які можуть організувати мирні зібрання та брати в них участь. До них, зокрема, відносяться фізичні особи – громадяни, іноземці, апатриди, біженці, особи, які шукають притулок, мігранти, туристи; діти, жінки і чоловіки; працівники правоохоронних органів; особи, які не володіють повною право- та дієздатністю (наприклад, особи, які страждають на психічні захворювання); представники сексуальних меншин. Суб'єктами мирних зібрань можуть бути також юридичні особи, групи, незареєстровані об'єднання та інші види організацій (п. 4.5 Недискримінація) [536]. На нашу думку, зазначений перелік потребує деякого корегування й уточнення. Безперечно, що не всі діти чи особи, які страждають на психічні захворювання, можуть бути організаторами та учасниками мирних зібрань. Окрім того, як уже зазначалося, реалізація свободи мирних зібрань може обмежуватися щодо певної категорії суб'єктів, зокрема щодо працівників правоохоронних органів (ч. 2 ст. 11 Євроконвенції).

Дослідники А. Шевченко, М. Денісова та О. Денісова стверджують, що іноземці й особи без громадянства можуть розглядатись як суб'єкти права на мирні зібрання з певними обмеженнями, що можуть полягати насамперед у більш тривалому терміні повідомлення про планований захід [628, с. 40]. З такою пропозицією щодо обмеження права на мирні зібрання іноземців та осіб без громадянства як суб'єктів, на нашу думку, не можна погодитись – це є дискримінацією щодо них.

Право на мирне зібрання передбачає насамперед *мирний їх характер*. Висновку про мирність чи немирність зібрання передують оцінка поглядів заявників, форми їх вираження та передбачення можливих наслідків. Якщо під час зібрання відбувається застосування сили (заздалегідь сплановано чи спонтанно), то воно набуває характеру немирного. Мирність зібрання виключає також можливість особи мати при собі зброю. Відповідно до позиції ЄСПЛ, немирними мають бути визнані ті зібрання, під час проведення яких заздалегідь планується застосування насильства. Так, у рішенні *«Станков та об'єднана македонська організація «Ілinden» проти Болгарії»* (*«Stankov and the united Macedonian organisation Ilinden v. Bulgaria»*) (2001 р.) ЄСПЛ нагадав, що ст. 11 Євроконвенції тільки захищає право на мирні зібрання, яке не охоплює демонстрацій, організатори і учасники яких мають насильницькі наміри (п. 77) [719].

Варто зауважити, що мирний характер зібрань не означає, що під час їх проведення мають висловлюватися лише бажані чи приємні владі чи іншим суб'єктам погляди, переконання тощо. Так, у своєму рішенні *«Сергій Кузнецов проти Росії»* (*«Sergey Kuznetsov v. Russia»*) (2008 р.) ЄСПЛ наголосив, що будь-яке втручання в реалізацію права на свободу зібрань і вираження поглядів, окрім випадків підбурювання до насильства чи відмови від демократичних принципів, якими б шокуючими і недопустимими, на думку влади, слова і точки зору не були, шкодять демократії і навіть становлять для неї загрозу (п. 45) [718].

Важлива ознака права на мирне зібрання – проведення його для досягнення певної мети. Зібрання без мети не може вважатися мирним зібранням,

гарантованим ст. 39 Конституції України. Зваживши на те, що головною метою мирних зібрань є вираження поглядів або їх формування, Р. Мельник наголосив, що «Конституція України, констатуючи право на мирні зібрання, не обмежує їх лише політичною метою – вона надає приватним особам можливість не лише брати участь у політичному житті, а й захищати спільно інші свої права, свободи чи інтереси» [305, с. 50].

А. Шевченко, М. Денісова, О. Денісова стверджують, що право на мирні зібрання повинно стосуватись до тієї категорії політичних прав, мета яких полягає не у формуванні влади чи безпосередньому її здійсненні, а в участі у політичному житті держави та суспільства [628, с. 32]. На думку дослідників, право на мирні зібрання треба відокремлювати від інших політичних прав, які, будучи іноді дуже подібними за формою реалізації, мають на меті саме формування, здійснення влади, участь у ній або публічний контроль за нею. Такі права реалізуються шляхом загальних зібрань мешканців територіальної громади; установчих зібрань політичних партій тощо. Науковці також наголошують, що саме політичний характер права на мирні зібрання дає змогу відмежовувати його від інших форм зібрань, які проводяться з метою реалізації особистих (громадських), економічних, соціальних, культурних та інших прав. Як уже зазначалося, наведені твердження учених викликають заперечення.

Іншу думку про мету мирних зібрань має О. Власенко. Виокремивши такий різновид мирних зібрань, як масовий публічний захід, дослідниця стверджує, що він має неполітичний характер, оскільки проводиться особами, комерційними, релігійними чи іншими громадськими організаціями або органами держави у вигляді концертів, змагань, конкурсів, панахид, хресних ходів та в інших не заборонених законом формах, які не суперечать загальним положенням про мирні зібрання [75, с. 4].

Як уже наголошувалося, ЄСПЛ згідно зі ст. 11 Євроконвенції, захищає не лише мирні зібрання з політичних питань, а й мирні зібрання з різних приводів (наприклад, демонстрація лікарів у 1980 р. проти легалізації абортів в Австрії [729], марш у Варшаві в 2005 р. проти дискримінації сексменшин, жінок і

осіб з відхиленнями психіки [723]). Отже, основною метою мирних зібрань є вираження різних, а не лише політичних поглядів або їх формування. Проте, треба зауважити, що реалізуючи своє право на мирне зібрання, суб'єкти можуть, крім поглядів, виражати думки, переконання, уявлення, віру (особливо під час релігійних зібрань), котрі є складовими свідомості суб'єктів.

Форми мирних зібрань. У Конституції України закріплені такі форми мирних зібрань: збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39). У Кодексі адміністративного судочинства України, на відміну від Конституції України, зафіксований невичерпний перелік форм проведення мирних зібрань (ч. 1 ст. 281) [200].

З розвитком суспільства, а також засобів комунікацій, використовуваних його членами для задоволення власних соціальних потреб, форми мирних зібрань поступово розширюються [305, с. 54]. Традиційні форми зібрань поповнюються новими, наприклад, пікетами, сидячими демонстраціями, мовчазними маршами, специфічними музичними й театралізованими виставами, автомобільними, мото- та велопробівами, комбінованими формами тощо. Як уже зазначалося, мирні зібрання, згідно з міжнародними документами з прав людини, можуть проводитись у будь-яких формах. Основними з них є такі: мітинг, демонстрація, похід, музичні паради (фестивалі), вуличні святкування та вуличні театралізовані вистави та ін.

Реалізація свободи вираження поглядів та права на мирні зібрання. Свобода вираження поглядів належить насамперед до таких прав людини, гарантування яких потребує насамперед невтручання, неперешкоджання з боку держави, інших суб'єктів у її реалізацію. Право на мирні зібрання також включає такий аспект: держава не повинна створювати жодних перешкод для його реалізації. Суб'єкти цих прав насамперед власними діями реалізують зазначені можливості [651, с. 53]. Попри це, у своєму рішенні у справі «Паломо Санчез та інші проти Іспанії» («*Palomo Sánchez and others v. Spain*») (2011 р.) ЄСПЛ наголосив, що справжня дієва реалізація свободи вираження поглядів полягає не лише в обов'язку держави не втручатися – вона може вимагати й позитивних

заходів захисту, навіть у сфері стосунків між особами. У певних випадках держава має позитивний обов'язок захищати право на свободу вираження поглядів, навіть від втручання приватних осіб (п. 59) [715].

Щодо права на мирні зібрання: ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на позитивних обов'язках держави щодо забезпечення ефективного використання його здійснення. Так, у рішенні у справі *«Організація «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії» («Plattform «Ärzte für das Leben» v. Austria»)* (1988 р.) ЄСПЛ, зазначив, що забезпечення істинної, ефективної свободи проведення мирних зібрань не може полягати лише в обов'язку держави утримуватися від втручання: повністю негативна концепція ролі держави суперечить предмету та меті ст. 11 Євроконвенції. Як і ст. 8, ст. 11 іноді вимагає вжиття позитивних заходів, за необхідності – навіть у сфері відносин між фізичними особами (п. 32) [729]. У рішенні *«Джавіт Ан проти Туреччини» («Djavit An v. Turkey»)* (2003 р.) ЄСПЛ також наголосив, що хоча основним об'єктом ст. 11 Євроконвенції є захист особистості від свавільного втручання публічної влади у реалізацію захищених прав, держава може брати на себе позитивні зобов'язання щодо забезпечення ефективного здійснення цих прав (п. 57) [697].

У Керівних принципах зі свободи мирних зібрань (ОБСЄ) наголошено на таких важливих аспектах: держава повинна сприяти проведенню мирних зібрань у місцях, яким надають перевагу організатори, захищати їх учасників і не вимагати жодної оплати за забезпечення громадського порядку (п. 4.2). Отже, для реалізації права на мирні зібрання особи мають право звертатись у державні органи з вимогою надати їм у безоплатне користування громадські місця: вулиці, площі й інші публічні установи. Державні органи зобов'язані підтримувати правопорядок при проведенні мирних зібрань, захищати його учасників від неправомірних дій з боку інших осіб.

Важливим аспектом щодо реалізації права на мирні зібрання в Україні є необхідність завчасно повідомляти відповідні органи про їх проведення. Конкретні строки щодо завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань

Конституцією України не встановлені, і це породжує чимало проблем на практиці. Деякі організатори мирних зібрань по-різному трактують термін «завчасно»: як попереднє інформування за кілька днів, за добу чи навіть за кілька годин до їх проведення.

Щодо цього питання винесене рішення Конституційного Суду України (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) (2001 р.) [529]. Згідно з ним, організатори мирних зібрань зобов'язані повідомити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про їх проведення заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують даті їх проведення. Ці строки не повинні обмежувати право осіб на мирне зібрання (ст. 39 Конституції України), а повинні бути його гарантією, а також надавати можливість певним органам влади вживати заходів щодо безперешкодної, безпечної реалізації громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей. Конституційний Суд України конкретних строків завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань не встановив, наголосивши, що вони є предметом законодавчого регулювання і повинні визначатися з урахуванням багатьох обставин – місця і часу їх проведення, особливостей форм мирних зібрань, їх масовості тощо. Тож розглядуване рішення Конституційного Суду України не вирішило такого важливого практичного питання, як встановлення строків завчасного повідомлення про проведення мирного зібрання.

Згідно із законодавством України, отримання будь-якого дозволу на проведення мирних зібрань не передбачається. Повідомлення ж щодо їх проведення повинне трактуватися не як перешкода, а як засіб для забезпечення охорони учасників мирного зібрання і сприяння у його проведенні. Позиції щодо встановлених строків завчасного сповіщення про проведення мирного зібрання відображені у низці законопроектів, підготовлених народними депутатами України. Так, у проекті Закону про гарантії свободи мирних зібрань (zareєстрований у Верховній Раді України № 3587 від 07.12.2015 р.) передбачений наступний порядок повідомлення про проведення мирного зібрання: організатор письмово інформує про намір проведення мирного зібрання

не пізніш як за сорок вісім годин до його початку відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, або Національну поліцію за місцем проведення мирного зібрання, якщо кінцева дата сповіщення припадає на неробочий у відповідному органі день або час (ч. 1 ст. 7) [440]. Таке повідомлення організатор чи його уповноважений представник можуть подати особисто, рекомендованим листом, телеграмою чи електронною поштою (ч. 2 ст. 7).

В іншому проекті Закону про гарантії свободи мирних зібрань в Україні (зареєстрований у Верховній Раді України № 3587-1 від 11.12.2015 р.) кардинально по-іншому пропонується вирішити питання щодо повідомлення про проведення мирного зібрання. Так, згідно з зазначеним проектом, державний орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування повідомляється про проведення мирного зібрання лише в тому випадку, якщо організатор зібрання вважає за необхідне забезпечити безпеку його учасників (ч. 1 ст. 6). До того ж, таке повідомлення про проведення зібрання складається в довільній формі – воно може бути письмовим або усним (ч. 2 ст. 60) [441]. Заледве, чи таку пропозицію – повідомлення про мирне зібрання лише на розсуд організатора – можна вважати слушною. На нашу думку, повідомлення про проведення мирного зібрання має бути обов'язковим, щоб відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування могли належно сприяти реалізації розглядуваного заходу, забезпечувати громадську безпеку, порядок. Адже ні організатор зібрання, ані хто інший не можуть передбачити хід зібрання, а можливо, і контрзібрання. До того ж, підтримуємо пропозицію про те, що повідомлення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про намір проведення мирного зібрання має бути здійснено не пізніш як за сорок вісім годин до його початку [651, с. 55].

Судова практика України щодо заборони мирних зібрань. Українська Гельсінська спілка з прав людини стверджує, що у 2012 р. органи влади України у 358 випадках вимагали обмеження мирних зібрань та 90% таких вимог були задоволені (п. 37) [63].

Центр політико-правових реформ на підставі Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР) навів низку статистичних даних про судові справи

щодо заборони мирних зібрань в Україні. З 2009 по 2014 рр. окружними адміністративними судами України розглянуто понад 1200 судових справ про заборону мирних зібрань (2009 р. – 111 позовів; 2010 р. – 207; 2011 р. – 227; 2012 р. – 358; 2013 р. – 253; 2014 р. – 113; перше півріччя 2015 р. – 29 позовів) [646]. Насправді ж, кількість справ значно більша, оскільки не всі рішення, всупереч вимогам закону, оприлюднені в ЄДРСР. Отже, найбільшу кількість справ – 358 – розглянуто у 2012 р. У наступні роки простежується позитивна тенденція зменшення кількості розглядів окружними адміністративними судами справ про заборону мирних зібрань. Так, у 2012 р. суди задовольнили 88% позовів, у 2014 р. – вже 78%, а у 2015 р. – лише 52%. У 2014 р. окружні адміністративні суди у 88 випадках прийняли рішення про заборону мирних зібрань, у 25 – дозволили їх проводити. За перше півріччя 2015 р. суди у 15 випадках прийняли рішення про заборону мирних зібрань [646]. Попри тенденцію до зменшення рішень окружних адміністративних судів про заборону мирних зібрань, кількість таких заборон у зазначений період доволі значна. Найбільше припадає на південні та східні області України, насамперед на Одеську та Харківську: у 2014–2015 рр. 22 і 36 заборон відповідно [646].

Апеляційний перегляд справ про обмеження мирних зібрань у 2014–2015 рр. У 2014–першому півріччі 2015 рр. практика апеляційних судів здебільшого була сприятливою для організаторів мирних зібрань. У 70% випадків апеляційні адміністративні суди ухвалювали рішення на користь організаторів мирних зібрань. Порівнявши ці дані з даними 2013 р., коли апеляційні адміністративні суди у 38 випадках з 46 приймали рішення на користь органів влади, можна констатувати, що практика апеляційних адміністративних судів змінилася революційно [646].

Касаційний перегляд справ про обмеження свободи мирних зібрань у 2014–2015 рр. Подібні зміни відбулися й у практиці Вищого адміністративного суду, який у зазначений період у 50% випадків ставав на бік організаторів мирних зібрань. А між тим, ще у 2013 р. Вищий адміністративний суд прийняв лише одне рішення на користь організаторів мирних зібрань, натомість, у десяти випадках

залишався солідарним з позицією органів влади [646].

Відзначивши позитивну тенденцію у справах щодо обмеження мирних зібрань (зменшення їх кількості, широке цитування практики ЄСПЛ), М. Середа констатував, що судова практика щодо розгляду зазначених питань змінилась не настільки радикально. Дуже часто суди України лише імітують застосування практики ЄСПЛ, насправді ж ігнорують її [544].

Наведені дані дають підстави констатувати, що в Україні склалася доволі невтішна судова практика щодо заборони мирних зібрань в Україні. При прийнятті таких рішень судові органи України повинні більше керуватися міжнародно-правовими нормами та прецедентною практикою ЄСПЛ.

Взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання. Право на мирні зібрання і свобода вираження поглядів тісно пов'язані між собою. Це, зокрема, відображено в рішеннях ЄСПЛ і Конституційного Суду України. Так, у рішенні Конституційного Суду України (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) (2001 р.) зазначено, що право на мирні зібрання «є однією з конституційних гарантій свободи світогляду і віросповідання, думки і слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань, права на вільний розвиток своєї особистості» (п. 2) [529].

ЄСПЛ у рішенні *«Джавіт Ан проти Туреччини» («Djavit An v. Turkey»)* наголосив, що право на свободу зібрань є основоположним правом у демократичному суспільстві і, як і право на свободу вираження поглядів, становить одну з основ такого суспільства. З огляду на це, не треба тлумачити його обмежувально» (п. 56) [697]. ЄСПЛ також наголошує, що ст. 11 Євроконвенції, попри її автономність і конкретну сферу застосування, потрібно розглядати й у світлі ст. 10 Євроконвенції. Захист свободи вираження поглядів – одна з цілей свободи зібрань та об'єднань (ст. 11 Євроконвенції) (п. 85) [719].

У рішенні *«Станков та об'єднана македонська організація «Ілінден» проти Болгарії» («Stankov and the united Macedonian organisation Ilinden v. Bulgaria»)* ЄСПЛ ще раз наголосив, що свобода вираження поглядів є однією з найважливіших основ демократичного суспільства й однією з основних умов його

розвитку, а також реалізації можливостей кожного. Підпадаючи під обмеження, перелічені у ч. 2 ст. 10 Євроконвенції, свобода вираження поглядів охоплює не лише «інформацію» або «ідеї», які схвально сприймаються або вважаються неагресивними, а й ті, що містять небезпеку, шокують чи непокоять. Такими є вимоги плюралізму, толерантності і широти поглядів, без яких демократичне суспільство існувати не може. Свобода зібрань, закріплена в ст. 11 Євроконвенції, захищає також демонстрації, які можуть дратувати або бути неприйнятними для людей, погляди яких протилежні ідеям або вимогам до демонстрацій (п. 86) [719].

Мирні зібрання мають на меті формування певної громадської позиції, поглядів та їх колективне вираження. Відповідно, будь-які обмеження, спрямовані проти мирного зібрання, призводять також до обмеження свободи вираження поглядів. Вираження заборонених законом поглядів також можуть бути підставою для обмеження мирних зібрань. Отже, обмеження реалізації одного з розглядуваних прав зумовлює обмеження іншого.

Науковці, що досліджують право на мирні зібрання, по-різному трактують його взаємозв'язок зі свободою вираження поглядів. Так, на думку Р. Мельника, свобода мирних зібрань у системі свободи комунікації є засобом сприяння реалізації свободи вираження поглядів [305, с. 7]. О. Васьковська ж доводить, що свобода думки та слова, як і свобода союзів та асоціацій, становить додатковий засіб в ефективній реалізації свободи зборів, а також інструмент його конкретизації [57, с. 13].

Взаємозв'язок права на мирні зібрання і свободи вираження поглядів проявляється і в структурі статей Євроконвенції, в котрих закріплені зазначені можливості суб'єктів. Так, структура ст. 10 Євроконвенції аналогічна структурі її ст. 11. У першій частині цих статей проголошуються конкретні права, а в другій – визначаються можливі обмеження на здійснення цих прав.

Право на мирні зібрання і свобода вираження поглядів, безперечно, пов'язані між собою і, залежно від ситуацій, відіграють різну роль, у їх реалізації. Колективне вираження поглядів може здійснюватися за допомогою різних форм, засобів, серед яких, безперечно, чільне місце посідають мирні зібрання. Реалізація

права на мирні зібрання неможлива, якщо не виражаються певні погляди його суб'єктів.

Обмеження здійснення права на мирні зібрання і свободи вираження поглядів. ЄСПЛ у рішенні «*Станков та об'єднана македонська організація «Ілнден» проти Болгарії*» («*Stankov and the united Macedonian organisation Ilinden v. Bulgaria*») нагадав, що список обмежень зі свободи вираження поглядів і зібрань, вміщений у статтях 10 і 11 Євроконвенції, є вичерпним. Визначення цих обмежень є обов'язково обмежувальними і повинні тлумачитися у вузькому розумінні (п. 84) [719].

У рішенні по справі «*Сергій Кузнецов*» («*Sergey Kuznetsov v. Russia*») ЄСПЛ зазначив, що термін «обмеження» в ч. 2 ст. 11 Євроконвенції необхідно тлумачити як такий, що передбачає заходи, які застосовуються як до, так і під час проведення зібрання, а також каральні заходи, котрі застосовуються після зібрання (п. 35) [718].

Обмеження здійснення прав, гарантованих ст. 10, 11 Євроконвенції, може бути виправдане за трьох умов, а саме якщо вони: 1) встановлені законом; 2) мають законну мету; 3) є необхідними в демократичному суспільстві (ч. 2 ст. 10; ч. 2 ст. 11 Євроконвенції).

Обмеження встановлені законом. ЄСПЛ неодноразово зазначав у своїх рішеннях, що термін «закон» означає як норми, встановлені писаним правом, так і правила, що сформувалися у прецедентному праві [613, с. 14].

Держави повинні забезпечити, щоб всі закони, які стосуються управління зборами, формулювалися недвозначно й узгоджувалися між собою і з міжнародними стандартами. При невизначеності, відповідні положення треба тлумачити на користь тих, хто бажає здійснити своє право на свободу мирних зібрань [555].

«Легітимна мета». Обмеження повинно мати законну (легітимну) мету, зазначену у ч. 2 ст. 10 чи ч. 2 ст. 11 Євроконвенції.

Хоча однією з підстав обмеження здійснення права на мирні зібрання є захист прав і свобод інших людей, ЄСПЛ неодноразово наголошував, що при

здійсненні розглядуваного права часто є перешкоди щодо здійснення інших можливостей суб'єктів. Так, у рішенні по справі *«Сергій Кузнєцов проти Росії»* (*«Sergey Kuznetsov v. Russia»*) ЄСПЛ нагадує, що будь-яка демонстрація в громадському місці неминуче певною мірою порушує загальний перебіг життя, створюючи перешкоди для руху людей. ЄСПЛ рекомендує органам влади проявляти певну терплячість відносно мирних зібрань (п. 44) [718].

Визначаючи, чи була додержана легітимна мета обмеження здійснення права на мирні зібрання в інтересах національної безпеки, ЄСПЛ у рішенні по справі *«Станков та об'єднана македонська організація «Ілinden» проти Болгарії»* (*«Stankov and the united Macedonian organisation Ilinden v. Bulgaria»*) наголосив на наступному: та обставина, що група осіб пропонує відділити частину території держави або закликає до її автономії, тобто, вимагає суттєвих конституційних та територіальних змін, не може автоматично виправдовувати заборону їх мирного зібрання [719]. Право на мирні зібрання та свобода вираження поглядів під час них визнаються одними з найвищих цінностей демократичного суспільства, в якому проблеми повинні вирішуватися шляхом відкритих обговорень. Заходи попереджувального характеру для придушення права на мирні зібрання, свободи вираження поглядів у випадках, що не стосуються підбурювання до вчинення насильства або відмови від демократичних принципів, ставлять під загрозу саму демократію, при якій допускаються навіть певні погляди, слова, які можуть бути шокуючими або неприйнятними для державної влади (п. 97) [719].

Викладені положення з рішення ЄСПЛ свідчать про велику цінність свободи вираження поглядів для демократії, при якій допускаються гострі, критичні, кардинальні для держави висловлювання.

Обмеження є необхідними в демократичному суспільстві. ЄСПЛ має визначити, чи втручання відповідає «нагальній суспільній потребі», чи причини, які виправдовують таке втручання, були «належними й достатніми» і чи вжиті заходи пропорційні легітимній меті.

Як висновок: право на мирне зібрання є колективним правом суб'єктів. Індивідуальне вираження своєї позиції, поглядів регламентується ст. 34

Конституції України і ст. 10 Євроконвенції. Основна мета мирних зібрань – вираження різноманітних, а не лише політичних, поглядів або їх формування. Важливими, обов'язковими ознаками мирного зібрання є також його мирний характер та організованість.

Висновки до розділу 5

Аналіз свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права, механізму його юридичного забезпечення в Україні дає підстави зробити наступні висновки:

1. Зміст, структура свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права відображені насамперед в Конституції України (ст. 34), Законі України «Про інформацію», Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Запропоновано свободу вираження поглядів людини (а також і свободу їх формування) проголосити як особисте немайнове право в ЦК України.

У Конституції України свобода вираження своїх поглядів проголошена у поєднанні з низкою можливостей людини, а саме з

- свободою думки і слова;
- свободою вираження переконань;
- інформаційними правами – можливостями вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію.

Формулювання свободи вираження поглядів у Конституції України та міжнародних документах не є однаковим, тому запропоновано усунути цю невідповідність.

2. Встановлено, що структурно суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів згідно із законодавством України складається з таких елементів (можливостей): 1) дотримання своїх поглядів; 2) вільного вираження поглядів (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та

ідеї, крім випадків, визначених законом). Запропоновано: зазначені можливості суб'єктів саме як структурні елементи суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів відобразити у Конституції України.

Структура свободи вираження поглядів, відображена в законодавстві України, потребує деякого уточнення. По-перше, право дотримуватися своїх поглядів не підпадає під дію юридичного права, оскільки стосується внутрішньої сфери особи. По-друге, можливості збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї саме як структурні елементи суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів у Конституції України не відображені, тому пропонуємо закріпити їх у такому статусі. По-третє, інформаційні права людини мають подвійне підпорядкування – вони належать як до права на формування її поглядів (це можливості пошуку, доступу, отримання, фіксування, зберігання інформації та ідей), так і до права на їх вираження (це можливості поширення, передачі, використання інформації та ідей). З огляду на це, пропонується в Конституції України проголосити не лише свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування.

3. На підставі аналізу структури свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

4. За результатами порівняння елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права в Україні стверджено, що елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права загалом відображені у законодавстві України. Запропоновано структуру свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права людини доповнити такими можливостями: змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не

виражати їх. Сформульовано пропозицію про встановлення адміністративної відповідальності за примус до вираження поглядів та примус щодо відмови від них.

5. Сформульовано поняття юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів в Україні як системи ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

В Україні елементами механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів є національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина), де проголошується, визнається свобода вираження поглядів, а також окремі її можливості (елементи); юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів; юридичні засоби її охорони; юридичні засоби її захисту.

6. Констатовано, що позитивними тенденціями у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні є: 1) формування законодавства України (зокрема, визнання обов'язковими міжнародних документів) з питань свободи вираження поглядів; 2) посилення кримінальної відповідальності за злочини проти журналістів та членів їхніх сімей; 3) створення нормативно-правової бази з питань формування суспільного телебачення і радіомовлення України; 4) визначення та поступове впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти; 5) можливість громадян та інших суб'єктів звертатися до парламентського омбудсмена, Конституційного Суду України, ЄСПЛ з питань захисту свободи вираження поглядів; 6) підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту; 7) скорочення кількості державних телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності; 8) впровадження цифрового телебачення на більшості території України.

7. Наголошено, що попри чітку тенденцію до удосконалення юридичних засобів забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, все ж таки ще залишається ціла низка проблем у сфері забезпечення такої свободи. Серед них

найбільш актуальними є: 1) недосконалість, невідповідність міжнародним документам з прав людини окремих положень законодавства України з питань свободи вираження поглядів; 2) неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться Російською Федерацією проти України; 3) неефективні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях; 4) неналежний рівень забезпечення професійної діяльності журналістів та особливо їх безпеки; неефективне розслідування злочинів проти них та членів їхніх сімей; 5) недостатньо високий рівень правової свідомості громадян, посадових осіб щодо поваги до професійної діяльності журналістів; 6) наявність цензури; 7) недостатнє поширення друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС; 8) неефективні правові механізми процедури роздержавлення друкованих ЗМІ; визначення реальних власників та засновників ЗМІ; 9) недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів ЗМІ, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів; 10) недостатнє забезпечення громадянам доступу до мережі Інтернету.

8. Особливість реалізації свободи вираження поглядів проявляється в тому, що у більшості випадків вона здійснюється власними діями людини безпосередньо і встановлення юридичних процедур не потребує. Лише у певних ситуаціях (наприклад, при здійсненні свободи вираження поглядів дітьми; під час мирних зібрань; одержання дозволу для отримання, доступу до відповідної інформації тощо) є потреба у встановленні механізму реалізації свободи вираження поглядів.

Межі реалізації свободи вираження поглядів – це система усіх явищ, які окреслюють її зміст та обсяг. Підстави обмежування реалізації свободи вираження поглядів діляться на міжнародно-правові та внутрішньодержавні. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень законодавства України

з питань обмеження здійснення свободи вираження поглядів (ч. 3 ст. 34 Конституції України, ч. 2 ст. 5, ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію») шляхом їх приведення у відповідність з вимогами міжнародно-правових норм (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції; ч. 3 ст. 19 МПГПП).

З метою удосконалення механізму здійснення свободи вираження поглядів обґрунтовується висновок про необхідність прийняття Закону України «Про інформаційну безпеку», в якому пропонується: визначити поняття інформаційної безпеки; передбачити види організаційно-правових заходів її забезпечення, зокрема тих, які спрямовані на правомірне обмеження здійснення свободи вираження поглядів та порядок їх застосування (зокрема, блокування інтернет-сайтів, видалення матеріалів з інформаційного простору держави через їх загрозу національним, громадським інтересам тощо, у відповідності з міжнародно-правовими нормами).

9. Підкреслюється, що обов'язковим елементом правозабезпечувального механізму свободи вираження поглядів є юридичні засоби її охорони та захисту. Юридичні засоби охорони свободи вираження поглядів спрямовані на запобігання порушенням цієї свободи. Виокремлено юридичні засоби охорони свободи вираження поглядів залежно від місця у правовій системі та від найближчої мети правоохоронного впливу на суб'єкта.

Визначено поняття юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів як засобів, закріплених в юридичних нормах конкретної держави та в нормах міжнародного права, за допомогою яких припиняються порушення свободи вираження поглядів, усуваються перешкоди для її реалізації, відновлюється, визнається чи підтверджується така свобода. Виокремлено юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів залежно від форм захисту, від способів захисту, територіального поширення, галузевої належності.

Стверджено, що найважливішою юридичною гарантією захисту свободи вираження поглядів є суд. Обґрунтовується висновок про те, що попри позитивні зміни у розвитку судової системи, котрі відбулися за роки незалежності України, залишається низка проблем у сфері захисту прав людини, в тому числі свободи

вираження: недостатній ступінь довіри населення до судових органів, корумпованість у системі судових органів; недостатнє використання судами України практики ЄСПЛ.

10. Свобода вираження поглядів тісно взаємозв'язана з правом на мирні зібрання. Виокремлено обов'язкові ознаки мирного зібрання: 1) наявність колективу суб'єктів; 2) мирний характер; 3) організованість; 4) наявність мети – вираження різних поглядів або їх формування.

Розкрито взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання як основоположних прав у демократичному суспільстві, який полягає в наступному: 1) мирні зібрання є одним із важливих засобів колективного вираження поглядів суб'єктів; 2) основною метою мирного зібрання є вираження різних поглядів або їх формування; 3) право на мирні зібрання є однією з конституційних гарантій свободи вираження поглядів; 4) під час мирних зібрань обмеження реалізації свободи вираження колективних поглядів зумовлює й обмеження здійснення права на мирне зібрання і навпаки.

З метою удосконалення національного механізму реалізації свободи вираження поглядів під час мирних зібрань запропоновано: 1) прийняти спеціальний Закон України, спрямований на гарантування права на мирні зібрання; 2) внести низку змін та доповнень до ст. 39 Конституції України, а саме: а) гарантувати кожному, а не лише громадянам України право на мирні зібрання (ч. 1 ст. 39); б) передбачити можливість проведення мирних зібрань у будь-яких проявах, а не лише у формах зборів, мітингів, походів та демонстрацій (ч. 1 ст. 39); в) нормативні положення щодо обмеження реалізації права на мирні зібрання привести у відповідність з ч. 2 ст. 11 Євроконвенції і викласти їх у такій редакції: «Здійснення права на мирні зібрання не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи

адміністративних органів держави» (ч. 2 ст. 39).

11. Запропоновано ст. 34 Конституції України, з урахуванням наукових рекомендацій, викладених у дослідженні, положень міжнародних актів з прав людини, викласти у такій редакції³:

«Кожен має право на свободу формування та вираження поглядів. Це право включає можливості вільно збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї, змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх у будь-якій формі та в будь-який спосіб.

Здійснення цього права, пов'язаного з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким умовам, обмеженням або санкціям, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання злочинам, для охорони здоров'я чи суспільної моралі, для захисту прав і свобод, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Нікого не можна примусити до вираження поглядів чи до відмови від них».

³ Курсивом подано змінений або доданий пропонуванний текст.

РОЗДІЛ 6

РЕАЛІЗАЦІЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ОКРЕМИМИ СУБ'ЄКТАМИ

6.1 Свобода вираження поглядів дітьми

Реалізація свободи вираження поглядів окремими суб'єктами, з огляду на їх фізичний, психологічний стан і розвиток (діти) та виконання професійних обов'язків (журналісти), має свої особливості. В Україні і в інших державах світу часто виникають проблеми з реалізацією свободи вираження поглядів дітьми, журналістами. Цим пояснюється потреба особливого ставлення держави до забезпечення розглядуваної свободи для даних категорій суб'єктів.

Парламентська асамблея Ради Європи в одній зі своїх резолюцій наголосила, що держави-члени Ради Європи ще не задіяли повною мірою всіх наявних конституційних, правових та адміністративних засобів, спрямованих на захист дітей, сприяння їх розвитку та збільшення їх життєвих можливостей. Рішучі заходи з боку держав стали особливо актуальними в XXI ст. – з появою все нових загроз для безпеки і благополуччя дітей (наприклад, ризиків, пов'язаних з ІКТ) (п. 2) [477].

Важливою ознакою демократичного суспільства є множинність висловлюваних думок, поглядів його членів, зокрема дітей. У такому суспільстві діти повинні трактуватись як важливі суб'єкти правовідносин, а свобода вираження ними поглядів – як цінний ресурс суспільства. На сучасному етапі розвитку цивілізації традиційне авторитарне ставлення до дітей повинно змінюватись у всіх сферах – вдома, в школі і в суспільстві загалом. На всіх інституційних рівнях думкам і поглядам дитини повинна приділятися належна увага, дітей необхідно стимулювати до активного їх прояву, а не гальмувати, знеохочувати їх у цьому. Відомий педагог, письменник, громадський діяч Януш Корчак зазначав: «Щодо почуттів дитина переважає нас, оскільки у неї ще не

виробилося гальмування. Що ж стосується інтелекту, то вона – щонайменше – є рівною нам, просто їй бракує досвіду. Тому так часто зріла людина буває дитиною, а дитина – зрілою» [249, с. 65].

У Віденській декларації і Програмі дій (прийнятій на Всесвітній конференції з прав людини 25.06. 1993 р.) зазначено, що «у всіх діях щодо дітей першочергову увагу треба приділяти недискримінаційним заходам та якнайповнішому забезпеченню інтересів дитини, а також її поглядам» (п. 21) [61].

Загалом свобода вираження поглядів, згідно з міжнародними документами з прав людини та з національними нормативними актами, вважається захищеною, якщо в неї не втручаються органи державної влади, інші суб'єкти. Така гарантія забезпечення свободи прояву поглядів стосується також дітей, однак тільки її недостатньо, оскільки діти на різних етапах розвитку потребують додаткових гарантій, допомоги від батьків, вчителів та інших осіб, позитивних зобов'язань з боку держави для здійснення свободи вираження поглядів.

Свобода вираження поглядів дитини є одним із важливих видів її особистісних прав. В юридичній літературі свободу вираження поглядів дитини деякі вчені розглядають також як принцип. Так, зарубіжний дослідник О. Старовойтов стверджує, що свобода дитини вільно виражати свої погляди є одним із принципів інституту міжнародного захисту прав дитини [566].

Свободу вираження поглядів дитини можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як природне право і, по – друге, як суб'єктивне юридичне право. У першому випадку свобода має природний характер і не залежить від держави. У другому аспекті свобода вираження поглядів, безумовно, залежить від держави, котра не тільки проголошує, а й створює юридичні механізми забезпечення цієї можливості. Для дітей як членів суспільства, що розвиваються, важливе значення має не лише забезпечення свободи вираження поглядів, а й наявність права на формування поглядів та їх зміну.

Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів дітьми. У ХХ ст. на всесвітньому та регіональних рівнях були сформовані міжнародні стандарти правового забезпечення свободи вираження поглядів

дитини, які постійно вдосконалюються і розвиваються. Вирішальну роль у забезпеченні прав дитини відіграють міжнародні організації, особливо ООН.

Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів дітьми – це правові засоби, встановлені та застосовувані міжнародними урядовими організаціями для сприяння реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів дітьми. За *простором (територією) дії* ці гарантії класифікуються на світові (загальноцивілізаційні, універсальні – це акти ООН) та регіональні (акти європейських, американських та інших регіональних урядових організацій). За *формою зовнішнього вираження* розрізняють гарантії письмові (документальні) та інституційно-діяльнісні (наприклад, діяльність Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Комітету ООН з прав дитини, ЄСПЛ). Окрему групу становлять міжнародні гарантії реалізації; охорони; захисту свободи вираження поглядів дітьми.

Право кожного (а отже, й дитини) на свободу вираження поглядів проголошене в основних міжнародних актах з прав людини світового та регіонального значення [159, 303, 212, 10, 18]. Епохальне значення у сфері реалізації, охорони та захисту прав дитини і забезпечення свободи вираження її поглядів мало прийняття ООН Конвенції про права дитини (1989 р.) (далі – Конвенція) [209]. Станом на 01.07. 2016 р. 196 держав ратифікували Конвенцію чи приєдналися до неї [127]. У прийнятих раніше міжнародних документах з прав дитини – Женевській декларації прав дитини (Ліга Націй, 1924 р.), Декларації прав дитини (ООН, 1959 р.) – свобода вираження поглядів дитини не згадувалася, оскільки вважалося, що вона [дитина] не здатна, в силу своєї незрілості, робити усвідомлений вибір. Також у зазначених документах дитина не розглядалась як суб'єкт прав, відповідні обов'язки щодо неї мали дорослі особи.

У Конвенції проголошено, що «дитина має право вільно виражати свій погляд; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів – за вибором дитини» (ч. 1 ст. 13). Зазначені положення фактично відтворюють ч. 2 ст. 19

МПГПП. Право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів, проголошене в ч. 1 ст. 19 МПГПП, не закріплене в Конвенції (ст. 13). Як уже наголошувалося, свобода безперешкодно дотримуватися своїх поглядів стосується внутрішньої сфери особистості й не виходить за межі її свідомості, відповідно, вона не потребує правової регламентації. Така можливість людини, зокрема дитини, нічим не має бути обмежена. Варто зазначити, що у ст. 13 Конвенції не передбачено мінімального віку чи певного рівня зрілості дитини для реалізації нею права на свободу вираження поглядів. Свобода вираження поглядів розглядається як один із аспектів розвитку дитини – їй надається можливість розвивати свої розумові здібності та домагатися утвердження в суспільстві разом з іншими однолітками. При цьому ні в кого не виникає сумнівів у тому, що діти розвиваються і здійснюють свої права не так, як дорослі особи. Отже, батьки та особи, які їх замінюють, повинні належним чином управляти і керувати дитиною при здійсненні нею своїх прав і робити це відповідно до розвитку здібностей дитини (ст. 5 Конвенції). Сфера реалізації свободи вираження поглядів дітьми доволі широка: це сім'я, школа, громада та інші структури суспільства.

Форми, способи вираження поглядів дитиною є різноманітними та невичерпними. Залежно від засобів, виокремлено такі форми вираження поглядів дитини: вербальну (усну, письмову, друковану); невербальну (жести, живопис тощо); комбіновану (поєднання вербальної та невербально). Невербальна форма вираження поглядів дитиною посідає особливе місце серед інших форм.

Складові (елементи) свободи вираження поглядів дитини. Згідно з ч. 1 ст. 13 Конвенції, свобода вираження поглядів дитини охоплює такі окремі можливості (складові): 1) шукати інформацію та ідеї; 2) одержувати інформацію та ідеї; 3) передавати інформацію та ідеї. При цьому у Конвенції (ст. 13) не закріплені такі важливі складові розглядуваної свободи, як право дитини змінювати свої погляди, право не виражати їх та право відмовлятися від них. З віком дитина неминуче змінює свої погляди. Вона має також право не висловлювати своїх поглядів, з огляду на свій вік, психічний та розумовий стан, небажання тощо. Отже, такі складники свободи вираження поглядів дитини, як

право змінювати погляди, право їх не виражати та право відмовлятися від них, повинні бути відображені в Конвенції. Доцільно також було б у ній проголосити, що ніхто не має права примушувати дитину до вираження своїх поглядів [668, с. 208].

Кожна дитина має право не лише на вираження своїх поглядів, а й на їх формування. У Конвенції таке право дитини не проголошене. При цьому значна частина положень цього документа спрямована на утвердження думки про те, що дитина повинна зростати в атмосфері соціального, духовного і морального благополуччя, а також мати забезпечений здоровий фізичний та психічний стан. Так, у Конвенції проголошено право кожної дитини на рівень життя, який гарантує розумовий, духовний, моральний і соціальний розвиток дитини (ч. 1 ст. 27).

На нашу думку, право на формування поглядів дитини реалізується шляхом використання можливостей пошуку, доступу, отримання інформації та ідей. Свобода ж вираження поглядів дитини забезпечується через передачу, поширення інформації та ідей [672, с. 56]. Отже, в ст. 13 Конвенції складові свободи поглядів дитини мають подвійне підпорядкування – відносяться як до права на формування її поглядів, так і до права на їх вираження. З огляду на це, у системі міжнародних нормативних документів з прав дитини доцільно закріпити право дитини на свободу формування та вираження поглядів.

Право дитини на пошук інформації та ідей тісно пов'язане з правом доступу до інформації. Зазначені можливості мають важливе значення для розвитку дитини і є обов'язковою умовою її активної участі в житті суспільства. У ст. 17 Конвенції накладені позитивні обов'язки на кожну державу-учасницю щодо забезпечення дитині доступу до інформації і до матеріалів з різних національних і міжнародних джерел. З цією метою держави-учасниці повинні сприяти: 1) ЗМІ у поширенні відомостей і матеріалів, корисних для дитини; 2) міжнародному співробітництву в підготовці, обміні та поширенні такої інформації і матеріалів; 3) у виданні і розповсюдженні дитячої літератури тощо.

Варто наголосити, що такий важливий складник свободи вираження

поглядів людини, як право на пошук інформації, відображений не у всіх регіональних документах з прав людини, зокрема, про нього не йдеться в Євроконвенції (ч. 1 ст. 10) та в Африканській хартії прав людини і народів (ст. 9).

Важливу роль у сфері пошуку дітьми інформації та доступу до неї відіграють ЗМІ й ІКТ, зокрема Інтернет. Вони повинні забезпечувати дітям доступ до різних джерел інформації (про права дитини, про державні органи, громадські організації у сфері забезпечення прав дитини тощо), однак не мають права висвітлювати інформацію, матеріали, що завдають шкоди дітям. У преамбулі Резолюції 31/7 Ради з прав людини ООН «Права дитини: використання інформаційно-комунікаційних технологій і сексуальна експлуатація дітей» (23.03. 2016 р.) [482] наголошено на важливості ІКТ в житті дітей як нового інструменту навчання, соціалізації, самовираження, входження в життя суспільства і реалізації прав дитини та основних свобод, насамперед права на освіту, на свободу вираження поглядів, на свободу пошуку, одержання і поширення інформації. Водночас у цьому документі наголошено, що ІКТ можуть сприяти, серед іншого, вчиненню безкарних злочинних дій, зокрема продажу дітей, сексуальної наруги над ними та їх експлуатації тощо. Відповідно, держави повинні, з одного боку, заохочувати доступ дітей до цифрових ЗМІ та ІКТ, а з другого – захищати від їх негативного впливу.

У 2014 р. свободі вираження поглядів дітьми присвятив свою доповідь Спеціальний доповідач, в якій наголосив на праві дітей на доступ до Інтернету за будь-яких обставин [136]. Він рекомендував державам вживати дієві заходи щодо забезпечення такої можливості дітей. Спеціальний доповідач наголошував, що в системі освіти повинна братись до уваги важлива роль Інтернету у забезпеченні всіх прав дітей, зокрема права на вільне вираження поглядів, на участь у суспільному житті і на освіту. Необхідно всіма засобами домагатися змін у ставленні населення до мережі Інтернет, сприяти сприйняттю цієї мережі як позитивного ресурсу, корисного як для дітей, так і для всього суспільства, а не як негативного або навіть небезпечного джерела інформації.

У Зауваженнях загального порядку № 20 (2016) Комітету з прав дитини

ООН «Про здійснення прав дитини в підлітковому віці» зазначено, що доступ до інформації охоплює всі види ЗМІ, проте особливо стосується цифрового середовища, оскільки підлітки все частіше використовують мобільні технології, а соціальні мережі і електронні ЗМІ стали основним інструментом, за допомогою якого вони отримують, створюють і поширюють інформацію. Держави повинні забезпечувати доступ підлітків, без будь-якої дискримінації, до різних ЗМІ і заохочувати до «цифрового громадянства», в тому числі шляхом просування доступних форматів для підлітків-інвалідів (п. 47) [169]. При цьому необхідно наголошувати, що у цифровому середовищі підлітків підстерігають такі ризики, як інтернет-шахрайство, насильство і ненависницькі висловлювання тощо. Однак навіть такі небезпеки не повинні бути аргументом для обмеження доступу підлітків до цифрового середовища. Обов'язком держави є захищати їх від небезпек за допомогою всеосяжних стратегій, у тому числі підвищення цифрової грамотності щодо мережевих ризиків і стратегій, спрямованих на їх безпеку, врегулювання законодавства та зміцнення правоохоронних механізмів, щоб домогтися вирішення проблеми насильства над дітьми в Інтернеті і боротися з безкарністю, а також забезпечувати навчання батьків і фахівців, що працюють з дітьми (п. 48).

У преамбулі Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Захист дітей від знущання» (2016 р.) наголошено, що через Інтернет знущання над дітьми може проявлятися прямо або опосередковано і варіюватися – від актів насильства й агресії до соціальної ізоляції [495]. Незважаючи на відмінності в проявах цього явища в різних країнах, знущання, які мають місце в Інтернеті і в реальності, можуть негативно позначатися на правах дітей, тому відносяться до найсерйозніших проблем дитини, до того ж, стосуються значної кількості дітей, згубно позначаючись на їх здоров'ї, емоційному стані й успішності.

Отже, право дитини на *на пошук інформації* в мережі Інтернет має як позитивні, так і негативні наслідки. Держави повинні сприяти реалізації зазначеної можливості дитини, а також реально її забезпечувати.

Право дитини одержувати інформацію та ідеї. Ця можливість може

реалізуватися дітьми як особисто, так і за допомогою батьків чи осіб, які їх замінюють, ЗМІ, працівників освіти тощо. Визначальну роль в отриманні інформації дітьми відіграють насамперед навчальні заклади. У ч. 1 ст. 29 Конвенції зафіксовано, що освіта дитини має бути спрямована на розвиток талантів дитини, її розумових і фізичних здібностей у найповнішому обсязі, проголошено також право дитини на освіту (ч. 1 ст. 28). Задля реалізації цього права держава, серед іншого, повинна забезпечувати доступність інформації і матеріалів у сфері освіти й професійної підготовки дітей.

Право дитини передавати інформацію та ідеї полягає в поширенні їх серед дітей та дорослих. Важливу роль у реалізації цього права відіграють навчальні заклади, ЗМІ (діти можуть брати участь в розробці дитячих журналів, інформаційних програм), Інтернет (поширення інформації через соціальні мережі тощо).

У Резолюції Ради з прав людини ООН 12/16 «Свобода поглядів і їх вільне вираження» (2009 р.) зазначено, що держави повинні надавати дітям можливість реалізувати своє право на вільний прояв поглядів, в тому числі за допомогою шкільної програми. При цьому ця програма повинна бути сформована так, щоб заохочувати дітей до висловлення різних точок зору, виховувати почуття поваги до них, враховувати погляди дітей з усіх питань, які їх стосуються, а також приділяти належну увагу поглядам дитини, зважаючи на вік і зрілість кожної з них (п. 5) [474].

Обмеження здійснення свободи вираження поглядів дитини. Свобода вираження поглядів дитини, як і інших осіб, не є абсолютною, відповідно, її здійснення може зазнавати певних обмежень. При цьому варто наголосити, що такі обмеження мають чітко передбачатися законом і бути необхідними: а) для вираження поваги до прав і репутації інших осіб; або б) для забезпечення державної безпеки, громадського порядку, для охорони здоров'я або моральності населення (ч. 2 ст. 13 Конвенції).

У Конвенції також передбачено, що «держави повинні сприяти розробці належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають

шкоди її благополуччю» (п. е) ст. 17), однак, які саме матеріали й інформація маються на увазі – не уточнено. У ст. 19 Конвенції закріплено, що «завдання держави – вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні і просвітні заходи з метою захисту дитини від усіх форм психологічного насильства, образи чи зловживань». На нашу думку, моральної шкоди дитині завдають матеріали й інформація зі сценами насильства, з порнографічним змістом, із пропагандою війни, національної, расової чи релігійної ненависті, наркоманії, алкоголізму, закликком чи спонуканням до самогубства.

Спеціальний доповідач у своєму виступі наголосив, що розпливчасті і надто загальні визначення поняття шкідливої інформації при встановленні, наприклад, захисних фільтрів в Інтернет може позбавити дітей доступу до важливої інформації, яка могла б допомогти їм зробити усвідомлений вибір (п. 49) [136].

В Американській конвенції з прав людини наголошено, що публічні розважальні передачі можуть бути, відповідно до закону, попередньо цензуровані з єдиною метою – врегулювати доступ до них неповнолітніх, щоб захистити мораль дітей та підлітків (ч. 4 ст. 13).

Спеціальний доповідач зауважив, що наведення доказів про захист дітей стає новою тенденцією – посиленням на дітей виправдується введення обмежень не тільки на їх доступ до інформації, а й на права дорослих. У багатьох випадках вони є наслідком справжнього і виправданого наміру захистити дітей від шкідливої інформації, хоча зафіксовані випадки використання їх для захисту дискримінації і цензури (п. 52).

Як висновок – у міжнародних документах з прав дитини доцільно конкретизувати, які саме інформація й матеріали можуть завдавати шкоди благополуччю дитини.

Право дитини бути заслуханою та свобода вираження поглядів: їх взаємозв'язок. На особливу увагу заслуговує ст. 12 Конвенції, в котрій проголошене право дитини бути заслуханою. Так, у ній закріплено, що «держави-учасниці забезпечують дитині, здатній формулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам

дитини приділяється належна увага, з урахуванням її віку і зрілості» (ч. 1 ст. 12). Згідно з цим документом, надається можливість дитині бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду – безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства (ч. 2 ст. 2).

Ще в одному документі ООН – Мінімальних стандартних правилах щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила», 1985 р.) [308] – закріплено, що судовий розгляд справи неповнолітнього правопорушника повинен відповідати його інтересам і здійснюватися в атмосфері розуміння, що дасть змогу неповнолітньому брати у ньому участь і *вільно висловлювати свою точку зору* (п. 14.2).

У документі ООН «Керівні принципи, що стосуються правосуддя в питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв і свідків злочинів» (2005 р.) серед основних засад виокремлений такий принцип – право дітей на участь в судовому провадженні [535]. Відповідно до нього, кожна дитина, згідно з процесуальними нормами національного законодавства, має право особисто вільно висловлювати свої погляди, думки і переконання і брати участь, зокрема, у прийнятті рішень, які стосуються її життя, в тому числі під час будь-якого судового розгляду, і домагатися зважання на свої думки з урахуванням її можливостей, віку, інтелектуальної зрілості і здібностей (п. 8 Розділу III Принципи).

У Зауваженнях загального порядку № 20 (2016) Комітету з прав дитини ООН «Про здійснення прав дитини в підлітковому віці» зазначено, що, відповідно до ст. 12 Конвенції, держави повинні вживати заходи, щоб гарантувати підліткам право висловлювати свої погляди з усіх питань, що їх стосуються, відповідно до їх віку і зрілості, і забезпечувати належне реагування на ці погляди, зокрема, при прийнятті рішень, що стосуються їх освіти, здоров'я, сексуальності, сімейного життя, а також під час судових й адміністративних розглядів. Держави повинні контролювати забезпечення участі підлітків у розробці, здійсненні та контролі за виконанням усіх відповідних законодавчих актів, політики, послуг і програм, які стосуються їх життя, навчання в школі, на всіх рівнях – громадському, місцевому,

національному та міжнародному. В онлайнному середовищі створені значні нові можливості для зміцнення і розширення їх участі. Ці заходи повинні супроводжуватися впровадженням безпечних і доступних механізмів подання скарг й отримання компенсацій в органі з розгляду скарг підлітків, а також забезпеченням доступу до надання субсидії, безкоштовних юридичних послуг та іншої допомоги (п. 23).

Яскравим прикладом застосування ст. 12 Конвенції є залучення дітей до роботи в Комітеті з прав дитини ООН, зокрема в діяльності зі спостереження за здійсненням державами прав дітей. Комітет послідовно наголошує, що належний облік поглядів дітей, відповідно до ст. 12 Конвенції, повинен стати невід'ємною частиною всіх його функцій (п. 19) [131].

Попри це, Генеральна Асамблея ООН в преамбулі Резолюції «Права дитини» (2016 р.) висловила занепокоєння тим, що незважаючи на визнання права дитини вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, які стосуються її, з належним урахуванням її думок, з огляду на вік і ступінь зрілості, з дітьми рідко серйозно консультуються і залучають їх для вирішення таких питань через різноманітні обмеження і перешкоди, а також, що це право дітей в повному обсязі все ще належить повністю реалізувати [496].

Спеціальний доповідач зауважив, що Комітет з прав дитини ООН стверджує: свобода вираження поглядів дитини (ст. 13 Конвенції) і право бути вислуханою (ст. 12 Конвенції) – це тісно пов'язані між собою, та все ж різні можливості дитини. У ст. 12 Конвенції зафіксоване право на вираження поглядів з усіх питань, що стосуються дитини, і її право на участь у реалізації заходів і рішень, які мають відношення до її життя. Це накладає на державу-учасницю обов'язок вживати відповідні заходи, спрямовані на забезпечення активної участі дітей у всіх рішеннях і процесах, які стосуються її, і забезпечувати врахування поглядів дитини. Свобода ж вираження поглядів (ст. 13 Конвенції) такої участі чи реагування з боку держави не вимагає (п. 28) [136]. Не можемо повністю погодитися зі Спеціальним доповідачем, оскільки і свобода вираження поглядів дитини (ст. 13 Конвенції), і право бути вислуханою (ст. 12 Конвенції) накладають

позитивні зобов'язання на державу щодо забезпечення цих можливостей, що вже зазначалося. Безперечно, при здійсненні свободи вираження поглядів дитини таких зобов'язань з боку держави є менше [672, с. 59].

На нашу думку, право дитини бути вислуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду неможливо реалізувати без забезпечення свободи вираження поглядів та окремих можливостей, з яких вона складається – права шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї.

У європейських документах з прав людини закріплені також важливі положення, пов'язані зі свободою вираження поглядів дитини та правом дитини бути вислуханою. Так, у Резолюції 2079 (2015) Парламентської асамблеї Ради Європи «Рівність і спільна відповідальність батьків: роль тата» закріплене право дитини на висловлення своїх поглядів з усіх, що стосуються її питань, якщо визнано, що дитина достатньо розуміє питання, про яке йдеться у конкретній ситуації (п. 5, 6) [478].

У Європейській конвенції про здійснення прав дітей (Рада Європи, 25.01.2006 р.) наголошено на таких можливостях дитини (якщо, згідно з внутрішнім законодавством, вона визнається такою, що має достатній рівень розуміння): отримувати всю потрібну інформацію, консультацію; *висловлювати свої думки*; бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок та про можливі наслідки будь-якого рішення, прийнятого під час розгляду судовим органом справи, що стосується її (ст. 3) [149]. Позитивним моментом є те, що Україна заявила: дія цієї Конвенції поширюється на судові справи, які стосуються значної кількості питань певної категорії, наприклад, усиновлення дитини, встановлення опіки, піклування нею тощо [414].

Важливим документом у сфері забезпечення прав дитини є також «Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині», прийняті 2010 р. [193]. Цей документ застосовується у тих випадках, в яких діти з будь-яких причин та у будь-якому прояві контактують зі співробітниками будь-яких компетентних органів або служб, відповідальних за реалізацію кримінального, цивільного або адміністративного законодавства. Одним із

важливих керівних принципів судочинства, дружнього щодо дитини, є принцип участі дитини у судовому процесі (такий же принцип відображений у Керівних принципах, що стосуються правосуддя, в питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв і свідків злочинів (ООН, 2005 р.). Згідно з ним, дитина має право 1) *отримувати інформацію про її права*, 2) бути вислуханою у судовому процесі, в якому вона бере участь або який матиме вплив на неї. Думка дитини береться до уваги з урахуванням її віку і будь-яких комунікативних труднощів, які необхідно подолати задля забезпечення значущої участі дитини. Забезпечується також можливість реалізації всіх прав дитини у такий спосіб, що враховує здатність дитини *мати власні погляди*, а також обставини справи.

Інституційно-діяльнісні міжнародні гарантії забезпечення прав дитини. У Доповіді Генерального секретаря ООН «Співпраця у рамках системи ООН в сфері захисту дітей» (02.08. 2016 р.) [129] представлений детальний огляд завдань і повноважень органів, установ ООН щодо забезпечення прав дитини та їх взаємодії між собою та з регіональними організаціями.

Основною організацією ООН у сфері забезпечення прав дитини є Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), заснований Генеральною Асамблеєю ООН (Резолюція 57 (I) від 11.12. 1946 р.) [488]. Важливу роль у сфері забезпечення прав дитини відіграє також Комітет з прав дитини ООН. У Конвенції визначено його склад, функції, повноваження (ст. 43, 44, 45). У 2014 р. ООН був прийнятий Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень [596] (Україна ратифікувала його у 2016 р.) [424]. Цей Факультативний протокол дозволяє особам або групам осіб (зокрема дітям) особисто або від їх імені звертатися в Комітет з прав дитини ООН з повідомленнями стосовно порушень будь-яких прав, закріплених у Конвенції та у двох протоколах до неї – Факультативному протоколі до Конвенції щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії та Факультативному протоколі до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах (ст. 5).

Комітет з прав дитини ООН, розглядаючи такі повідомлення, керується принципом якнайкращого забезпечення інтересів дитини, зважаючи на права й

погляди дитини, приділяючи їм належну увагу, відповідно до віку та зрілості дитини (ст. 2). Комітет неухильно дотримується процедури гарантування, яка має на меті не допустити маніпуляцій дитиною з боку тих, хто діє від її імені, і має право відмовити в розгляді будь-якого повідомлення, яке, на його думку, може зашкодити максимальному забезпеченню інтересів дитини (ч. 2 ст. 3) [596].

Згідно зі ст. 44 Конвенції, держави-учасниці зобов'язані подавати Комітету з прав дитини ООН звіти про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та про прогрес, досягнутий у їх здійсненні. Комітет з прав дитини ООН, розглянувши третю та четверту зведену періодичну доповідь України, 03.02. 2011 р. прийняв *Заключні спостереження* [207] – документ, в якому наголошено на позитивних та проблемних аспектах забезпечення прав дитини, зокрема свободи вираження поглядів, права бути заслуханою, і сформулював рекомендації для України з цих питань. Так, Комітет відзначив позитивні зміни у СК України, що стосуються права дитини на власну думку у контексті усиновлення. Разом з тим, він висловив занепокоєння тим, що погляди дитини надалі ігноруються під час здійснення адміністративних, цивільних процедур, ювенального правосуддя. Комітет з прав дитини ООН стурбований також відсутністю інформації про те, як повага до поглядів дитини гарантується в адміністративних та судових рішеннях, реалізується у родині та в школах (п. 33) [207]. Ще один важливий момент: Комітет з прав дитини ООН наголосив, що національне законодавство України не містить чітких і точних гарантій права дитини на свободу вираження поглядів (ст. 13 Конвенції) (п. 39).

З огляду на здійснений аналіз, Комітет з прав дитини ООН рекомендував Україні: 1) здійснити перегляд усього національного законодавства з метою забезпечення його повної відповідності положенням Конвенції; прийняти комплексний Закон про права дитини (п. 9); 2) у світлі ст. 12 Конвенції розглянути можливість внесення змін до Цивільно-процесуального кодексу України, щоб уможливити реалізацію права дітей, висловлювати власні погляди та бути почутими під час судових та/чи адміністративних процесів; 3) вжити заходів для того, щоб у Концепції розвитку кримінального правосуддя щодо

неповнолітніх належну увагу приділити праву дитини на висловлення власних поглядів і праву бути почутою; 4) переглянути Закон про освіту і чітко зафіксувати у ньому право дитини висловлювати свої погляди та право бути почутою; 5) поширювати, сприяти та впроваджувати принцип поваги до права дітей бути почутими як у родині, так і в навчальних закладах, у громаді (п. 34); 6) вживати заходів, у світлі ст. 13 Конвенції, до того, щоб законодавство України чітко і недвозначно захищало свободу вираження поглядів дитини (п. 40).

Правові гарантії забезпечення прав дитини на свободу вираження поглядів в Україні. Уповноважений Президента України з прав дитини М Кулеба в одному зі своїх виступів зазначив, що за роки незалежності України дитяче населення зменшилось майже в два рази і сьогодні становить 7,6 млн. осіб [54]. Попри тенденцію до зменшення кількості дітей в Україні, їх частка в нашому суспільстві залишається доволі значною. Україна як член ООН й інших міжнародних організацій взяла на себе зобов'язання щодо забезпечення прав людини, зокрема й дитини. Максимальне, реальне забезпечення прав дитини має стати пріоритетним напрямом України.

З метою визначення реального стану забезпечення прав дитини в Україні у квітні 2012 р. було проведено опитування дітей віком 10–17 років, батьків, що мають дітей віком до 18 років, та експертів, які працюють із дітьми. Дослідження провів Український інститут соціальних досліджень імені О. Яременка на замовлення Уповноваженого Президента України з прав дитини [11]. Згідно з результатами такого опитування, 48% респондентів констатували порушення права дітей висловлювати власну думку, кожен третій вказав, що це право порушується батьками, кожен четвертий – вчителем/викладачем, 44% вважають, що обмежується право дітей на вільне спілкування з друзями, родичами, батьками та на отримання корисної інформації [11]. Отже, на підставі наведених статистичних даних в Україні, на жаль, констатується доволі високий показник щодо порушення свободи вираження поглядів дітьми з боку різних суб'єктів.

Незважаючи на позитивні тенденції у забезпеченні прав дитини, ціла низка проблем у цій сфері все ж існує. Погоджуємося з дослідником А. Дакал, що

«дотримання прав дітей в Україні забезпечується все більшою поінформованістю суспільства про ці права; створенням державних установ та інститутів з метою надання допомоги при реалізації неповнолітніми їхніх прав. Разом з тим, багато проблем, які з роками загострюються, ще не вирішується; система захисту прав дитини в Україні залишається нескоординованою; відповідальність розділяється між різними міністерствами та відомствами, співпраця між якими є малоефективною» [98].

Аналіз Конституції України (1996 р.) свідчить про незначну кількість статей, присвячених саме правам дитини (ст. 51, 52), хоча ціла низка можливостей людини визнається за кожним (зокрема й за дитиною). Свобода вираження поглядів кожного, дитини також, гарантується ст. 34 Конституції України. Разом з тим, у Конституції України не проголошене таке важливе право дитини, як можливість бути вислуханою (ст. 12 Конвенції).

У Резолюції 2056 (2015 р.) Парламентської асамблеї Ради Європи наголошено, що включення положення про права дитини в національні конституції може розглядатись як один із найважливіших елементів національної політики захисту прав дитини (п. 3) [477]. Також у ній міститься заклик до держав надати конституційні гарантії для захисту прав дитини на основі сучасного підходу, при якому діти розглядаються як самостійні носії прав і надати їм право бути заслуханими при прийнятті будь-яких рішень, що їх стосуються (ст. 12 Конвенції) (п. 5.2).

Ефективність конституційних положень, що стосуються прав дитини, залежить також від заходів державної політики, внутрішнього законодавства, правозастосовчої діяльності державних та інших суб'єктів, які повинні забезпечувати дотримання цих прав.

У системі законодавства України чільне місце посідає Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04. 2001 р. [405], в якому закріплено важливі права дитини. Так, у ч. 1 ст. 9 цього Закону України проголошені такі можливості дитини: вільно висловлювати особисту думку; формувати власні погляди; розвивати суспільну активність; отримувати інформацію. Також у ньому

наголошено, що зазначені можливості дитини повинні відповідати її віку, що не узгоджується зі ст. 13 Конвенції, в якій не передбачено мінімального віку чи певного рівня зрілості для здійснення свободи вираження поглядів дитини. Позитивним аспектом розглядуваного Закону України є проголошення в ньому права дитини на формування власних поглядів (такої можливості не закріплено в Конвенції).

Права дитини, закріплені в ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства», включають в себе свободу розшукувати, одержувати, використовувати, поширювати та зберігати інформацію в усній, письмовій чи іншій формі за допомогою творів мистецтва, літератури, ЗМІ, засобів зв'язку (комп'ютерної, телефонної мережі тощо) чи інших засобів – на вибір дитини.

У Законі України «Про охорону дитинства» також проголошене право дитини звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, ЗМІ та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями щодо їх діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами на їх порушення (ч. 2 ст. 9). Вважаємо, що такі законодавчі положення повинні бути приведені у відповідність до ст. 12 Конвенції (право дитини бути заслуханою), тобто, таке право забезпечується тій дитині, *яка здатна сформулювати власні погляди та вільно висловити їх*.

З метою реалізації свободи вираження поглядів дитини, можливості звертатися до органів державної влади та інших суб'єктів наша держава сприяє: 1) поширенню матеріалів, корисних для розвитку дитини в ЗМІ; 2) створенню сприятливих умов для видання та розповсюдження дитячої літератури, підручників; 3) діяльності ЗМІ, спрямованої на задоволення мовних потреб дітей тощо (ч. 3 ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства»).

У Законі України «Про охорону дитинства» зазначені підстави обмеження здійснення прав дитини на вільне висловлювання думок та отримання інформації, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання

розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету та неупередженості правосуддя (ч. 4 ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства»). Зазначені обмеження реалізації розглядуваних прав дитини необхідно привести у відповідність з ч. 2 ст. 13 Конвенції, в якій проголошено, як уже зазначалося, що обмеження здійснення свободи вираження поглядів дитини мають бути чітко передбачені законом і бути необхідними: а) для прояву поваги до прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, захисту громадського порядку, здоров'я або моральності населення (ч. 2 ст. 12).

Обмеження щодо здійснення права на формування поглядів дитини конкретно в Законі України «Про охорону дитинства» не сформульовані, однак у ньому проголошена заборона на пропагування у ЗМІ насильства і жорстокості, поширення порнографії й інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини (ч. 4 ст. 20). Слушним є висновок Н. Ортинської про дуалістичне сприйняття інформаційних прав неповнолітніх, а саме, що з одного боку, держава повинна сприяти реалізації цих прав, а з другого – інформаційні права не є безпечними для неповнолітніх та потребують особливої уваги з боку державних інституцій [335, с. 170–171].

Як уже зазначалось, у ЦК України право людини, зокрема дитини, на свободу вираження поглядів, на жаль, не проголошене. Питання дослідження особистих немайнових прав дитини привертає увагу багатьох дослідників. Так, Г. Резнік поняття особистих немайнових прав дитини окреслила так: «Це невід'ємне від його носія та позбавлене економічного змісту суб'єктивне цивільне право, спрямоване на самостійне та опосередковане (через батьків чи осіб, які їх замінюють) задоволення нематеріальних потреб дитини» [470, с. 166].

Л. Ольховик дала своє визначення поняття особистих немайнових прав дитини: «Це природні, невід'ємні права, що виникають із приводу благ немайнового характеру, позбавлені економічного змісту та грошової оцінки, тісно пов'язані з особою носія, що індивідуалізує його, вони не передаються і не відчужуються, мають специфічні підстави виникнення та припинення, мають строковий характер, належать усім без винятку – батькам та дітям – порівну,

захищаються батьками та регулюються переважно Цивільним та Сімейним кодексами України» [334, с. 147]. На нашу думку, особисті немайнові права дитини належать саме їй, а не батькам, які повинні сприяти їх реалізації, охороні та захисту. Забезпечення прав дітей здійснюють не лише батьки, а й інші суб'єкти.

Складовими свободи вираження поглядів дитини є інформаційні права. Право фізичної особи, зокрема дитини, на інформацію, згідно з ЦК України, є одним із особистих немайнових прав, що забезпечує її соціальне буття і передбачає можливості вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ч. 1 ст. 302).

Г. Резнік стверджує, що соціальні особисті немайнові права (зокрема право на інформацію, право на індивідуальність та інші) забезпечують існування людини як соціальної істоти, виділяють її з-поміж інших, індивідуалізують, визначають її автономність, соціальну цінність і вагомість у соціумі [470, с. 99]. При цьому учена, аналізуючи у своїй праці зміст та особливості здійснення деяких особистих немайнових прав дитини (розділ 2), не акцентувала уваги на праві дитини на інформацію [470, с. 53–130].

Правознавець Л. Гузь, досліджуючи питання захисту прав та інтересів дітей, також не виокремлює в системі основних немайнових прав дітей, які захищаються законом, права на інформацію [95].

Л. Ольховик запропонувала таку класифікацію особистих немайнових прав дитини за цільовою спрямованістю: 1) особисті немайнові права, які повинні забезпечити фізичне та психічне благополуччя дитини (право на життя, право на здоров'я, право на сім'ю); 2) особисті немайнові права, спрямовані на забезпечення соціального буття дитини (право на індивідуалізацію особи в суспільстві, право на освіту тощо) [334, с. 147–148]. Згідно з наведеною класифікацією, право на інформацію в ній не відображене.

Це свідчить про те, що учені, досліджуючи особисті немайнові права дитини, не приділяють належної уваги свободі вираження поглядів дитини та інформаційним правам як її складовій. На нашу думку, одним із напрямів

подальших наукових розвідок у юридичній науці є дослідження свободи вираження поглядів дитини та її складових – інформаційних прав як особистого немайнового права.

Зі свободою вираження поглядів дитини пов'язане і право на індивідуальність, проголошене в ЦК України (ч. 1 ст. 300). Фізична особа має право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 2 ст. 300 ЦК України). У системі особистих немайнових прав, спрямованих на забезпечення соціального буття дитини, Л. Ольховик виокремила право на індивідуалізацію в суспільстві, яке складається з декількох елементів: власного імені, прізвища, по-батькові; зовнішнього вигляду; мови; голосу; зображення; псевдоніма; особистого підпису; манери поведінки; інтелектуального, культурного, освітнього рівнів [334, с. 153]. Свобода вираження поглядів дитини певною мірою проявляється в її зовнішньому вигляді, манерах поведінки, зображенні. Такі елементи права дитини на індивідуальність допомагають їй виражати свої погляди.

Важливе значення для реалізації прав дитини, зокрема права на свободу вираження поглядів, права бути заслуханою, має СК України. Так, право на безперешкодне спілкування дитини, матері та батька відображене в ст. 153 СК України, хоча така можливість може бути обмежена законом. Безперечно, під час спілкування дитина виражає свої погляди, думки, позицію.

У ст. 171 СК України закріплено *право дитини бути вислуханою* батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також з питань сім'ї (ч. 1 ст. 171 СК України). Проголошено, що дитина, яка може висловити свою думку, *має бути вислухана* при вирішенні спорів між батьками, іншими особами щодо: 1) її виховання; 2) її місця проживання; 3) позбавлення батьківських прав; 4) поновлення батьківських прав; 5) управління її майном (ч. 2 ст. 171 СК України). Разом з тим, суд має право прийняти рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України). Зазначені положення СК України конкретизовані в ст. 152, 160, 218, 236:

1. Дитина має право *противитися* неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї. Вона має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки й піклування, інших державних органів влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Досягнувши чотирнадцятирічного віку, дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду (ч. 2, 3, 4 ст. 152 СК України).

2. Дитина має право висловлювати свою позицію щодо місця проживання – для дитини, яка досягла десяти років, воно визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою (ч. 2, 3 ст. 160 СК України).

3. Дитина має право *виражати свою позицію* щодо її усиновлення. Так, для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Форма такої згоди має відповідати її вікові та стану здоров'я (ч. 1 ст. 218 СК України). Згода дитини на усиновлення не потрібна у таких випадках: неусвідомлення нею факту усиновлення у зв'язку з віком або станом здоров'я; проживання дитини в сім'ї усиновлювачів і сприйняття їх нею як рідних батьків (ч. 3, 4 ст. 218 СК України). Якщо ж усиновлення проведене без згоди дитини, якщо така була необхідна, то воно визнається недійсним за рішенням суду (ч. 1 ст. 236 СК України).

4. Дитина має право виражати свою думку, даючи згоду на зміну її імені при усиновленні. Така згода не вимагається, якщо дитина живе в сім'ї усиновлювачів і звикла до нового імені (ч. 1 ст. 231 СК України).

5. Дитина виражає свій погляд, висловлює бажання при призначенні їй опікуна або піклувальника (ч. 2 ст. 244 СК України).

6. Опікун, піклувальник дитини, визначаючи способи її виховання, *повинен враховувати думку дитини* (ч. 2 ст. 249 СК України).

7. Дитина висловлює свою позицію, згоду (якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити) на її влаштування в сім'ю патронатного вихователя (ч. 1 ст. 254 СК України), до прийомної сім'ї (ч. 2 ст. 256-3 СК

України), до дитячого будинку сімейного типу (ч. 2 ст. 256-7 СК України).

8. Дитина, яка досягла чотирнадцятирічного віку, має право звертатися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 165 СК України).

9. Малолітня дитина, яка може самостійно визначити свої потреби та інтереси, має право на те, щоб батьки, які здійснюють управління її майном, враховували такі потреби та інтереси (ч. 1 ст. 177 СК України).

Матеріали узагальнення судової практики України дають підстави констатувати, що суди не завжди дотримуються вимог закону щодо з'ясування та врахування думки дитини [373]. На нашу думку, право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються її, та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду потребує більш практичного застосування в юридичній, зокрема, судовій практиці України.

Наведемо порівняльний аналіз щодо врахування поглядів дитини згідно з нормативно-правовими актами інших країн. Наприклад, відповідно до ст. 57 Сімейного кодексу Російської Федерації (право дитини виражати свій погляд), дитина має право виражати свій погляд при вирішенні в сім'ї будь-якого питання, яке стосується її інтересів, а також бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду. Врахування поглядів дитини, яка досягла десятирічного віку, є обов'язковим, за винятком випадків, коли це суперечить її інтересам. Л. Федорова слушно зауважує, що Сімейний кодекс Російської Федерації не містить норми про обов'язковість обґрунтування рішення про неврахування поглядів дитини. Це дає підстави відхилити погляди дитини практично свавільно, без врахування її інтересів [600, с. 78–84].

У випадках, передбачених Сімейним кодексом Російської Федерації (ст. 59, 72, 132, 134, 136, 143, 145), органи опіки і піклування чи суд можуть прийняти рішення тільки зі згоди дитини, котра досягла десяти років. Скажімо, у випадках: 1) зміни імені і (чи) прізвища дитини (ч. 4 ст. 59); 2) відновлення в батьківських правах щодо дитини (ч. 4 ст. 72); 3) її усиновлення (ч. 1 ст. 132). Згоди дитини не потрібно – як виняток – якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх батьками (ч. 2 ст. 132); 4) призначення опікуна (ч. 4 ст. 145) [542].

Л. Федорова пропонує знизити вік дитини з питань, з яких обов'язкове врахування її поглядів, до семи років. Учена також наголошує, що підтримує позиції тих дослідників, які пропонують встановлення подвійного критерію, який дає змогу дитині реалізувати право на вираження поглядів – це «вік і зрілість», які забезпечують розуміння й оцінку наслідків питань, що обговорюються. Слушною є пропозиція, що при з'ясуванні поглядів дитини важлива участь саме психолога, а не просто педагога чи представника органу опіки і піклування, котрі, як правило, не володіють спеціальними знаннями в сфері дитячої психології. У виняткових випадках суд має право призначити судово-психіатричну чи судово-психологічну експертизу для з'ясування питання про здатність дитини самостійно формулювати та виражати свої погляди.

Як уже зазначалося, одним зі складників свободи вираження поглядів дитини є право на отримання інформації. У СК України передбачено, що усиновлена особа після досягнення нею чотирнадцяти років має право на одержання інформації щодо свого усиновлення (ч. 3. ст. 226). Разом з тим, закон передбачає право усиновлювача приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам (ч. 2 ст. 227 СК України). Правознавець О. Мельник запропонував закріпити в окремій статті СК України право усиновленої дитини на одержання інформації про своє походження після досягнення нею чотирнадцяти років (особисті дані біологічних батьків та інших родичів; місце й дату свого народження тощо). Усиновлювачі зобов'язані сприяти усиновленій дитині у реалізації нею права знати своє походження [304, с. 197]. Щоб ця пропозиція про право усиновленої дитини на одержання інформації про своє походження була дієвою, необхідно вже на етапі народження дитини отримати від її батьків максимальну кількість інформації про дитину та про них самих.

Попри наявність в СК України низки важливих гарантій прав дитини, зокрема і щодо свободи вираження поглядів, окремі його положення потребують удосконалення. Наприклад, у ст. 150 СК України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини» варто передбачити й обов'язок батьків зважати на

думки та погляди дитини щодо форм та методів її виховання. У ст. 169 СК України необхідно закріпити таке положення: при вирішенні справи про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги також думку дитини, яка, відповідно до свого віку та рівня, може їх висловити.

З метою вдосконалення механізму правового забезпечення свободи вираження поглядів дитини в Україні, врахувавши зауваження, рекомендації міжнародних організацій, їх органів, необхідно [673, с. 47]:

1. У Конституції України проголосити такі важливі можливості дитини: свободу формування та вираження її поглядів та право бути вислуханою при прийнятті будь-яких рішень, що її стосуються, відповідно до статей 12 і 13 Конвенції. Загалом же у Конституції України доцільно присвятити окремий розділ правам дитини та гарантіям їх забезпечення.

2. Прийняти комплексний Закон України про права дитини, який би відповідав положенням Конвенції ООН про права дитини та її Факультативним протоколам.

3. Законодавство України про освіту доповнити положеннями про те, що свобода вираження поглядів дитини гарантується під час здобуття нею відповідної освіти; що думкам та поглядам дитини приділяється належна увага.

4. Положення, відображені в ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства», необхідно привести у відповідність до статей 12, 13 Конвенції.

6.2 Свобода вираження поглядів журналістами

Серед суб'єктів суспільства, для яких вираження своїх поглядів та поглядів інших суб'єктів є невід'ємною їх професійною ознакою, виокремлюються насамперед журналісти. Їхня професійна діяльність – обов'язкова складова формування, розвитку громадянського суспільства в Україні, її результати є вагомим внеском у розвиток демократичних інститутів нашої держави.

Законодавство України так окреслює поняття журналіст: «Це творчий працівник, який професійно збирає, одержує, створює і готує інформацію для

ЗМІ, виконує редакційно-посадові службові обов'язки у ЗМІ (у штаті або на позаштатних засадах) відповідно до переліку професійних посад (роботи) журналіста, які зазначаються у Державному класифікаторі професій України» (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів») [383].

Реальне та максимальне юридичне забезпечення їхніх прав, зокрема свободи вираження поглядів, є основою побудови демократичної, правової, соціальної держави. Питання свободи вираження поглядів журналістами особливо привертають увагу громадськості, оскільки в останній період в Україні відбуваються значні порушення прав журналістів.

В усьому світі професійна діяльність журналістів пов'язана з конкретним ризиком – більшою чи меншою мірою вони зазнають утисків, піддаються залякуванню, насильству. З огляду на це, в доповіді, виголошеній у 2015 р., Генеральний секретар ООН акцентував на тому, що безпека журналістів є глобальною, повсюдною і глибоко вкоріненою проблемою (п. 61) [128].

Однією з найбільших проблем у сфері безпеки журналістів у світі, в Україні зокрема, залишається безкарність за посягання на їх життя, здоров'я й інші цінності та членів їхніх сімей. Це провокує вчинення нових злочинів та інших правопорушень проти журналістів. Як свідчить статистика, суб'єктами правопорушень проти журналістів є посадові особи державних органів влади та органів місцевого самоврядування, члени терористичних груп та інших злочинних організацій, фізичні та юридичні особи. Так, у першому півріччі 2017 р. основними порушниками прав журналістів в Україні стали приватні особи – 67 випадків, представники місцевої влади – 18 випадків, правоохоронці з силовиками – 9 випадків, особи, що належать до судової влади – 5 випадків [160].

В останнє десятиліття у світі було вбито понад 800 журналістів, а за останні 25 років їх кількість становить понад 2300 осіб. За даними статистики, 94% убитих журналістів – вітчизняні і тільки 6% – іноземці. 41% убитих журналістів працювали в друкованих ЗМІ. У дев'яти випадках з десяти особи убивць не встановлені [569].

Свобода вираження поглядів журналістами може розглядатись у двох аспектах: як природне право і як суб'єктивне юридичне право. Свобода вираження поглядів журналістами як природне право полягає у можливості журналістів у будь-якій формі виражати свої погляди та погляди інших суб'єктів, згідно з основними міжнародними документами з прав людини, до того ж, вона має бути загальною й рівною для всіх журналістів. Як суб'єктивне юридичне право, свобода вираження поглядів журналістами, безумовно, залежить від держави, котра проголошує, визнає цю можливість. Свобода вираження поглядів журналістами як суб'єктивне юридичне право – це можливість журналістів, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати свої погляди та погляди інших суб'єктів у будь-якій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом [684, с. 77].

Свободу вираження поглядів журналістів забезпечує дієвий юридичний механізм, який, на нашу думку, становить систему юридичних засобів забезпечення (реалізації, охорони та захисту) свободи вираження поглядів журналістами загалом, а також окремих її складових (можливостей), закріплених у міжнародних, національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права [684, с. 77].

Свобода вираження поглядів журналістами та правові гарантії її забезпечення зафіксовані у низці резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з питань безпеки журналістів і проблем безкарності за вчинені проти них злочини [490–492]. Важливі документи, присвячені правам журналістів, зокрема свободі вираження поглядів, питанням їх безпеки, прийняли й інші органи ООН та її організації, зокрема ЮНЕСКО.

Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 68/163 від 18.12. 2013 р. «Безпека журналістів і проблема безкарності», 2 листопада проголошене Міжнародним днем припинення безкарності за злочини проти журналістів [490]. Ця дата була вибрана в пам'ять про двох французьких журналістів, убитих 2 листопада 2013 р. у Малі. Крім цього, 23 листопада у світі відзначають Міжнародний день боротьби з безкарністю за злочини проти журналістів.

Генеральна Асамблея ООН закликала держави скористатися можливістю, яка відкрилася після проголошення Міжнародного дня боротьби з безкарністю за злочини проти журналістів, з метою кращого інформування населення про проблеми безпеки журналістів (п. 4 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 69/185 від 18.12. 2014 р.) [491]. Однією з форм інформування населення можуть стати парламентські слухання на тему «Безпека журналістів в Україні: стан, проблеми і шляхи вирішення», проведення яких було заплановано ще в 2017 р. [447].

У Резолюції 70/162 «Безпека журналістів і проблема безкарності» (17.12. 2015 р.) [492] та в інших своїх документах [490–492] Генеральна Асамблея ООН беззастережно та рішуче засудила

– усі акти насильства щодо журналістів і працівників ЗМІ – тортури, позасудові страти, насильницькі зникнення, довільний арешт і довільне затримання, а також залякування й утиски як у ситуаціях конфлікту, так і в неконфліктних ситуаціях (п. 1);

– безкарність за напади і застосування насильства щодо журналістів (п. 2).

Особливу увагу ООН приділяє питанням безпеки журналістів в умовах військових конфліктів. Ці питання чи не найбільш актуальні для України, оскільки чимало журналістів висвітлює події безпосередньо з зони проведення операції Об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях та прилеглих до них територіях. 27.05. 2015 р. Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію 2222 з питання безпеки журналістів у ситуаціях військових конфліктів [479]. 06.08. 2015 р. Генеральний секретар ООН у доповіді «Безпека журналістів і проблема безкарності» зазначив, що ця резолюція стала першим тематичним документом, прийнятим з метою гарантування безпеки журналістів з часу прийняття Радою Безпеки Резолюції 1738 у 2006 р. [128]. У доповіді також наголошено, що в період з 2014 по 2015 рр. Рада Безпеки ООН неодноразово акцентувала увагу на проблемах безпеки журналістів у резолюціях, що стосуються певних держав, а саме Афганістану (Резолюція 2210 (2015 р.), Сирійської Арабської Республіки (Резолюції 2165 (2014 р.) і 2191 (2014 р.), Сомалі (Резолюція 2182 (2014 р.), а також Судану і Південного Судану (Резолюції 2187 (2014 р.), 2206 (2015 р.) і 2223

(2015 р.) (п. 18). Широкий вибір країн і ситуацій, які дають підстави для хвилювання з приводу безпеки журналістів, свідчить про те, що ця проблема є глобальною, повсюдною і глибоко вкоріненою (п. 61) [128].

У Резолюції Ради Безпеки ООН 2222 (2015 р.) засуджено всі порушення і зловживання, які здійснюються щодо журналістів, працівників ЗМІ та пов'язаного з ними персоналу в умовах збройного конфлікту, а також закликано всі сторони збройних протистоянь покласти край такій практиці (п. 1). У цій резолюції Рада Безпеки ООН наполегливо закликала:

– до негайного звільнення журналістів, працівників ЗМІ та пов'язаного з ними персоналу, які були викрадені або взяті в заручники в умовах збройного конфлікту (п. 8);

– всі сторони в ситуаціях збройного конфлікту поважати професійну незалежність і права журналістів, працівників ЗМІ та пов'язаного з ними персоналу як цивільних осіб (п. 9);

– держави створювати і підтримувати в межах закону і на практиці безпечні і сприятливі умови для того, щоб у ситуаціях збройного конфлікту журналісти, працівники ЗМІ та пов'язаний з ними персонал могли виконувати свою роботу незалежно і без необґрунтованого тиску на них (п. 14).

Рада Безпеки ООН також акцентувала увагу на тому, що обладнання та нерухоме майно ЗМІ є цивільними об'єктами, які не повинні піддаватись нападам або репресаліям, якщо тільки вони не є військовими об'єктами (п. 10).

У 2016 р. Рада ООН з прав людини прийняла Резолюцію 33/2 «Безпека журналістів», у котрій беззастережно засудила всі напади й акти насильства щодо журналістів і працівників ЗМІ (п. 1), цілеспрямовані напади на жінок-журналістів при виконанні ними своєї роботи, в тому числі сексуальну і гендерну дискримінацію і насильство, залякування і переслідування – як онлайн, так і офлайн (п. 2) [485]. Рада ООН з прав людини закликала держави зробити все від них залежне для запобігання актів насильства щодо журналістів і працівників ЗМІ, погроз на їх адресу і нападів на них, для забезпечення можливості притягнення до відповідальності винних осіб шляхом проведення неупереджених,

оперативних, ретельних, незалежних й ефективних розслідувань (п. 4). У документі наголошено на тому, що держави повинні розробляти і здійснювати стратегії боротьби з безкарністю за напади й акти насильства щодо журналістів, використовувати, де це доцільно, різні види передової практики, а саме: а) створювати спеціальні підрозділи або незалежні комісії з проведення розслідувань; б) призначати спеціального прокурора; с) затверджувати протоколи і методи ведення слідства і кримінального переслідування; d) організовувати підготовку прокурорів і суддів з питань безпеки журналістів (п. 6).

У Резолюції 33/2 Рада ООН з прав людини наголосила також на тому, що цифровий світ дав змогу розширити професійні можливості журналістів і працівників ЗМІ, однак його поява призвела до певних складнощів в їх роботі. Держави повинні заохочувати, дотримуватися і захищати права журналістів і працівників ЗМІ, приділяючи особливу увагу їх правам на свободу вираження поглядів і недоторканність приватного життя. Анонімність і шифрування заслужують на захист і не можуть підлягати безпідставним обмеженням, оскільки забезпечують свободу вираження поглядів журналістами (п. 64). Перед державами поставлене завдання розглянути можливість створення регіонального мандата в сфері свободи вираження поглядів і безпеки журналістів там, де такого мандата ще нема (п. 67).

До рішень ООН доєдналась ЮНЕСКО, яка в одній зі своїх резолюцій наголосила, що уряди повинні прийняти принцип незастосування терміну давності до злочинів проти особи, вчинених з метою перешкодити здійсненню права на свободу інформації та переконань (а) п. 2). Крім того, необхідно посилити законодавчі положення, спрямовані на забезпечення можливості притягнення до відповідальності і засудження тих осіб, на чії замовлення вчиняються вбивства громадян, які реалізують своє право на свободу вираження переконань (b) п. 2) [475].

Перелічені рекомендації міжнародних органів ООН та ЮНЕСКО щодо забезпечення свободи вираження поглядів журналістами повинні братися до уваги і в Україні. Зокрема, у нашій державі необхідно: 1) прийняти Державну стратегію

боротьби з безкарністю за акти насильства та інші злочини проти журналістів; 2) створити у структурі правоохоронних органів спеціальні підрозділи з проведення розслідувань щодо злочинів проти журналістів; організувати підготовку прокурорів і суддів з питань безпеки журналістів; 3) запровадити інститут Уповноваженої особи (Верховної Ради України чи іншого державного органу України) з питань забезпечення свободи вираження поглядів і безпеки журналістів; 4) прийняти принцип незастосування терміну давності щодо злочинів проти особи (в тому числі журналістів), вчинених з метою перешкодити здійсненню права на свободу вираження поглядів; 5) посилити кримінальну відповідальність замовників й організаторів за вбивства та інші злочини проти журналістів, їхніх близьких родичів чи членів сім'ї у зв'язку зі здійсненням журналістами професійної діяльності.

Низку важливих документів, присвячених питанням безпеки журналістів та свободі вираження ними поглядів, прийняла Рада Європи, щоправда, значна частина їх має рекомендаційний характер, наприклад:

– Резолюція 1003 (1993) «Про етичні принципи журналістики» (Рада Європи, Парламентська асамблея) [497];

– Рекомендація № R (2000) 7 «Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації» (Комітет міністрів Ради Європи, 08.03. 2000 р.) [511];

– Рекомендація № R (2002) 2 «Про доступ до офіційних документів» (Комітет міністрів Ради Європи, 21.02. 2002 р.) [512];

– Рекомендація CM/Rec (2016) 4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо захисту журналістики й безпеки журналістів та інших працівників ЗМІ» (ухвалена Комітетом міністрів 13.04. 2016 р. на 1253-му засіданні постійних представників міністрів) [173].

Рада Європи ухвалила також рекомендаційні документи про забезпечення свободи вираження поглядів в Україні. Так, у Резолюції 1239 (2001) Парламентської асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні» зазначено, що хоч Україна і вживає заходів для забезпечення основних прав людини і свобод, у

тому числі свободи вираження поглядів та переконань, Рада Європи все ж стурбована залякуванням, неодноразовими нападами та вбивствами журналістів в Україні та постійними зловживаннями влади (компетентними органами), які обмежують свободу вираження поглядів і переконань.

14.06. 2018 р. була прийнята важлива для України резолюція Європейського парламенту щодо українського політв'язня, кінорежисера О. Сенцова, якого незаконно засудили та ув'язнюють у Російській Федерації. Європейський парламент висловив солідарність з режисером, який оголосив голодування з умовою звільнення всіх українських політв'язнів, ув'язнених в Росії, та звернувся з вимогою до російського керівництва негайно і безумовно звільнити його, а також інших незаконно утримуваних громадян України в Російській Федерації та в тимчасово окупованому Криму [71].

Елементами механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів журналістами в Україні є національне законодавство, в якому закріплюється свобода вираження поглядів журналістів, а також окремі її можливості (елементи); юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів журналістів; юридичні засоби її охорони; юридичні засоби її захисту.

Серед законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення свободи вираження поглядів журналістами, необхідно виокремити насамперед такі: Закон України «Про інформацію» (в редакції Закону України 2011 р.), Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (1997 р.), Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997 р.) та інші.

З метою забезпечення дотримання конституційного права на свободу вираження поглядів, налагодження ефективного механізму взаємодії державних органів та ЗМІ, інших інститутів громадянського суспільства у 2016 р. був виданий Указ Президента України «Про Раду з питань захисту професійної діяльності журналістів та свободи слова» від 23.12. 2016 р. [413]. Згідно з ним, було створено Раду з питань захисту професійної діяльності журналістів та

свободи слова як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Щоправда, до діяльності цього органу вже є зауваження. Так, директор ІМІ О. Романюк наголосила, що «засідання Ради з питань захисту професійної діяльності журналістів та свободи слова необхідно проводити частіше і хоча б раз на квартал – у публічному форматі. Важливо посилати сигнал, що влада звертає увагу на безкарність стосовно злочинів проти журналістів» [299].

Попри те, що в Україні сформовано нормативно-правову основу юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів журналістами, на практиці юридичні гарантії реалізації, охорони та захисту цієї свободи у багатьох випадках залишаються недієвими. Про це свідчать наведені далі дані. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у своїй доповіді за 2007 р. наголосила, що в Україні за час її державної незалежності загинуло або зникло безвісти 38 журналістів, з них 30 – у зв'язку зі своєю професійною діяльністю. Випадки побиття, залякування, розбійних нападів на журналістів були зафіксовані моніторингами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та ІМІ: у 2005 р. – 16, у 2006 р. – 33, а 2007 р. – 22 [187, с. 199–200].

За результатами моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, які підтверджуються даними ІМІ, у 2010 р. кількість випадків насильницьких дій проти журналістів (побиття, напади, залякування) зросла на п'ять порівняно з 2009 р. і сягнула 35, у 2011 р. вона зменшилася на вісім порівняно з 2010 р. і становила 27. Фактів перешкоджання виконанню працівниками ЗМІ професійних обов'язків у 2010 р. було 48, у 2011 р. – 38 [634].

У 2013 р. ІМІ зафіксував 139 випадків нападів та погроз журналістам, 130 випадків перешкоджань законній професійній діяльності журналістів, 63 випадки цензури та 46 випадків політичного й економічного тиску [24]. Загалом у 2013 р. ІМІ зафіксував 496 порушень свободи слова, що у півтора рази більше, ніж у 2012 р. (283 порушення), у шість разів більше, ніж у 2009 р. (79 випадків), і в одинадцять разів більше, ніж у 2005 р. (44 порушення) [1]. У 2013 р. в Україні не загинув жодний журналіст. У світі ж у 2013 р. було вбито 70 журналістів через їх професійну діяльність або безпосередньо під час роботи – це дані неурядової

організації «Комітет захисту журналістів», зареєстрованої у Нью-Йорку [585]. Найбільше працівників ЗМІ – 29 – загинуло в Сирії, в Іраку (10) і в Єгипті (6). Серед небезпечних для журналістів країн названі також Пакистан, Сомалі, Індія, Бразилія, Філіппіни і Росія. Міжнародна федерація журналістів навела свої дані. Цифри виявилися більшими, ніж у Комітеті захисту журналістів: 108 працівників преси загинуло за рік при виконанні ними своїх професійних обов'язків. За даними Федерації, найбільш небезпечною країною є Сирія, де було вбито 15 репортерів, Ірак (13 жертв), Пакистан, Філіппіни та Індія (по 10 журналістів), Сомалі (7) і Єгипет (6) [585]. Свої дані навів Міжнародний інститут преси (м. Відень) – він повідомив про загибель в 2013 р. щонайменше 117 журналістів. Більше представників ЗМІ загинули лише в 1997 р. до періоду 2013 р. за даними цієї організації. Найбільш небезпечними регіонами для журналістів виявилися Близький Схід і Північна Африка, де загалом було вбито 38 осіб [585].

В Україні у 2014 р. ІМІ зафіксував сім випадків убивства журналістів, 286 випадків побиття та нападів на журналістів, 148 випадки перешкоджання законній професійній діяльності журналістів та 138 випадків цензури [25].

У 2014 р. було вбито

– журналіста газети «Вести» С. Веремія – 18.02. 2014 р. його застрелили так звані «тітушки», коли він намагався їх сфотографувати [32];

– італійського фоторепортера А. Роккелі – загинув 24.05. 2014 р. під час мінометного обстрілу у Донецької області [36];

– кореспондента (Росія) І. Корнелюка та відеоінженера (Росія) А. Волошина у червні 2014 р. під Луганськом; оператора А. Кляна в Донецькій області [37];

– фотокореспондента МІА «Россия сегодня» А. Стеніна у серпні 2014 р. у районі Донецька) [34].

У зв'язку з російською інтервенцією в Автономну Республіку Крим у 2014 р. спостерігалася значна кількість випадків, а саме 78, викрадень та затримань представників ЗМІ (у березні – 11 [22]; у квітні – 20 [28]; у травні – 13 [36]; у червні – 11 [37]; у липні – 7 [29]; у серпні – 7 [34]; у вересні – 5 [23]; у

жовтні – 0 [27]; у листопаді – 1 [31]; у грудні – 3 [25]. Загалом до цього ІМІ не фіксував таких випадків протягом останніх семи років.

У 2014 р. в моніторингу з порушень свободи слова ІМІ нові з'явилися категорії: 1) «внутрішні біженці». Наприклад, у березні 2014 р. зафіксовано один випадок, пов'язаний з російською інтервенцією у Крим, з тиском на ЗМІ – у зв'язку з чим одна журналістка змушена була виїхати з Севастополя [22]; 2) «порушення свободи слова в Криму» (починаючи з серпня 2014 р.) [34].

У 2015 р. ІМІ зафіксував два випадки убивства журналістів, 58 випадків побиття та нападів на журналістів, 105 випадків перешкоджання законній професійній діяльності журналістів та 12 випадків цензури. У лютому 2015 р. на Донеччині поблизу населеного пункту Піски загинув фотограф газети «Сьогодні» С. Ніколаєв [33].

Станом на 27.12. 2016 р. на неокупованій території України було зафіксовано 262 випадки порушень свободи вираження поглядів (приблизно на 15% менше, ніж у 2015 р.) (у 2014 р. ІМІ зафіксував 995 таких порушень, у 2015 р. – 310 випадків). В окупованому Криму та в непідконтрольному Донбасі у 2016 р. кількість порушень свободи вираження поглядів становила 305 випадків [579]. У 2016 р. в Україні стався один випадок убивства журналіста – 20 липня у Києві в результаті вибуху автомобіля загинув відомий журналіст П. Шеремет, який їхав в цій машині. Поліція кваліфікувала подію за статтею «умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб» [579].

У 2017 р. на неокупованій території України ІМІ зафіксував 281 випадок порушення свободи вираження поглядів [580].

У 2018 р. на неокупованій території України станом на вересень ІМІ зафіксував 72 випадки перешкоджань законній професійній діяльності журналістів, 28 випадків побиття журналістів, 25 випадків погроз та 15 випадків обмеження доступу до інформації [30].

Наведені дані свідчать про значну кількість випадків порушення прав журналістів у 2013–2018 рр., яких раніше в Україні не було, а саме: 1) значна

кількість убивств журналістів через виконання ними професійної діяльності;
 2) безпрецедентні випадки викрадень українських та іноземних журналістів;
 3) збільшення кількості інших правопорушень щодо прав журналістів (перешкоджання законній професійній журналістській діяльності; побиття, напади на журналістів; цензура; напади на офіси ЗМІ; кібер-злочини проти журналістів і ЗМІ; погрози і залякування журналістів; порушення свободи вираження поглядів в Криму та інші) [372, с. 167–168].

Серед юридичних гарантій захисту прав журналістів важливе значення мають *кримінально-правові гарантії*. Так, у Законі України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997 р.) передбачено, що «відповідальність за скоєння злочину проти журналіста у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків або перешкоджання його службовій діяльності прирівнюється до відповідальності за скоєння таких же дій проти працівника правоохоронного органу» (ч. 1 ст. 17). До прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів» від 14.05.2015 р. [382] зазначене положення практично не виконувалося.

Зазначений Закон

– доповнює назву розділу XV Особливої частини КК України злочинами проти журналістів й утворює її в такому формулюванні: «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів»;

– доповнює КК України низкою складів злочинів проти журналістів – це посягання на життя журналіста (ст. 348-1 КК України); погроза або насильство щодо прав журналіста (ст. 345-1 КК України); умисне знищення або пошкодження майна журналіста (ст. 347-1 КК України); захоплення журналіста як заручника (ст. 349-1 КК України). У примітці до ст. 345-1 КК України окреслено професійну діяльність журналіста як систематичну діяльність особи, пов'язану зі збиранням, одержанням, створенням, поширенням, зберіганням або іншим використанням інформації з метою охоплення невизначеного кола осіб через

друковані ЗМІ, телерадіоорганізації, інформаційні агентства, мережу Інтернет. При цьому статус журналіста чи його належність до ЗМІ підтверджується редакційним або службовим посвідченням чи іншим документом, виданим ЗМІ, його редакцією або професійною чи творчою спілкою журналістів.

В. Павликівський вважає, що «безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 171, 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 КК України, повинні бути визнані охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, що забезпечують свободу професійної діяльності журналістів як уособлення свободи слова, проголошеної ст. 34 Конституції України» [340, с. 27]. Учений наголошує, що рішення законодавця про введення ст. 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 КК України до розділу XV Особливої частини КК України порушує систему структурної побудови цієї частини. З огляду на це, В. Павликівський пропонує ввести до складу умисного вбивства (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України), умисних тілесних ушкоджень (ст. 121, 122, 125 КК України), побоїв (ст. 126 КК України), умисного знищення майна (ст. 194 КК України), захоплення заручників (ст. 147 КК України) такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення зазначених дій стосовно особи чи її близького родича або члена сім'ї у зв'язку з виконанням цією особою професійної чи громадської діяльності – це розширить можливості правоохоронних органів у боротьбі зі злочинними проявами у сфері свободи слова та діяльності журналістів [340, с. 28–29].

Ми ж підтримуємо законодавця в тому аспекті, що злочини проти журналістів, виокремлені в розділі XV Особливої частини КК України, справедливо поставлені в один ряд зі злочинами проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян. Адже професійна діяльність журналістів має винятково важливе значення для суспільства і їй належить особливий захист в Україні [650, с. 108].

Згідно з даними Генеральної прокуратури України, за результатами 2015 р. розслідувано й передано до суду 15 справ за фактами порушення свободи слова, у 2016 р. – 31 справу, а за вісім місяців 2017 р. – 14 справ [300]. Попри збільшення в останні роки кількості справ, переданих до суду, ще значна їх кількість потребує

розслідування, розгляду відповідними державними органами та посадовими особами. Серед них і злочини проти журналістів, вчинені під час подій Революції гідності 2013–2014 рр., в ході яких постраждало понад двісті журналістів. Це дає підстави стверджувати, що в Україні спостерігається тенденція неефективного розслідування кримінальних справ щодо злочинів проти журналістів.

Ст. 348-1 КК України передбачається кримінальна відповідальність за вбивство або замах на вбивство журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності. За такий склад злочину може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі. Доводиться констатувати, що в Україні за останні роки вчинена значна кількість убивств журналістів: у 2014 р. – сім випадків, у 2015 р. – два, у 2016 р. – один випадок [579].

Представники українських громадських організацій та української журналістської спільноти з нагоди 17-ї річниці зникнення Георгія Гонгадзе звернулись із заявою до Президента України, Прем'єр-міністра України, Міністра внутрішніх справ України та Генерального прокурора України з вимогою системно вживати всі можливі заходи, які повинні забезпечити повноцінний захист права громадян на інформацію та гарантувати безперешкодну діяльність журналістів. У заяві наголошено, що за 17 років, які минули після вбивства журналіста, засновника інтернет-видання «Українська правда» Г. Гонгадзе, котрий зник у Києві 16.09. 2000 р., замовників цього резонансного злочину досі не встановлено. Заява містить також вимогу до української влади й правоохоронних органів вжити всіх можливих заходів, щоби встановити й покарати винних у вбивстві ще одного журналіста – П. Шеремета. Наголошено на нагальній необхідності підсилити слідчу групу, яка займається розслідуванням зазначеної справи та звернутися за допомогою до представників правоохоронних органів країн ЄС та США [300].

Про зусилля інших держав, спрямовані на пошук винних осіб у вчиненні злочинів проти журналістів, свідчить наступний приклад: 16.10. 2017 р. внаслідок

вибуху автомобіля загинула мальтійська журналістка Дафне Каруана Галісія, котра розслідувала корупційні злочини. За інформацію, яка допоможе розкрити її вбивство, уряд Мальти запропонував нагороду в 1 млн. євро [592].

На забезпечення прав дітей журналістів, спрямований Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту дітей журналістів, які загинули (померли) або яким встановлено інвалідність у зв'язку з виконанням професійних обов'язків» (2017 р.) [386]. Відповідно до них, були внесені зміни до Указу Президента України № 428 від 30.04. 2002 р. та до Порядку призначення стипендій Президента України дітям журналістів, які загинули або стали інвалідами у зв'язку з виконанням службових обов'язків, затвердженого Указом Президента України № 428 від 30.04. 2002 р. [357]. Згідно з внесеними змінами до зазначеного Порядку призначення стипендій, стипендії Президента України призначаються дітям журналістів, які під час виконання професійних обов'язків загинули (померли), у тому числі загинули (пропали безвісти) у районі проведення бойових дій на Сході України, або померли внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), одержаних у районі проведення бойових дій, або яким встановлено інвалідність I чи II групи у зв'язку з виконанням професійних обов'язків (п. 1).

У ч. 1 ст. 345-1 КК України передбачена кримінальна відповідальність за погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності.

Кримінально караним є умисне заподіяння журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 345-1), тяжкого тілесного ушкодження (ч. 3 ст. 345-1) у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності. За ст. 345-1, кваліфікуючою ознакою складу злочину є вчинення його організованою групою (ч. 4 ст. 345-1). У 2017 р. ІМІ зафіксував 29 випадків нападів і побиття журналістів, 37 випадків погроз щодо них [580]. У 2018 р. (станом на вересень) ІМІ зафіксував уже 28 випадків побиття журналістів, 25 випадків погроз [30].

Як приклад варто розглянути судову справу, згідно з котрою особу було визнано винною у вчиненні злочину проти журналіста. 14.09. 2016р. Біловодський районний суд Луганської області виніс вирок у кримінальній справі, згідно з яким визнано винною ОСОБУ_2 у вчиненні дій, передбачених ч. 2 ст. 345-1 КК України та призначено їй покарання у вигляді одного року обмеження волі [69]. Між тим, підозрювана ОСОБА_2 та потерпіла ОСОБА_3 уклали угоду про примирення, згідно з якою ОСОБУ_2 було звільнено від відбування покарання з випробувальним терміном один рік, якщо вона протягом визначеного судом випробувального строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на неї обов'язки.

Згідно з обставинами справи, журналістка, відповідно до редакційного завдання, одержувала інформацію про стан голосування на виборчій дільниці проміжних виборів народних депутатів України. У цей час ОСОБА_2 підійшла до парти, за якою сиділа журналістка, точно знаючи, що остання є представником преси, а саме перебуває на посаді позаштатного кореспондента інформаційно-аналітичного тижневика «Восток-О», схопила її за ліву руку та почала тягнути, намагаючись виштовхати з приміщення, маючи при цьому на меті припинення здійснюваної журналістом фото та відеофіксації. Журналістці були спричинені тілесні ушкодження у вигляді подряпин на обличчі, внутрішньошкірних крововиливів і саден лівого плеча, які, згідно з висновком судово-медичної експертизи, відносяться до категорії легких тілесних ушкоджень.

КК України (ч. 1 ст. 347-1) передбачена кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності. Кваліфікуючими ознаками даного складу злочину є вчинення зазначених дій шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, а також дій, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 347-1).

Експерти ІМІ наголошують на одній з негативних тенденцій першого півріччя 2017 р. – збільшенні кількості випадків пошкодження майна журналістів.

Так, з початку року зафіксовано дев'ять таких випадків, хоча у 2016 р. – тільки один [160]. До кінця ж 2017 р. кількість випадків пошкодження майна журналістів сягнула 13 [580].

Ст. 349-1 КК України передбачена кримінальна відповідальність за захоплення або тримання як заручника журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї з метою спонукання цього журналіста вчинити будь-яку дію або утриматися від її вчинення як умови звільнення. Покарання за такий склад злочину – позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

У КК України передбачена відповідальність також за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171). Цей склад злочину зафіксований у розділі V Особливої частини КК України «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». На нашу думку, цей склад злочину повинен бути відображений у розділі XV Особливої частини КК України, де вміщені й інші злочини проти журналістів.

Необхідно наголосити, що перешкоджання *незаконній* професійній діяльності журналіста складу злочину, передбаченого ст. 171 КК України, не утворює [690, с. 83]. Передбачена кримінальна відповідальність за незаконне вилучення зібраних, опрацьованих, підготовлених журналістом матеріалів і технічних засобів, якими він користується у зв'язку зі своєю професійною діяльністю, незаконна відмова у доступі журналіста до інформації, незаконна заборона висвітлення окремих тем, показу окремих осіб, критики суб'єкта владних повноважень, а також будь-яке інше умисне перешкоджання здійсненню журналістом законної професійної діяльності (ч. 1 ст. 171 КК України). За цей злочин передбачається покарання: штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців, чи навіть обмеження волі на строк до трьох років. За вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 171 КК України, В. Павликівський пропонує встановити штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк до ста двадцяти годин, або арешт терміном до трьох місяців [340, с. 30]. Отже, при збільшенні розміру штрафу, доповненні нового виду покарання –

громадських робіт, учений пропонує відмовитися від обмеженням волі на строк до трьох років і зменшення терміну арешту з шести до трьох місяців. На нашу ж думку, кримінальна відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів має бути значно посилена, зокрема, необхідно передбачити позбавлення волі за цей склад злочину.

У ч. 2 ст. 171 КК України передбачена кримінальна відповідальність за вплив у будь-якій формі на журналіста з метою перешкоджання виконанню ним професійних обов'язків або *переслідування* журналіста у зв'язку з його законною професійною діяльністю.

У ч. 3 ст. 171 КК України зафіксована відповідальність лише за дії, передбачені ч. 2 ст. 171 КК України, якщо вони вчинені службовою особою з використанням свого службового становища або за попередньою змовою групою осіб. Варто наголосити, що такі кваліфікуючі ознаки, як вчинення злочину службовою особою з використанням свого службового становища або за попередньою змовою групою осіб, повинні поширюватися і на дії, передбачені ч. 1 ст. 171 КК України.

Доводиться констатувати, що ст. 171 КК України рідко застосовується судами. Так, міжнародна організація «Репортери без кордонів» повідомила, що в 2012 р. в Україні кількість фактів залякування журналістів, порівняно з попереднім роком, зросла майже утричі і досягла 100. При цьому було порушено лише чотири кримінальні справи за ст. 171 КК України [523].

ІМІ встановив наступну кількість випадків перешкоджання законній професійній діяльності журналістів: у 2013 р. – 130 перешкоджань, у 2014 р. – 150, у 2015 р. – 100, у 2016 р. – 108, у 2017 р. – 89 випадків [580]; у 2018 р. (станом на вересень) – 72 випадки перешкоджань [30].

За даними ІМІ, у 2013 р. лише п'ять справ, порушених за ст. 171 КК України, дійшло до суду. Серед них – справа, порушена за фактом побиття журналістки П'ятого каналу О. Сніцарчук та фотокореспондента газети «Коммерсант» В. Содея [1]. У 2015 р., за даними МВС України, лише по 11 справах за ст. 171 КК України були складені обвинувачувальні акти. Разом з

тим, це значно більше ніж у 2014 р., коли до суду було скеровано шість справ [525].

На жаль, є підстави констатувати, що в Україні спостерігається чітка тенденція неналежного, неефективного розслідування кримінальних справ щодо перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК України) та їх розгляду судами.

Цікавим є порівняння національних норм з деякими нормами законодавства Російської Федерації. Так, Кримінальний кодекс РФ (1996 р.) також передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 144), однак, на відміну від законодавства України, він встановлює, що таке перешкоджання є кримінально караним діянням, якщо воно здійснюється лише шляхом примушування журналістів до поширення або відмови від поширення інформації. Кваліфікуючими ознаками цього злочину є вчинення його особою з використанням свого службового становища (ч. 2. ст. 144), а також у поєднанні з насильством щодо журналіста чи його близьких або з пошкодженням чи знищенням їхнього майна, а також з погрозою застосування такого насильства (ч. 3 ст. 144) [582]. Дослідник Д. Гайнутдінов пропонує змінити ст. 144 Кримінального кодексу РФ – зробити акцент саме на «перешкоджанні законній професійній діяльності журналістів будь-яким способом і в будь-якій формі» і в такий спосіб розширити можливості для ефективнішого захисту прав журналістів при здійсненні їхньої діяльності [81]. Учений також наголошує, що в РФ ця стаття Кримінального кодексу фактично не застосовується, що пояснюється не тільки нерозумінням владою (зокрема судовою) необхідності захисту діяльності ЗМІ, а й недосконалістю законодавства, котре не дає змоги притягати до відповідальності злочинців, які здебільшого займають високі посади у державних органах.

Незважаючи на те, що на міжнародному рівні (всесвітньому, європейському) закладено ефективну правову основу діяльності журналістів, забезпечення їхніх прав, зокрема свободи вираження поглядів, у світі загалом та в багатьох державах, зокрема в Україні, вчиняється значна кількість злочинів та

інших правопорушень проти журналістів. Актуальною проблемою в Україні залишається неефективність діяльності органів розслідування та судових органів щодо злочинів проти журналістів та членів їхніх сімей. Непритягнення винних осіб до відповідальності, нерозкриття значної кількості злочинів проти журналістів призводить до вчинення нових правопорушень у цій сфері та породжує недовіру громадськості до державної влади. З огляду на це, Україна повинна докладати максимум зусиль, спрямованих на забезпечення прав журналістів, безпеки їх і членів їхніх сімей [676, с. 366].

Висновки до розділу 6

Аналіз загальнотеоретичних аспектів реалізації свободи вираження поглядів дітьми та журналістами дає підстави для наступних висновків:

1. Право дитини на свободу вираження поглядів зафіксоване в основних міжнародних актах з прав людини всесвітнього та регіонального значення, серед котрих найважливішим документом є Конвенція ООН про права дитини. Саме вона проголошує основні можливості дитини, пов'язані з проявом її поглядів: а) право дитини вільно виражати свій погляд (ст. 13); б) право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються її та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду (ст. 12).

2. Правом вільно виражати свій погляд наділені діти будь-якого віку та будь-якого рівня зрілості. Це право дитини містить такі складові (можливості): шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї. Вважаємо, що окремі складові (можливості) свободи поглядів дитини стосуються як права на формування її поглядів, так і права на їх вираження. Право на формування поглядів дитини здійснюється шляхом використання можливостей доступу до потрібних відомостей, пошуку й отримання інформації та ідей. Свободу ж вираження поглядів дитина здійснює через передачу інформації та ідей.

3. Право вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються її, та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного

розгляду держава забезпечує дитині, *здатній* сформулювати та вільно висловити власні погляди. Вважаємо, що зазначені права дитини не можуть бути реалізовані без свободи вираження поглядів та окремих можливостей, з яких вона складається (права шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї).

4. З метою удосконалення міжнародно-правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів дитини у системі його нормативних документів доцільно закріпити такі положення: а) право дитини не лише на свободу вираження поглядів, а й на їх формування; б) права дитини змінювати свої погляди, не виражати їх, відмовлятися від них як складників свободи поглядів; в) ніхто не має права примушувати дитину до вираження своїх поглядів; г) детальний перелік інформації й матеріалів, які можуть завдавати шкоди благополуччю дитини.

5. Для вдосконалення національного механізму правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів дитини, з урахуванням зауважень, рекомендацій міжнародних організацій, їхніх органів, запропоновано: 1) у *Конституції України* присвятити окремий розділ правам дитини та юридичним гарантіям їх забезпечення; проголосити свободу формування і вираження поглядів дитини та право дитини бути вислуханою при ухваленні будь-яких рішень, що стосуються її; 2) прийняти комплексний *Закон України про права дитини* (закріпити в ньому юридичні гарантії реалізації свободи формування і вираження поглядів дитини, а також її право бути вислуханою); 3) у *законодавстві України про освіту* закріпити положення про те, що свобода вираження поглядів дитини гарантується під час здобуття нею відповідної освіти; 4) *Закон України «Про охорону дитинства» (2001 р.)* привести у відповідність до міжнародно-правових норм: а) закріпити право дитини вільно виражати погляди, незалежно від її віку та зрілості (ч. 1 ст. 9); б) право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, ЗМІ та їх посадових осіб гарантувати лише тій дитині, яка здатна сформулювати власні погляди та вільно висловлювати їх (ч. 2 ст. 9); в) встановлені підстави для обмеження здійснення прав дитини на вільне висловлювання думки

й отримання інформації (ч. 4 ст. 9) привести у відповідність до ч. 2 ст. 13 Конвенції ООН про права дитини; 5) у *Сімейному кодексі України (2002 р.)* (ст. 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини») передбачити обов'язок батьків зважати на думки та погляди дитини щодо форм і методів її виховання. У ст. 169 Сімейного кодексу України закріпити таке положення: при вирішенні справи про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги також *думку дитини*, яка, відповідно до свого віку та рівня розвитку, може її висловити.

6. Свобода вираження поглядів журналістами як природне право – це можливість журналістів у будь-якій формі виражати свої погляди та погляди інших суб'єктів, яка відображена в основних міжнародних документах з прав людини та має бути загальною та рівною для всіх журналістів.

Свобода вираження поглядів журналістами як суб'єктивне юридичне право – це можливість журналістів, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати свої погляди та погляди інших суб'єктів у будь-якій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів журналістами – це система дієвих юридичних засобів забезпечення (реалізації, охорони та захисту) свободи вираження поглядів журналістами загалом та окремих її складових (можливостей), закріплених у міжнародних, національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

7. Значна кількість документів, присвячених свободі вираження поглядів журналістами та питанням їх безпеки, прийнята ООН та ЮНЕСКО. У них наголошується, що проти журналістів вчиняється ціла низка злочинів, які, на жаль, у багатьох випадках залишаються безкарними. Окремо в міжнародних документах наголошено на таких злочинах, як цілеспрямовані напади на жінок-журналістів при виконанні ними своєї роботи, сексуальна і гендерна дискримінація і насильство, залякування і переслідування. Зазначені злочини вчиняються як у ситуаціях конфлікту, так і в неконфліктних ситуаціях.

8. Протягом останніх років (2013–2018 рр.) в Україні спостерігається:

- а) значна кількість випадків порушення прав журналістів, чого раніше в нашій державі не було. Свідчення цього – значна кількість убивств журналістів у зв'язку з виконанням ними професійної діяльності; безпрецедентні випадки викрадень українських й іноземних журналістів; збільшення кількості інших правопорушень щодо прав журналістів;
- б) неефективне розслідування злочинів проти журналістів і членів їхніх сімей та розгляд їх судами.

9. З метою удосконалення юридичного механізму реалізації свободи вираження поглядів журналістами в Україні, з урахуванням рекомендацій міжнародних органів, пропонуємо:

- 1) прийняти Державну стратегію боротьби з безкарністю за акти насильства та інші злочини проти журналістів;
- 2) створити у структурі правоохоронних органів спеціальні підрозділи з проведення розслідувань щодо злочинів проти журналістів; організувати підготовку прокурорів і суддів з питань безпеки журналістів;
- 3) запровадити інститут Уповноваженої особи (Верховної Ради України чи іншого державного органу України) з питань забезпечення свободи вираження поглядів і безпеки журналістів;
- 4) прийняти принцип незастосування терміну давності щодо злочинів проти особи (зокрема журналістів), вчинених з метою перешкодити здійсненню права на свободу вираження поглядів;
- 5) посилити кримінальну відповідальність замовників й організаторів за вбивства та інші злочини проти журналістів та членів їхніх сімей у зв'язку зі здійсненням журналістами професійної діяльності;
- б) посилити кримінальну відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, зокрема службовими особами, передбачивши й такий вид покарання, як позбавлення волі.

Злочин – перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171) – зафіксувати в розділі XV Особливої частини КК України «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів», де вміщені й інші злочини проти журналістів.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, яка полягала у комплексній загальнотеоретичній характеристиці свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Найважливіші наукові і практичні результати роботи є такими:

1. Методологія дослідження свободи вираження поглядів – це система концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування. Особливість методології дослідження свободи вираження поглядів полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а її фундаментальну основу становлять філософсько-правові (концептуальні) підходи.

2. Теоретико-правове дослідження свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні має комплексний, системний характер, оскільки воно взаємопов'язане з галузевими юридичними науками, міжнародним правом, а також з філософією, логікою, лінгвістикою, психологією, культурологією, релігієзнавством тощо. У системі джерельної бази дослідження вагоме місце посідають міжнародні документи, нормативно-правові акти України, зарубіжних держав та матеріали юридичної практики з питань свободи вираження поглядів, інформаційних прав як її складової. Конституція України (ст. 34), інші нормативно-правові акти України у цій сфері потребують удосконалення, приведення у відповідність до міжнародних стандартів прав людини. Підтримано пропозицію науковців щодо прийняття Інформаційного кодексу України як результату систематизації основних положень інформаційного законодавства.

3. У структурі свідомості людини важливе місце посідає такий її обов'язковий складник, як погляди, що становлять основу фундаментального права людини – свободи вираження поглядів. Встановлено, що основними елементами поглядів людини є суб'єкт, предмет, зміст і підстави.

Сформульовано авторське визначення поняття поглядів людини: це

судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка.

Залежно від того, кому саме (тобто суб'єктові якого виду) належать погляди, їх класифіковано на такі види: індивідуальні та колективні (громадська думка).

Індивідуальні погляди диференційовано на вісім підвидів: 1) істинні та хибні – залежно від того, наскільки правильно вони відображають об'єктивну дійсність; 2) ствердні та заперечні – залежно від якості відображуваних предметів; 3) одиничні, часткові та загальні – залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів; 4) загальноствердні, загальнозаперечні, частково ствердні, частково заперечні – залежно від природи та кількості відображуваних предметів; 5) за формою зовнішнього вираження – передані у вербальній формі (усній, письмовій, друкованій); у невербальній формі (жести, символи тощо); у комбінованій формі (поєднання вербальної та невербальної); 6) за змістом – погляди-припущення про факти (так звані інформаційні погляди) та погляди-оцінки (аксіологічні); 7) залежно від рівня відображення явищ – погляди, які виникли з буденної практики (сформувалися на рівні психології), та ті, що сформувалися на рівні ідеології (теоретично осмислені, логічно систематизовані); 8) філософські, політичні, правові, моральні тощо – залежно від форм свідомості.

4. Погляди людини та інші складові її свідомості – думки, переконання, уявлення, віра тощо – взаємодіють між собою, впливають одні на одних, залишаючись при цьому окремими феноменами.

Розкрито співвідношення поглядів із зазначеними феноменами свідомості: 1) поняття світогляду є ширшим від поняття поглядів; погляди є центральним, але не єдиним елементом світогляду; 2) думка – явище ширше, ніж погляди. Думка як основна одиниця мислення охоплює такі його форми (види): судження, поняття, умовивід. Погляди людини як судження є різновидом думки; 3) переконання людини мають об'єктивну сторону (знання, погляди, уявлення, ідеї тощо) та суб'єктивну (тверда впевненість щодо них). Переконання людини є ширшим явищем, ніж її погляди; 4) уявлення людини (образи пам'яті, образи уяви) як один

із обов'язкових складників її свідомості є одним із тих «матеріалів», за допомогою яких людина формує свої погляди; 5) віра людини, на відміну від поглядів, є більш комплексним утворенням у її свідомості. Віра впливає на формування поглядів людини, її переконань, думок, світогляду, вона лежить в основі життєдіяльності людини, є неодмінною передумовою особистісного її самовизначення.

5. Сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні в будь-якій формі ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку.

Свободу вираження поглядів людини класифіковано на такі види: 1) залежно від форм свідомості – свобода вираження релігійних, правових, політичних та інших поглядів людини; 2) залежно від змісту поглядів – свобода вираження поглядів-припущень та свобода вираження поглядів-оцінок; 3) залежно від форм зовнішнього вираження поглядів – свобода вираження поглядів у різних формах: вербальній (усній, письмовій, друкованій), невербальній та комбінованій (поєднання вербальної та невербальної); 4) залежно від того, наскільки правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини – свобода вираження істинних поглядів та свобода вираження хибних поглядів.

Наголошено, що зміст, структура свободи вираження поглядів як природної можливості людини найповніше відображені в основних міжнародних документах з прав людини, в яких втілено досягнення і здобутки людства за весь час його існування. Структурними елементами свободи вираження поглядів як природного права визнано такі можливості людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); 3) змінювати свої погляди; 4) не виражати своїх поглядів. Визнано, що структурним елементом свободи вираження поглядів людини є також можливість відмовлятися від своїх поглядів – вона повинна бути відображена в основних міжнародних документах з

прав людини.

Констатовано, що інформаційні права (можливості шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї) є складовою структури свободи вираження поглядів як природного права людини. Вони мають подвійне підпорядкування – належать і до права на формування поглядів людини (можливості пошуку, отримання інформації та ідей), і до права на їх вираження (можливості поширення, передачі інформації та ідей). З огляду на це, запропоновано в міжнародних документах з прав людини проголошувати не тільки свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування, що впливає з її змісту і структури як природного права людини.

6. Встановлено, що свобода вираження поглядів взаємопов'язана з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання тощо.

Свобода прояву світогляду – це комплексне право людини, що інтегрує в собі низку можливостей: вираження віри, поглядів, переконань, думок, уявлень тощо. В основних міжнародних документах з прав людини свобода світогляду не проголошена – у них закріплено лише можливості прояву окремих складників світогляду (свобода думки, совісті і релігії, переконань; свобода вираження поглядів). Для ефективнішого юридичного забезпечення окремих можливостей людини, що входять до структури свободи вираження світогляду, у Конституції України необхідно проголосити свободу віросповідання людини без поєднання зі свободою світогляду (ст. 35); свободу вираження поглядів – без зв'язку зі свободою думки і слова та вираженням переконань (ст. 34). Свобода слова людини (правильніше – свобода вираження слова) – це можливість людини проявляти думки, погляди, переконання у вербальній формі.

Констатовано, що свобода вираження думки є ширшим поняттям, ніж свобода вираження поглядів. У міжнародних документах всесвітнього і європейського рівня та в конституціях деяких держав світу свобода вираження думки і свобода вираження поглядів проголошуються окремо; свобода вираження думки закріплюється в поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань.

Свобода віросповідання та свобода вираження поглядів – це обов’язкові складові особистісного самовизначення людини. Свобода віросповідання тісно пов’язана зі свободою вираження релігійних поглядів. Свобода вираження поглядів є гарантією для реалізації свободи віросповідання людини. Толерантність, повага, можливість критичного обговорення – це ті засади, які повинні братися до уваги при проявах свободи вираження поглядів та свободи віросповідання.

Задля вдосконалення механізмів захисту свободи вираження поглядів, свободи віросповідання, зокрема при одночасному їх прояві, у КК України (2001 р.) (ч. 1 ст. 161) запропоновано декриміналізувати такий склад злочину, як образа почуттів громадян у зв’язку з їхніми релігійними переконаннями, яка не супроводжується розпалюванням ворожнечі, ненависті, та передбачити цивільну відповідальність за такі діяння; доповнити КК України положенням про те, що кримінальна відповідальність настає не лише за умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті (ч. 1 ст. 161), а й за вчинки, скоєні з необережності.

7. Наголошено, що зміст і форма свободи вираження поглядів як нерозривно пов’язані між собою поняття мають важливе теоретичне і практичне значення. Міжнародно-правові норми, законодавство багатьох держав, ЄСПЛ захищають не тільки зміст свободи вираження поглядів людини, а й форму її прояву. Залежно від засобів, виокремлено такі форми вираження поглядів людини: 1) вербальну (усну, письмову, друковану); 2) невербальну; 3) комбіновану (поєднання вербальної та невербальної). Запропоновано Конституцію України (ст. 34) привести у відповідність до міжнародних документів у сфері прав людини та проголосити в ній, що кожен має право на свободу вираження поглядів (та їх формування) у будь-якій формі та в будь-який спосіб.

Наголошено, що особливою формою свободи вираження поглядів людини є невербальна, яка відіграє важливу роль у процесі комунікації суб’єктів. Основні невербальні засоби вираження поглядів людини – це знаки, жести і символи, використання яких також регламентується законодавством.

8. Свобода вираження поглядів найефективніше реалізується за допомогою ЗМІ. Залежно від їхніх видів, виокремлено: 1) свободу вираження поглядів у друкованих ЗМІ (пресі); 2) свободу вираження поглядів в аудіовізуальних ЗМІ.

Констатовано, що в Україні загалом сформовано належний юридичний механізм забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ. Однак теоретичний і практико-юридичний його аналіз дає підстави стверджувати, що у багатьох випадках не в належному обсязі представлені або відсутні деякі юридичні засоби реалізації цього права. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ:

– в умовах вчинення Російською Федерацією злочину агресії проти України, тимчасової окупації частини її території за допомогою збройних формувань вдосконалити наявні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, а також на території проведення операції Об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях та прилеглих до них територіях;

– встановити кримінальну відповідальність за порушення принципу «Цензура заборонена», проголошеного в законодавстві України;

– сформувати більш дієву нормативно-правову основу в Україні для збільшення кількості, обсягу друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС;

– нарощувати тиражі друкованих ЗМІ, створювати і транслювати більше передач з питань законодавства держави, офіційного його тлумачення та практики застосування з метою підвищення правової свідомості громадян;

– скасувати дозвільну реєстрацію друкованих ЗМІ і замінити її процедурою повідомлювального характеру;

– удосконалити правовий механізм процедури роздержавлення друкованих ЗМІ шляхом збільшення прав трудового колективу, працівників друкованих ЗМІ

та редакцій, які реформуються;

– встановити в законодавстві України ефективні механізми визначення реальних власників і засновників ЗМІ, посилити юридичну відповідальність за подання неправдивої інформації з зазначених питань чи ухилення від її подачі;

– удосконалити юридичні механізми підвищення рівня дотримання професійних журналістських стандартів. Наголошено, що насамперед самі ЗМІ повинні підвищувати рівень їх дотримання. Запропоновано удосконалювати правові механізми підвищення якості журналістської освіти.

9. Визначено поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, встановлених та застосовуваних ООН і її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів. Їх класифіковано: *за формою зовнішнього вираження* – на письмові (документи ООН і її спеціалізованих установ) та інституційно-діяльнісні (діяльність ООН чи її спеціалізованих установ); *за функціональною спрямованістю* – на засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

Світові документальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів диференційовано *за юридичним значенням* – обов’язкові та рекомендаційні; *за суб’єктом прийняття* – документи ООН, документи спеціалізованих установ ООН, спільні документи ООН та її спеціалізованих установ; *за обсягом закріпленої в них свободи вираження поглядів* – загальні та спеціальні; *за видом суб’єкта вираження поглядів*, якого стосуються гарантії – документи з питань свободи вираження поглядів дітей, працівників ЗМІ тощо; *за змістом поглядів* (інформації), свобода вираження яких гарантується – документи про права людини; про стан природного довкілля; про релігійні погляди тощо.

Визначено поняття світових інституційно-діяльнісних міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів: це діяльність ООН (її органів, комітетів, комісій, спеціалізованих установ тощо), спрямована на забезпечення реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів. Наголошено, що особливе значення у сприянні реалізації та захисту свободи вираження поглядів

людини має діяльність Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН.

Визначено поняття європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів: це правові засоби, проголошені і здійснювані європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, завдання яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей). Класифіковано європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів на види 1) *за формою зовнішнього прояву* – письмові (документальні) та інституційно-діяльнісні; 2) *за функціональною спрямованістю* – засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

Основною європейською гарантією захисту свободи вираження поглядів є діяльність ЄСПЛ. Наголошено, що вироблені ЄСПЛ принципи щодо захисту свободи вираження поглядів необхідно брати до уваги у правозастосовній діяльності державних органів України та при удосконаленні законодавства України. З огляду на це, у Законі України «Про інформацію» запропоновано закріпити такі важливі положення: 1) кожен має право критикувати державу і публічні органи влади; 2) свобода ЗМІ у вираженні поглядів допускає певне перебільшення – за умови, що не порушуються межі реалізації свободи вираження поглядів (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції; ч. 3 ст. 19, ст. 20 МПГПП).

Задля підвищення рівня міжнародно-правового захисту свободи вираження поглядів на всесвітньому і європейському рівні сформульовано пропозицію про необхідність прийняття ООН та європейськими міжурядовими організаціями спеціальних документів обов'язкового характеру, присвячених свободі вираження поглядів, яких поки що на такому рівні немає.

10. Структура суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів, закріпленого в законодавстві України, включає такі елементи (можливості) людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї – крім

випадків, визначених законом). Наголошено, що право дотримуватися своїх поглядів не підпадає під дію юридичного права, оскільки стосується внутрішньої сфери особи. Структура свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права людини потребує доповнення такими можливостями: змінювати свої погляди, не виражати їх, відмовлятися від них.

На підставі аналізу структури свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

11. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів в Україні становить систему ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

В Україні елементами механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів є національне законодавство (зокрема, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України), в якому проголошується свобода вираження поглядів, а також окремі її можливості (елементи); юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів; юридичні засоби її охорони; юридичні засоби її захисту.

Констатовано, що позитивними тенденціями у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні є:

- формування законодавства України (зокрема, визнання обов'язковими міжнародних договорів) з питань свободи вираження поглядів;
- посилення кримінальної відповідальності за злочини проти журналістів та членів їхніх сімей;
- створення нормативно-правової бази з питань формування суспільного

телебачення і радіомовлення України;

- визначення та поступове впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти (автономія вищих навчальних закладів; академічна свобода учасників освітнього процесу);

- використання громадянами та іншими суб'єктами можливості звернення до парламентського омбудсмена України, Конституційного Суду України, ЄСПЛ з питань сприяння реалізації та захисту свободи вираження поглядів;

- підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту;

- скорочення кількості державних телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності;

- впровадження цифрового телебачення на більшості території України.

Наголошено, що, незважаючи на тенденцію до вдосконалення юридичних засобів забезпечення свободи вираження поглядів, спостерігається низка проблем у сфері її реалізації в Україні, а саме:

- недосконалість, невідповідність міжнародним документам з прав людини окремих положень законодавства України з питань свободи вираження поглядів;

- неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться Російською Федерацією проти України;

- неефективні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях;

- неналежний рівень забезпечення професійної діяльності журналістів та особливо їх безпеки; неефективне розслідування злочинів проти них та членів їхніх сімей;

- недостатньо високий рівень правової свідомості громадян, посадових осіб щодо поваги до професійної діяльності журналістів;

- наявність цензури;

- недостатнє поширення друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС;
- неефективні правові механізми процедури роздержавлення друкованих ЗМІ; визначення реальних власників та засновників ЗМІ;
- недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів ЗМІ, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів;
- недостатнє забезпечення громадянам доступу до мережі Інтернет.

12. Важливою конституційною гарантією реалізації колективного права суб'єктів на вільне вираження поглядів є право на мирні зібрання.

Для вдосконалення національного механізму реалізації свободи вираження поглядів під час мирних зібрань запропоновано: 1) прийняти спеціальний Закон України, спрямований на гарантування права на мирні зібрання; 2) внести зміни й доповнення до ст. 39 Конституції України, а саме: а) гарантувати кожному, а не тільки громадянам України, право на мирні зібрання (ч. 1 ст. 39); б) передбачити можливість проведення мирних зібрань у будь-яких проявах, а не лише у формах зборів, мітингів, походів та демонстрацій (ч. 1 ст. 39); в) нормативні положення щодо обмеження здійснення права на мирні зібрання (ч. 2 ст. 39) привести у відповідність до ч. 2 ст. 11 Євроконвенції.

13. Наголошено, що в силу свого стану та статусу певні категорії суб'єктів, насамперед діти, працівники ЗМІ, потребують особливого сприяння в реалізації та захисті свободи вираження поглядів.

Право дитини на свободу вираження поглядів зафіксоване в основних міжнародних актах з прав людини всесвітнього і регіонального значення, серед яких найважливішим документом є Конвенція ООН про права дитини. У ній проголошено основні можливості дитини, пов'язані з проявом її поглядів:

- право дитини будь-якого віку та будь-якого рівня зрілості вільно виражати свій погляд (ст. 13). Це право дитини містить такі складові (можливості): шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї. Стверджено, що можливості доступу до потрібних відомостей, пошуку й отримання інформації та ідей стосуються свободи формування поглядів дитини, а можливість передачі інформації та ідей –

свободи їх вираження;

– право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються її, та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду (ст. 12). Держава забезпечує такі можливості тій дитині, яка здатна сформулювати та вільно висловити власні погляди. Констатовано, що зазначені права дитини не можуть бути реалізовані без свободи вираження поглядів та окремих можливостей, з яких вона складається.

Задля удосконалення міжнародно-правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів дитини в системі його нормативних документів запропоновано закріпити такі положення: 1) право дитини не лише на свободу вираження поглядів, а й на їх формування; 2) права дитини змінювати свої погляди, не виражати їх, відмовлятися від них як складники свободи поглядів; 3) ніхто не має права примушувати дитину до вираження своїх поглядів; 4) детальний перелік інформації й матеріалів, які можуть завдавати шкоди благополуччю дитини.

Для вдосконалення національного механізму правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів дитини, з урахуванням зауважень, рекомендацій міжнародних організацій, їхніх органів, запропоновано: 1) у *Конституції України* присвятити окремий розділ правам дитини та юридичним гарантіям їх забезпечення; проголосити свободу формування і вираження поглядів дитини та право дитини бути вислуханою при ухваленні будь-яких рішень, що стосуються її; 2) прийняти комплексний *Закон України про права дитини* (закріпити в ньому юридичні гарантії реалізації свободи формування і вираження поглядів дитини, а також її право бути вислуханою); 3) у *законодавстві України про освіту* закріпити положення про те, що свобода вираження поглядів дитини гарантується під час здобуття нею відповідної освіти; 4) *Закон України «Про охорону дитинства» (2001 р.)* привести у відповідність до міжнародно-правових норм: а) закріпити право дитини вільно виражати погляди, незалежно від її віку та зрілості (ч. 1 ст. 9); б) право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ,

організацій, ЗМІ та їх посадових осіб гарантувати лише тій дитині, яка здатна формулювати власні погляди та вільно висловлювати їх (ч. 2 ст. 9); в) встановлені підстави для обмеження здійснення прав дитини на вільне висловлювання думки й отримання інформації (ч. 4 ст. 9) привести у відповідність до ч. 2 ст. 13 Конвенції ООН про права дитини; 5) у *СК України (2002 р.)* (ст. 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини») передбачити обов'язок батьків зважати на думки та погляди дитини щодо форм і методів її виховання. У ст. 169 СК України закріпити таке положення: при вирішенні справи про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги також *думку дитини*, яка, відповідно до свого віку та рівня розвитку, може її висловити.

14. Сформульовано визначення поняття свободи вираження поглядів журналістами як суб'єктивного юридичного права: це можливість журналістів, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати свої погляди та погляди інших суб'єктів у будь-якій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів журналістами – це система дієвих юридичних засобів забезпечення (реалізації, охорони та захисту) свободи вираження поглядів журналістами загалом та окремих її складових (можливостей), закріплених у міжнародних і національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

Для удосконалення юридичного механізму реалізації свободи вираження поглядів журналістами в Україні, з урахуванням рекомендацій міжнародних органів, запропоновано:

– прийняти Державну стратегію боротьби з безкарністю за акти насильства та інші злочини проти журналістів;

– створити у структурі правоохоронних органів спеціальні підрозділи з проведення розслідувань щодо злочинів проти журналістів; організувати підготовку прокурорів і суддів з питань безпеки журналістів;

– запровадити інститут Уповноваженої особи (Верховної Ради України чи іншого державного органу України) з питань забезпечення свободи вираження

поглядів і безпеки журналістів;

– прийняти принцип незастосування терміну давності щодо злочинів проти особи (зокрема журналістів), вчинених з метою перешкодити здійсненню права на свободу вираження поглядів;

– посилити кримінальну відповідальність замовників й організаторів за вбивства та інші злочини проти журналістів та членів їхніх сімей у зв'язку зі здійсненням журналістами професійної діяльності;

– посилити кримінальну відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, зокрема службовими особами, передбачивши й такий вид покарання, як позбавлення волі. Злочин – перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171) – перенести з розділу V Особливої частини КК України «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» в розділ XV Особливої частини КК України «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів», де вміщені й інші злочини проти журналістів.

15. Запропоновано ст. 34 Конституції України, з урахуванням наукових рекомендацій, викладених у дослідженні, положень міжнародних документів з прав людини, викласти у такій редакції⁴:

«Кожен має право на свободу формування та вираження поглядів. Це право включає можливості вільно збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї, змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх у будь-якій формі та в будь-який спосіб.

Здійснення цього права, пов'язаного з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким умовам, обмеженням або санкціям, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання злочинам, для охорони здоров'я чи суспільної моралі, для захисту прав і свобод,

⁴ Курсивом подано змінений або доданий запропонований текст.

для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Нікого не можна примусити до вираження поглядів чи до відмови від них».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 2013 став найгіршим для свободи слова в Україні за останні 11 років – ІМІ. URL: <http://detector.media/community/article/89334/2014-01-16-2013-stav-naigirshim-dlya-svobodi-slova-v-ukraini-za-ostanni-11-rokiv-imi/> (дата звернення: 17.01.2014).
2. Авдеев Д. А. Правовой механизм обеспечения прав и свобод человека и гражданина в субъектах Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Тюмень, 2004. 24 с. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 19.09.2011).
3. Акт о свободе печати Швеции: принят Законом 1949:105. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. д-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 3. С. 627–652.
4. Александров О. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*. 2014. № 1. С. 203–211.
5. Александрова О. С. Мнение как феномен познания: автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Онтология и теория познания». Владимир, 2001. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 11.01.2012).
6. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва, 1981. Т. 1. 280 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва: Юрид. лит., 1981. Т. 2. 361 с.
8. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
9. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. Москва: Норма, 2001. 176 с.
10. Американская конвенция о правах человека (1969 р.). URL: <http://old.memo.ru/prawo/reg/america.htm> (дата звернення: 10.12.2009).
11. Аналітична довідка за результатами опитування дітей віком 10–17 років у межах проекту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років

незалежності» / авт. кол.: О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Л. С. Волинець та ін. URL: http://www.president.gov.ua/docs/information_children.pdf (дата звернення: 12.07.2017).

12. Андрианов М. С. Невербальная коммуникация: психология и право. Москва: Ин-т общегуманитарных исследований, 2007. 256 с.

13. Ардентов Б. П. Мысль и язык. Кишинев, 1965. 85 с.

14. Аристотель. Сочинения в четырех томах / ред. В. Ф. Асмус. Москва: Мысль, 1976. Т. 1. 550 с.

15. Арістова І. Наукова школа у галузі інформаційного права: на шляху до розбудови суспільства знань в Україні. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 9–18.

16. Арцишевский Р. А. Мироззрение: сущность, специфика, развитие: монография. Львов: Изд-во при Львов. гос. ун-те Изд. объединения «Вища школа», 1986. 200 с.

17. Аскерова Л. А. Правовые убеждения: теоретико-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2012. 31 с. URL: <http://search.rsl.ru/ru/record/01005046811> (дата звернення: 14.09.2015).

18. Африканская хартия прав человека и народов (ОАЕ, 1981 г.). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення: 16.12.2009).

19. Бабій М. Ю., Присухін С. І. Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця католицької церкви. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 118–128.

20. Байрамова О. В. Знання у змісті свідомості: соціально-філософський аспект: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Одеса, 2007. 19 с.

21. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

22. Барометр свободи слова за березень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 13 берез. URL: <http://imi.org.ua/barametr/43457-barometr-svobodi-slova-za-lyutiy-2014-roku.html> (дата звернення: 20.04.2014).

23. Барометр свободи слова за вересень 2014 року. *Інститут масової*

інформації: веб-сайт. 2014. 6 жовт. URL: <http://imi.org.ua/barametr/45941-barometr-svobodi-slova-za-veresen-2014-roku.html> (дата звернення: 14.10.2014).

24. Барометр свободи слова за грудень 2013 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 15 січ. URL: <http://imi.org.ua/monitorings/barometr-svobodi-slova-za-gruden-2013-roku/> (дата звернення: 20.01.2014).

25. Барометр свободи слова за грудень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2015. 14 січ. URL: <http://imi.org.ua/barametr/47236-barometr-svobodi-slova-za-gruden-2014-roku.html> (дата звернення: 20.01.2015).

26. Барометр свободи слова за грудень 2015 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2016. 15 січ. URL: <http://imi.org.ua/monitorings/barometr-svobodi-slova-za-gruden-2015-roku> (дата звернення: 21.01.2016).

27. Барометр свободи слова за жовтень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 5 листоп. URL: <http://imi.org.ua/barametr/46382-barometr-svobodi-slova-za-jovten-2014-roku.html> (дата звернення: 12.11.2014).

28. Барометр свободи слова за квітень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 12 трав. URL: <http://imi.org.ua/barametr/44052-barometr-svobodi-slova-za-kviten-2014-roku.html> (дата звернення: 20.05.2014).

29. Барометр свободи слова за липень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 1 серп. URL: <http://imi.org.ua/barametr/45262-barometr-svobodi-slova-za-lipen-2014-roku.html> (дата звернення: 03.08.2014).

30. Барометр свободи слова за вересень 2018 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2018. 5 жовт. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/barometr-svobody-slova-za-veresen-2018-roku/> (дата звернення: 06.10.2018).

31. Барометр свободи слова за листопад 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 4 груд. URL: <http://imi.org.ua/barametr/46790-barometr-svobodi-slova-za-listopad-2014-roku.html> (дата звернення: 25.12.2014).

32. Барометр свободи слова за лютий 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 13 берез. URL: <http://imi.org.ua/monitorings/barometr-svobodi-slova-za-lyutiy-2014-roku/> (дата звернення: 14.03.2014).

33. Барометр свободи слова за лютий 2015 року. *Інститут масової*

інформації: веб-сайт. 2015. 4 берез. URL: <http://imi.org.ua/barametr/47962-barometr-svobodi-slova-za-lyutiy-2015-roku.html> (дата звернення: 23.03.2015).

34. Барометр свободи слова за серпень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт.* 2014. 9 верес. URL: <http://imi.org.ua/barametr/45643-barometr-svobodi-slova-za-serpen-2014-roku.html> (дата звернення: 26.09.2014).

35. Барометр свободи слова за січень 2015 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт.* 2015. 11 лют. URL: <http://imi.org.ua/barametr/47648-barometr-svobodi-slova-za-sichen-2015-roku.html> (дата звернення: 24.02.2015).

36. Барометр свободи слова за травень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт.* 2014. 4 черв. URL: <http://imi.org.ua/barametr/44571-barometr-svobodi-slova-za-traven-2014-roku.html> (дата звернення: 03.08.2014).

37. Барометр свободи слова за червень 2014 року. *Інститут масової інформації: веб-сайт.* 2014. 8 лип. URL: <http://imi.org.ua/barametr/44983-barometr-svobodi-slova-za-cherven-2014-roku.html> (дата звернення: 02.08.2014).

38. Башарат'ян М. К. Система конституционных прав и свобод граждан Российской Федерации в сфере деятельности средств массовой информации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Москва, 2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 11.10.2011).

39. Бедь В. В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. 36 с.

40. Бемянская О. В. Механизм непосредственной реализации прав и свобод личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Тамбов, 2003. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 21.09.2011).

41. Бенедек В., Кеттеман М. Свобода вираження поглядів та інтернет. Страсбург: Вид-во Ради Європи, 2013. 206 с. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059936a> (дата звернення: 23.12.2015).

42. Беніто Е. О. Ліквідація всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії та переконань. Дослідження сучасних аспектів проблем нетерпимості й дискримінації на підставі релігії та переконань (фрагменти звіту Спеціального Доповідача підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації й захисту меншин). *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти*: у 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 287–352.

43. Беркинблит М. Б., Петровский А. В. Фантазия и реальность. Москва: Политиздат, 1968. 128 с.

44. Биалалов М. И. Истина. Знание. Убеждение. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1990. 176 с. URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/bilalov_istina/ (дата звернення: 09.10.2012).

45. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ: Українське Біблійне Товариство, 1993. 296 с.

46. Блінова Г. О. Службова таємниця як вид публічної інформації з обмеженим доступом. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 41–50.

47. Болгова В. В. Формы защиты субъективного права: теоретические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Самара, 2002. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 24.10.2011).

48. Большая психологическая энциклопедия / авт. кол.: А. Б. Альмуханова, Е. С. Гладкова, Е. В. Есина, Е. Г. Имашева. Москва: Эксмо, 2007. 544 с.

49. Большой толковый психологический словарь: пер. с англ. / состав. Ребер Артур. Москва: Вече, АСТ, 2000. Т. 1 (А–О). 592 с.

50. Большой толковый психологический словарь: пер. с англ. / состав. Ребер Артур. Москва: Вече, АСТ, 2000. Т. 2 (П–Я). 560 с.

51. Борунков Ю. Ф. Структура религиозного сознания. Москва: Мысль, 1971. 176 с.

52. Бріцин В. М., Тараненко О. О. Українсько-російський і російсько-український словник: сфера ділового і професійного спілкування / Украинско-русский и русско-украинский словарь: сфера делового и профессионального

общения. Київ: Вищ. шк., 2011. 551 с.

53. Буслинський В. А. Філософія: курс лекцій. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/700/5/> (дата звернення: 25.02.2013).

54. В Україні за роки її незалежності чисельність дитячого населення зменшилась майже вдвічі. *Укрінформ*. 2017. 28 січ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2165052-kilkist-ditej-v-ukraini-zmensilas-majze-vdvici.html> (дата звернення: 28.04.2017).

55. Ван Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. М. О. Баймуратов. Одеса: АО БАХВА, 2006. 524 с.

56. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр учб. л-ри, 2008. 592 с.

57. Васьковська О. В. Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2007. 20 с.

58. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с.

59. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

60. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

61. Венская декларация и Программа действий: принята на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 года в Вене. URL: <http://www.ohchr.org/RU/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx> (дата звернення: 23.11.2008).

62. Вердербер Р., Вердербер К. Психология общения. Глоссарий по книге. Санкт-Петербург, 2003. 320 с. URL: <https://vocabulary.ru/slovari/psihologija-obschenija-glossarii-po-knige.html> (дата звернення: 15.09.2015).

63. «Веренцов проти України» (Vyerentsov v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини у справі від 11.04.2013 (заява № 20372/11).

Офіційний вісник України. 2013. 5 листоп. № 83. Ст. 3106.

64. Виндхукская декларация о содействии развитию независимой и плюралистической африканской прессы (ООН, ЮНЕСКО, 1991 г.). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: <http://www.un.org/ru/documents> (дата звернення: 10.10.2008).

65. Виноградова Н. В. Правовой механизм защиты информационных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2011. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 19.02.2012).

66. Випуск видавничої продукції в Україні в 2017 році. *Державний комітет телебачення і радіомовлення України: офіц. веб-сайт*. 2018. 1 лют. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=141886&cat_id=34099 (дата звернення: 01.02.2018).

67. Випуск періодичних друкованих видань у I півріччі 2018 року (статистичні дані). *Державний комітет телебачення і радіомовлення України: офіц. веб-сайт*. 2018. 5 лип. URL: <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article> (дата звернення: 10.07.2018).

68. Випуск періодичних і продовжуваних видань українською та мовами народів світу станом на січень 2014 року. *Державний комітет телебачення і радіомовлення України: офіц. веб-сайт*. 2014. 6 лют. URL: <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/articl> (дата звернення: 15.02.2014).

69. Вирок Біловодського районного суду Луганської області від 14.09.2016 (кримінальна справа № 408/6834/16-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61306063> (дата звернення: 02.08.2017).

70. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 04.05.2017 (справа № 461/2949/17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66326440> (дата звернення: 02.08.2017).

71. Вирок Сенцову ґрунтується на вибитих тортурами свідченнях: ЄП ухвалив резолюцію. *Depo.ua*. 2018. 14 черв. <https://www.depo.ua/ukr/svit/virok->

sencovu-gruntuyetsya-na-vibitih-torturami-svidchennyah-uer-uhvaliv-rezolyuciyu-20180614790331 (дата звернення: 15.06.2018).

72. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / пер. с нем. и сверено с авторизованным англ. пер. И. Добронравовым и Д. Лахути; общ. ред. и предисл. д-ра филос. наук проф. В. Ф. Асмуса. Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. 134 с.

73. Витгенштейн Л. О достоверности. *Философские работы* / состав., вступ. ст., примеч. М. С. Козловой; пер. с нем. М. С. Козловой и Ю. А. Асеева. Москва: Гнозис, 1994. Ч. 1. 612 с.

74. Відповідальність за обстріл паризького журналу взяла Аль-Каїда в Ємені, – ЗМІ. *Еспресо*. 2015. 7 січ. URL: <http://espresso.tv/news/2015/01/07/1> (дата звернення: 07.01.2015).

75. Власенко О. Л. Конституційне право громадян на свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. 20 с.

76. Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 3. С. 4–37.

77. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. Москва: Изд-во МГУ, 1989. 239 с.

78. Волкова М. В. Правовые средства обеспечения прав и свобод человека: теоретико-правовой анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Краснодар, 2010. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 17.10.2011).

79. Габор Н. Відповідальність як зворотний бік свободи. *Вісник Львівського університету. Сер. журналістики*. 2006. Вип. 28. С. 240–244.

80. «Газета Україна-Центр проти України» (Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 15.07.2010 (заява № 16695/04). *Офіційний вісник України*. 2011. 14 лют. № 9. Ст. 439.

81. Гайнутдинов Д. Р. Уголовная ответственность за посягательства на свободу массовой информации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва,

2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 20.02.2012).

82. Галеев С. А. Административно-правовые отношения в обеспечении права граждан на информацию: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право». Москва, 2002. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 19.02.2012.).

83. Гвоздев В. М. Проблема й поняття свободи преси: сутність, зміст, структура: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 20 с.

84. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.

85. Генсек ООН засудив стрілянину в Парижі: Це напад на демократію. *Еспресо*. 2015. 7 січ. URL: http://espresso.tv/news/2015/01/07/hensek_oon_zasudyv_strilyanynu_v_paryzhi_ce_napad_na_demokratiyu (дата звернення: 07.01.2015).

86. Гіптерс З. В. Культурологія: словник-довідник: навч. посіб. Київ: УБС НБУ, 2008. 407 с.

87. Глухарева Л. И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско-правовые и методологические проблемы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2004. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 12.10.2011).

88. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданського. *Сочинение*: в 2 т. / сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов. Москва: Мысль, 1991. Т. 2. 731 с.

89. Гоголь Б. М. Право на інформацію в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010 19 с.

90. Горшков Н. К. Общественное мнение: история и современность. Москва: Изд-во полит. лит., 1988. 383 с.

91. Гремза Н. Ю. Конвенционные комитеты в области международной защиты прав человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10

«Международное право, европейское право». Москва, 2006. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 21.06.2014).

92. Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения. Москва: Изд-во полит. лит., 1967. 400 с.

93. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі / пер. з рос. зі звіркою з англ. оригіналом; за заг. ред. М. А. Жукалюка. Львів: МБФ, 2009. Т. 1. 416 с.

94. Гузар Л. Великопосні роздуми з Блаженнішим Любомиром Гузарем. Молитва Св. Єфрема. Львів: Свічадо, 2017. 112 с.

95. Гузь Л. Є. Захист прав та інтересів дітей (правовий аспект): монографія. Харків: Фактор, 2011. 463 с.

96. Гьофнер Й., Кардинал. Християнське суспільне вчення / пер. з нім. С. Сташник, Р. Оглашений. Львів: Свічадо, 2002. 304 с.

97. Ганн Т. Дж. Судовий захист права на свободу сумління на основі Європейської Конвенції з прав людини. *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти*: у 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 179–207.

98. Дакал А. В. Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 100–107.

99. Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015. *Міністерство культури України: офіц. сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244950863&cat_id=244950594 (дата звернення: 03.04.2015).

100. Данський журнал, який теж публікував карикатури, посилив заходи безпеки через теракт у Франції. *Еспресо*. 2015. 7 січ. URL: http://espresso.tv/news/2015/01/07/danskyu_zhurnal_yakyy_tezh_publicuvav_karykatu_ry_posylyv_zakhody_bezpeky_cherez_terakt_u_franciyi (дата звернення: 07.01.2015).

101. Декарт Р. Метафізичні розмисли / пер. з фр. З. Борисюк та

О. Жупанського. Київ: Юніверс, 2000. 304 с.

102. Декларация независимости Соединенных Штатов Америки (1776). *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран* / под ред. З. М. Черниловского. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 182–185.

103. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений (ООН, 25.11.1981). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_284 (дата звернення: 09.12.2005).

104. Декларация о праве и обязанности отдельных лиц, групп и органов общества поощрять и защищать общепризнанные права человека и основные свободы: принята резолюцией 53/144 Генеральной Ассамблеи от 09.12.1998. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations (дата звернення: 12.09.2008).

105. Декларация об основных принципах, касающихся вклада средств массовой информации в укрепление мира и международного взаимопонимания, в развитие прав человека и в борьбу против расизма и апартеида и подстрекательства к войне: принята Генеральной Конференцией ЮНЕСКО на ее двадцатой сессии 28.11.1978. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/st_hr1_141.shtml (дата звернення: 15.09.2008).

106. Декларация прав ребенка: принята резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20.11.1959. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml (дата звернення: 08.12.2007).

107. Декларация прав человека и гражданина Франции (26 августа 1789 г.). *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран* / под ред. З. М. Черниловского. Москва: Юрид. лит. 1984. С. 207–209.

108. Декларация принципов «Построение информационного общества глобальная задача в новом тысячелетии» (ООН, 12.12.2003). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL:

<http://www.un.org/ru/events/pastevents/wsis.shtml> (дата звернення: 14.10.2010).

109. Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях: принята резолюцией 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24.09.2012. *Организация Объединенных Наций: офици. веб-сайт.* URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations (дата звернення: 15.01.2013).

110. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций: утверждена резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 08.09.2000. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 23.09.2008).

111. Декларация про свободу вираження поглядів та інформації: ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи, 29.04.1982. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_885 (дата звернення: 17.09.2008).

112. Декларация Тимчасового уряду про його склад і завдання (3 березня 1917 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 8–10.*

113. Демидов А. С. Право и общественное мнение (вопросы теории): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Саратов, 2009. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 19.09.2011).

114. Демин М. В. Анализ структуры сознания. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 37 с.

115. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 20 с.

116. Денісова О. С. Роль преси у правовому інформуванні громадян України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.

117. Джемс В. Психология. Москва: Педагогика, 1991. URL:

<http://ligis.ru/psylib/090417/books/james02/index.htm> (дата звернення: 26.10.2011).

118. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. О. Савчин. Київ: АртЕк, 1997. 624 с.

119. Джонсон Алан Г. Тлумачний словник з соціології: пер. з англ. / за наук. ред. В. Ісаїва, А. Хоронжого. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 480 с.

120. Директива № 2002/58/ЕС Европейського парламенту і Ради ЄС в отношении обработки персональных данных и защиты конфиденциальности в секторе электронных средств связи (Директива о конфиденциальности и электронных средствах связи) (12.07.2002) (в редакции Директивы 2006/24/ЕС Европейского парламента и Совета ЕС от 15.03.2006, Директивы 2009/136/ЕС Европейского парламента и Совета ЕС от 25.11.2009). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b34_ (дата звернення: 23.03.2018).

121. Дисциплінарне релігієзнавство: навч. посіб. / за наук. ред. д-ра філос. наук, проф. А. Колодного. Київ, 2010. 219 с.

122. Дмитровская М. А. Знание и мнение: образ мира, образ человека. *Логический анализ языка. Знание и мнение*: сб. науч. тр. / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Наука, 1988. С. 6–18.

123. Добрянський С. Права та свободи людини: класична доктрина та сучасна концепція (до порівняльної характеристики). *Вісник Львівського Університету. Сер. юрид.* Львів, 2001. Вип. 36. С. 1–7.

124. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва і місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. І. Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів: Астрон, 2006. Вип. 10. 120 с.

125. Довідка Вищого адміністративного суду України щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 років справ стосовно реалізації

права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо) від 01.04.2012. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0002760-12> (дата звернення: 24.02.2013).

126. Довнар Н. Н. Конституционные основы свободы слова: теория и практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Минск, 2001. 20 с. URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=111089> (дата звернення: 25.11.2017).

127. Доклад Генерального секретаря на 71-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН «О состоянии Конвенции о правах ребенка» (29.09.2016). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/302/77/PDF> (дата звернення: 22.01.2017).

128. Доклад Генерального секретаря ООН «Безопасность журналистов и проблема безнаказанности» (06.08.2015). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт.* URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol= (дата звернення: 22.11.2016).

129. Доклад Генерального секретаря ООН «Сотрудничество в рамках системы Организации Объединенных Наций в области защиты детей» (02.08.2016), представленный в соответствии с резолюцией 68/145 Генеральной Ассамблеи ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16> дата звернення: 24.11.2016).

130. Доклад Комитета по информации Генеральной Ассамблеи ООН (39 сессия, 24.04–05.05.2017). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт.* URL: <http://www.un.org/ru/ga/coi/documents/gareports.shtml> (дата звернення 20.09.2017).

131. Доклад комитета по правам ребенка ООН на 69-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (2014). URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal (дата звернення: 16.11.2016).

132. Доклад о соотношении между свободой слова и свободой религии: регулирование в связи со святотатством, религиозными оскорблениями и разжиганием религиозной ненависти: принято Европейской комиссией за

демократию через право (Венецианская комиссия) на 76-й пленарной сессии (Венеция, 17–18.10.2008). *ОБСЕ: веб-сайт*. URL: <https://www.osce.org/ru> (дата звернения: 28.11.2016).

133. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение (представленный на 32-й сессии Совета по правам человека, 11.05.2016). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/095/14/PDF/G1609514.pdf?OpenElement> (дата звернения: 20.11.2016).

134. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Дэвида Кея (представленный на 29-й сессии Совета по правам человека, 22.05.2015). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/095/87/PDF/G1509587.pdf?OpenElement> (дата звернения: 19.11.2016).

135. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Франка Ла Рю (представленный на 26-й сессии Совета по правам человека, 02.06.2014). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/071/52/PDF/G1407152.pdf> (дата звернения: 23.11.2016).

136. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение (представленный в соответствии с резолюцией 25/2 Совета по правам человека ООН 21.08.2014 на 69-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/512/74/PDF/N1451274.pdf?OpenElement> (дата звернения: 08.11.2016).

137. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Дэвида Кея (представленный на 71-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, 06.09.2016). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/373&referer=http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Annual.aspx&Lang=R (дата звернения:

16.01.2017).

138. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Дэвида Кэя (представленный на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, 18.08.2017). *Организация Объединенных Наций: офици. веб-сайт.* URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/72/350 (дата звернення: 12.10.2017).

139. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Дэвида Кэя (представленный на 35-й сессии Совета по правам человека ООН, 6–23.06.2017). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/077/50/PDF/G1707750.pdf> (дата звернення: 11.10.2017).

140. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Франка Ля Рю. Миссия в Италию в период с 11 по 18 ноября 2013 г. (представленный на 26-й сессии Совета по правам человека ООН, 29.04.2014). URL: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/26/30/Add.3 (дата звернення: 14.11.2016).

141. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Франка Ла Рю. Миссия в бывшую югославскую Республику Македония с 18 по 21 июня 2013 г. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/128/55/PDF/G1412855.pdf> (дата звернення: 25.11.2016).

142. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение Франка Ля Рю. Миссия в Черногорию с 11 по 17 июня 2013 г. URL: <http://www.refworld.org.ru/country> (дата звернення: 27.11.2016).

143. Доктрина інформаційної безпеки України: затв. Указом Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. *Офіційний вісник України.* 2017. 10 берез. № 20. Ст. 554.

144. Дубровина М. А. Защита конституционного права на свободу мысли и слова в современной России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Саратов, 2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 23.10.2011).

145. Еникеев М. И. Энциклопедия. Общая и социальная психология. Москва: ПРИОР, 2002. 560 с.

146. Енцикліка Святійшого отця Івана-Павла II до єпископів католицької церкви «FIDSETRATIO» («Про співвідношення віри і розуму»). Київ; Львів, 2000. 152 с.

147. Енциклопедія сучасної України / голов. ред. кол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк, В. М. Баранецький та ін. Київ: Ін-т енциклопед. досліджень Нац. акад. наук України, 2014. Т. 14. 768 с.

148. Ерунов Б. А. Мнение в системе человеческого познания: курс лекций. Ленинград, 1973. 184 с.

149. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: міжнар. док. від 25.01.2006 / Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 2007. 10 груд. № 91. Ст. 3355.

150. Європейська конвенція про транскордонне телебачення: міжнар. док. від 05.05.1989 / Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 2010. 26 лют. № 11. Ст. 562.

151. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: міжнар. док. від 05.11.1992 / Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 2006. 25 груд. № 50. Ст. 3381.

152. Європейські стандарти в галузі свободи слова / М-во юстиції України; упоряд. і наук. ред. Д. М. Третьяков. Київ: Ін Юре, 2002. 232 с.

153. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід. *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти*: у 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 7–22.

154. ЄС змусить Google, Facebook і Twitter видаляти терористичний контент. *Espresso*. 2018. 9 серп. <https://espresso.tv/news/2018/08/09/yes> (дата звернення: 09.08.2018).

155. «Єфименко проти України» (Efimenko v. Ukraine): рішення

Європейського суду з прав людини від 18.07.2006 (заява № 55870/00). *Офіційний вісник України*. 2007. 4 трав. № 30. Ст. 1245.

156. Жеребкін В. Є. Логіка: підручник. 10-те вид., стер. Київ: Знання, КОО, 2008. 255 с.

157. Жуковська О. Л. Право на свободу слова та інформації в українському законодавстві та судовій практиці (деякі аспекти проблеми). *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О. Л. Жуковської. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. 960 с.

158. За півроку ІМІ зафіксував 122 випадки порушення свободи слова: підсумки моніторингу-2017. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2017. 14 лип. URL: <http://imi.org.ua/articles/za-pivroku-imi-zafiksuvav-122-vypadky-porushennya-svobody-slova-pidsumky-monitorynhu-2017> (дата звернення: 14.07.2017).

159. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. 15 груд. № 93. Ст. 3103.

160. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. Київ: Либідь, 2005. 464 с.

161. Заздравнов А. П., Коваль І. О. Логіка. Харків, 2007. 68 с.

162. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 01.08.1975). *Офіційний вісник України*. 2005. 11 лют. № 4. Ст. 266.

163. Заключні зауваження щодо сьомого періодичного звіту по Україні, ухвалені Комітетом з прав людини ООН на 108-ій сесії (8–26 липня 2013). *Права людини в Україні: інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. 2013. 9 серп. URL: <http://khp.org/index.php?id=1376060285> (дата звернення: 02.09.2013).

164. Закон Республики Молдова о свободе выражения мнения от 23.04.2010 № 64. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=> (дата звернення: 15.01.2016).

165. Закон Української держави про заснування Української Академії наук

(1918). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов.* Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 72.

166. Закон Швеції «Форма правління» от 27 февраля 1974 г. *Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. д-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ* Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 3. С. 598–624.

167. Закони про тимчасовий державний устрій України (29.04.1918). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов.* Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 63–66.

168. Зализняк А. А. Считать и думать: два вида мнения. *Логический анализ языка. Культурные концепты.* Москва: Наука, 1991. С. 187–19.

169. Замечание общего порядка № 20 (2016) Комитета по правам ребенка ООН «Об осуществлении прав ребенка в подростковом возрасте». URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC/C/GC/20&Lang=ru (дата звернення: 10.01.2017).

170. Замечание общего порядка № 22 Статья 18 (свобода мысли, совести и религии) Комитета ООН по правам человека (1993 г.). *Международные договоры по правам человека. Т. 1: Подборка замечаний общего порядка и общих рекомендаций, принятых договорными органами по правам человека / Организация Объединенных Наций.* URL: http://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/HRI.GEN.1.Rev9_ru.pdf (дата звернення: 06.10.2016).

171. Захаров Є. Кримінальні переслідування, що порушують свободу вираження поглядів. *Свобода висловлювань і приватність.* 2013. № 3 (43). С. 3–5.

172. Захаров Є. Черговий наступ на свободу вираження поглядів. *Свобода висловлювань і приватність.* 2004. № 2. С. 5–12.

173. Збірник документів Ради Європи «Безпека журналістів» (видано Радою Європи, 2016 р.). URL: <https://rm.coe.int/16806b5970> (дата звернення: 20.09.2017).

174. Звіт Інституту масової інформації з моніторингу журналістських стандартів (жовтень 2014 р.). *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2014. 5 листоп. URL: http://imi.org.ua/journalist_monitoring/46388-zvit-z-monitoringu-journalistskih-standartiv-jovten-2014-roku.html (дата звернення: 14.11.2014).

175. Звіт Інституту масової інформації з моніторингу журналістських стандартів в інтернет-ЗМІ та пресі IV-й квартал 2017 р. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2017. 22 груд. URL: <http://imi.org.ua/monitorings/zvit-z-monitorynhu-zhurnalistskyh-standartiv-v-internet-zmi-ta-presi-iv-j-kvartal-2017-roku/> (дата звернення: 26.12.2017).

176. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2017 рік. *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення: офіц. веб-сайт*. URL: <https://www.nrada.gov.ua/reports> (дата звернення: 04.01.2018).

177. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2013 рік. *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення: офіц. веб-сайт*. URL: http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvit_2014.pdf (дата звернення: 01.08.2014).

178. Звіт про роботу Міністерства інформаційної політики України за 2017 р. *Міністерство інформаційної політики України: офіц. веб-сайт*. 2017. 20 груд. URL: <http://mip.gov.ua/documents/132.html> (дата звернення: 25.12.2017).

179. Зозуля Є. В. Органи внутрішніх справ на етапі розбудови незалежної держави (історико-правове дослідження): монографія. Херсон: Грінь Д. С., 2017. 270 с.

180. Иванова Г. Ф. О мнениях и оценках. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2007. Т. 8, № 41. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-mneniyah-i-otsenках> (дата звернення: 17.10.2015).

181. Ивин А. А. Основания логики оценок. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1970. 230 с.

182. Итоговый документ Венской встречи государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе: междунар. док. от 15.01.1989. *База*

даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_081 (дата звернення: 10.12.2007).

183. Казаков В. Л. Система защиты права человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 14.10.2011).

184. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. Київ: Наук. думка, 1994. 168 с.

185. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.

186. Кардаш А. В. Уповноважений орган у сфері захисту інформації про особу в Україні: проблеми правового регулювання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. «Юридичні науки»*. 2017. Т. 1, вип. 5. С. 64–67.

187. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2008. 400 с.

188. Касавин І. Т. Енциклопедия эпистемологии и философии науки, 2009 г. URL: <http://terme.ru/dictionary/1150/word/mnenie> (дата звернення: 05.08.2011).

189. Касьян В. І. Філософія: навч. посіб. Київ: Знання, 2004. 406 с.

190. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: Проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

191. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.

192. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. Москва: Аванта +, 2001. 560 с.

193. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині: прийняті на 1098-му засіданні заступників міністрів 17.11.2010. *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/recommendations/> (дата

звернення: 19.10.2016).

194. Киселиця С. В. Віра як екзистенціал людського буття: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2013. 20 с.

195. Кислюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение: учеб. пособие для высш. учеб. завед. Ростов-на-Дону: Феникс; Харьков: Торсинг, 2003. 512 с.

196. Кистякивский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. 800 с.

197. Кістяківський Б. О. Держава і особистість. *Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»*. Сер. «Українські мислителі» / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. С. 237–274.

198. Клименко О. І. Конституційне право громадян на мирні зібрання та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2014. 20 с.

199. Климчик А. Свобода информации и право на частную жизнь в международном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право; европейское право». Москва, 2003. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 07.06.2011).

200. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 06.07.2005 № 2747-IV (у ред. Закону України № 2147-VIII від 03.10.2017). *Офіційний вісник України*. 2017. № 96. 8 груд. Ст. 2921.

201. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30.12.2001 № 195-ФЗ. *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://www.pravo.gov.ru> (дата звернення: 02.02.2017).

202. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 № 8073-Х. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 24.07.2005).

203. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

204. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права:

співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–31.

205. Колодний А. М. Феномен релігії. Київ: Світ знань, 1999. 52 с.

206. Комитет ООН по правам человека. Замечание общего порядка № 34, статья 19 «Свобода мнений и их выражения», 12 сентября 2011 г., ССРР/С/ГС/34. URL: <http://www.refworld.org.ru/docid/4ed34b892.html> (дата звернення: 24.09.2016).

207. Комітет ООН з прав дитини. Заключні спостереження: Україна (2011 р.). *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/recommendations/> (дата звернення: 25.11.2016).

208. Конвенция о международном праве опровержения: принята резолюцией 630 (VII) Генеральной Ассамблеи от 16.12.1952. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/ (дата звернення: 05.06.2008).

209. Конвенция о правах ребенка: принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20.11.1989. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення: 05.12.2005).

210. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція): міжнар. док. від 25.06.1998 / ООН. *Офіційний вісник України*. 2010. 14 трав. № 33. Ст. 1191.

211. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: міжнар. док. від 28.01.1981 / Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 2011. 14 січ. № 1. Ст. 85.

212. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листоп. № 215.

213. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження: міжнар. док. від 20.10.2005 / ЮНЕСКО. *Офіційний вісник України*. 2010. 30 лип. № 55. Ст. 1897.

214. Кондаков Н. И. Логический-словарь справочник / отв. ред. д-р филос.

наук, проф. Д. П. Горский. Москва: Наука, 1975. 720 с.

215. Коноваленко Н. В. Свобода слова в Україні в період становлення державності (1991–1997 роки): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ, 2000. 19 с.

216. Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 1. 824 с.

217. Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. 840 с.

218. Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 3. 792 с.

219. Конституционный акт Канады 1982 р. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=47> (дата звернення: 12.05.2016).

220. Конституционный закон об общих правах граждан, для королевств и областей, представленных в рейсрате (Конституция Австрии, 12.12.1867). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст. С. 389–392.*

221. Конституция Великого герцогства Люксембург от 17 октября 1868 г. *Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 402–418.*

222. Конституция Греции (1975). *Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 1. С. 646–696.*

223. Конституция Доминиканской Республики (1947). URL: <http://constitutions.ru/?p=86> (дата звернення: 23.11.2014).

224. Конституция Испании от 27 декабря 1978 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 50–94.

225. Конституция Княжества Лихтенштейн от 5 октября 1921 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 374–394.

226. Конституция Княжества Монако от 17 декабря 1962 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 590–602.

227. Конституция Коста-Рики от 07.11.1949. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=49> (дата звернения: 28.10.2015).

228. Конституция Кыргызской Республики: принята референдумом (всенародным голосованием) 27.06.2010. *Министерство юстиции Кыргызской Республики: офиц. веб-сайт*. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru> (дата звернения: 28.10.2015).

229. Конституция Латвийской Республики от 15 февраля 1922 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 308–316.

230. Конституция Республики Болгария от 12 июля 1991 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 1. С. 394–422.

231. Конституция Республики Исландия от 17 июня 1944 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 17–32.

232. Конституция Республики Кипр от 16 августа 1960 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 2. С. 210–290.

233. Конституция Республики Молдова от 29.07.1994. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2> (дата звернення: 28.10.2015).

234. Конституция Республики Словения (1991) // Конституции государств Европы: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. д-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 3. С. 170–208.

235. Конституция Российской Федерации (1993). *Лозовский Л. Ш., Райзберг Б. А.* Конституция Российской Федерации с комментариями для изучения и понимания. Москва: Инфра-М, 2001. С. 4–64.

236. Конституция Федеративной Республики Бразилия от 05.10.1988. URL: <http://www.russobras.com/constitution.php> (дата звернення: 29.10.2015).

237. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (20.04.1978 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 563–596.

238. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (30.01.1937). *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 319–338.

239. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

240. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольности УНР) (29.04.1918 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред.

В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 52–60.

241. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (15.05.1929). *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 252–266.

242. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919). *Хрестоматія з історії держави і права України*: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 142–147.

243. Концепція технічного захисту інформації в Україні: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08.10.1997 № 1126. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1126-97-%D0%BF> (дата звернення: 10.09.2011).

244. Конюхов Н. И. Прикладные аспекты современной психологии: термины, законы, концепции, методы, 1992 г. *Национальная психологическая энциклопедия: веб-сайт*. URL: <https://vocabulary.ru/termin/mnenie.html> (дата звернення: 23.08.2011).

245. Конюхов Н. И. Словарь-справочник практического психолога. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 224 с.

246. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2004. 41 с.

247. Коробка В. М. Правовое мировоззрение: в 2 ч. Ч. 2: Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства. Донецк: Донец. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, 2010. 244 с.

248. Короткий тлумачний словник української мови / за ред. Д. Г. Гринчишина. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Рад. шк., 1988. 320 с.

249. Корчак Я. Як любити дитину. *Дитя людське: вибрані твори* / упоряд. С. Петровська, пер. з пол. В. Каденка, О. Ірванця, К. Москальця. 2-ге вид. Київ:

Дух і Літера, 2012. С. 7–258.

250. Корченкова Н. Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Терия и история права и государства; история правовых учений». Нижний Новгород, 2000. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 10.09.2011).

251. Коршунова Л. С. Воображение и его роль в познании. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 144 с.

252. Коршунова О. Н. Защита прав человека в современном демократическом государстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2008. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 17.09.2011).

253. Костенко А. М. Віра як релігієзнавчо-психологічний феномен: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2010. 18 с.

254. Костенко О. М. Інтерес до природного права в Україні невпинно зростає (рецензія на монографію Рабіновича С. П. Природноправові підходи в юридичному регулюванні Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.). *Право України*. 2010. № 12. С. 321–325.

255. Кохановська О. В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2006. 34 с.

256. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак: пер. с итал. Харьков, 2009. 248 с.

257. Кошарский Д. А. Права человека и механизм их реализации в Российской Федерации: теоретико-правовой анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Волгоград, 2005. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 03.09.2011).

258. Кравченко С. Право на інформацію. *Право України*. 2010. № 5. С. 109–114.

259. Кравчук О. Поняття та правовий статус засобів масової інформації в

Україні. *Право України*. 2005. № 5. С. 125–129.

260. Красицька Л. В. Захист сімейних прав дитини Європейським судом з прав людини. *Вісник Донецького національного університету. Сер.: «Економіка і право»*. 2011. № 2. С. 263–267.

261. Красноступ Г. Організаційно-правові аспекти необхідності реформування сучасного інформаційного законодавства. *Право України*. 2005. № 9. С. 81–83.

262. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1985. 431 с.

263. Краткий словарь по философии / под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. Москва: Политиздат, 1982. 431 с.

264. Кривега Л. Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. Запорожье: ЗГУ, 1998. 202 с.

265. Кривега Л. Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Харків, 1999. 30 с.

266. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. 8 черв. № 21. Ст. 920.

267. Крішнасвамі А. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і звичаїв (Фрагменти звіту Спеціального Доповідача підкомісії ООН у справах запобігання дискримінації та захисту меншин). *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти*: у 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 208–287.

268. Кротов А. В. Конституционное право граждан на информацию и свободу информации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Казань, 2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 10.02.2012).

269. Кудрявцев В. Н. Свобода слова. Москва: Наука, 2006. 200 с.

270. Кузенко Л. В. Правове регулювання права громадян на інформацію в сфері державного управління: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право». Харків, 2003. 20 с.

271. Кукіна З. О. Міжнародно-правові джерела медіа права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 296–300.
272. Культурологія. ХХ век. Енциклопедія / ред.-сост. С. Я. Левит. Санкт-Петербург: Университет. кн.; Алтея, 1998. Т. 1: А–Л. 446 с.
273. Культурологія: енциклопедичний словник / [М. П. Альчук, Ф. С. Бацевич, І. М. Бойко]; за ред. д-ра філос. наук., проф. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені івана Франка, 2013. 508 с.
274. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: навч. посіб. Вид. 2, допов. і переробл. Київ: Атака, 2006. 352 с.
275. Кустова Г. И. Оценки истинности/ложности (на материале прилагательных истинный и ложный). *Логический анализ языка. Между ложью и фантазией* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Индрик, 2008. С. 159–170.
276. Кушакова Н. Конституційне право на інформацію в Україні: сучасний підхід. *Право України*. 2002. № 12. С. 51–55.
277. Кушакова Н. В. Конституційне право на інформацію в Україні (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. 17 с.
278. Кушакова-Костицька Н. Від свободи слова до інформаційного суспільства. *Право України*. 2004. № 7. С. 129–134.
279. Левченко Т. Г. Концепт віри в європейській традиції: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2015. 17 с.
280. Лернер Н. Релігійні права людини на основі документів ООН. *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти: у 2 т.* Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 117–179.
281. Лещенко А. М. Релігійна віра як форма світовідчуття: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Житомир, 2010. 20 с.
282. Літл Д. Вивчення релігійних прав людини: методологічні засади. *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти: у 2 т.* Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 76–116.
283. Логінов О. В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної

безпеки органів виконавчої влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 22 с.

284. Локк Дж. Опыт о веротерпимости. *Сочинения*: в 3 т. Т. 3 / ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. М. Мысль, 1988. С. 66–90.

285. Лук А. Н. Мышление и творчество. Москва: Политиздат, 1976. 144 с.

286. Лукич Р. Методология права / пер. с сербскохорват. В. М. Кулистикова; под ред. и с вступ. Ст. Д. А. Керимова. Москва: Прогресс, 1981. 305 с.

287. Лутковська В. Право на свободу вираження поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2003. № 12. С. 30–32.

288. Луцький А. І. Правова ідеологія в українському державотворенні: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 40 с.

289. «Ляшко проти України» (Lyashko v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 10.08.2006 (заява № 21040/02). *Офіційний вісник України*. 2007. 26 берез. № 19. Ст. 782.

290. Мазур Л. А. Убеждения личности как форма оценочно-ориентационного отражения действительности: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм». Львов, 1983. 25 с.

291. Маковей М. Стаття 10 Європейської конвенції з прав людини. Основні міркування щодо статті 10. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О. Л. Жуковської. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 465–466.

292. Маковей М., Чефранова Е. А. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 10. Право на выражение своего мнения. Прецеденты и комментарии. Москва: Рос. акад. правосудия, 2001. 287 с.

293. Максимов С. Класична і некласична моделі осмислення правової реальності. *Право України*. 2014. № 1. С. 61–68.

294. Малахов В. П. Природа, содержание и логика правосознания: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2001. URL: <http://www.dissercat.com> (дата

звернення: 12.09.2012).

295. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2005. 18 с.

296. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / сост. и общ. ред. Ю. П. Сенокосова. 2-е изд., изм. и доп. Москва: Изд. группа «ПРОГРЕСС» «Культура», 1992. 415 с.

297. Марущак А. І. Інформаційне право: доступ до інформації: навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. 532 с.

298. Марценюк О. Г. Теоретико-методологічні засади інформаційного права України: реалізація права на інформацію: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2009. 22 с.

299. Медіа-експертка розповіла, як змусити слідчих ефективніше розслідувати злочини проти журналістів. *Центр інформації про права людини: веб-сайт*. 2017. 3 лют. URL: <https://humanrights.org.ua> (дата звернення: 03.02.2017).

300. Медіаспільнота вимагає від влади гарантій безперешкодної діяльності журналістів. *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2017. 15 верес. URL: <http://imi.org.ua/news/mediaspilnota-vymahaje-vid-vlady-harantij-bezpereshkodnoji-diyalnosti-zhurnalistiv/> (дата звернення: 15.09.2017).

301. Медійна карта (станом на 1 березня 2009 р.) (база даних комунальних друкованих засобів масової інформації). *Державний комітет телебачення і радіомовлення України: офіц. веб-сайт*. URL: <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/> (дата звернення: 30.07.2014).

302. Медійна карта України (станом на 15 січня 2014 року) (база даних комунальних друкованих засобів масової інформації). *Державний комітет телебачення і радіомовлення України: офіц. веб-сайт*. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_ (дата звернення: 30.07.2014).

303. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16.12.1966.

Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата звернення: 04.12.2005).

304. Мельник О. В. Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 239 с.

305. Мельник Р. С. Право на мирні зібрання. Законодавство. Коментар. Судова практика. *Бюлетень законодавства і юридичної практики.* 2015. № 3. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 240 с.

306. Мендель Т. История Совместных деклараций. *Совместные декларации представителей межправительственных органов по защите свободы СМИ и выражения мнения* / ред. А. Улен. Вена: Представитель ОБСЕ по вопросам свободы СМИ, 2013. 111 с. *ОБСЕ: веб-сайт.* URL: <http://www.osce.org/ru> (дата звернення: 18.04.2016).

307. Мень О. Быть христианином. Интервью и последняя лекция / сост. М. Макаров. Москва: Протестант, 1994. 32 с.

308. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила»): междунар. док. от 29.11.1985. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_211/page (дата звернення: 03.12.2005).

309. «Михайлова проти України» (Mikhaylova v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 06.03. 2018 р. (заява № 10644/08). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487> (дата звернення: 04.07.2018).

310. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації: міжнар. док. від 21.12.1965 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/99> (дата звернення: 10.12.2007).

311. Міжнародні організації: навч. посіб. / за ред. О. С. Кучика. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Знання, 2007. 749 с.

312. Міл Дж. С. Про свободу: есе: пер. з англ. Київ: Основи, 2001 463 с. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill.htm> (дата звернення: 10.02.2017).

313. Мнение Европейской комиссии за демократию через право (Венецианская комиссия) по поводу Федерального закона «О противодействии экстремистской деятельности» Российской Федерации: принято Венецианской комиссией на 91-й пленарной сессии (Венеция, 15–16.06.2012). URL: <http://www.sova-center.ru/misuse/publications/2012/07/d24899> (дата звернення: 14.10.2014).

314. Муратов М. Я. Право на свободу слова (История и современность): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2002. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 23.08.2011).

315. Мусульманин врятував 15 людей під час теракту у єврейському магазині Парижу. *Еспресо*. 2015. 11 січ. URL: http://espresso.tv/news/2015/01/11/musulmanyn_vryatuvav_15_lyudey_pid_chas_terakt_u_u_yevreyskomu_mahazyni_paryzhu (дата звернення: 11.01.2015).

316. Напад на Charlie Hebdo: зловмисники втекли із заручником. *Українформ*. 2015. 7 січ. URL: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/napad_na_charlie (дата звернення: 07.01.2015).

317. Напад на Charlie Hebdo: кількість жертв зросла до 12. *Українформ*. 2015. 7 січ. URL: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/napad_na_charlie_hebdo_ (дата звернення: 07.01.2015).

318. Національна стратегія у сфері прав людини: затв. Указом Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. 8 верес. № 69. Ст. 2257.

319. Нестеренко О. В. Право на доступ до інформації в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Харків, 2008. 20 с.

320. Нехаев А. В. Когнитивные функции мнения: автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Онтология и теория познания». Тюмень, 2006. URL:

<http://www.dissercat.com> (дата звернення: 15.06.2011).

321. Нехаев А. В. Мнение как познавательная форма: логико-семиотический анализ: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: спец. 09.00.11 «Онтология и теория познания». Тюмень, 2009. URL:<http://www.dissercat.com> (дата звернення: 15.06.2011).

322. Николко В. Н. Современная формальная логика. Часть 1: учеб. пособие. Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2012. 226 с.

323. Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: близько 85 тисяч слів / уклад. С. Я. Єрмоленко та ін. Київ: Довіра, 1998. 783 с.

324. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. 200 000 слів. Т. 1: А – К / уклад.: Василь Яременко, Оксана Сліпущко. Київ: Аконтіт, 2008. 926 с.

325. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. М. Сліпущко. Київ: Аконтіт, 1998. Т. 4: Роб–Я. 941, [3] с.

326. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконтіт, 1998. Т. 3: Обє–Роб. 927 с.

327. Нурумов Д. И. Становление и развитие международной системы защиты прав человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право». Алматы, 2000. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 24.02.2016).

328. О печати и других средствах массовой информации: Закон Латвийской Республики от 20.12.1990. URL: <https://ipravo.info/latvia1/laws4/015> (дата звернення: 03.04.2016).

329. О праве на получение информации от государственных органов и учреждений, а также от органов и учреждений самоуправления: Закон Литовской Республики от 11.01.2000 № VIII-1524 (в ред. закона от 10.11.2005 № X-383). URL: http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/lit_inf_pravo.html (дата звернення: 20.04.2016).

330. О свободе информации: Закон Республики Латвия (принят Сеймом 20.10.1998). URL: <http://www.dzyalosh.ru/02-dostup/zakon/rub->

03/zakon_latviyu_o_svoibode.htm (дата звернення: 23.03.2016).

331. Овчинников В. С. Мироззрение как явление духовной жизни общества (опыт анализа понятий). Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. 100 с.

332. Окрема думка судді Де Гаetano у справі Європейського суду з прав людини «Швидка проти України» (Shvydka v. Ukraine) (заява № 17888/12) від 30.10.2014 (остаточне рішення від 30.01.2015). *Офіційний вісник України*. 2015. 27 берез. № 22. Ст. 625.

333. Олійник О. Державна інформаційна політика та інформаційна безпека України: політико-правові аспекти. *Право України*. 2005. № 5. С. 108–111.

334. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: монографія. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2009, 173 с.

335. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2017. 524 с. URL: http://lp.edu.ua/sites/default/files/dissertation/2017/6685/dysertaciyna_robota_na_zdobuttya_naukovogo_stupenya_doktora_yurydychnyh_nauk_ortynskoyi_n.v.pdf (дата звернення: 14.11.2017).

336. Основи інформаційного права України: навч. посіб. / за ред. М. Я. Швець. Київ: Знання, 2004. 274 с.

337. Основи формування економічної безпеки України: колективна монографія / І. Бабець, В. Вовк, Л. Ярмол та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук І. П. Мойсеєнко. Львів: Сполом, 2011. 208 с. (Л. Ярмол: підрозділ 4.5. Державне забезпечення інформаційної складової економічної безпеки держави. С. 198–207).

338. Основной закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г. *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 1. С. 580–634.

339. Основной закон Швеции «О свободе высказываний» (1991). *Конституции государств Европы*: в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. дир-ра Ин-

та законодавства и сравнительного правоведения при правительстве РФ
Л. А. Окунькова. Москва: Норма, 2001. Т. 3. С. 653–667.

340. Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2017. 36 с.

341. Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні: монографія. Харків: Панов, 2016. 488 с.

342. Паліюк В. П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод: навч.-практ. посіб. Миколаїв: Атол, 2003. 130 с.

343. Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): автореферат дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Львів, 2000. 20 с.

344. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60.

345. Панова Е. В. Международно-правовые основы деятельности комитета по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право, европейское право». Москва, 2005. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 12.02.2016).

346. Паризька хартія для нової Європи: міжнар. док. від 21.11.1990 / ОБСЄ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/995_058 (дата звернення: 10.12.2007).

347. Партико Т. Б. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2008. 416 с.

348. Пархоменко Н. Взаємодія міжнародного, європейського та національного права: теоретичні засади. *Право України*. 2014. № 5. С. 52–61.

349. Пархоменко Н. М. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини: монографія.

Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2016. 253 с.

350. Перелік видавничої продукції держави-агресора, на ввезення якої надано відмови у видачі дозволів. *Державний комітет телебачення та радіомовлення України: веб-сайт.* 2018. 7 серп. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=141781&cat_id=141650 (дата звернення: 10.08.2018).

351. Петров Є. В. Інформація як об'єкт цивільно-правових відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 20 с.

352. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2009. 264 с.

353. Петрушенко В. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: Магнолія, 2011. 352 с.

354. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти I–IV рівнів акредитації. Київ: Каравела; Львів: Новий світ – 2000, 2001. 448 с.

355. Петрушенко В. Л., Щербакова Г. Н. Вера в духовном мире личности. Львов: Изд-во Львов. гос. у-та, 1989. 96 с.

356. Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України: постанова Кабінету Міністрів від 14.01.2015 № 2. *Офіційний вісник України.* 2015. 30 січ. № 6. Ст. 124.

357. Питання соціального захисту дітей журналістів, які загинули або стали інвалідами у зв'язку з виконанням службових обов'язків: Указ Президента України від 30.04.2002 № 428. *Офіційний вісник України.* 2002. 24 трав. № 19. Ст. 960.

358. Пікерт В. Європейські стандарти щодо свободи висловлювань (Стаття 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод) стосовно законодавства про захист честі й гідності і практика їх застосування. URL: <http://khp.org.index> (дата звернення: 12.01.2012).

359. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 335 с.

360. Платонов К. К. Психология религии. Факты и мысли. Москва:

Политиздат, 1967. 239 с.

361. Погребинская Л. А. Реализация конституционной свободы массовой информации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Тюмень, 2009. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 23.04.2011).

362. Положення про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації в Україні: затв. наказом Міністерства юстиції України від 21.02.2006 № 12/5 (у ред. наказу Мін'юсту від 23.04.2007 № 194/5). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0173-06> (дата звернення: 29.07.2014).

363. Поляков А. В. Коммуникативный подход в общей теории права URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13444/06-Polyakov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 11.04.2018).

364. Поляков В. Л. Конституционное право советских граждан на свободу слова / под ред. проф. И. Е. Фарбера. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977. 124 с.

365. Постульга В. Термінологічні проблеми визначення меж інформаційних прав людини. *Право України*. 2001. № 11 С. 105–107.

366. Права людини в Україні 2009–2010. Доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Захарова; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків: Права людини, 2011. 488 с

367. Права людини й оновлення Конституції України: колективна монографія. Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка / кол. авт.: частина I: П. М. Рабінович (передмова, гл. 6), О. З. Панкевич (гл. 1) [та ін.]; частина II: С. О. Верланов, В. В. Гончаров, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 5. 184 с.

368. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. I: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов.

ред.); С. О. Верланов, Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Край, 2008. Вип. 18. 70 с.

369. Права людини: соціально-антропологічний вимір: колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. І: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.), Д. А. Гудима, Т. І. Пашук, Л. В. Ярмол та ін.). Львів: Світ, 2006. Вип. 13. 280 с. (Розділ 6. Свобода віросповідання як природне право людини (Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол. С. 228–245).

370. Права человека: учеб. для вуз. / отв. ред. чл.-кор. РАН, д. ю. н. Е. А. Лукашева. Москва: Норма, 2004. 576 с.

371. Право на протест: пособие по осуществлению права на свободное выражение мнений (практика США) / Дж. Гора, Д. Голдбергер, Г. Стерн, М. Гальперин; пер. с англ. М. Е. Петросян, А. А. Калинина. Санкт-Петербург: Информ.-изд. агенство «ЛИК», 1999. 136 с.

372. Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. Львів, 2015. 252 с. (Л. В. Ярмол: Розділ 3. Свобода вираження поглядів людини як чинник формування суспільних цінностей. С. 136–182).

373. Практика розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, поновленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми (узагальнення підготовлене суддею Верховного Суду України В. М. Барсуковою та головним консультантом відділу узагальнення судової практики управління вивчення та узагальнення судової практики О. Є. Бурлай, к. ю. н.). URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf> (дата звернення: 10.06.2017).

374. Презентація книги В. Паліюка «Стаття 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: українське законодавство та судова практика». URL: <http://www.justinian.com.ua> (дата звернення: 21.01.2012).

375. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник:

навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с.

376. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Академвидав, 2006. 592 с.

377. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. 23 серп. № 62. Ст. 2509.

378. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України*. 2006. 5 квіт. № 12. Ст. 792.

379. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості відносин власності стосовно засобів масової інформації: Закон України від 04.07.2013 № 409-VII. *Офіційний вісник України*. 2013. 9 серп. № 58. Ст. 2091.

380. Про внесення змін до деяких законів України щодо тимчасових дозволів на мовлення в зоні проведення антитерористичної операції та прикордонних районах України: Закон України від 07.12.2017 № 2244-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. 19 січ. № 58. Ст. 247.

381. Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій: Закон України від 16.06.2016 № 1421-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. 19 лип. № 54. Ст. 1882.

382. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів: Закон України від 14.05.2015 № 421-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. 19 черв. № 46. Ст. 1455.

383. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23.09.1997 № 540/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997. № 46.

384. Про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації, інформаційних агентств та розміри реєстраційних зборів: постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 № 1287. *Офіційний вісник України*. 1997. № 47.

385. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII (в

ред. Закону України від 21.09.1999 № 1079-XIV). *Офіційний вісник України*. 1999. 5 листоп. № 47. Ст. 2075.

386. Про додаткові заходи щодо соціального захисту дітей журналістів, які загинули (померли) або яким встановлено інвалідність у зв'язку з виконанням професійних обов'язків: Указ Президента України від 16.09.2017 № 280/2017. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/2802017-22638> (дата звернення: 29.09.2017.)

387. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. 18 лют. № 10. Ст. 446.

388. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. *Офіційний вісник України*. 2006. 25 січ. № 1. Ст. 13.

389. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12/page2> (дата звернення: 14.06.2006).

390. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. 7 листоп. № 87. Ст. 2474.

391. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. 29 трав. № 40. Ст. 1181.

392. Про затвердження Плану використання радіочастотного ресурсу України: постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.2006. № 815. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2006-п> (дата звернення: 10.01.2018).

393. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 № 383-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. 1 лип. № 120.

394. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної служби

спеціального зв'язку та захисту інформації України: постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 № 411. *Офіційний вісник України*. 2014. 19 верес. № 73. Ст. 2066.

395. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 52. Ст. 2736.

396. Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави: Указ Президента України від 10.04.2000 № 582/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. 28 квіт. № 15. Ст. 605.

397. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31.07.2000 № 928/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. 18 серп. № 31. Ст. 1300.

398. Про звернення громадян: Закон України № 393/96-ВР від 02.10.1996. *Урядовий кур'єр*. 1996. 17 жовт.

399. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII (у ред. Закону України від 13.01.2011 № 2938-VI). *Офіційний вісник України*. 2011. 18 лют. № 10. Ст. 445.

400. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. 11 серп. № 63. Ст. 1912.

401. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. 20 лип. № 55. Ст. 1903.

402. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: Закон України від 23.09.1997 № 538/97-ВР. (у ред. Закону України № 2461-IV від 03.03.2005). *Офіційний вісник України*. 2005. 22 квіт. № 14. Ст. 700.

403. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. 21 листоп. № 91. Ст. 2765.

404. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. *Голос України*.

2018. 23 лют.

405. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Офіційний вісник України*. 2001. 15 черв. № 22. Ст. 981.

406. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання: постанова Верховної Ради України від 04.12.2014 № 22-VIII. *Офіційний вісник України*. 2014. 19 груд. № 99. Ст. 2866.

407. Про Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України: Указ Президента України від 07.05.2011 № 559/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. 27 трав. № 37. Ст. 1511.

408. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр> (дата звернення: 26.07.2008).

409. Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої ради: постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 № 3. *Офіційний вісник України*. 2002. 25 січ. № 2. Ст. 57.

410. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1998 № 9306-XI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88> (дата звернення: 03.07.2016) (Указ визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) згідно з рішенням Конституційного Суду № 6-рп/2016 від 08.09.2016).

411. Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок: Закон України від 20.05.2010 № 2274-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. 29 черв. № 46. Ст. 1499.

412. Про радіочастотний ресурс України: від 01.06.2000 № 1770-III (у ред. Закону України № 1876-IV від 24.06.2004). *Офіційний вісник України*. 2004. 13 серп. № 30. Ст. 1986.

413. Про Раду з питань захисту професійної діяльності журналістів та

свободи слова: Указ Президента України від 23.02.2016 № 61/2016. *Офіційний вісник України*. 2016. 4 берез. № 16. Ст. 622.

414. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей: Закон України від 03.08.2006 № 69-V. *Офіційний вісник України*. 2006. 6 верес. № 34. Ст. 2422.

415. Про ратифікацію Європейської конвенції про транскордонне телебачення: Закон України від 17.12.2008 № 687-VI. *Офіційний вісник України*. 2009. 12 січ. № 100. Ст. 3297.

416. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України від 15.05.2003 № 802-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. 27 черв. № 24. Ст. 1109.

417. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон України від 06.07.1999 № 832-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. 30 лип. № 28. Ст. 1368.

418. Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних: Закон України від 06.07.2010 № 2438-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. 9 серп. № 58. Ст. 1994.

419. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.06.1997 № 475/97-ВР. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/475/97> (дата звернення: 15.03.2006).

420. Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження: Закон України від 20.01.2010 № 1811-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. 15 лют. № 8. Ст. 367.

421. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1990 № 789-XII. *База даних «Законодавство*

України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/789-12> (дата звернення: 09.12.2005).

422. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 № 2148-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2148-08> (дата звернення: 11.12.2007).

423. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII. *Офіційний вісник України.* 2014. 26 верес. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

424. Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень: Закон України від 16.03.2016 № 1026-VIII. *Офіційний вісник України.* 2016. 15 квіт. № 28. Ст. 1102.

425. Про Рекомендації парламентських слухань «Про стан свободи слова у регіональних засобах масової інформації»: постанова Верховної ради України від 13.05.2010 № 2253-VI. *Урядовий кур'єр.* 2010. 3 черв. № 99.

426. Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні»: постанова Верховної Ради України від 03.07.2014 № 1565-VII. *Голос України.* 2014. 19 лип. № 136.

427. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації: Закон України від 24.12.2015 № 917-VIII. *Офіційний вісник України.* 2016. 12 січ. № 2. Ст. 55.

428. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2017 рік (релігійні організації): наказ Міністерства культури України від 19.03.2018 № 216. *Міністерство культури України: офіц. сайт.* URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245361144&cat_id=244950594 (дата звернення: 28.04.2018).

429. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних

відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації): наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 № 260. *Міністерство культури України: офіц. сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272&cat_id=244950594 (дата звернення: 14.04.2017).

430. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2015 рік (релігійні організації): наказ Міністерства культури України від 31.03.2016 № 184. *Міністерство культури України: офіц. сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245083533&cat_id=244950594 (дата звернення: 25.04.2016).

431. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 15.05.2017 № 133/2017. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (дата звернення: 16.11.2017).

432. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ. *Голос України*. 1991. 6 січ.

433. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09 (дата звернення: 05.05.2009).

434. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. 27 лип. № 56. Ст. 1935.

435. Про Суспільне телебачення і радіомовлення України: Закон України від 17.04.2014 № 1227-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. 27 трав. № 40. Ст. 1063.

436. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII (у ред. Закону України № 3317-IV від 12.01.2006). *Офіційний вісник України*. 2006. 1 берез. № 7. Ст. 339.

437. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV.

Офіційний вісник України. 2004. 2 січ. № 51. Т. 1. Ст. 2644.

438. Проблема новітніх релігійних рухів в Європарламенті. *Людина і світ*. 1998. № 8. С. 30–32.

439. Проблеми правосвідомості особи: навч. посіб. / С. С. Сливка, О. В. Гришук, Т. З. Гарасимів та ін.; за ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 508 с.

440. Проект Закону про гарантії свободи мирних зібрань (зареєстр. у ВР України від 07.12.2015 № 3587; внесений народними депутатами України Г. М. Немирєєю, І. С. Луценком, М. Джемілевим, О. М. Черненком, Л. О. Ємцем, Г. В. Логвинським, Ю. Р. Мірошніченком, М. М. Іоновою, В. Є. Івченком, С. І. Кубівим, О. Б. Фельдманом, І. М. Суисловою, І. В. Поповим). *База даних «Законотворчість»* / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=57310 (дата звернення: 26.01.2016).

441. Проект Закону про гарантії свободи мирних зібрань в Україні (зареєстр. у ВР України від 11.12.2015 № 3587-1; внесений народними депутатами України І. В. Луценком, І. В. Мосійчуком, О. С. Мусієм, Д. Є. Добродомовим, Б. М. Матківським, В. З. Парасюком, Б. Ю. Березою, Я. В. Маркевичем, М. М. Найємом, О. В. Юринець). *База даних «Законотворчість»* / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=57396 (дата звернення: 26.01.2016).

442. Проект Закону України «Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, розробленого Міністерством юстиції України». *Інститут громадянського суспільства: веб-сайт*. URL: <http://www.csi.org.ua> (дата звернення: 10.08.2008).

443. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» (зареєстр. у ВР України від 08.06.2017 № 6560; внесений народними депутатами України В. Сюмар, О. Черваковою, Б. Онуфриком та іншими). *База даних «Законотворчість»* / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/> (дата

звернення: 02.09.2017).

444. Проект Закону України «Про доступ до публічної інформації» (zareestr. у ВР України від 17.02.2006 № 9124; внесений народним депутатом України Т. С. Стецьківим). *База даних «Законотворчість»* / ВР України. URL: <http://www.rada.gov.ua/law2/Proect.2> (дата звернення: 10.08.2008).

445. Проект Закону України «Про забезпечення рівного доступу громадян до засобів масової інформації в Україні» (zareestr. у ВР України від 01.11.2005 № 7392/П2). *База даних «Законотворчість»* / ВР України. URL: <http://www.rada.gov.ua/law2/Proect.2> (дата звернення: 10.08.2008).

446. Проект Закону України «Про інформаційну відкритість органів державної влади та вищих посадових осіб України» (zareestr. у ВР України від 20.08.2002 р. № 2082; поданий народним депутатом України С. Головатим). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id (дата звернення: 10.08.2008).

447. Проект Постанови Верховної Ради України про проведення парламентських слухань про безпеку журналістів в Україні на тему: «Безпека журналістів в Україні: стан, проблеми і шляхи вирішення» (1 листопада 2017 р.) (zareestr. у ВР України від 07.09.2017 № 7086). *База даних «Законотворчість»* / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62477 (дата звернення: 18.10.2017).

448. Проект резолюції 29/... Совета по правам человека ООН от 29.06.2015 «Право на свободу самовираження, в том числе в форме искусства». URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G15/136/07/PDF/G1513607.pdf> (дата звернення: 15.02.2016).

449. Противники президента Чехии вивісили над його резиденцією величезні червоні труси. *Еспресо*. 2015. 20 верес. URL: http://espresso.tv/news/2015/09/20/protyvnyky_prezydenta_chekhiyi_vyvisyly_nad_yogo_rezydencyeyu_velychezni_chervoni_trusy (дата звернення: 20.09.2015).

450. Прохоров А. Ю. Политико-правовые технологии ограничения свободы слова в современных средствах массовой информации: на примере сети Интернет:

автореф.дис. ... канд. юрид. наук: спец. 23.00.02. «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии». Ростов-на-Дону, 2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 12.07.2011).

451. Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского. Москва, 2005. 250 с.

452. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. Москва: Педагогика, 1983. 448 с.

453. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Р. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.

454. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.

455. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / авт. кол.: В. Б. Шапар, канд. психол. наук, доц.; В. О. Олефир, канд. психол. наук, доц.; А. С. Куфлієвський, канд. психол. наук та ін. Харків: Прапор, 2009. 672 с.

456. Пунченко О. П. Методологічні новації у сучасному науковому пізнанні. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 57. С. 27–37.

457. Рабінович П. Потребове праворозуміння: концептуальна характеристика, евристичний потенціал. *Право України*. 2014. № 5. С. 31–40.

458. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 11–21.

459. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 2015. № 10. С. 58–64.

460. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 10, допов. Львів: Край, 2008. 224 с.

461. Рабінович П. М. Пріоритетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства. *Право України*. 2010. № 1. С. 25–31.

462. Рабінович П. М., Бачинський Т. В. Формування основ правового

світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико-й соціолого-правове дослідження). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / редкол: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Сер. І. Дослідження та реферати. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2015. Вип. 29. 224 с.

463. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-правова інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 5–16.

464. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.

465. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали: пер. с англ. Киев: Port-Royal, 1996. 368 с.

466. Рассказов Л. П., Упоров И. В. Естественные права человека: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Лексикон, 2001. 96 с.

467. Ратникова А. Е. Уголовно-правовое обеспечение права на информацию: сравнительно-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Владимир, 2006. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 13.07.2011).

468. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС» (Загальний регламент про захист даних). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16 (дата звернення: 27.05.2018).

469. «Редакція газети «Правое дело» і Штекель проти України» (Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 05.05.2011 (заява № 33014/05). *Офіційний вісник України*. 2012. 28 груд. № 97. Ст. 3970.

470. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та

сімейно-правовий аспекти): монографія /за наук. ред. О. Д. Крупчана. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 192 с.

471. Резолюция 69/166 Генеральной Ассамблеей ООН «Право на неприкосновенность личной жизни в эпоху цифровых технологий» (18.12.2014) [по докладу Третьего комитета (A/69/488/Add.2 и Corr.1)]. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/707/06/PDF/N1470706.pdf?OpenElement> (дата звернення: 24.11.2015).

472. Резолюция Комиссии ООН по правам человека о правах на свободу убеждений и их свободное выражение (2002). URL: <http://www.hri.ru/docs/?content=doc&id=189> (дата звернення: 12.06.2008).

473. Резолюция Парламентской Ассамблеи ОБСЕ Восемнадцатой ежегодной сессии «Свобода выражения мнений в Интернете» (Вильнюс, 29.06–03.07.2009). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/975_016 (дата звернення: 09.06.2010).

474. Резолюция Совета по правам человека 12/16 «Свобода мнений и их свободное выражение» (02.10.2009). URL: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/12session/A.HRC.12.50_ru.pdf (дата звернення: 10.08.2010).

475. Резолюция ЮНЕСКО «Осуждение насилия, направленного против журналистов» (12.11.1997). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/violence (дата звернення: 23.11.2016).

476. Резолюция 127 (II) Генеральной Ассамблеи ООН «Ложная или извращенная информация» (15.11.1947). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_275 (дата звернення: 10.07.2008).

477. Резолюция 2056 (2015) Парламентской Ассамблеи Совета Европы «Включение прав ребенка в национальные конституции в качестве одного из важнейших компонентов эффективной национальной политики охраны детства». URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent>

(дата звернення: 12.05.2016).

478. Резолюція 2079 (2015) Парламентської Ассамблеї Ради Європи «Рівність і загальна відповідальність батьків: роль батьків». URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168062f8dd> (дата звернення: 23.08.2016).

479. Резолюція 2222 (2015) Ради Безпеки ООН (27.05.2015). *Організація Об'єднаних Націй: офіц. веб-сайт.* URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2222 (дата звернення: 23.10.2016).

480. Резолюція 25/2 Ради по правах людини ООН «Свобода думок і їх вільне вираження: мандат Спеціального доповідача по питанню проохорошення і захисту права на свободу думок і їх вільне вираження» (27.05.2014). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc> (дата звернення: 24.01.2016).

481. Резолюція 31/37 Ради по правах людини ООН «Поохорошення і захисту прав людини в контексті мирних протестів» (24.03.2016). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/196/01/PDF/G1619601.pdf> (дата звернення: 12.07.2016).

482. Резолюція 31/7 Ради по правах людини ООН «Права дитини: використання інформаційно-комунікаційних технологій і сексуальна експлуатація дітей» (23.03.2016). URL: <http://www.ohchr.org/RU/HRBodies/HRC> (дата звернення: 15.07.2016).

483. Резолюція 32/13 Ради по правах людини ООН «Поохорошення, захист і здійснення прав людини в Інтернеті» (01.07.2016). URL: <http://www.refworld.org.ru/docid/57e9166b4.html> (дата звернення: 22.10.2016).

484. Резолюція 33/115 Генеральної Ассамблеї ООН «Вопросы, касающиеся информации» (18.12.1978). *Організація Об'єднаних Націй: офіц. веб-сайт.* URL: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/33/115> (дата звернення: 12.06.2008).

485. Резолюція 33/2 Ради по правах людини «Безпека журналістів» (29.09.2016). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC> (дата

звернення: 24.10.2016).

486. Резолюция 34/18 Совета по правам человека ООН «Свобода мнений и их свободное выражение: мандат Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение» (24.03.2017). URL: http://spinternet.ohchr.org/_Layouts/SpecialProceduresInternet/ (дата звернення: 12.05.2017).

487. Резолюция 34/182 Генеральной Ассамблеи ООН «Вопросы, касающиеся информации» (18.12.1979). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/> (дата звернення: 27.06.2008).

488. Резолюция 57 (I) Генеральной Ассамблеи ООН «Учреждение Международного Чрезвычайного фонда помощи детям» (11.12.1946). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт.* URL: <http://www.un.org/ru/ga/1/docs/1res.shtml> (дата звернення: 11.06.2008).

489. Резолюция 59 (I) Генеральной Ассамблеи ООН «Созыв международной конференции по вопросу о свободе информации» (14.12.1946). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт.* URL: <http://www.un.org/ru/ga/1/docs/1res.shtml> (дата звернення: 28.06.2008).

490. Резолюция 68/163 Генеральной Ассамблеи ООН «Безопасность журналистов и проблема безнаказанности» (18.12.2013) [по докладу Третьего комитета (A/68/456/Add.2)]. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт.* URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/163&Lang=R (дата звернення: 22.11.2015).

491. Резолюция 69/185 Генеральной Ассамблеи ООН «Безопасность журналистов и проблема безнаказанности» (18.12.2014) [по докладу Третьего комитета (A/69/488/Add.2 и Corr.1)]. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт.* URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/18 (дата звернення: 24.11.2015).

492. Резолюция 70/162 Генеральной Ассамблеи «Безопасность журналистов и проблема безнаказанности» (17.12.2015) [по докладу Третьего комитета (A/70/489/Add.2)]. URL: <http://www.refworld.org.ru/docid/56d543444.html> (дата

звернення: 22.10.2016).

493. Резолюція 70/184 Генеральної Ассамблеї «Использование информационно-коммуникационных технологий в целях развития» (22.12.2015). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/448/73/PDF/N154487> (дата звернення: 03.02.2016).

494. Резолюція 70/93 А Генеральної Ассамблеї ООН «Вопросы, касающиеся информации. Информация на службе человечества» (09.12.2015). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/417/35/PDF/N1541735> (дата звернення: 03.04.2016).

495. Резолюція 71/176 Генеральної Ассамблеї «Защита детей от издевательств» (19.12.2016) [по докладу Третьего комитета (A/71/480)]. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/453/75/PDF/N1645375.pdf> (дата звернення: 12.02.2017).

496. Резолюція 71/177 Генеральної Ассамблеї ООН «Права ребенка» (19.12.2016) [по докладу Третьего комитета (A/71/480)]. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/453/82/PDF/N1645382.pdf?OpenElement> (дата звернення: 03.02.2016).

497. Резолюція 1003 (1993) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про етичні принципи журналістики». *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1003-1993-pro-etychni-pryntsypy-zhurnalistyky/> (дата звернення: 10.09.2009).

498. Резолюція № 1438 (2005) «Свобода преси і умови роботи журналістів у зонах конфліктів» (Рада Європи, Парламентська Асамблея) // Збірник документів Ради Європи «Безпека журналістів» (жовтень 2016 р.). Київ: ТОВ «ЛІВ ПРИНТ», 2016. С. 16–18.

499. Резолюція (74) 26 Комітету міністрів Ради Європи «Про право на відповідь стан особи відносно преси» (02.07.1974). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_741 (дата звернення: 10.09.2009).

500. Резолюція 1120 (1997) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про

вплив нових комунікативних та інформаційних технологій на демократію». *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт.* URL: <http://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1120-1997-pro-vplyv-novyh-komunikatyvnyh-ta-informatsijnyh-tehnologij-na-demokratiyu/> (дата звернення: 11.09.2009).

501. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» (05.10.2005). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_611 (дата звернення: 06.12.2006).

502. Резолюція 2035 Парламентської Асамблеї Ради Європи «Захист безпеки журналістів та свобода медіа в Європі» (2015). URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2006_rez_2035\(2015\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2006_rez_2035(2015).htm) (дата звернення: 04.02.2016).

503. Резолюція 96/C 329/01 Ради Європейського Союзу «Про незаконне перехоплення телекомунікацій» (17.01.1995). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_235 (дата звернення: 06.12.2005).

504. Рекомендація № 1706 Парламентської Асамблеї Совета Європы «Средства массовой информации и терроризм» (2005). URL: <http://presscouncil.ru/teoriya-i-praktika/dokumenty/751-rekomendatsiya-parlamentskoj-assamblei-soveta-evropy-1706-2005-sredstva-massovoj-informatsii> (дата звернення: 21.12.2005).

505. Рекомендація № R (94) 13 Комітету міністрів Ради Європи «Про заходи забезпечення прозорості ЗМІ» (22.11.1994). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/994_092 (дата звернення: 08.10.2005).

506. Рекомендація №R (97) 21 Комітету міністрів Ради Європи «ЗМІ та сприяння культурі терпимості» (30.10.1997). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_736 (дата звернення: 04.09.2005).

507. Рекомендація 1396 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи «З

релігії та демократії» (27.01.1997). *RISU*. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_08/37250/ (дата звернення: 12.10.2005).

508. Рекомендація 1407 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи «ЗМІ та культура демократії». *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-1407-1999-zmi-ta-kultura-demokratiyi/> (дата звернення: 12.11.2005).

509. Рекомендація 1506 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів й інформації в ЗМІ у Європі». *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-1506-2001-svoboda-vyrazhennya-poglyadiv-j-informatsiyi-v-zmi-u-yevropi/> (дата звернення: 12.11.2005).

510. Рекомендація 1589 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів у ЗМІ в Європі». *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-1589-2003-svoboda-vyrazhennya-poglyadiv-u-zmi-v-yevropi/> (дата звернення: 13.11.2005).

511. Рекомендація № R (2000) 7 Комітету міністрів Ради Європи «Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації» (08.03.2000). URL: <http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r%282000%297.htm> (дата звернення: 08.10.2005).

512. Рекомендація № R (2002) 2 Комітету міністрів Ради Європи «Про доступ до офіційних документів» (21.02.2002). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a33 (дата звернення: 09.09.2005).

513. Рекомендація № R (89) 7 Комітету міністрів Ради Європи «Про принципи поширення відеозаписів насильницького, жорстокого чи порнографічного змісту» (27.04.1989). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_723 (дата звернення: 07.10.2005).

514. Рекомендація № R (96) 10 Комітету міністрів Ради Європи «Про

гарантії незалежності громадського телерадіомовлення» (11.09.1996). *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-96-10-pro-garantiyi-nezalezchnos> (дата звернення: 09.09.2005).

515. Рекомендація № R (97) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про показ насильства електронними ЗМІ» (30.10.1997). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_735 (дата звернення: 10.09.2005).

516. Рекомендація № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи «Про наклепницькі висловлювання» (30.10.1997). *Центр демократії та верховенства права: веб-сайт*. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-97-20-pro-naklepnytski-vyslovlyuvannya/> (дата звернення: 11.09.2005).

517. Рекомендація № R (99) 1 Комітету міністрів Ради Європи «Про заходи щодо сприяння плюралізму у ЗМІ» (19.01.1999). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_095 (дата звернення: 05.09.2005).

518. Религии мира: справочно-методическое пособие / сост. Г. В. Щёкин. Киев: МАУП, 1997. 68 с.

519. Релігієзнавство: навч. посіб. / за ред. С. А. Бублика. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 496 с.

520. Релігієзнавство: підручник / за ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. Київ: Академія, 2000. 408 с.

521. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і П. Лобовика. Київ: Академія, 1996. 392 с.

522. Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти: у 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. 376 с.

523. Репортери без кордонів: в Україні утримі зросла кількість випадків залякування журналістів. *Тиждень.іа*. 2012. 12 груд. URL: <http://tyzhden.ua/News/68088> (дата звернення: 20.02.2013).

524. Речицький В. В. Свобода, віра та держава. *Права людини в Україні*.

Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-американського бюро захисту прав людини. 1996. Вип. 16. С. 48–51.

525. Рік 2015: підсумки стану свободи слова в Україні ІМІ (інфографіка). Інститут масової інформації: веб-сайт. URL: <https://imi.org.ua/news/rik-2015-pidsumki-stanu-svobodi-slova-v-ukrajini-imi-infografika/> (дата звернення: 24.12.2015).

526. Рішення Жовтневого районного суду м. Харкова від 29.06.2011 (справа № 2-628). URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 19.10.2011).

527. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України № 2-рп/2012 від 20.01.2012. *Офіційний вісник України*. 2012. 10 лют. № 9. Ст. 332.

528. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016 № 6-рп/2016 (справа № 1-13/2016). *Офіційний вісник України*. 2016. 13 жовт. № 79. Ст. 2649.

529. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 № 4-рп/2001 (справа № 1-30/200). *Офіційний вісник України*. 2003. 25 лип. № 28. Ст. 1379.

530. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини

другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11.10. 2018 № 8-р/2018 (справа № 1-124/2018(4976/17). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 15.10.2018).

531. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 10.04.2009 (справа № 2-470/2009). URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 11.01.2010).

532. Рішення Чортківського районного суду Тернопільської області від 13.12.2010 (справа № 2-1461/10). URL: <http://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 09.03.2011).

533. Російсько-український словник правничої мови (понад 67 000 слів). Праця Правничо-Термінологічної Комісії при Соціально-Економічному Відділі Академії Наук: зб. іст.-філол. відділу № 41 / голов. ред. акад. А. Ю. Кримський. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1926. 228 с.

534. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. Москва: Педагогика, 1989. Т. 1. 488 с.

535. Руководящие принципы, касающиеся правосудия в вопросах, связанных с участием детей-жертв и свидетелей преступлений (приняты резолюцией 2005/20 ЭКОСОС ООН 22.07.2005). *Организация Объединенных Наций*: *офиц.* *веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions (дата звернення: 14.12.2005).

536. Руководящие принципы по свободе мирных собраний / подготовл. советом экспертов БДИПЧ ОБСЕ по вопросам свободы собраний и Венецианской комиссией Совета Европы Изд. 2. Варшава; Страсбург, 2010. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/83237?download=true> (дата звернення: 07.12.2013).

537. Рябов Е. А. Правовое сознание и проблемы его формирования в современной России: социально-философский аспект: автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия. Москва, 2003. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 23.09.2012).

538. Савельев Д. А. Права человека в области информации: международно-

правовые аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право, европейское право». Петрозаводск, 2002. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 14.08.2011).

539. Світогляд і світ людини: колективна монографія /за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Капітона. Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. 240 с.

540. Свобода выражения мнения в правовых позициях Европейского суда про права человека / отв. ред. Ю. Ю. Берестнев; сост. Л. И. Брычева, П. А. Лаптев, М. В. Виноградов и др. Москва: Юрид. лит., 2005. Ч. 1. 680 с.; ч. 2. 688 с.

541. Свобода слова. Рішення Верховного суду США: пер. з англ. / за ред. Морін Гаррісон та Стіва Гілберта. Київ: Оптима, 2004. 252 с.

542. Семейный кодекс Российской Федерации от 29.12.1995 № 223-ФЗ (ред. от 29.07.2018). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/ (дата звернення: 15.08.2018).

543. Серед загиблих у паризькому журналі – головний редактор. *Еспресо*. 2015. 7 січ. URL: http://espresso.tv/news/2015/01/07/sered_zahyblykh_u_paryzkomu (дата звернення: 07.01.2015).

544. Серед М. Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871282-mirni-zibrannya-u-praktitsi-administrativnih-sudiv-2015-masshtabi-zminilisy,-problemi-lishilisya> (дата звернення: 17.06.2016).

545. Середюк В. В. Свобода масової інформації: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010. 18 с.

546. Сиракузские принципы о положениях, касающихся ограничения и умаления прав в Международном пакте о гражданских и политических правах (ООН, 1985). URL: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624> (дата звернення: 23.10.2006).

547. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *Офіційний вісник України*. 2002. 1 берез. № 7. Ст. 273.

548. «Сінькова проти України» («Sinkova v. Ukraine»): рішення

Європейського суду з прав людини від 27.02.2018 р. (заява № 39496/11). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974> (дата звернення: 12.08.2018).

549. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

550. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атіка, 2005. 224 с.

551. Слінько Т. М. Міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію. *Наше право*. 2013. № 12. С. 142–148.

552. Словник філософських та культурологічних термінів / за заг. ред. В. І. Полянської. Херсон: Грінь Д. С., 2014. 150 с.

553. Смирнов Л. А. Убеждение как философская категория. Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1973. 140 с.

554. Снетков В. Н. Средства массовой информации как фактор реализации свободы слова и права на информацию: политико-правовой аспект: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 10.01.10. Санкт-Петербург, 2001. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 12.10.2011).

555. Совместный доклад Специального докладчика по вопросу о правах на свободу мирных собраний и свободу ассоциации и Специального докладчика по вопросу о внесудебных казнях, казнях без надлежащего судебного разбирательства или произвольных казнях о надлежащем управлении собраниями (04.02.2016). *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/31/66&Lang=R (дата звернення: 10.08.2016).

556. Сокульський А. Л. Культурологія: словник-довідник. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2006. 292 с.

557. Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Харків, 2009. 20 с.

558. Софийская декларация: принята Европейским семинаром по

укреплению независимых и плюралистических средств информации (особенно в странах Центральной и Восточной Европы), София, Болгария, 10–13.09.1997. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/sofiadecl.shtml (дата звернення: 23.06.2008).

559. Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник / за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. Київ; Харків: Рубікон, 1997. 400 с.

560. Соціально-психологічний словник / авт.-уклад. М. Чапка, У. Контни. Мисловіце, 2010. 519 с.

561. Специальные процедуры Совета по правам человека ООН. URL: <http://www.ohchr.org/RU/HRBodies/SP/Pages/Welcomerpage.aspx> (дата звернення: 23.01.2015).

562. Специальный докладчик по вопросу о праве на свободу убеждений и их свободное выражение. *Организация Объединенных Наций: офиц. веб-сайт*. URL: http://www.un.org/ru/rights/expression/hr_special_rapporteur.shtml (дата звернення: 08.09.2016).

563. Спиркин А. Г. Философия: учебник. Москва: Гардарики, 2000. 816 с.

564. Спільний проміжний висновок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДПЛ) щодо Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (18–19.12.2015). *ОБСЕ: веб-сайт*. URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/216291?download=true> (дата звернення: 21.06.2017).

565. Стало відомо, як в Адміністрацію Президента України потрапила активістка «Фемен». *Українська Правда*. 2017. 21 лип. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/21/7150229/> (дата звернення: 22.07.2017).

566. Старовойтов О. Международная защита прав ребенка как институт международного права. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 3. URL:

http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29192/1/2002_3_JILIR_starovoitov_r.pdf (дата звернення: 28.04.2015).

567. Стахова В. В. Особенности права человека на информацию в России через средства массовой информации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Москва, 2005. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 21.05.2011).

568. Султанов А. Р. Защита свободы совести, распространения убеждений через призму постановлений Европейского Суда по правам человека. Москва: Статус, 2013. 544 с.

569. Сьогодні Міжнародний день припинення безкарності за злочини проти журналістів. *Укрінформ*. 2016. 2 листоп. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2112723-sogodni-miznarodnij-den-pripinenna-bezkarnosti-za-zlocini-proti-zurnalistiv.html> (дата звернення: 18.10.2017).

570. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України: монографія / А. А. Моца, Д. М. Бєлов, Ю. М. Бисага. Ужгород: Ліра, 2015. 280 с.

571. Тіссен Г. К. Лекції з систематичної теології / за ред. В. Д. Дерксена; пер. з англ. мови Л. М. Коровник. Київ: Фарес. 2001. 439 с.

572. Тітко Е. В. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.

573. Тітко Е. В. Стандарти та розуміння права на свободу вираження поглядів на теренах України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 14. С. 393–397.

574. Тлумачний словник української мови / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника. 2-ге вид., випр. і допов. Харків: Прапор, 2006. 992 с.

575. Тлумачний словник-довідник моральних та духовних понять і термінів: навч. посіб. /уклад.: О. А. Біда, Н. В. Орлова, Л. І. Прокопенко, Ю. В. Тимошенко; за ред. Л. І. Прокопенко. Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2006. 244 с.

576. Токарська А. С. Комунікативна стратегія законотворчої і законодавчої

діяльності: навч. посіб. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 244 с.

577. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності. Львів: Львів. юрид. ін-т МВС України, 2005. 284 с.

578. Турчак О. В. Правове регулювання етнопонаціонального становища та суспільної діяльності українців і Польщі (1918–1939 р.р): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2015. 364 с.

579. У 2016 році в Україні зафіксовано 262 порушення свободи слова ІМІ (виправлено в інфографіці). *Інститут масової інформації: веб-сайт*. URL: <http://imi.org.ua/news/u-2016-rotsi-v-ukrajini-zafiksovano-262-porushennya-svobodi-slova-imi/> (дата звернення: 28.12.2016).

580. У 2017 році в Україні зафіксовано 281 порушення свободи слова (оновлено). *Інститут масової інформації: веб-сайт*. 2018. 11 січ. URL: <http://imi.org.ua/monitorings/u-2017-rotsi-v-ukrajini-zafiksovano-276-porushennya-svobody-slova-imi/> (дата звернення: 12.01.2018).

581. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (27.06.2014). *Офіційний вісник України*. 2014. 26 верес. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

582. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ. URL: <http://www.pravo.gov.ru> (дата звернення: 26.06.2017).

583. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002 № 985. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=286230&lang=2> (дата звернення: 26.06.2017).

584. Угринович Д. М. Введение в религиоведение. Москва: Мысль, 1985. 270 с.

585. України нет в списке стран, опасных для журналистов. *В Час Пик.net*. 2014. 01 января. URL: <http://vchaspik.ua/ukraina/229182ukrainy-net-v-spiske-stran-opasnyh-dlya-zhurnalistov> (дата звернення: 12.01.2014).

586. «Українська прес-група проти України» (Ukrainian Media Group v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 29.03.2005 (заява

№ 72713/01). *Офіційний вісник України*. 2006. 1 берез. № 7. Ст. 409.

587. Україну на 80% покривають швидкісним доступом до інтернету. *Сьогодні*. 2018. 30 січ. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/ukrainu-na-80-pokroyut-skorostnym-dostupom-v-internet-1109685.html> (дата звернення: 23.03.2018).

588. Уледов А. К. Структура общественного сознания (Теоретико-социологическое исследование). Москва: Мысль, 1968. 324 с.

589. Уляшина Л. В. Международно-правовые стандарты в области прав человека и их реализация: теория и практика применения. Вильнюс: ЕГУ, 2013. 402 с. URL: http://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2015/04/Ulyashina_MP-standarty-v-oblasti-prav-cheloveka.pdf (дата звернення: 26.03.2015).

590. III Універсал Центральної Ради (7.11.1917 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка*. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 21–24.

591. IV Універсал Центральної Ради (9.01.1918 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка*. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. С. 36–40.

592. Уряд Мальти пропонує 1 млн євро за відомості про вбивство журналістки. *Еспресо*. 2017. 22 жовт. URL: https://espresso.tv/news/2017/10/22/uryad_malty_proponuye_1 mln_yevro_za_vidomosti_pro_vbyvstvo_zhurnalistky (дата звернення: 22.10.2017).

593. Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры: принят в Лондоне 16.11.1945. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001255/125590r.pdf#constitution> (дата звернення: 11.12.2007).

594. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 01.11.2012 (справа К-59/10-с). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27405261> (дата звернення: 02.05.2013).

595. Ухвала Якимівського районного суду Запорізької області від 19.05.2017 (справа № 330/871/17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66582574> (дата звернення: 23.07.2017).

596. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (ООН, 20.11.2014). *Офіційний вісник України*. 2016. 15 квіт. № 28. Ст. 1102.

597. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ООН, 1966). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 12.12.2007).

598. Фаяд Н. Ю. Контрольный механизм по международным пактам о правах человека: сравнительный анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право». Москва, 1998. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 12.05.2015).

599. Федеральный Закон Российской Федерации «О противодействии экстремистской деятельности» от 25.07.2002. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/18939/page/1> (дата звернення: 26.01.2017).

600. Федорова Л. Ф. О проблемах реализации права ребенка на выражение своего мнения. *Евразийская адвокатура*. 2014. № 5 (12). С. 78–84.

601. *Философия: энциклопедический словарь* / под ред. А. А. Ивина. Москва: Гардарика, 2006. 1072 с.

602. *Философский словарь* / под ред. М. М. Розенталя. Москва: Политиздат, 1975. 496 с.

603. *Философский энциклопедический словарь* / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва: Сов. энцикл., 1989. 815 с.

604. *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, М. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва: Сов. энцикл., 1983. 840 с.

605. *Философский энциклопедический словарь* / ред.-сост.: Е. Ф. Губский и др. Москва: Инфра-М, 1999. 575 с.

606. *Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство»* / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима,

О. В. Грищук, Л. В. Ярмол та ін.; за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. 290 с.

607. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. 5-те вид., стер. Київ: Вікар, 2005. 516 с.

608. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол.: В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов, П. Ф. Йолон, Г. П. Коваadlo, А. М. Колодний та ін. Київ: Абрис, 2002. 744 с.

609. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

610. Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва: Республика, 1992. 510 с.

611. «Фрессо і Руар проти Франції» (Affaire Fressoz et Roir v. France): рішення Європейського суду з прав людини у справі від 21.01.1999 (заява № 29183/95). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_361 (дата звернення: 26.04.2011).

612. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: АСТ-ЛТД, 1998. 568 с.

613. Фулей Т. І. Свобода мирних зібрань: наук.-метод. посіб. для суддів. Київ: Фенікс, 2014. 112 с.

614. Хартия основных прав Европейского Союза: междунар. док. от 07.12.2000. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 15.12.2007).

615. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З. М. Черниловского. Москва: Юрид. лит., 1984. 472 с.

616. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст. 472 с.

617. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. 728 с.

618. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. 28 берез. № 11. Ст. 461.

619. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (в ред. Закону України від 03.10.2017 № 2147-VII.) *Офіційний вісник України*. 2017. 8 груд. № 96. Ст. 2921.

620. Цимбалюк В. Доктринальні положення телекомунікаційного права як підгалузі інформаційного права. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 19–25.

621. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія. Київ: Атіка, 2008. 288 с.

622. Черемных Г. Г. Свобода совести в Российской Федерации / под ред. Ю. А. Дмитриева. Москва: Манускрипт, 1996. 185 с.

623. Чуприкова Н. И. Психика и сознание как функция мозга. Москва: Наука, 1985. 200 с.

624. Шадських Ю. Г., Піча В. М. Психологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття. Львів, 2008. 276 с.

625. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 640 с.

626. Шафіров В. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві. *Право України*. 2014. № 1. С. 148–155.

627. «Швидка проти України» (Shvydka v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 30.10.2014 (остаточне рішення від 30.01.2015) (заява № 17888/12). *Офіційний вісник України*. 2015. 27 берез. № 22. Ст. 625.

628. Шевченко А. Є., Денісова М. М., Денісова О. С. Реалізація конституційного права на мирні зібрання в Україні: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2011. 137 с.

629. Шевчук С. Свобода вираження поглядів: практика Європейського Суду з прав людини у порівняльній перспективі. Київ: Реферат, 2005. 192 с.

630. Шевчук С. В. Російсько-український словник ділового мовлення / Русско-украинский словарь деловой речи. Київ: Вища шк., 2001. 351 с.

631. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 1994. № 10. С. 49–55.

632. Шпак В. І. Українські друковані засоби масової інформації: від державних до приватних. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/36/shpak.pdf (дата звернення: 21.04.2017).

633. Шульц О. Г. Механізм Верховного комісара ООН по правам человека в міжнародному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Міжнародне право, європейське право». Москва, 2005. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 28.07.2012).

634. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (2011 р.). *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua> (дата звернення: 24.06.2012).

635. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні (2017 р.). *Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/> (дата звернення: 12.01.2018).

636. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2016 році. *Міністерство юстиції: офіц. веб-сайт*. URL: <http://old.minjust.gov.ua/9329> (дата звернення: 16.03.2017).

637. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2011 році. *Міністерство юстиції: офіц. веб-сайт*. URL: <http://www.minjust.gov.ua> (дата звернення: 24.02.2012).

638. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2017 році. *Міністерство юстиції: офіц. веб-сайт*. URL: https://minjust.gov.ua/cat_9329 (дата звернення: 26.05.2018).

639. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у

справах Європейського суду з прав людини у 2014 році. *Міністерство юстиції: офіц. веб-сайт*. URL: <http://www.minjust.gov.ua> (дата звернення: 20.05.2015);

640. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015 році. *Міністерство юстиції: офіц. веб-сайт*. URL: <http://www.minjust.gov.ua> (дата звернення: 23.04.2016).

641. Юм Д. Исследование о человеческом познании. *Сочинение в двух томах* / под общ. ред. и с примеч. И. С. Нарского; пер. с англ. Москва: Мысль, 1965. Т. 2. С. 6–169.

642. Юм Д. Эссе «О первоначальных принципах правления». *Сочинение в двух томах* / под общ. ред. и с примеч. И. С. Нарского; пер. с англ. Москва: Мысль, 1965. Т. 2. С. 588–592.

643. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 792 с.

644. Юркевич П. Д. Ідея. *Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»*. Сер. «Українські мислителі» / пер. з рос. В. П. Недашківського; упоряд., передм. й прим. А. Г. Тихоглаза. Київ: Абрис, 1993. С. 5–125.

645. Юркевич П. Д. Принагідні думки і всілякі спостереження. Філософський щоденник (1858–1860). *Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник*. Вид. 2. Київ: Ред. журн. «Український світ». 2000. С. 688–733.

646. Яка ситуація із мирними зібраннями сьогодні? Динаміка заборон мирних зібрань судами за позовами органів влади протягом 2009–2015 років. URL: <http://pravo.org.ua/ua/meeting/sytuaciya/> (дата звернення: 05.06.2016).

647. Ярмол Л. В. Погляди людини: поняття, сутність, значення (теоретико-правові та психологічні аспекти). *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції*: зб. матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 лют. 2016 р.). Львів, 2016. С. 162–163.

648. Ярмол Л. В. «Погляд» в структурі свідомості людини: філософсько-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*.

Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 807. С. 75–81.

649. Ярмол Л. В. «Погляди» та «уявлення» людини: окремі теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2017 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 144–145.

650. Ярмол Л. В. Безпека журналістів як гарантія їх свободи вираження поглядів. *Журнал східноєвропейського права*: електор. наук.-практ. фахове вид. 2017. № 45. С. 104–115. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/yarmol_45.pdf (дата звернення: 25.12.2017).

651. Ярмол Л. В. Взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». 2017. Т. 1, вип. 47. С. 52–56.

652. Ярмол Л. В. Європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів людини: поняття, види. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. III Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 193–197.

653. Ярмол Л. В. Європейські юридичні гарантії права людини на свободу вираження поглядів (загальнотеоретичні аспекти). *Митна справа*: наук.-аналітич. журн. 2012. Січень–лютий. № 1 (79), ч. 2, кн. 1. С. 20–27.

654. Ярмол Л. В. Загальнотеоретична характеристика співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 855. С. 291–300.

655. Ярмол Л. В. Інформаційні права – основа свободи формування та вираження поглядів людини. *Юридичний науковий електронний журнал*: електр. наук. фах. вид. 2018. № 3. С. 29–32. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/8.pdf (дата звернення: 30.06.2018).

656. Ярмол Л. Обмеження свободи вираження поглядів: міжнародно-правові аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5. Р. 230–236.

657. Ярмол Л. В. Переконавання та погляди людини: їх поняття, значення (теоретико-правове дослідження). *Право та державне управління*. 2017. Т. 1, № 4 (29). С. 49–55.

658. Ярмол Л. В. Погляди у структурі правосвідомості людини: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2013. № 1 (85), ч. 2, кн. 1. С. 62–70.

659. Ярмол Л. В. Поняття «ідея» у філософії Памфіла Юркевича: теоретико-правові аспекти. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича: матер. учасн. Всеукр. конф. (Львів, 19 трав. 2016 р.)*. Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 211–216.

660. Ярмол Л. В. Поняття світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: зб. тез V Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2016 р.)*. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. С. 104–107.

661. Ярмол Л. В. Поняття та елементи свободи вираження поглядів (загальнотеоретична характеристика). *Економіко-правові виклики 2016 року: матер. доп. учасн. VI Міжнар. наук.-практ. конф. НАНР (Львів, 12 січ. 2016 р.)*. Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2016. Т. 2. С. 190–194.

662. Ярмол Л. В. Поняття, види юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів (теоретико-правові аспекти). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: «Право»*. 2013. Вип. 21, ч. 1. Т. 1. С. 116–119.

663. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів та уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони. Сер.: «Право»*. 2017. № 4 (58). С. 8–14.

664. Ярмол Л. В. Право на мирні зібрання: до уточнення загальнотеоретичної характеристики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 850. С. 331–337.

665. Ярмол Л. В. Право на свободу вираження як інтегральне право людини. *Економіко-правові виклики 2015 року (Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2015): матер. доп. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15 січ. 2015 р.)*. Львів:

Нац. акад. наук. розвитку, 2015. Т. 1. С. 268–272.

666. Ярмол Л. В. Правові підстави обмеження свободи вираження поглядів в Україні. Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 1–2 черв. 2018 р.). Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 25–28.

667. Ярмол Л. В. Правосвідомість в структурі свідомості людини (загальнотеоретичні положення). *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 21 трав. 2014 р.). Львів, 2014. С. 121–124.

668. Ярмол Л. В. Проголошення свободи вираження поглядів дитини в Конвенції ООН про права дитини (теоретико-правовий аналіз). *Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності*: матер. учасн. заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 27 квіт. 2017 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 207–209.

669. Ярмол Л. В. Світові інституційно-діяльнісні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Юридична наука*. 2017. № 11 (77). С. 24–37.

670. Ярмол Л. В. Світові міжнародно-правові стандарти свободи вираження поглядів та гарантії її забезпечення. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 163–173.

671. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів – фундаментальне право людини (загальнотеоретичні аспекти). *Právna veda a prax v tretom tisícročí: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie* (Košice, Slovenská Republika, 27–28 február 2015 r.) Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach Právnická Fakulta, 2015. P. 32–34.

672. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: міжнародно-правові гарантії забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 53–63.

673. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: правові гарантії забезпечення в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 40–48.

674. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів за допомогою друкованих засобів масової інформації: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного*

університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 810. С. 153–161.

675. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та межі її здійснення (у світлі трагічних подій у Парижі 7 січня 2015 року). *Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo*: збірка есе до круглого столу Харківського юридичного товариства 25 лютого 2015 року / упоряд.: Д. Вовк, О. Уварова. Харків, 2015. С. 90–94.

676. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.

677. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 813. С. 181–184.

678. Ярмол Л. В. Свобода вираження релігійних поглядів представниками новітніх релігійних рухів: питання нормативно-правового регулювання. *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 30–31 берез. 2017 р.). Львів: НВФ «Українські технології», 2017. С. 65–68.

679. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання та свобода вираження поглядів як загальносоціальні (природні) права людини: їх поняття та співвідношення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. II заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 171–174.

680. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. 1: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів, 2006. Вип. 8. 192 с.

681. Ярмол Л. В. Співвідношення понять світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська*

політехніка». Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 837. С. 383–389.

682. Ярмол Л. В. Стадії юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез учасн. I Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 25 квіт. 2012 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2012. Ч. I. С. 376–382.

683. Ярмол Л. В. Суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів: поняття та структура. *Проблеми державотворення в Україні*: тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17 лют. 2012 р.). Львів: ЛьвівДУВС, 2012. С. 539–541.

684. Ярмол Л. В. Теоретико-правові аспекти юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів журналістами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка*». Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 801. С. 76–80.

685. Ярмол Л. В. Універсальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 27 трав. 2015 р.). Львів, 2015. С. 155–157.

686. Ярмол Л. В. Філософсько-правові аспекти погляду. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. I Регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2013 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 191–194.

687. Ярмол Л. В. Форми вираження поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: «Юридичні науки». 2017. Т. 1, вип. 5. С. 59–63.

688. Ярмол Л. В. Форми та способи свободи вираження поглядів людини. Економіко-правові виклики 2017 року (*Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2017*): матер. доп. учасн. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2017. Т. 2. С. 279–284.

689. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні положення. *Митна справа*: наук.-аналітич. журн.

2012. № 2 (80), ч. 2, кн. 1. С. 344–352.

690. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів журналістами: загальнотеоретичні положення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. І Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 10 квіт. 2014 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 81–83.

691. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії забезпечення права людини на свободу вираження поглядів в Україні. *Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола. Сер. «Юридичні науки»* / за заг. ред. проф. О. І. Сушинського. Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2008. Вип. 3. С. 56–73.

692. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії захисту свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 26–27 квіт. 2013 р.). Херсон: Гельветика, 2013. С. 47–49.

693. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки»*. 2015. № 824. С. 368–372.

694. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Право на освіту та свобода віросповідання: практика Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки»*. 2016. № 845. С. 460–467.

695. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів: природно-правова інтерпретація. *Порівняльно-аналітичне право*: електор. наук. фах. вид. 2017. № 6. С. 56–59. URL: http://www.pap.in.ua/6_2017/16.pdf (дата звернення: 30.01.2018).

696. Annual Report 2017 of the European Court of Human Rights, Council of Europe / European Court of Human Rights. Strasbourg: Registry of the European Court of Human Rights, 2018 186 p. URL: <http://www.echr.coe.int> (date of access: 27.05.2018).

697. Case of «Djavit An v. Turkey» (application no. 20652/92), 20.02.2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/> (date of access: 23.01.2013).

698. Case of Court of Human Rights «Fressoz and Roir v. France» (application no. 29183/95), 21.01.1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58906> (date of access: 21.01.2010).

699. Case of Court of Human Rights «Lingens v. Austria» (application no. 9815/82), 08.07.1986. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523> (date of access: 22.01.2010).

700. Case of European Court of Human Rights «A\ S Diena and Ozolins v. Latvia» (application no. 16657/03), 12.07.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81627> (date of access: 22.01.2010).

701. Case of European Court of Human Rights «Albert-Engelmann-Gesellschaft MBH v. Austria» (application no. 46389/99), 19.01.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23385> (date of access: 24.01.2010).

702. Case of European Court of Human Rights «Azevedo v. Portugal» (application no. 11296/84), 27.03.2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57680> (date of access: 22.01.2010).

703. Case of European Court of Human Rights «Brasilier v. France» (application no. 71343/01), 11.04.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73200> (date of access: 25.01.2010).

704. Case of European Court of Human Rights «Busuioc v. Moldova» (application no. 61513/00), 21.12.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67745> (date of access: 27.01.2010).

705. Case of European Court of Human Rights «Dabrovski v. Poland» (application no. 18235/02), 19.12.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78562> (date of access: 25.01.2010).

706. Case of European Court of Human Rights «Flux and Samson v. Moldova» (application no. 28700/03), 23.10.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82899> (date of access: 26.01.2010).

707. Case of European Court of Human Rights «Flux v. Moldova (№ 2)»

(application no. 31001/03), 03.07.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81372> (date of access: 27.01.2010).

708. Case of European Court of Human Rights «Foglia v. Switzerland» (application no. 35865/04), 06.12.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84003> (date of access: 13.03.2010).

709. Case of European Court of Human Rights «Giniewski v. France» (application no. 64016/00), 31.01.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72216> (date of access: 28.01.2010).

710. Case of European Court of Human Rights «Grinberg v. Russia» (application no. 23472/03), 21.07.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69835> (date of access: 14.05.2010).

711. Case of European Court of Human Rights «Hrico v. Slovakia» (application no. 49418/99), 20.07.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61930> (date of access: 13.03.2010).

712. Case of European Court of Human Rights «July and Sarl Liberation v. France» (application no. 20893/03), 14.02.2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85084> (date of access: 15.05.2010).

713. Case of European Court of Human Rights «Kommersant Moldovy» v. Moldova» (application no. 41827/02), 09.01.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78892> (date of access: 01.06.2010).

714. Case of European Court of Human Rights «Mamere v. France» (application no. 12697/03), 07.11.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77843> (date of access: 14.08.2010).

715. Case of European Court of Human Rights «Palomo Sánchez and others v. Spain» (applications nos. 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06), 12.09.2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/> (date of access: 22.02.2013).

716. Case of European Court of Human Rights «Raichinov v. Bolgaria» (application no. 47579/99), 20.04.2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75104> (date of access: 17.07.2010).

717. Case of European Court of Human Rights «Sabou and Pircalab v. Romania»

(application no. 46572/99), 28.09.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66714> (date of access: 18.07.2010).

718. Case of European Court of Human Rights «Sergey Kuznetsov v. Russia» (application no. 10877/04), 23.10.2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-89066> (date of access: 22.02.2013).

719. Case of European Court of Human Rights «Stankov and the united Macedonian organisation Ilinden v. Bulgaria» (applications nos. 29221/95 and 29225/95), 02.10. 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-59689> (date of access: 23.02.2013).

720. Case of European Court of Human Rights «Sunday Times v. the United Kingdom» (application no. 6538/74), 26.04.1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{\"itemid\":\[\"001-57584\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{\) (date of access: 18.10.2009).

721. Case of European Court of Human Rights «Tatar and Faber v. Hungary» (application nos. 26005/08 and 26160/08), 12.06.2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111421> (date of access: 23.01.2013).

722. Case of European Court of Human Rights «Groppera radio and others v. Switzerland» (application no. 10890/84), 28.03.1990. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57623> (date of access: 20.07.2010).

723. Case of European Court of Human Rights «Bączkowski and others v. Poland» (application no. 1543/06), 03.03.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/> (date of access: 24.01.2010).

724. Case of European Court of Human Rights «Barankevich v. Russia» (application no. 10519/03), 26.07.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/> (date of access: 23.02.2013).

725. Case of European Court of Human Rights «Handyside v. the United Kingdom» (application no. 5493/72), 07.12.1976 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499> (date of access: 14.06.2010).

726. Case of European Court of Human Rights «Mahmudov and Agazade v. Azerbaijan» (application no. 35877/04), 18.12.2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90356> (date of access: 27.09.2009).

727. Case of European Court of Human Rights «Müller and others v. Switzerland» (application no. 10737/84), 24.05.1988. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487> (date of access: 01.02.2009).

728. Case of European Court of Human Rights «Otto-preminger-institut v. Austria» (application no. 13470/87), 20.09.1994. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897> (date of access: 23.03.2013).

729. Case of European Court of Human Rights «Plattform «Ärzte für das leben» v. Austria» (application no. 10126/82), 21.06.1988. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/> (date of access: 14.08.2010).

730. Case of European Court of Human Rights «Tatár and Fáber v. Hungary» (application nos. 26005/08 and 26160/08), 12.06.2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-111421> (date of access: 14.03.2013).

731. Johnson P. Psychology of Religion. New York, 1945. 300 p.

732. Kamal A. The Law of Cyber-Space. An Invitation to the Table of Negotiations. Geneva: United Nations Institute for Training and Research, 2005. URL: https://www.un.int/kamal/sites/www.un.int/files/The%20Ambassador%27s%20Club%20at%20the%20United%20Nations/the_law_of_cyber-space.pdf (date of access: 15.05.2017).

733. Konstytucja Rzeczypospolitey Polskiej (02.04.1997). *Konstytucja Rzeczypospolitey Polskiej* / opracował Dariusz Dudek: Wyd. IV. Lublin: Lubelskie Wydawnictwa Prawnicze, 2001. S. 39–109.

734. Mendel T. Freedom of Information as an Internationally Protected Human Right. *Comparative Media Law Journal*. January-June 2003. No. 1. URL: <https://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/foi-as-an-international-right.pdf> (date of access: 15.02.2017).

735. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression on his mission to Tajikistan: comments by the State (Human Rights Council, thirty-fifth session, 6–23 June 2017). URL: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?m=85 (date of access: 27.09.2017).

736. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the

right to freedom of opinion and expression on his mission to Japan from 12–19 April 2016 (Human Rights Council, thirty-fifth session, 6–23 June 2017). URL: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?m=85 (date of access: 27.09.2017).

737. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression on his mission to Turkey from 14 to 18 November 2016 (Human Rights Council, thirty-fifth session 6–23 June 2017). URL: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?m=85 (date of access: 27.09.2017).

738. Report of the Special Rapporteur on the right to freedom of opinion and expression, Ambeyi Ligabo Addendum – Mission to Ukraine (14 to 18 may 2007) (seventh session Human Rights Council, 28 February 2008). URL: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Visits.aspx> (date of access: 17.06.2016).

739. Resolution Parliamentary Assembly 2179 (2017) «Political influence over independent media and journalists» (29 June 2017). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=23989&lang=EN&search=KjoqfHR5cGVfc3RyX2VuOlJlc29sdXRpb24=> (date of access: 24.10.2017).

740. Resolution 2141 (2017) «Attacks against journalists and media freedom in Europe» (24 January 2017). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23400&lang=en> (date of access: 28.09.2017).

741. Resolution 7/36 Human Rights Council «Mandate of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression» (28 March 2008). URL: [http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/HRC_\(date](http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/HRC_(date) of access: 16.06.2016).

742. Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. URL: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/> (date of access: 16.06.2016).

743. Verpeaux M. La liberté d'expression dans les jurisprudences constitutionnelles et conventionnelles internationales. Belgique: Editions du Conseil de l'Europe, 2009. 201 p. URL: <http://book.coe.int/ftp/3271.pdf> (date d'accès: 16.10.2013).

744. Wilke J. *Censorship and Freedom of the Press*. Mainz: Leibniz Institute of European History, August 2013. URL: <http://www.ieg-ego.eu/wilkej-2013a-en> (date of access: 23.09.2017).

745. Yarmol L. On the right to peaceful assembly as a guarantee of freedom of expression: some reflections on Ukrainian law and practice. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*. 2017. № 3 (4). P. 114–126.

746. Yarmol L. The european court of human rights: principles of the interpretation of freedom of expression and their impact on the legal system of Ukraine. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarządzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*. 2013. № 3. P. 179–188.

747. Yarmol L. Expression of views by virtue of mass media in Ukraine: theoretic legal aspects. *Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Człowieka*. 2013. Nr. 16 (Humanistic–Scientific Fascicles – Human Rights. 2013. No 16). P. 183–200.

748. Yarmol L. On freedom of belief and freedom of expression as natural (socially general) human rights: their notion and correlation. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarządzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*. 2015. № 7. P. 71–80.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.

Бедь В. В. *Рецензія на монографію Л. В. Ярмол «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження)».* *Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид.* 2018. № 1. С. 380. URL: http://www.par.in.ua/1_2018/114.pdf (дата звернення: 30.05.2018).

Рябошапко Л. І. *Рецензія на монографію Л. В. Ярмол «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження)».* *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: «Юридичні науки».* 2018. Т. 1, вип. 2. С. 197–198.

2. Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. Львів, 2015. 252 с. (*Особистий внесок*: розділ 3. Свобода вираження поглядів людини як чинник формування суспільних цінностей. С. 136–182).

3. Права людини й оновлення Конституції України: колективна монографія. Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка / кол. авт.: частина I: П. М. Рабінович (передмова, гл. 6), О. З. Панкевич (гл. 1) [та ін.]; частина II: С. О. Верланов, В. В. Гончаров, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 5. 184 с. (*Особистий внесок*: формулювання окремих пропозицій до Конституції України стосовно прав, свобод і обов'язків людини й інших суб'єктів, зокрема щодо свободи вираження поглядів).

4. Основи формування економічної безпеки України: колективна монографія / І. Бабець, В. Вовк, Л. Ярмол та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук І. П. Мойсеєнко. Львів: Сполом, 2011. 208 с. (*Особистий внесок*: підрозділ 4.5. Державне забезпечення інформаційної складової економічної безпеки держави. С. 198–207).

5. Права людини: соціально-антропологічний вимір: колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. І: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.), Д. А. Гудима, Т. І. Пашук, Л. В. Ярмол та ін.). Львів: Світ, 2006. Вип. 13. 280 с. (Розділ 6. Свобода віросповідання як природне право людини (Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол. С. 228–245; *особистий внесок*: теоретико-правове обґрунтування свободи світогляду людини, її взаємозв'язку зі свободою вираження поглядів та свободою віросповідання).

6. Ярмол Л. В. Європейські юридичні гарантії права людини на свободу вираження поглядів (загальнотеоретичні аспекти). *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2012. Січень–лютий. № 1 (79), ч. 2, кн. 1. С. 20–27.

7. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2012. № 2 (80), ч. 2, кн. 1. С. 344–352.

8. Ярмол Л. В. Погляди у структурі правосвідомості людини: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2013. № 1 (85), ч. 2, кн. 1. С. 62–70.

9. Ярмол Л. В. Поняття, види юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів (теоретико-правові аспекти). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: «Право».* 2013. Вип. 21, ч. 1. Т. 1. С. 116–119.

10. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 813. С. 181–184.

11. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Захист свободи віросповідання

Європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 824. С. 368–372. (Особистий внесок: аналіз теоретико-правових аспектів захисту свободи віросповідання ЄСПЛ, встановлення її балансу зі свободою вираження поглядів та іншими правами, оцінка його значення для правозастосовної практики України).

12. Ярмол Л. В. Співвідношення понять світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 837. С. 383–389.

13. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Право на освіту та свобода віросповідання: практика Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 845. С. 460–467. (Особистий внесок: теоретико-правове осмислення особливостей захисту права на освіту ЄСПЛ; обґрунтування значення права на освіту, зокрема, і для реалізації свободи вираження поглядів людини).

14. Ярмол Л. В. Право на мирні зібрання: до уточнення загальнотеоретичної характеристики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 850. С. 331–337.

15. Ярмол Л. В. Загальнотеоретична характеристика співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 855. С. 291–300.

16. Ярмол Л. В. Безпека журналістів як гарантія їх свободи вираження поглядів. *Журнал східноєвропейського права : електр. наук.-практ. фахове вид.* 2017. № 45. С. 104–115. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/yarmol_45.pdf (дата звернення: 25.12.2017).

17. Ярмол Л. В. Взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». 2017. Т. 1, вип. 47. С. 52–56.

18. Ярмол Л. В. Переконавання та погляди людини: їх поняття, значення

(теоретико-правове дослідження). *Право та державне управління*. 2017. № 4 (29), т. 1. С. 49–55.

19. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів та уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони. Сер.: «Право»*. 2017. № 4 (58). С. 8–14.

20. Ярмол Л. В. Світові інституційно-діяльнісні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Юридична наука*. 2017. № 11 (77). С. 24–37.

21. Ярмол Л. В. Світові міжнародно-правові стандарти свободи вираження поглядів та гарантії її забезпечення. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 163–173.

22. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: міжнародно-правові гарантії забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 53–63.

23. Ярмол Л. В. Форми вираження поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: «Юридичні науки»*. 2017. Т. 1, вип. 5. С. 59–63.

24. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: правові гарантії забезпечення в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 40–48.

25. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів: природно-правова інтерпретація. *Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид.* 2017. № 6. С. 56–59. URL: http://www.pap.in.ua/6_2017/16.pdf (дата звернення: 30.01.2018).

26. Ярмол Л. В. Інформаційні права – основа свободи формування та вираження поглядів людини. *Юридичний науковий електронний журнал: електр. наук. фах. вид.* 2018. № 3. С. 29–32. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/8.pdf (дата звернення: 30.06.2018).

27. Yarmol L. The european court of human rights: principles of the interpretation of freedom of expression and their impact on the legal system of Ukraine. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarzadzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*. 2013. № 3. P. 179–188.

28. Yarmol L. Expression of views by virtue of mass media in Ukraine: theoretic legal aspects. *Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Czlowieka*. 2013. Nr. 16

(Humanistic – Scientific Fascicles – Human Rights. 2013. No 16). P. 183–200.

29. Yarmol L. On freedom of belief and freedom of expression as natural (socially general) human rights: their notion and correlation. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarządzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*. 2015. № 7. P. 71–80.

30. Yarmol L. On the right to peaceful assembly as a guarantee of freedom of expression: some reflections on Ukrainian law and practice. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*. 2017. № 3 (4). P. 114–126.

31. Ярмол Л. Обмеження свободи вираження поглядів: міжнародно-правові аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5. P. 230–236.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

32. Ярмол Л. В. Стадії юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез учасн. I Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 25 квіт. 2012 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2012. Ч. I. С. 376–382.

33. Ярмол Л. В. Суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів: поняття та структура. *Проблеми державотворення в Україні*: тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17 лют. 2012 р.). Львів: ЛьвівДУВС, 2012. С. 539–541.

34. Ярмол Л. В. Філософсько-правові аспекти погляду. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. I Регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2013 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 191–194.

35. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії захисту свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 26–27 квіт. 2013 р.). Херсон: Гельветика, 2013. С. 47–49.

36. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження

поглядів журналістами: загальнотеоретичні положення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. I Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 10 квіт. 2014 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 81–83.

37. Ярмол Л. В. Правосвідомість в структурі свідомості людини (загальнотеоретичні положення). *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 21 трав. 2014 р.). Львів, 2014. С. 121–124.

38. Ярмол Л. В. Право на свободу вираження як інтегральне право людини. Економіко-правові виклики 2015 року (Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2015): матер. доп. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15 січ. 2015 р.). Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2015. Т. 1. С. 268–272.

39. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та межі її здійснення (у світлі трагічних подій у Парижі 7 січня 2015 року). *Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo*: збірка есе до круглого столу Харківського юридичного товариства 25 лютого 2015 року / упоряд.: Д. Вовк, О. Уварова. Харків, 2015. С. 90–94.

40. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів – фундаментальне право людини (загальнотеоретичні аспекти). *Právna veda a prax v tretom tisícročí: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie* (Košice, Slovenská Republika, 27–28 február 2015 r.) Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach Právnická Fakulta, 2015. P. 32–34.

41. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання та свобода вираження поглядів як загальносоціальні (природні) права людини: їх поняття та співвідношення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. II Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 171–174.

42. Ярмол Л. В. Універсальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез IV Всеукр. наук.-практ. конф.

(Львів, 27 трав. 2015 р.). Львів, 2015. С. 155–157.

43. Ярмол Л. В. Поняття та елементи свободи вираження поглядів (загальнотеоретична характеристика). *Економіко-правові виклики 2016 року*: матер. доп. учасн. VI Міжнар. наук.-практ. конф. НАНР (Львів, 12 січ. 2016 р.). Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2016. Т. 2. С. 190–194.

44. Ярмол Л. В. Погляди людини: поняття, сутність, значення (теоретико-правові та психологічні аспекти). *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції*: зб. матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 лют. 2016 р.). Львів, 2016. С. 162–163.

45. Ярмол Л. В. Європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів людини: поняття, види. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. III Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 193–197.

46. Ярмол Л. В. Поняття «ідея» у філософії Памфіла Юркевича: теоретико-правові аспекти. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича*: матер. учасн. Всеукр. конф. (Львів, 19 трав. 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 211–216.

47. Ярмол Л. В. Поняття світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез V Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2016 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. С. 104–107.

48. Ярмол Л. В. Свобода вираження релігійних поглядів представниками новітніх релігійних рухів: питання нормативно-правового регулювання. *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 30–31 берез. 2017 р.). Львів: НВФ «Українські технології», 2017. С. 65–68.

49. Ярмол Л. В. Проголошення свободи вираження поглядів дитини в Конвенції ООН про права дитини (теоретико-правовий аналіз). *Право та*

держава у метаантропологічній проекції сучасності: матер. учасн. заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 27 квіт. 2017 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 207–209.

50. Ярмол Л. В. «Погляди» та «уявлення» людини: окремі теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2017 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 144–145.

51. Ярмол Л. В. Форми та способи свободи вираження поглядів людини. *Економіко-правові виклики 2017 року (Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2017)*: матер. доп. учасн. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2017. Т. 2. С. 279–284.

52. Ярмол Л. В. Правові підстави обмеження свободи вираження поглядів в Україні. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 1–2 черв. 2018 р.). Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 25–28.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

53. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії забезпечення права людини на свободу вираження поглядів в Україні. *Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола. Сер. «Юридичні науки»* / за заг. ред. проф. О. І. Сушинського. Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2008. Вип. 3. С. 56–73.

54. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. I: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.); С. О. Верланов, Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Край, 2008. Вип. 18. 70 с. (Особистий внесок: формулювання окремих пропозицій з оновлення Конституції України, спрямованих на ефективізацію конституційного регулювання відносин, безпосередньо пов'язаних із державно-юридичним

визнанням, сприянням реалізації, охороні і захисту основоположних прав і свобод людей та їх об'єднань, зокрема, свободи вираження поглядів).

55. Ярмол Л. В. Теоретико-правові аспекти юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів журналістами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 801. С. 76–80.

56. Ярмол Л. В. «Погляд» в структурі свідомості людини: філософсько-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 807. С. 75–81.

57. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів за допомогою друкованих засобів масової інформації: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 810. С. 153–161.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань європейської інтеграції

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел. 255-34-42, факс: 255-33-13, e-mail: comeuroint@rada.gov.ua

№ 04-17/16-864(174068) „ 16 08 18 201 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Ярмол Лілії Володимирівни у законотворчу діяльність

Повідомляємо, що пропозиції стосовно удосконалення і розширення нормативно-правової бази України з питань свободи вираження поглядів, діяльності засобів масової інформації підготовлені Ярмол Лілією Володимирівною доцентом кафедри теорії та філософії права Національного Університету «Львівська політехніка» у ході проведення нею дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень на тему «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)», розглянуті.

Вважаємо, що представлені пропозиції Л. В. Ярмол, у сучасних умовах формування та розвитку демократичного суспільства, правової держави в Україні, є актуальними, мають значну науково-теоретичну та практичну цінність та можуть бути використані для вдосконалення вітчизняного законодавства з питань свободи вираження поглядів людини, інформаційних прав як її складової, діяльності засобів масової інформації.

Заступник Голови Комітету

М.М.ІОНОВА

01298

УКРАЇНА

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
ел. пошта: coffice@lpnu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

03.07.2018 № 67-01-1184

на № _____

ДОВІДКА

**про використання результатів дисертаційного дослідження
Ярмол Лілії Володимирівни у навчальному процесі**

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Ярмол Лілії Володимирівни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень на тему «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» впроваджені в освітній процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при: підготовці бакалаврських кваліфікаційних робіт, викладанні дисципліни «Теорія держави і права» та підготовці навчально-методичних матеріалів з цієї дисципліни для студентів ОКР «Бакалавр» напрямку підготовки 081 «Право». Зокрема в освітньому процесі впроваджено запропоновані Л. В. Ярмол:

- авторські розробки щодо поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, його структури та співвідношення з іншими суміжними природними правами (розділ 2, підрозділ 2.2 «Свобода вираження поглядів як природне право людини»);
- теоретичне осмислення проблем реалізації свободи вираження поглядів за допомогою друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації та пропозиції щодо вдосконалення в Україні механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів у засобах масової інформації (розділ 3, підрозділ 3.2 «Засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи вираження поглядів»);
- обґрунтування пропозицій щодо удосконалення міжнародних актів з прав людини та національного законодавства України з питань свободи вираження поглядів (розділ 4, підрозділ 4.1 «Світові міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів», підрозділ 4.2 «Європейські міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів», розділ 5, підрозділ 5.1 «Поняття та структура суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів», підрозділ 5.2 «Механізм юридичного забезпечення свободи вираження поглядів»).

Проректор з науково-педагогічної роботи
Національного університету
«Львівська політехніка»
к.т.н., доцент

О. Р. Давидчак

Вик. Сливка С.С.
258-30-28

ГРОМАДСЬКА РАДА
при Львівській обласній державній адміністрації
 79008, Львів, вул. Винниченка, 18, каб. 350 e-mail: gromradaloda@gmail.com

Від 04.07.2018р. № 88/18

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ярмол Лілії Володимирівни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження доцента кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» Ярмол Лілії Володимирівни на тему «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень впроваджено у практичну діяльність Громадської ради при Львівській обласній державній адміністрації. Зокрема, у її діяльність впроваджено положення, результати щодо:

- обґрунтування значення та ролі друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації для реалізації свободи вираження поглядів (розділ 3 підрозділ 3.2 «Свобода вираження поглядів у друкованих засобах масової інформації»);
- авторські розробки стосовно юридичних процедур реалізації свободи вираження поглядів, інформаційних прав як її складової (розділ 5 «Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право. Механізм його юридичного забезпечення в Україні»).

Голова
Громадської ради при Львівській
обласній державній адміністрації

А.Р. Болюбаш

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
УПРАВЛІННЯ КАРНОГО РОЗШУКУ**

пл. Г. Григоренка, 3, м. Львів, 79007
ідентифікаційний код-40108833,
тел. (032) 258-60-01,
факс 255-50-48

Одсерпня 2018 року № *2914/14/01-2018* На № _____ від _____

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ярмол Лілії Володимирівни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження доцента кафедри теорії та філософії права Національного Університету «Львівська політехніка» Ярмол Лілії Володимирівни на тему «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень впроваджено у практичну діяльність Управління карного розшуку Головного управління Національної поліції у Львівській області. Зокрема у його діяльність впроваджено ряд запропонованих Л. В. Ярмол висновків, результатів, положень з питань:

- міжнародно-правових та національних гарантій забезпечення свободи вираження поглядів та інформаційних прав як її складової;
- міжнародно-правового та національного механізмів забезпечення права на мирні зібрання як гарантії реалізації свободи вираження поглядів;
- основних принципів захисту свободи вираження поглядів Європейським судом з прав людини;
- міжнародно-правових та національних, зокрема кримінально-правових, гарантій захисту прав журналістів.

Т.в.о. начальника
підполковник поліції

В.М.Фучило